

ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

THE SIGNIFICANCE OF THERAVADA ATṬHAKATHĀ IN STUDYING THE TĪPIṬAKA

นายกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล

ดุขฎฐิณิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

นายกิตติศักดิ์ ลามสุริยกุล

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

The Significance of Theravada Aṭṭhakathā in Studying the Tipiṭaka

Mr. Kittisak Larpsuriyakul

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirement for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุชนิพนธ์
เรื่อง “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุชนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเมธาวิเชียร, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ)

กรรมการ

(ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ)

กรรมการ

(ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์)

คณะกรรมการควบคุมดุชนิพนธ์

พระราชปริยัติกวี, ศ.ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล)

ชื่อคุณนิพนธ์	: ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก
ผู้วิจัย	: นายกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล
ปริญญา	: พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมคุณนิพนธ์	
	: พระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปณโณ), ศ.ดร., ป.ธ. ๙, ศษ.บ. (มัธยมศึกษา), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)
	: ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ, ป.ธ.๙, พธ.บ. (บริหารการศึกษา), อ.ม. (บาลีและสันสกฤต), Ph.D. (Buddhist Studies)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

คุณนิพนธ์เรื่อง “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

ผลการวิจัยพบว่า อรรถกถาถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ยุคพุทธกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรรถกถาจารย์พระองค์แรก เพราะทรงเป็นพระศาสดาผู้ประกาศพระศาสนาของพระองค์และทรงอธิบายพระธรรมวินัยด้วยพระองค์เอง อรรถกถาที่ทรงแสดงด้วยพระองค์เองนี้เรียกว่า ปกิณกเทศนา เป็นคำอธิบายขยายความข้อปฏิบัติ หลักธรรม และเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก ซึ่งในครั้งปฐมสังคายนา พระสังคีตอาจารย์ผู้รื้อรองพระธรรมวินัยไม่ได้สังเคราะห์ปกิณกเทศนานี้เข้าในพระไตรปิฎก เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนาปกิณกเทศนานี้ต่างหาก โดยเรียกว่า มหาอรรถกถา โดยผนวกสาวกภาษิตเข้าไว้ด้วย เพื่อให้มหาอรรถกถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างบริบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยพุทธภาษิตและสาวกภาษิต ต่อมาในยุคอภินวอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายมีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นได้ปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคร โดยใช้โบราณอรรถกถามีมหาอรรถกถาเป็นต้น เรียกชื่อว่า อภินวอรรถกถา ซึ่งใช้ศึกษากันมาจนถึงปัจจุบัน โดยภาพรวม อรรถกถามีพัฒนาการเริ่มจากการทรงจำด้วยมุขปาฐะสู่การจารลงในใบลาน พิมพ์เป็นรูปเล่มหนังสือ จนกระทั่งบันทึกเป็นไฟล์อิเล็กทรอนิกส์ในปัจจุบัน

อรรถกถาจำแนกได้ ๔ ประเภท คือ ๑) พุทธสังฆนิตอรรถกถา อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายด้วยพระองค์เอง ๒) อนุพุทธสังฆนิตอรรถกถา อรรถกถาที่พระอนุพุทธสาวกอธิบายไว้ ๓) โบราณอรรถกถา คือพุทธสังฆนิตอรรถกถาและอนุพุทธสังฆนิตที่พระมหินทเถระนำไปสู่ลังกา และต่อมาพระเถระชาวสิงหลได้แปลเป็นภาษาสิงหล ๔) อภินวอรรถกถา หรืออรรถกถาใหม่

ที่พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทโธสาจารย์เป็นต้นปรีวรตและเรียบเรียงจากโบราณอรรถกถาภาษา
สิงหลกลับเป็นภาษามคธ

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทพจน์ของอรรถกถาในด้าน
พยัญชนะ อรรถะและปณิกะ และการใช้อรรถกถาศึกษาพระไตรปิฎกในด้านต่างๆ ได้แก่ การแปล
หรืออธิบายความพระพุทพจน์ การอธิบายข้อปฏิบัติและหลักธรรม การจัดหมวดหมู่คำสอนของ
พระพุทเจ้า และการสืบค้นประวัติศาสตร์พระพุทศาสนาอันเกี่ยวกับบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่างๆ
พบว่า อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพระไตรปิฎก เพราะเป็นคัมภีร์ที่ช่วยอธิบายรูปศัพท์
และความหมาย ขยายความหลักธรรมวินัย และเล่าเรื่องราวประกอบ เพื่อให้เข้าใจเนื้อความใน
พระไตรปิฎกได้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น

Dissertation Title : The Significance of Theravada Aṭṭhakathā in Studying the Tipiṭaka

Researcher : Mr. Kittisak Larpsuriyakul

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Supervisory Committee:

: Phra Rajapariyatkawi (Somjin Sammāpaṇṇo), Prof. Dr. Pali IX, B.Ed. (Secondary Education), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Pali & Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Lt. Dr. Banjob Bannarужи Pali IX, B.A. (Educational Administration) M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : February 9, 2018

Abstract

This dissertation entitled ‘The Significance of Theravada Aṭṭhakathā in Studying the Tipiṭaka’ has three objectives: 1) to study the origin and development of Theravada Aṭṭhakathā, 2) to study the principles and approaches used by Theravada Aṭṭhakathā in explaining the Lord Buddha’s words, and 3) to study the significance of Theravada Aṭṭhakathā in Studying the Tipiṭaka.

The results are as follows: Aṭṭhakathā or Commentaries were originated by Lord Buddha as the first commentator. Because Lord Buddha explained his Dhamma himself. Upon revision of the Tipiṭaka, the exegesis was done to revise the other category of the Lord Buddha’s words together with the disciples’ proverbs as to the so-called Mahā-Aṭṭhakathā. In the Abhinava-Aṭṭhakathā era in Lanka, Buddhaghosa and other commentators transliterated the Sinhala Purāṇa-Aṭṭhakathā to Pali Abhinava-Aṭṭhakathā used until now. The Commentaries are categorized into four types: 1) Buddhasaṃvaṇṇita Aṭṭhakathā, 2) Anubuddhasaṃvaṇṇita Aṭṭhakathā, 3) Purāṇa-Aṭṭhakathā, and 4) Abhinava-Aṭṭhakathā.

In this research, the researcher proposed the ways by which the commentators describe Lord Buddha’s words in Tipiṭaka, and the use of commentary as a guide to study the Lord Buddha’s words in various aspects such as translating or interpreting the Pāli texts, explaining the Dhamma principles, classifying the Pāli texts, and searching

the history of Buddhism concerning individuals, places or events. Apparently, Aṭṭhakathā is significant to study the Tipiṭaka. Because it explains the vocabulary forms and meanings, the Dhamma and Discipline, and the stories to enhance the better understanding of the Lord Buddha's words in Tipiṭaka.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดีนั้น ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ พระราชปรีดีทิพย์ (สมจินต์ สมมาปัญญา), ศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ ผศ.รท.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ คณาจารย์ที่ปรึกษาดุชฎินิพนธ์ เป็นอย่างสูงที่เมตตาให้คำปรึกษาอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้มาโดยตลอด

ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ พระราชปรีดีธมฺม (เทียบ สิริธมาโน), ผศ.ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย และผู้ช่วยศาสตราจารย์รังษิ์ สุทนต์ อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นอย่างสูงที่เมตตาให้คำปรึกษาแนะนำเพิ่มเติมเกี่ยวกับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ทำให้ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ พระเมธาวันัยรส, ผศ.ดร. รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ผศ.ดร.สุเทพ พรมเลิศ คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ ผศ.ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นอย่างสูงที่เมตตาอนุเคราะห์ในฐานะคณะกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ของผู้วิจัย

ขอขอบพระคุณและขอบคุณนิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาพระพุทธศาสนา (แบบ ๑.๒) ปีการศึกษา ๒๕๕๗ (รุ่น ๑๓) ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ทุกรูป/ท่าน ผู้เป็นกัลยาณมิตรอันประเสริฐที่คอยให้กำลังใจและเกื้อกูลแก่ผู้วิจัยเสมอมา

ด้วยบุญกุศลที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าและจัดทำดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวาย เป็นเครื่องสักการบูชาแด่พระรัตนตรัย และพระอรหันตศาสดาทั้งหลายมีพระพุทธโฆสศาสดาเป็นต้น และขออุทิศส่วนแห่งบุญเหล่านั้นแด่ครูอุปัชฌาย์อาจารย์ ท่านผู้เป็นเจ้าของผลงานที่ผู้วิจัยได้ใช้ศึกษาค้นคว้า ตลอดจนบิดามารดา ญาติ มิตร และผู้มีพระคุณทุกท่าน

ขอบุญกุศลส่วนนี้ จงบังเกิดเป็นพลวปัจจัย ให้ข้าพเจ้าได้พบกับหนทางอันเกษม ทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า ขอให้เกิดสติปัญญาญาณ รู้แจ้งแทงตลอดในพระสัทธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในที่ทุกสถาน ในกาลทุกเมื่อ ตลอดกาลเป็นนิตย์ เทอญ

นายกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล

๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตารางและแผนภูมิ	ฅ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๔
๑.๔ กรอบความคิดและกระบวนการในการวิจัย	๖
๑.๕ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๖
๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๗ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๖
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๖
บทที่ ๒ ศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถา	๑๗
๒.๑ ความหมายของอรรถกถา	๑๗
๒.๒ กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา	๑๙
๒.๒.๑ ยุคพุทธกาล	๑๙
๒.๒.๒ ยุคมหาอรรถกถา	๒๐
๒.๒.๓ ยุคอุทฺทมอรรถกถา	๒๗
๒.๒.๔ ยุคหลังอรรถกถา	๓๕
๒.๓ ประเภทของอรรถกถา	๓๙
๒.๓.๑ พุทธสังฆวินิตอรรถกถา	๓๙
๒.๓.๒ อนุพุทธสังฆวินิตอรรถกถา	๓๙
๒.๓.๓ โบราณอรรถกถา	๔๐
๒.๓.๔ อภินวอรรถกถา	๔๑

๒.๔	ประวัติและผลงานของพระอรรถกถาจารย์	๔๕
๒.๔.๑	พระพุทธโฆสะ	๔๕
๒.๔.๒	พระพุทธทิตตะ	๔๘
๒.๔.๓	พระธรรมปาละ	๕๐
๒.๔.๔	พระมหานามะ	๕๒
๒.๔.๕	พระอุปเสนะ	๕๓
๒.๕	สรุปท้ายบท	๕๓

บทที่ ๓ ศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา ๕๘

๓.๑	หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา	๕๘
๓.๑.๑	โครงสร้างคัมภีร์อรรถกถา	๖๐
	๑) คั่นถารัมภกถา	๖๐
	๒) นิทานกถา	๖๒
	๓) วรรณนา	๖๓
	๔) นิคมกถา	๖๓
๓.๑.๒	โครงสร้างประโยคอรรถกถา	๖๔
	๑) บทตั้งและบทขยาย	๖๔
	๒) วิธีสังเกตบทตั้ง	๖๗
๓.๒	วิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา	๖๙
๓.๒.๑	การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะ (ปทวรรณนา)	๗๐
	๑) การจำแนกบทในประโยค	๗๒
	๒) การอธิบายบททั้ง ๔	๗๓
	๓) การเชื่อมบทและตัดบทสนธิ	๗๘
	๔) การอธิบายรูปวิเคราะห์	๗๘
	๕) การอธิบายสัมพันธ์บท	๗๙
๓.๒.๒	การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านอรรถะ (อรรถวรรณนา)	๘๑
	๑) การให้คำจำกัดความ	๘๒
	๒) การขยายประเด็นข้อปลีกย่อย	๘๓
	๓) การวินิจฉัยศัพท์ที่มีความหมายหลายนัย	๘๔
	๔) การอ้างอิงพระบาลี	๘๘
	๕) อุปมาอุปไมย	๙๐
	๖) ปุจฉาวิสัชนา	๙๒
	๗) การแสดงวินิจฉัยของโบราณจารย์	๙๔
	๘) การแสดงมติของฝ่ายอื่น	๙๖

๓.๒.๓	การอธิบายพระพุทธรูปด้านปัทมกะ (ปัทมวรรณนา)	๙๗
๓.๓	สรุปท้ายบท	๙๘
บทที่ ๔	ศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาต่อการศึกษาพระไตรปิฎก	๑๐๑
๔.๑	การใช้อรรถกถาเป็นคู่มือแปลหรืออธิบายความพระพุทธรูปในพระไตรปิฎก	๑๐๑
๔.๑.๑	เสทโฆจนคาถา: ปรีศนาธรรมในพระวินัย	๑๐๑
๔.๑.๒	ธรรมบท: คาถาพุทธพจน์ที่ต้องการคำอธิบาย	๑๐๗
๔.๑.๓	ชาดก: คาถาว่าด้วยการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์	๑๑๘
๔.๑.๔	วัมมิกสูตร: ปรีศนาจอมปลวก	๑๒๙
๔.๒	การใช้อรรถกถาเป็นคู่มืออธิบายข้อปฏิบัติและหลักธรรม	๑๓๗
๔.๒.๑	ปฏิจจสมุปบาท แบบข้ามภพข้ามชาติและปัจจุบันขณะ	๑๓๗
๔.๒.๒	การกรณกรณด้วยสงฆ์จตุรกร	๑๔๗
๔.๒.๓	ภิกษุกับการปฏิบัติต่อเงินและทอง	๑๕๒
๔.๓	การใช้อรรถกถาเป็นคู่มือจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทธเจ้า	๑๕๗
๔.๓.๑	การจัดหมวดหมู่ “พระพุทธรูป”	๑๕๗
๔.๓.๒	อายุพระพุทธรูปศาสนากับอันตราย ๕	๑๖๓
๔.๓.๓	อุปสมบท ๘ ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต	๑๗๐
๔.๓.๔	โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ	๑๗๖
๔.๔	การใช้อรรถกถาเป็นคู่มือสืบค้นประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา	๑๘๒
๔.๔.๑	พระเจ้าอชาตศัตรู: กษัตริย์วงศ์ปิณฑิต	๑๘๒
๔.๔.๒	สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุข	๑๘๖
๔.๔.๓	พระเชตวันมหาวิหาร: ที่ประทับของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์	๑๙๐
๔.๔.๔	แคว้นวัชชี กรุงเวสาฬหี ของเจ้าลิจฉวี	๑๙๔
๔.๔.๕	การแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนา	๑๙๘
๔.๕	สรุปท้ายบท	๒๐๑
บทที่ ๕	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๐๒
๕.๑	สรุปผลการวิจัย	๒๐๒
๕.๒	ข้อเสนอแนะ	๒๐๖
บรรณานุกรม		๒๐๗
ประวัติผู้วิจัย		๒๑๒

สารบัญตารางและแผนภูมิ

ตาราง		หน้า
ตารางที่ ๑.๓	แสดงคัมภีร์อรรถกถาที่ใช้ในขอบเขตการศึกษาวิจัยนี้	๕
ตารางที่ ๒.๒	แสดงคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากคัมภีร์โบราณอรรถกถาภาษาสิงหล ผู้รจนาและผู้อาราธนา	๓๔
ตารางที่ ๒.๓ (๑)	แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังคหฎฐกถา)	๔๒
ตารางที่ ๒.๓ (๒)	แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังเขปอรรถกถา พระวินัยปิฎก)	๔๓
ตารางที่ ๒.๓ (๓)	แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังเขปอรรถกถา พระสุตตันตปิฎก)	๔๔
ตารางที่ ๒.๓ (๔)	แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังเขปอรรถกถา พระอภิธรรมปิฎก)	๔๔
แผนภูมิ		หน้า
แผนภูมิที่ ๔.๔	แสดงการแตกแยกเป็น ๑๘ นิกายในพระพุทธศาสนา ระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ – พ.ศ. ๒๐๐	๒๐๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้อักษรย่อคัมภีร์

อักษรย่อในคุขกัณิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรียงตามลำดับคัมภีร์ ดังนี้ :-

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	ภิกขุณีวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.จุ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	จุฬาคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.จุ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	จุฬวรรค	(ภาษาไทย)
วิ.ป.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	ปริวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.ป.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	ปริวารวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขณธวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิกววรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปณณาสก	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)

ม.อุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปปิณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ข.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขณธวรวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ข.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขณธวรวรรค	(ภาษาไทย)
ส.สพ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
ส.ม.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาบาลี)
ส.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	ติกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	จตุกกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	ปญจกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	สตุตกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.สตุตก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	สตุตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	อฏฐกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	องคตตนิคาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	ธมมปท	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	ธมมปท	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	อุทาน	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	สุตตนิปาต	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	เถรคาถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	เถรคาถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	ชาดก	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	ชาดก	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	มหานิทเทส	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สูตรตันตปิฎก	ขุททกนิคาย	มหานิทเทส	(ภาษาไทย)

ขุ.จุ.	(บาลี)	=	สูตรนตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิตเทสปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จุ.	(ไทย)	=	สูตรนตปิฎก	ขุททกนิกาย	จุฬนิตเทส	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ.	(บาลี)	=	สูตรนตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวิสาลี	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ.	(ไทย)	=	สูตรนตปิฎก	ขุททกนิกาย	พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี)	=	อภิธมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ		(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี		(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมปิฎก	วิภังคปาติ		(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์		(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(บาลี)	=	อภิธมปิฎก	ปฏิจจานปาติ		(ภาษาบาลี)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปฏิจจาน		(ภาษาไทย)

ปกรณวิเสส

เนตติ.	(บาลี)	=	เนตติปกรณ			(ภาษาบาลี)
เนตติ.	(ไทย)	=	เนตติปกรณ			(ภาษาไทย)
วิสุทธ.	(บาลี)	=	วิสุทธิมคคปกรณ			(ภาษาบาลี)
วิสุทธ.	(ไทย)	=	วิสุทธิมรรคปกรณ			(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังค์อรรถกถา			(ภาษาไทย)
วิ.ภิกขุณี.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ภิกขุณีวิภังคอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.ภิกขุณี.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ภิกขุณีวิภังค์อรรถกถา			(ภาษาไทย)
วิ.ม.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาพฤคคอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา			(ภาษาไทย)
วิ.จุ.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา จุฬพฤคคอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.จุ.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา จุฬวรรคอรรถกถา			(ภาษาไทย)
วิ.ป.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปริวารพฤคคอรรถกถา			(ภาษาบาลี)
วิ.ป.อ.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปริวารวรรคอรรถกถา			(ภาษาไทย)

กษ.อ.	(บาลี) =	กษัตริย์	กษัตริย์	(ภาษาบาลี)
วิ.สงค.	(บาลี) =	วินยสงค	วินยสงค	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสูตรปิฎก

ที.ส.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	สีกุณชวคค	(ภาษาบาลี)
ที.ส.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	สีกุณชวคค	(ภาษาไทย)
ที.ม.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	มหาวิคค	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	มหาวิคค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ.	(บาลี) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	ปาฏิวิคค	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(ไทย) =	ทีฆนิกาย	สุมังคลวิลาส	ปาฏิวิคค	(ภาษาไทย)
ม.ม.อ.	(บาลี) =	มคณินิกาย	ปปัญจสูท	มคณินิกาย	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(ไทย) =	มคณินิกาย	ปปัญจสูท	มคณินิกาย	(ภาษาไทย)
ม.อ.อ.	(บาลี) =	มคณินิกาย	ปปัญจสูท	อุปริณณาสก	(ภาษาบาลี)
ม.อ.อ.	(ไทย) =	มคณินิกาย	ปปัญจสูท	อุปริณณาสก	(ภาษาไทย)
ส.ส.อ.	(บาลี) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	สยัตตนิคาย	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ.	(ไทย) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	สยัตตนิคาย	(ภาษาไทย)
ส.นิ.อ.	(บาลี) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	นิทานวิคค	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.อ.	(ไทย) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	นิทานวิคค	(ภาษาไทย)
ส.ม.อ.	(บาลี) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	มหาวิคค	(ภาษาบาลี)
ส.ม.อ.	(ไทย) =	สยัตตนิคาย	สารตลปกา	มหาวิคค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.อ.	(บาลี) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	เอกกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ.	(ไทย) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	เอกกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.ทุก.อ.	(บาลี) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	ทุกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ.	(ไทย) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	ทุกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ.	(บาลี) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	จตุกกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ.	(ไทย) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	จตุกกนิปาต	(ภาษาไทย)
อง.เอกาทสก.อ.	(บาลี) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	เอกาทสกนิปาต	(ภาษาบาลี)
อง.เอกาทสก.อ.	(ไทย) =	องคตตนิคาย	มโนรปุณ	เอกาทสกนิปาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ข.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิคาย	ปรหมตล	ขุททกปาฐ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ข.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิคาย	ปรหมตล	ขุททกปาฐ	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิคาย	ธมมปท		(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิคาย	ธมมปท		(ภาษาไทย)

ขุ.อุ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อุทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อติวุตตกอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	อติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิปาตอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิปาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	เถรคาถาอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี	เถรคาถาอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	ชาตกอฏฐกถา		(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	ชาตกอรรถกถา		(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	สัทธมมปปชโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	สัทธมมปปชโชติกา	มหานิทฺเทสอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	สัทธมมปปกาสินี	ปฏิสัมภิทามคคอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	สัทธมมปปกาสินี	ปฏิสัมภิทามมรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.พทุธ.อ.	(บาลี) =	ขุททกนิกาย	มธฺรุตถวิลาสินี	พทุธวํสอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พทุธ.อ.	(ไทย) =	ขุททกนิกาย	มธฺรุตถวิลาสินี	พทุธวํสอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	(บาลี) =	อภิธมฺมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ.	(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสังคณี	อฏฺฐสาลินีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี) =	อภิธมฺมปิฎก	วิภงฺค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	สมฺโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.ปญจ.อ.	(บาลี) =	อภิธมฺมปิฎก	ปญจปกรณอฏฐกถา		(ภาษาบาลี)
อภิ.ปญจ.อ.	(ไทย) =	อภิธรรมปิฎก	ปัญจปกรณ์อรรถกถา		(ภาษาไทย)

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	(บาลี) =	วชิรพทุธิฎีกา			(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา	(บาลี) =	สารตถทีปนีฎีกา			(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

อง.เอกก.ฎีกา. (บาลี) = องคตฺตฺรณิกาย เอกกนิปาตฎีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อนฎีกา (บาลี) = อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคณีนุฎีกา (ภาษาบาลี)

๒. การใช้หมายเลขย่อ

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลีจะแจ้ง เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖. หมายถึง สุตตันตปิฎก สยุตตนิกาเย สคาถคคปาเล ภาษาบาลี เล่ม ๑๕ ข้อ ๒๓ หน้า ๑๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

การใช้หมายเลขอ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทยจะแจ้ง เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๑๖. หมายถึง สุตตันตปิฎก สยุตตนิกาเย สคาถวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๕ ข้อ ๒๓ หน้า ๑๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีจะแจ้ง เล่ม (ถ้ามี)/ข้อ (ถ้ามี)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขณธวคฺค อฏฺฐกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๒-๒๕๔๒

การใช้หมายเลขอ้างอิงอรรถกถาภาษาไทยจะแจ้ง เล่ม (ถ้ามี)/ข้อ (ถ้ามี)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๗๖/๒๔๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี สีลขันธวรรค อรรถกถา ภาษาไทย เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๔-๒๕๕๙

การใช้หมายเลขอ้างอิงฎีกาภาษาบาลีจะแจ้ง เล่ม (ถ้ามี)/ข้อ (ถ้ามี)/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ ตัวอย่างเช่น ที.ส.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓. หมายถึง ทีฆนิกาย ลินตฺตลปฺปกาสินี สีลขณธวคฺคฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙-๒๕๔๓

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญพุทธกิจเริ่มตั้งแต่ทรงประกาศพระธรรมจักรจนเสด็จดับขันธปรินิพพาน รวมระยะเวลายาวนานถึง ๔๕ พรรษา ก่อนพุทธปรินิพพานไม่นาน พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย^๑ เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์สาวกประกอบด้วยพระอรหันตเถระ ๕๐๐ รูปจึงได้เริ่มสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ รวบรวมและจัดหมวดหมู่หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเป็นระบบ พระธรรมวินัยที่พระอรหันตเถระรับรองตามมติที่ประชุมปฐมสังคายนา^๒ นี้เรียกว่า เถรวาท^๓ พระพุทธศาสนาซึ่งถือตามหลักที่ได้สังคายนาครั้งแรกดังกล่าวมานี้ เรียกว่า พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท^๓

การสังคายนาในฝ่ายเถรวาทเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง แต่ที่นับว่ามีความสำคัญยิ่งต่อการรักษาสืบทอดพระธรรมวินัย คือ ครั้งที่ ๑-๕ สังคายนาครั้งที่ ๑-๓ เกิดขึ้นในชมพูทวีป ปราศจากเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระธรรมวินัย เป็นเหตุแห่งการสังคายนาเพื่อชำระมลทินข้อกังขาให้หมดสิ้นไป ส่วนสังคายนาครั้งที่ ๔ เกิดขึ้นในลังกา ปราศจากเหตุให้พระศาสนาประดิษฐานมั่นคงในลังกาทวีป ตลอดช่วงเวลาดังกล่าว การทรงจำรักษาและสืบทอดคำสอนของพระพุทธเจ้ายังใช้วิธีสาธยายด้วยปากเปล่า เรียกว่า มุขปาฐะ ยังไม่ได้จดจารบันทึกคำสอนในรูปแบบของคัมภีร์ จนเมื่อสังคายนาครั้งที่ ๕ ในลังกา ปราศจากเหตุพระสงฆ์แตกกันเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายมหาวีฬกะกับฝ่ายอภัยคีรีวิฬกะ และคำนึงว่าสืบต่อไป

^๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^๒ แปลว่า วาทะของพระเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น ในที่นี้หมายถึง พระบาลีที่พระอรหันตเถระทั้งหลายยกขึ้นสู่การสังคายนาทั้ง ๒ ครั้งในอินเดีย; พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัยภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙., (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐๑.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๗.

ภายหน้ากุลบุตรจะมีปัญญาลดน้อยถอยลงไป แล้วจารพระพุทพจน์ลงในใบลาน ในราว พ.ศ. ๔๕๐^๔ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นลายลักษณ์อักษรในโลก

ก็ในบรรดาสังคายนานหลายครั้งที่ผ่านมานั้น ปฐมสังคายนานับเป็นสังคายนาค้างสำคัญที่สุด เพราะเป็นครั้งแรกที่มีการรวบรวมพระธรรมวินัยภายหลังพุทธปรินิพพาน การสังคายนาค้างอื่นจึงเป็นเพียงการทรงจำรักษาพระธรรมวินัยที่รวบรวมจากปฐมสังคายนานี้ให้ถูกต้องครบถ้วนที่สุด ผลแห่งปฐมสังคายนานอกจากจะมีการรวบรวมพระธรรมวินัยแล้ว ยังมีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยอย่างเป็นระบบ ธรรมนั้นแยกออกเป็น ๒ ส่วน คือเป็นพระสูตรกับพระอภิธรรม ส่วนวินัยยังคงมีเพียงหนึ่งตามเดิม ทำให้เกิดการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยอีกแบบหนึ่งเป็นปิฎก ๓ ที่เรียกว่า พระไตรปิฎก^๕ พระไตรปิฎกจึงเป็นคัมภีร์อ้างอิงชั้นสำคัญสูงสุด ใช้เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยตรวจสอบคำสอนหรือข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท การศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าได้อย่างถูกต้อง จำเป็นต้องศึกษาจากพระไตรปิฎกโดยตรงเป็นลำดับแรก

กระนั้นก็ตาม คำสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎกก็ไม่ใช่ว่าจะเข้าใจและเข้าถึงได้ง่าย เพราะพระพุทธพจน์นั้นเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้^๖ หลักธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดง บางสูตรบางตอนทรงแสดงไว้ให้เข้าใจได้อย่างละเอียดชัดเจน แต่บางสูตรบางตอนก็ทรงแสดงไว้ในรูปของคาถาสั้นๆ ไม่ปรากฏคำอธิบายให้ผู้ศึกษาเข้าใจได้ง่ายเลย และแม้ว่าบางสูตรบางตอนจะทรงแสดงไว้ค่อนข้างยาว แต่เนื้อหาก็ยังยากที่จะทำความเข้าใจ

ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมวินัย คำสอนหรือพระพุทธพจน์ส่วนใดที่เข้าใจยาก ต้องการคำอธิบาย โดยมากพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงด้วยพระองค์เอง และบางส่วนพระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้นได้อธิบายไว้ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้องแจ่มแจ้ง ไม่วินิจฉัยไปตามทัศนคติของตน คำอธิบายที่สำคัญได้รับการทรงจำถ่ายทอดต่อกันมา ควบคุมหลักพระธรรมวินัยที่เป็นแม่บท ภายหลังเมื่อมีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎก คำชี้แจงอธิบายเหล่านั้นก็เป็นระบบระเบียบมากขึ้น และมีลำดับเป็นไปตามพระไตรปิฎก คำอธิบายพุทธพจน์หรือหลักธรรมวินัย หรือคำอธิบายพระไตรปิฎกเรียกว่า อรรถกถา^๗

เมื่อมีการทรงจำถ่ายทอดพระไตรปิฎกด้วยวิธีมุขปาฐะ ก็มีการทรงจำถ่ายทอดอรรถกถาประกอบควบคุมมาด้วย จนกระทั่งเมื่อมีการจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลานเป็นลายลักษณ์อักษร

^๔ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔๑๔.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๖.

^๖ วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๖-๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, หน้า ๙๒.

ณ ประเทศลังกา ดำเนินการก็กล่าวว่าได้มีการจารึกอรรถกถาพร้อมไปด้วยเช่นกัน เมื่ออรรถกถาสืบมาในลังกา จึงถูกถ่ายทอดออกมาเป็นภาษาสิงหล จนกระทั่งช่วง พ.ศ. ๙๕๐-๑๐๐๐ มีพระอาจารย์ผู้ใหญ่ เช่น พระพุทธโฆสะจารย์เป็นต้น เดินทางจากชมพูทวีปมายังลังกา ได้แปลเรียบเรียงอรรถกถากลับเป็นภาษามคร อย่างที่ปรากฏในคัมภีร์และใช้ศึกษากันมาจนถึงปัจจุบัน^๔

เมื่อมีการศึกษาและอ้างอิงคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา พระโบราณจารย์จึงจัดลำดับความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาไว้ต่อกับลำดับของพระไตรปิฎก^๕ เพื่อแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาคำความเข้าใจพระพุทธพจน์ เหมือนเป็นสะพานให้ก้าวเข้าไปถึงพระไตรปิฎกนั่นเอง

อย่างไรก็ดี แม้ว่าคัมภีร์อรรถกถาจะได้รับการสืบทอดควบคู่กับพระไตรปิฎกมาแต่ครั้งพุทธกาล และมีความสำคัญต่อการศึกษพระไตรปิฎกดังกล่าวข้างต้น แต่พุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบันยังไม่รู้จักคัมภีร์อรรถกถาดีพอ ทั้งๆ ที่ในปัจจุบันได้มีการแปลคัมภีร์เหล่านี้จากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยจำนวนมาก ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาและความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถานั้นเอง

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาอย่างรอบด้าน ตั้งแต่กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถา หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา ตลอดจนการนำคัมภีร์อรรถกถาไปใช้ศึกษาคำสอนหรือหลักธรรมในพระไตรปิฎก จะทำให้ทราบและตระหนักถึงความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาในฐานะเป็นคัมภีร์คู่มือที่สำคัญที่สุดในการศึกษาพระไตรปิฎก

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒.

^๕ อรรถกถาจารย์กล่าวถึงลำดับความสำคัญของคัมภีร์ลดหลั่นกัน ๔ ลำดับ คือ ๑) สุตตะ หมายถึง พระไตรปิฎก ๒) สุตตานุโลม หมายถึง มหาปเทศ (คือข้ออ้างอิงสำคัญทั้งฝ่ายพระวินัยและฝ่ายพระสูตร) อันเป็นข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเช่นกัน ใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงสนับสนุนรองรับข้อมูลในพระไตรปิฎกที่เป็นสุตตะ ๓) อาจริยวาท หมายถึง อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สหทวิเสส ที่ช่วยเสริมสุตตะกับสุตตานุโลมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และ ๔) อัถโนมัตติ หมายถึง คำอธิบายตามอาการที่ปรากฏด้วยการอนุมานตามความรู้ของตน อันเป็นความเห็นส่วนตัวของแต่ละบุคคล; ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๒๔๓, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓๙-๓๔๐, ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๘๘/๑๗๑, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๘๘/๒๔๘-๒๕๐.

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยนี้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาฝ่ายเถรวาทเฉพาะที่อธิบายพระพุทธพจน์ไปตามลำดับพระบาลีในพระไตรปิฎก ได้แก่

- ๑) คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ในพระวินัยปิฎก ได้แก่ คัมภีร์สมันตปาสาทิกา
- ๒) คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ในพระสุตตันตปิฎก ได้แก่ คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี คัมภีร์ปัญจสุทนี คัมภีร์สารัตถ์ปกาสินี คัมภีร์มโนรธปุรณี และคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายทั้งหมด
- ๓) คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ในพระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อัฐฐานสาสินี คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี และคัมภีร์ปัญจปกรณ์

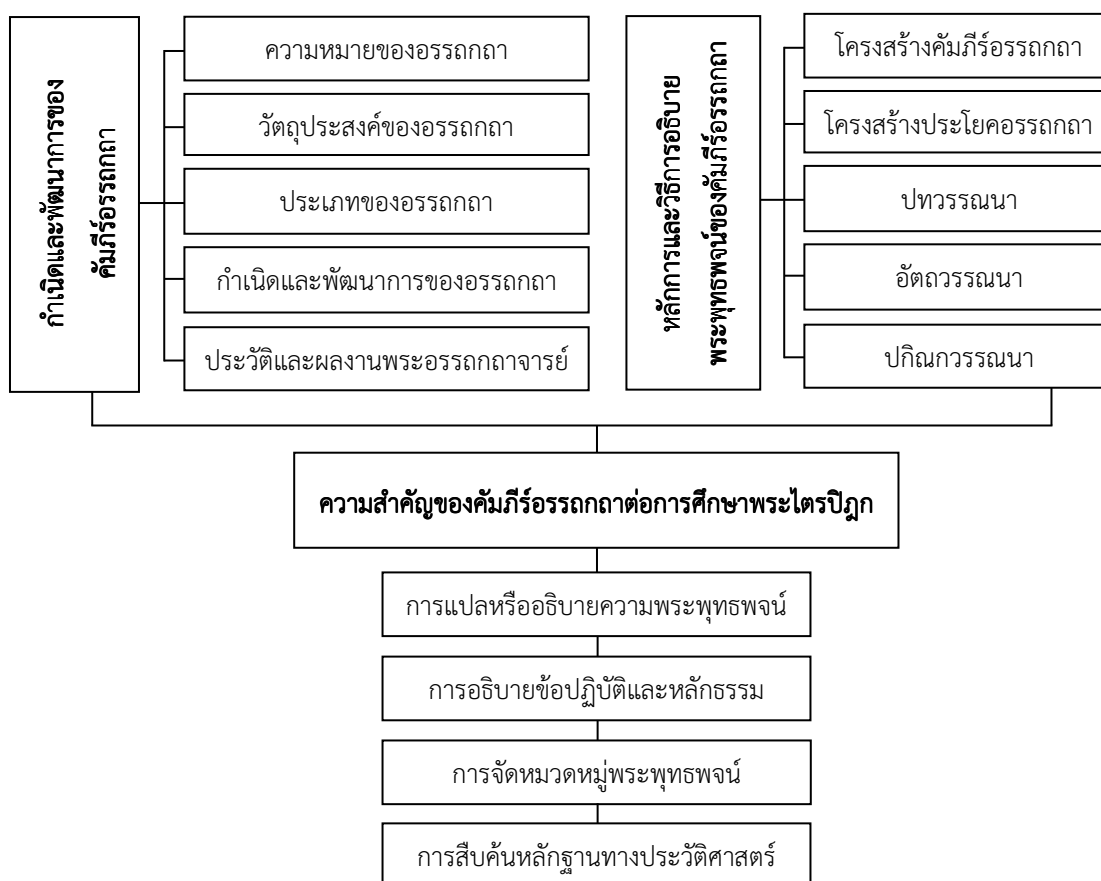
คัมภีร์อรรถกถาในขอบเขตการศึกษานี้ มีทั้งสิ้น ๒๔ คัมภีร์ ดังแสดงไว้ในตารางที่ ๑.๓ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งย่อความพระไตรปิฎกกับอรรถกถาข้างต้นที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถาซึ่งอธิบายประมวลเนื้อหาสาระเฉพาะที่สำคัญทั้ง ๓ ปิฎกบ้าง เฉพาะเรื่องบ้าง เช่น คัมภีร์กัณฑ์ชาตรี อรรถกถา (อธิบายพระปาฏิโมกข์โดยย่อ) คัมภีร์วิสุทธิมรรค (อธิบายทั้ง ๓ ปิฎก) คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (อธิบายพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ ปกรณ์โดยย่อ) เป็นต้น ไม่ได้อยู่ในขอบเขตการศึกษานี้

ตารางที่ ๑.๓ แสดงคัมภีร์อรรถกถาที่ใช้ในขอบเขตการศึกษาวิจัยนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์อรรถกถา	วัตถุประสงค์เพื่ออธิบาย
๑	สมันตปาสาทิกา	พระวินัยปิฎก
๒	สุมังคลวิลาสินี	พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๓	ปปัญจสูทนี	พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๔	สารัตถ์ปกาลสินี	พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๕	มโนรลปุรณี	พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๖	ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ
๗	ธัมมปทัฏฐกถา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท
๘	ปรมัตถทีปนี อุทานวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน
๙	ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
๑๐	ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต
๑๑	ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ
๑๒	ปรมัตถทีปนี เปตวัตถุวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ
๑๓	ปรมัตถทีปนี เถรคาถาวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา
๑๔	ปรมัตถทีปนี เถรีคาถาวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา
๑๕	ชาตกัฏฐกถา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก
๑๖	สัทธัมมปัชโชติกา มหานิทเทศวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทศ
๑๗	สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทศวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทศ
๑๘	สัทธัมมปกาลสินี ปฏิสัมภิตามัคควณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิตามรรค
๑๙	วิสุททชนวิลาสินี อปทานวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน
๒๐	มรุตถวิลาสินี พุทธวงศ์วณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์
๒๑	ปรมัตถทีปนี จรียาปิฎกวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จรียาปิฎก
๒๒	อัฐสาลินี	พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
๒๓	สัมโมหวิโนทนี	พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๒๔	ปัญจปรกณัฏฐกถา	พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๑.๕ กรอบความคิดและกระบวนการในการวิจัย

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้นำเสนอกรอบความคิดในการวิจัย ดังนี้

๑.๕ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๕.๑ คัมภีร์อรรถกถาเถรวาทมีกำเนิดและพัฒนาการอย่างไร
- ๑.๕.๒ คัมภีร์อรรถกถาเถรวาทมีหลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูปอย่างไร
- ๑.๕.๓ คัมภีร์อรรถกถาเถรวาทมีความสำคัญอย่างไรต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

เพื่อให้เกิดความเข้าใจตรงกันในศัพท์ที่ใช้ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงได้กำหนดความหมายของศัพท์เฉพาะที่จะไม่ทำให้เข้าใจเป็นอย่างอื่น ดังนี้

๑.๖.๑ พระพุทธรูป หมายถึง คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่รักษาสืบทอดกันมาในฝ่ายเถรวาท ครอบคลุมประมวลสิกขาบทในพระวินัยปิฎก ประมวลพระสูตรและพระธรรมเทศนาในพระสุตตันตปิฎก และประมวลปรมัตถธรรมในพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ใดที่ปรากฏในงานวิจัยนี้ หากมิได้ระบุว่าเป็นคัมภีร์จากศาสนา ลัทธิ หรือนิกายอื่น ให้หมายถึงคัมภีร์ในพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายเถรวาทเท่านั้น

๑.๖.๒ คัมภีร์อรรถกถา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ที่พระอรรถกถาจารย์มีพุทธโฆสจารย์เป็นต้นรจนารขึ้น โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นต้น ที่ประกอบด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้ากับสาวกภษิต เรียบเรียงเป็นคัมภีร์อรรถกถาใหม่ที่เรียกว่า อภินวอรรถกถา ตั้งแต่ยุคอรรถกถา

๑.๖.๓ ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถา หมายถึง ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถา ในฐานะเป็นคัมภีร์สำคัญสูงสุดที่ใช้เป็นคู่มือสำหรับการศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกโดยตรง ทั้ง ในด้านรูปศัพท์และความหมาย ขยายความหลักธรรมวินัย และเล่าเรื่องราวประกอบที่จะช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์ชัดเจนขึ้น

๑.๖.๔ การศึกษาพระไตรปิฎก หมายถึง การศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม

๑.๗ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก. เอกสารที่เกี่ยวข้อง :

๑.๗.๑ แสง มนวิฑูร แปล “พระคัมภีร์ที่ปวงศ์” ซึ่งไม่ปรากฏนามผู้แต่ง แต่แต่งในศรีลังกา และเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาประเภทพงศาวดารที่เก่าแก่ที่สุด เป็นแหล่งอ้างอิงของพระพุทธโฆสจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์อภินวอรรถกถา คัมภีร์ที่ปวงศ์แสดงประวัติพระพุทธศาสนานับตั้งแต่เรื่องการสังคายนา ครั้งที่ ๑ การนำพระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียไปประดิษฐานที่ประเทศศรีลังกาโดยพระมหินทเถระ เรื่องราวพระราชวงศ์ที่ปกครองประเทศศรีลังกา และแสดงเรื่องการที่พระสงฆ์แตกแยกออกเป็นนิกาย และสิ้นสุดลงที่พระราชประวัติของพระเจ้ามหาเสนะ เชื่อกันว่าคัมภีร์ที่ปวงศ์นี้เป็นคัมภีร์ดั้งเดิม ที่ได้รับการชำระปรับปรุงเป็นคัมภีร์มหาวงศ์^{๑๐} หนังสือเรื่องนี้จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับกำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา

๑.๗.๒ สุเทพ พรหมเลิศ แปล “คัมภีร์มหาวงศ์ภาค ๑ และ ภาค ๒” ซึ่งแต่งโดยพระมหานามะ และคณะในลังกาทวีป มีสาระสำคัญพอสรุปได้ว่า คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์พงศาวดารลังกา ว่าด้วยเหตุการณ์ บ้านเมืองของประเทศศรีลังกา ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งราชวงศ์สีหฬจนถึงสิ้นสุดราชวงศ์และความเป็นไปของพระพุทธศาสนาในแต่ละรัชสมัย นับว่าเป็นคัมภีร์สำคัญเล่มหนึ่งของพระพุทธศาสนา เป็นบันทึกประวัติศาสตร์ของประเทศศรีลังกาและประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดและสมบูรณ์ที่สุด

^{๑๐} ไม่ปรากฏผู้แต่ง, **พระคัมภีร์ที่ปวงศ์**, แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูธรรมโฆษาชฌนกิจ, (กรุงเทพมหานคร: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, ๒๕๒๖).

มีเนื้อหาที่ได้รับการยอมรับและใช้อ้างอิงทางวิชาการอย่างกว้างขวาง^{๑๑} คัมภีร์นี้จึงเป็นคัมภีร์อ้างอิงเกี่ยวกับความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถาและพระอรรถกถาจารย์บางท่านเป็นอย่างดี

๑.๗.๓ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ) แปลคัมภีร์ “สังคีตยวงค์” มีใจความในคำอธิบายหนังสือสังคีตยวงค์พอสรุปได้ว่า คัมภีร์นี้สมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ แต่งขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสด็จการที่โปรดฯ ให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ทรงอุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนาซึ่งเศร้าหมอง มาแต่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่ข้าศึก และมาซ้ำเป็นจลาจลในครั้งกรุงธนบุรี ให้กลับรุ่งเรืองนสยามประเทศ คัมภีร์นี้ต้นฉบับเดิมแต่งเป็นภาษามคธเป็นคัมภีร์ลาน ๗ ผูก แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒ แต่งเมื่อสมเด็จพระพนรัตน์ยังเป็นที่พระพิมลธรรม ส่วนเรื่องราวในคัมภีร์นี้แต่งเป็นพงศาวดาร เริ่มตั้งแต่ปฐมสังคายนา และเรื่องพระพุทธสาวกได้ช่วยกันทำสังคายนาครั้งที่ ๒ และ ๓ ตามลำดับ จนพระพุทธศาสนามาประดิษฐานในลังกาทวีปและสยามประเทศ ได้ทำการสังคายนาครั้งหลังๆ สืบมา และมีเรื่องพงศาวดารการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเชียงใหม่ และสยามประเทศตั้งแต่ครั้งสุโขทัยเป็นราชธานี กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จนถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ เป็นที่สุด^{๑๒}

๑.๗.๔ แสง มนวิthur แปลคัมภีร์ “ศาสนวงค์ หรือ ประวัติศาสนา” ซึ่งแต่งโดยพระปัญญาสาหมิ พระเถระชาวพม่า แต่งเป็นภาษามคธอักษรพม่า ประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๔ ต่อมา ดร. เมเบิล โบท (Mable Bode Ph.D.) ชาวอังกฤษได้ปริวรรตออกมาเป็นตัวอักษรโรมัน และตีพิมพ์ออกมาเผยแพร่ที่กรุงลอนดอนประเทศอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๐ สำหรับในประเทศไทยนั้น ได้ปริวรรตจากอักษรโรมันเป็นอักษรไทย และได้แปลเป็นสำนวนไทยครั้งแรก โดยศาสตราจารย์ ร้อยตำรวจโทแสง มนวิthur อดีตข้าราชการกรมศิลปากร และได้พิมพ์ออกเผยแพร่ครั้งแรก ทั้งสำนวนมคธอักษรไทยและสำนวนไทยคู่กันไปในเล่มเดียวกัน เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๖ หนังสือเรื่องนี้ส่วนใหญ่เป็นประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศพม่าเพราะผู้แต่งเป็นพระพม่า^{๑๓} อย่างไรก็ตามหนังสือเรื่องนี้ก็มีประโยชน์ต่อชาวพุทธทั่วไปหลายประการ โดยเฉพาะการศึกษาในแง่ประวัติศาสตร์ศาสนา ความเป็นมาของพระไตรปิฎกและอรรถกถา และประวัติพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น

๑.๗.๕ สิริ เพ็ชรไชย แปลคัมภีร์เรื่อง “จุฬคันถวงค์” ที่พระนันท์ปัญญาจารย์ชาวเมืองหงสาวดีประเทศพม่าแต่งขึ้นในราว พ.ศ. ๒๐๑๐ ต่อมาพระอาจารย์ธัมมนันท์แห่งวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ปริวรรตจากภาษาบาลีอักษรพม่าเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและได้ตรวจชำระเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

^{๑๑} พระมหานามะ และคณะ, **คัมภีร์มหาวงค์ ภาค ๑-๒**, แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ, ผศ. ป.ธ.๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๑๒} สมเด็จพระวันรัตน์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑, **สังคีตยวงค์**, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ) เปรียญ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑).

^{๑๓} พระปัญญาสาหมิ, **ศาสนวงค์ หรือ ประวัติศาสนา**, แปลโดย แสง มนวิthur, ศ. เปรียญ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์ขนาดเล็ก มีสาระเกี่ยวกับประวัติโดยสังเขปของคัมภีร์ต่างๆ ที่มีมาแต่โบราณ ซึ่งว่าด้วยพระไตรปิฎกและอรรถกถา ได้แสดงอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ สถานที่เกิดของอาจารย์ผู้แต่ง อาจารย์ผู้อาราธนาให้แต่งพระคัมภีร์และข้อเบ็ดเตล็ด คัมภีร์แปลเล่มนี้จึงเป็นเรื่องที่มีประโยชน์แก่ผู้สนใจศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา^{๑๔}

๑.๗.๖ คงเดช ประพัฒน์ทอง เขียนหนังสือเรื่อง “พระพุทธโฆษา หรือ พระพุทธโฆสะ และตำนานพระปริตร” มีใจความตอนหนึ่งในคำนำกล่าวว่า เนื่องจากหนังสือเรื่องพุทธโฆสนิทาน ซึ่งเป็นหนังสือที่มีมาก่อนหน้านั้น เป็นเนื้อเรื่องที่มีรูปลักษณะทางประวัติศาสตร์ก็ไม่น่าจะไม่น่าจะมีนักปราชญ์ทั้งหลายศึกษาค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธโฆษาไว้บ้าง เรื่องเกี่ยวกับพระพุทธโฆษาผู้เขียนรวบรวมเรียบเรียงขึ้นใหม่นี้ จึงอาจจะแปลกหูแปลกตาไปบ้างสำหรับผู้ที่เคยอ่านเรื่องพุทธโฆสนิทาน เพราะเรื่องราวที่นำมาเรียบเรียงย่อมจะต้องอาศัยหลักฐานต่างๆ เป็นสำคัญที่สุด มิฉะนั้น เรื่องที่นำมาเรียบเรียงใหม่จะเป็นหลักลอยหมด เมื่อหลักลอย เนื้อความก็ไม่น่าจะเป็นหลักฐานได้^{๑๕}

๑.๗.๗ พระมหามังคลเถระ แต่งหนังสือเรื่อง “พุทธโฆสนิทาน” ว่าด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธโฆสาจารย์ไปแปลพระปริยัติธรรมในลังกาทวีป แต่งเป็นนิทานเริ่มตั้งแต่ครั้งพระมหินทเถระได้นำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในลังกาทวีป จนถึงเรื่องราวที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปลังกาเพื่อแปลพระธรรมจากภาษาสิงหลเป็นภาษาขมธว อย่างไรก็ดี เนื้อหาในพุทธโฆสนิทานนี้แตกต่างจากประวัติพระพุทธโฆสาจารย์ในคัมภีร์อื่นๆ อยู่หลายแห่ง^{๑๖} จึงควรศึกษาหนังสือเล่มนี้โดยเทียบเคียงกับคัมภีร์ประวัติพระพุทธโฆสาจารย์อื่นๆ อย่างรอบคอบ

๑.๗.๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) เขียนถึงการสังคายนาพระไตรปิฎกและอรรถกถาไว้ในหนังสือเรื่อง “พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้” กล่าวถึงความเป็นมาของอรรถกถา ความตอนหนึ่งว่า เป็นคำอธิบายและคำตอบที่สำคัญที่ได้รับการทรงจำถ่ายทอดกันต่อมา ควบคู่กับหลักธรรมที่เป็นแม่บท จากสาวกรุ่นก่อนสู่สาวกรุ่นหลัง เมื่อมีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยเป็นพระไตรปิฎก คำชี้แจงอธิบายเหล่านั้นก็เป็นระบบและมีลำดับไปตามพระไตรปิฎกด้วย คำอธิบายพุทธพจน์หรือหลักธรรมวินัย หรือคำอธิบายความในพระไตรปิฎกนั้น เรียกว่า อรรถกถา^{๑๗}

^{๑๔} พระนันท์ปัญญาจารย์, **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๕๖).

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน คงเดช ประพัฒน์ทอง, **พระพุทธโฆษา หรือ พระพุทธโฆสะ และตำนานพระปริตร**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๙).

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน พระมหามังคลเถระ, **พุทธโฆสนิทาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔).

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**.

๑.๗.๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) เขียนเกี่ยวกับอรรถกถาไว้ในหนังสือเรื่อง “รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้” มีใจความตอนหนึ่งว่า ลักษณะสำคัญของอรรถกถา คือ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายความในพระไตรปิฎกโดยตรง โดยอธิบายทั้งคำศัพท์หรือถ้อยคำ อธิบายข้อความ ชี้แจงความหมาย ขยายความหลักธรรมหลักวินัย เล่าเรื่องประกอบ ตลอดจนแสดงเหตุปัจจัยแวดล้อม หรือความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าจะตรัส พระพุทธพจน์นั้นๆ หรือเกิดเรื่องราวนั้นๆ ขึ้น พร้อมทั้ง เชื่อมโยงประมวลความเป็นมาเป็นไปต่างๆ ที่จะช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์ หรือเรื่องราวใน พระไตรปิฎกชัดเจนมากขึ้นกว่าเดิม^{๑๘}

๑.๗.๑๐ เสถียร โพธิ์นันทะ เขียนหนังสือเรื่อง “ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา” ทำให้ทราบ ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า ภายหลังจากที่พระมหินทเถระและคณะได้นำ พระพุทธศาสนามาเผยแผ่ที่ลังกา นับแต่นั้นพระพุทธศาสนาเถรวาทก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ มีพระคณาจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อธิบายพระไตรปิฎกเป็นภาษาสิงหล เกิดการจารึก พระธรรมวินัยลงเป็นลายลักษณ์อักษรเป็นครั้งแรก จวบจนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๙ พระพุทธโฆสะจารย์ และคณะจาริกมาลังกา ได้แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาจากภาษาสิงหลกลับสู่ภาษามคร ช่วยกันแต่ง รวบรวมปกรณ์วิเสสต่างๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก และกาลต่อมาพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์ ทั้งหลายเหล่านั้นก็แพร่หลายและเป็นที่รับรองกันทั่วไปในนานาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท^{๑๙}

๑.๗.๑๑ สิริวัฒน์ คำวันสา เขียนหนังสือเรื่อง “พุทธศาสนาในอินเดีย” เนื้อหาภายในเล่ม ได้ประมวลเอาศาสนาและวัฒนธรรมอินเดียโบราณก่อนพุทธศาสนามาเป็นพื้นฐานโดยย่อ เพื่อให้เข้าใจ วัฏจักรและพัฒนารูปของพระพุทธศาสนาตามสภาวะที่เป็นจริง จากนั้นจึงได้กล่าวถึงความเป็นมา ของพุทธศาสนาที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ในอินเดียในยุคต่างๆ (ช่วงประมาณ ๑,๐๐๐ ปี) จนถึงกาล พุทธศาสนาได้เสื่อมไปจากอินเดีย^{๒๐} อาศัยหนังสือนี้จึงทำให้ทราบเกี่ยวกับความเป็นมาของอรรถกถา และประวัติพระอรรถกถาจารย์สำคัญบางรูป

๑.๗.๑๒ สิริ เพ็ชรไชย เขียนหนังสือเรื่อง “แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา” โดย แนะนำให้รู้จักคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งที่เป็นชั้นพระบาลี อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส หลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์สังฆธรรมปกาสนี อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคปกรณ์ ชาดกและอรรถกถาชาดก อัญญสาสนี อรรถกถาธรรมสังคณี เป็นต้น ว่ามีประวัติความเป็นมาอย่างไร ใครรจนา รจนาเมื่อไร มีเนื้อหา

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**.

^{๑๙} เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓).

^{๒๐} สิริวัฒน์ คำวันสา, รศ., **พุทธศาสนาในอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕).

ว่าด้วยเรื่องอะไร และนำสืบต่อกันมาอย่างไร รวมทั้งแนะนำชื่อผู้ชำระผู้แปลในครั้งแรกไว้ด้วยเท่าที่ทราบ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนา^{๒๑}

๑.๗.๑๓ พระมหาธีระยุทธ เขมธมโม (ปราชญ์นิวัฒน์) แปลหนังสือเรื่อง “ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก” ซึ่งรจนาโดย มินจิมหาสิริเชยะตุ๋ ชาวพม่า ซึ่งท่านได้รวบรวมและนำเสนอประวัติความเป็นมาของคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก อันได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก รวมทั้งอรรถกถา ฎีกา ฯลฯ ทั้งที่มีอยู่ในฉบับช้อยบ้าง ฉบับโบราณบ้าง เท่าที่มีบันทึกไว้ตั้งแต่ปีเก่าก่อนสืบมาจนถึงปี จ.ศ.๑๒๔๘ (พ.ศ.๒๔๒๙)^{๒๒} เพื่อให้รู้ได้โดยง่ายว่าคัมภีร์เล่มไหน อาจารย์ท่านไหนเป็นผู้แต่งแต่งในปีไหน โดยอาศัยรวบรวมข้อมูลจากอัตชีวประวัติของอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์บ้าง จากนิคมคาลา ซึ่งอยู่ท้ายเล่มของคัมภีร์นั้นๆ บ้าง^{๒๓} เนื่องจากผู้แต่งหนังสือเล่มนี้เป็นชาวพม่า จึงมีการสอดแทรกบุคคล เหตุการณ์ เวลาและสถานที่ อันเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ของชนชาวพม่าเข้าไว้ด้วย จึงมีความน่าสนใจแก่ผู้ศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

๑.๗.๑๔ จิรภัทร แก้วกู่ เขียนหนังสือเรื่อง “คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” มีเนื้อหา กล่าวถึงวรรณคดีบาลีอักษรไทย คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์ ฎีกา อนุฎีกา อรรถโยชนา วิวรรณ ปกรณ์วิเสส และ สัททาวิเสส โดยมุ่งอธิบายประวัติ รูปแบบวิธีเขียน เนื้อหาสาระ ทั้งคัมภีร์สายพระไตรปิฎกและนอกสายพระไตรปิฎก ในส่วนของอรรถกถา ผู้เขียนจำแนกคัมภีร์อรรถกถาออกเป็นคัมภีร์ปุราณอรรถกถาและคัมภีร์อภิธรรมอรรถกถาและแสดงรายละเอียดของคัมภีร์รวมถึงประวัติและผลงานผู้แต่งคัมภีร์โดยสังเขป^{๒๔} จึงเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาในงานวิจัยนี้

๑.๗.๑๕ เสนาะ ผดุงฉัตร เขียนหนังสือเรื่อง “ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี” กล่าวถึงนิยามของวรรณคดีบาลี การจำแนกประเภทของวรรณคดีบาลี ตั้งแต่ชั้นบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา โยชนา ผู้รจนาคัมภีร์เหล่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างประวัติวรรณคดีบาลีกับประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ตลอดจนการแบ่งประวัติวรรณคดีบาลีออกเป็นยุคต่างๆ^{๒๕}

^{๒๑} สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, **แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๑).

^{๒๒} ไทยตรงกับปี พ.ศ.๒๔๒๘ เพราะไทยนับปี พ.ศ. เร็วกว่าพม่า ๑ ปี

^{๒๓} มินจิมหาสิริเชยะตุ๋, **ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก**, แปลโดย พระมหาธีระยุทธ เขมธมโม (ปราชญ์นิวัฒน์), (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘).

^{๒๔} จิรภัทร แก้วกู่, รศ., **คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๘).

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน เสนาะ ผดุงฉัตร, **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒).

๑.๗.๑๖ พัทน์ เพ็งผลา เขียนหนังสือเรื่อง “ประวัติวรรณคดีบาลี” โดยแบ่งวรรณคดีบาลีออกจากยุคต่างๆ คือ ยุคธรรมวินัย ยุคพระไตรปิฎก ยุคอรธกถา ยุคฎีกา ในส่วนของยุคอรธกถา ได้กล่าวเกี่ยวกับประวัติพระอรธกถาจารย์มีพระพุทโธสาจารย์ พระพุทโธทัตตะ พระธรรมปาละ พระอุปเสนะ พระมหานามะ เป็นต้นอย่างย่อ และได้รวบรวมรายชื่อของอรธกถาที่เป็นผลงานของพระอรธกถาจารย์เหล่านั้นมากล่าวไว้ในตอนท้ายของหนังสือ ยังได้กล่าวถึงประวัติของคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ และประวัติวรรณกรรมบาลีในประเทศไทยพอสังเขป^{๒๖}

๑.๗.๑๗ สุภาพรรณ ณ บางช้าง เขียนหนังสือเรื่อง “ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา” โดยทำการรวบรวมและจัดรูปแบบคำสอนของพระพุทธเจ้าในสมัยพุทธกาลที่เรียกว่า นวัคคตฤตยาสัน คือคำสอนของพระศาสดามืดงค์ ๙ ประการ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตะกะ ชาตกะ อัปภูตธรรม เวทลละ และได้จัดคำสอนไว้เป็นหมวดหมู่ตามที่ได้สังคายนา กันสืบ ๆ มา โดยจัดไว้เป็นพระไตรปิฎก อรธกถา ฎีกา ปกรณ์ วิสเส ในส่วนของวรรณคดีอรธกถา บาลี ผู้เขียนได้แสดงประวัติความเป็นมาของอรธกถา หลักการและวิธีการเขียนอรธกถา ตลอดจนประวัติอรธกถาจารย์และผลงาน^{๒๗}

๑.๗.๑๘ พระคันธสารากวีวงศ์ (สมลักษณ์ คนธสาโร) เขียนบทความเรื่อง “ประวัติคัมภีร์อรธกถา” ไว้ในหนังสือ “อาสติกปุชา” โดยได้แปลและอธิบายเกี่ยวกับประวัติของพระพุทโธสาจารย์ จากคัมภีร์มหาวงศ์ซึ่งเป็นวรรณกรรมเชิงประวัติศาสตร์ คำนำของคัมภีร์อรธกถาต่างๆ และคำชี้แจงในคัมภีร์ฎีกา ข้อความบางส่วนยกมาแสดงเป็นสาธก และในท้ายสุดได้แสดงรายชื่อคัมภีร์สังคหฎฐกถา ที่พระพุทโธสาจารย์เป็นต้นแปลและเรียบเรียงจากมหาอรธกถา และสังเขปอรธกถาที่แต่งย่อความ พระไตรปิฎกกับสังคหฎฐกถา^{๒๘}

๑.๗.๑๙ รัชสี สุทนต์ เขียนไว้ในเอกสารการสอนเรื่อง “เรียนรู้เรื่องอรธกถา” มีใจความตอนหนึ่งกล่าวว่า อรธกถาทั้งหมดที่อธิบายพระไตรปิฎก มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล สมัยที่พระสาวกทรงจำสืบทอดพระธรรมวินัยด้วยวิธีมุขปาฐะ คือทรงจำด้วยใจ สืบสอนสืบต่อกันด้วยปากนั้น พระสาวกผู้ทรงจำพระไตรปิฎกจะต้องทรงจำอรธกถาให้ได้ด้วย อรธกถาที่พระพุทธเจ้าตรัสด้วยพระองค์เอง

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พัทน์ เพ็งผลา, รศ., **ประวัติวรรณคดีบาลี**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๒).

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖).

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน พระคันธสารากวีวงศ์, “ประวัติคัมภีร์อรธกถา”, **อาสติกปุชา อนุสรณ์ ๘๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๓).

และอรรถกถาที่พระอัครสาวกและพระสาวกสำคัญกล่าวไว้มีรูปแบบที่เป็นต้นแบบให้พระอรรถกถาจารย์รุ่นต่อมาสืบทอดและรจนาเป็นคัมภีร์อรรถกถาดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน^{๒๙}

๑.๗.๒๐ อภิณูวัฒน์ โพธิ์สาน เขียนหนังสือเรื่อง “ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ” ซึ่งเป็นหนังสือแนวบอกเล่าและวิเคราะห์เรื่องราวชีวิตประวัติและผลงานของนักปราชญ์พุทธทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายานในสมัยโบราณ โดยกล่าวถึงผู้เป็นปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาชั้นอรรถกถาจารย์และฎีกาจารย์ คือ พระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธทศทัตตะ และพระธรรมปาละเป็นต้นไว้อย่างค่อนข้างสมบูรณ์และมีลำดับน่าอ่าน ไม่สับสน^{๓๐}

๑.๗.๒๑ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ได้ทำงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท” โดยนำพระคาถาในพระธรรมบท ๔๒๓ คาถา มาวิเคราะห์ตามหลักภาษาในด้านฉันทลักษณ์ อุปการะ นยะ ไวยากรณ์ และอลังการ โดยยึดคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทพร้อมด้วยคัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูงคือ สัททวิเสส ที่เป็นทั้งภาษาบาลีและสันสกฤต ในอรรถกถาธรรมบทท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่องๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่าบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่เรียกว่าวรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทเรื่องนั้นๆ^{๓๑}

๑.๗.๒๒ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) เขียนหนังสือเรื่อง “การตีความพุทธศาสนสุภาษิต” เพื่อใช้ในหลักสูตรการฝึกอบรมพระนักเทศน์ เพราะยังขาดคู่มือหรือหนังสือที่กล่าวถึงเรื่องนี้โดยตรง ท่านให้ทัศนะไว้ว่า การตีความนั้น ท่านบูรพาจารย์ได้ทำเป็นตัวอย่างไว้แล้ว อาจกล่าวได้ว่าคัมภีร์หรือปกรณ์ต่าง ไม่ว่าจะเป็นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา สัททวิเสส ตลอดถึงหนังสืออธิบายข้อธรรมในยุคสมัยปัจจุบัน ล้วนเป็นเรื่องของการตีความพระพุทธรพจน์และพุทธศาสนสุภาษิตทั้งสิ้น แต่ท่านมิได้บอกตรงๆ ว่านี่คือการตีความพระพุทธรพจน์เท่านั้น แต่หากนำหลักการและแนววิธีการตีความเข้าไปจับแล้วย่อมรู้ได้ว่าคัมภีร์ปกรณ์เหล่านั้นเป็นเรื่องของการตีความ^{๓๒}

^{๒๙} รังษี สุนทร, ผศ. ป.ธ.๙, “เรียนรู้เรื่องอรรถกถา”, เอกสารประกอบวิชาการศึกษาเฉพาะเรื่องในคัมภีร์อรรถกถา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน อภิณูวัฒน์ โพธิ์สาน, ดร., **ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ**, (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์ พระธรรมชนันท์, ๒๕๔๙).

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), **การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท ยมกวรรค-ชววรรค ๑๕๖ พระคาถา เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕).

^{๓๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **การตีความพุทธศาสนสุภาษิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๒).

๑.๗.๒๓ จำรูญ ธรรมดา เขียนหนังสือเรื่อง “กระบวนการตีความพระพุทธรูปตามแนวของคัมภีร์เนตติ” เพื่อเป็นคู่มือสำหรับศึกษาคัมภีร์เนตติ เพราะเนตติเป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธรูปโดยตรง แม้จะมีผู้แปลคัมภีร์นี้แล้วหลายสำนวน แต่ก็ยังอ่านเข้าใจยาก และแม้ว่าเนตติจะมีทั้งอรรถกถาและฎีกาคอยช่วยอธิบาย แต่ก็มิใช่เรื่องง่ายที่ผู้ศึกษาจะสามารถจับประเด็นของหลักการแห่งเนตติแต่ละอย่างได้ ผู้เขียนจึงเรียบเรียงหนังสือนี้จากตำราทั้งบาลีและตำราพม่ามาเป็นฉบับภาษาไทย โดยให้มีเนื้อหากระชับ มีหลักพอที่จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจเนตติได้ในระดับหนึ่ง^{๓๓}

ข. วิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง :

๑.๗.๒๔ ปฐม บัญศรีตัน ได้เสนอดัชนีนิพนธ์เรื่อง “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท” โดยศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดและทฤษฎีการตีความทั้งของตะวันตกและในฝ่ายพระพุทธศาสนาเถรวาท นำไปสู่การนำเสนอรูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท นำไปสู่การวิเคราะห์ตีความกรณีศึกษาเรื่อง มังสวิริติของสำนักสันตติโคก และการตีความเรื่องนิพพานของสำนักวัดพระธรรมกาย พบว่า สำนักสันตติโคกใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและบางแห่งใช้การตีความแบบยึดผู้สือเป็นหลัก สำนักวัดพระธรรมกายใช้การตีความแบบยึดผู้อ่านเป็นหลักและอ้างคัมภีร์ต่างๆ มาสนับสนุนการตีความของตน ในขณะที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ใช้การตีความแบบยึดคัมภีร์เป็นหลัก และบางแห่งยังคงใช้การตีความแบบยึดผู้สือความเป็นหลักประกอบด้วย^{๓๔}

๑.๗.๒๕ สุเทพ พรหมเลิศ ได้เสนอดัชนีนิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหายาน” โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหายาน คุณค่าของคัมภีร์และอิทธิพลของคัมภีร์มหายาน ผลการศึกษาพบว่า คัมภีร์มหายานได้รวบรวมเนื้อเรื่องมาจากคัมภีร์พุทธศาสนา ตำนานและเรื่องเล่าสืบกันมา เช่น คัมภีร์ทีปวงศ์ คัมภีร์มหายานคัมภีร์เดิม และพงศาวดารลังกา เป็นต้น มีลักษณะคำประพันธ์เป็นแบบป๊ชชะคือร้อยกรอง โดยมีคาถาประเภทปฐยาวัตรมากที่สุด มีรูปแบบในการแต่งโดยใช้คาถาจำนวน ๑๙ ชนิดลักษณะทางไวยากรณ์พบว่า ตอนต้นที่แต่งโดยพระมหานามมีลักษณะการใช้ไวยากรณ์บาลีแบบเคร่งครัด แต่เนื้อหาส่วนที่แต่งเติมในภายหลังโดยเฉพาะสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ อาจได้รับอิทธิพลจากไวยากรณ์สันสกฤตบ้าง คัมภีร์มหายานให้คุณค่าทั้งด้านวรรณคดี คุณค่าด้านสังคม คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ คุณค่าด้านการเมืองการปกครอง และคุณค่าด้านประเพณีสติปัญญา คัมภีร์มหายานมีอิทธิพลต่อคัมภีร์วรรณคดีบาลีที่แต่งในประเทศไทยหลายคัมภีร์ และมีอิทธิพลต่อประเพณีวัฒนธรรมไทย

^{๓๓} จำรูญ ธรรมดา, กระบวนการตีความพระพุทธรูปตามแนวของคัมภีร์เนตติ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕).

^{๓๔} ปฐม บัญศรีตัน, “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

มากมาย เนื้อหาของคัมภีร์มหาวงศ์ที่มีอิทธิพลมากที่สุด คือ การเผยแผ่ พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป ดุษฎีนิพนธ์นี้จึงทำให้ทราบเกี่ยวกับความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถาเป็นอย่างดี^{๓๕}

๑.๗.๒๖ พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงษ์แพงจิตร) ได้เสนอ ดุษฎีนิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา” ได้กล่าวถึงผลงานวิจัยว่า คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความคัมภีร์วิสุทธิมรรค ที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้แต่งไว้ ณ เกาะลังกา รูปแบบของคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสาเป็นการจัดลำดับเนื้อหาโดยอนุวัตตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒๓ ปริเฉท เป็นการนำความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มาอธิบายขยายความเพิ่มเติม ในประเด็นที่ยังไม่ชัดเจน เพื่อให้ผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจอย่างถูกต้อง ตรงตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ รูปแบบการแต่งคัมภีร์ปรมัตถมัญจุสานั้น ดำเนินการตามแบบอย่างที่ได้ถือปฏิบัติกันมา ทั้งส่วนเริ่มต้น ส่วนเนื้อหา และส่วนสรุป มีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นอกจากนี้ยังกล่าวถึงพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์นี้ว่า พระธรรมปาละได้อธิบายหลักธรรมให้มีความชัดเจนขึ้น และยึดถือแบบการอธิบายหลักธรรม ทั้งด้านรูปแบบและเนื้อหาที่มีมาก่อนเป็นแบบอย่างในการอธิบายคัมภีร์ท่านนำวิธีการเหล่านี้มาใช้ในการสังวรรณาคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งมากยิ่งขึ้นและเพื่อให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของผู้แต่งคัมภีร์ ซึ่งจะเป็ประโยชน์ต่อการศึกษาศาสนาให้กว้างมากยิ่งขึ้น^{๓๖}

สรุปความจากเอกสารและงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องข้างต้นได้ความว่า แม้ว่าจะมีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอรรถกถาอยู่มากพอสมควร แต่ส่วนใหญ่ยังคงกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถาและอัตชีวประวัติของพระอรรถกถาจารย์บางรูปอย่างย่อ มีเพียงส่วนน้อยที่กล่าวถึงหลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา นอกจากนี้ยังไม่มีเอกสารหรืองานวิจัยที่นำเสนอแนวทางการใช้คัมภีร์อรรถกถาเพื่อศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกอย่างสมบูรณ์

งานวิจัยนี้จึงมีความแตกต่างกับเอกสารและงานวิจัยข้างต้น ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาที่มีต่อการศึกษาพระไตรปิฎก โดยนำเสนอตั้งแต่กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเกรวาทอย่างละเอียดรอบด้าน ในส่วนของหลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถา ผู้วิจัยได้นำเสนอแนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์ของพระอรรถกถาจารย์อย่างเป็นระบบใน ๓ ด้าน คือ ๑) การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะ ๒) การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านอรรถะ และ ๓) การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านปณิณณะ โดยแสดงรายละเอียดของการอธิบาย

^{๓๕} สุเทพ พรหมเลิศ, “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓).

^{๓๖} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงษ์แพงจิตร), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘).

พระพุทธรูปในด้านนี้ รวมทั้งแสดงตัวอย่างในคัมภีร์อรรถกถาอย่างครบถ้วน เพื่อผู้ที่สนใจศึกษาค้นคว้าจะสามารถเข้าใจและนำไปประยุกต์ใช้เพื่อศึกษาพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ต่อไป

และในส่วนสุดท้ายของงานวิจัยนี้ คือ การนำคัมภีร์อรรถกถาไปใช้เป็นคู่มือในการศึกษาข้อปฏิบัติและหลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยได้นำเสนอประเด็นที่เป็นสาระสำคัญต่างๆ ที่พบในพระไตรปิฎก และนำเอาคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถามาเพื่ออธิบายขยายความในประเด็นต่างๆ เหล่านั้นให้กระจ่างชัดเจน ดังนั้น โดยภาพรวม งานวิจัยนี้จะเป็นแนวทางให้ผู้ศึกษาทราบและตระหนักถึงความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาที่มีต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยด้านเอกสาร (Documentary Research) เป็นเครื่องมือในการทำวิจัย มีวิธีการดังนี้

๑.๘.๑ รวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สัททวิเสส

๑.๘.๒ รวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source) จากหนังสือเอกสารทางวิชาการ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๘.๓ ศึกษาวิเคราะห์ข้อมูล เรียบเรียงและนำเสนอผลงานวิจัย

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๙.๑ ทำให้ทราบกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท

๑.๙.๒ ทำให้ทราบหลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท

๑.๙.๓ ทำให้ทราบความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทที่มีต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

บทที่ ๒

ศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถา

พุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทยึดถือพระไตรปิฎกว่าเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญสูงสุด เพราะเป็นคัมภีร์รวบรวมพระพุทฺธพจน์หรือพระธรรมวินัยอันเป็นเสมือนตัวแทนองค์พระศาสดาไว้อย่างสมบูรณ์ที่สุด พระไตรปิฎกจึงเป็นคัมภีร์อ้างอิงที่ใช้เป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยตรวจสอบคำสอนหรือข้อปฏิบัติในพระพุทฺธศาสนาฝ่ายเถรวาท การศึกษาเล่าเรียนปริยัติและปฏิบัติตามคำสอนได้อย่างถูกต้องลึกซึ้ง จำเป็นต้องศึกษาจากพระไตรปิฎกโดยตรงเป็นเบื้องต้น

ถึงกระนั้นก็ตาม พระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกก็มีความลุ่มลึกคัมภีร์ภาพทั้งทางด้านหลักธรรมและหลักภาษาที่ยากแก่ความเข้าใจ ปัญหาด้านการอธิบายหรือตีความพระพุทฺธพจน์จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฝ่ายเถรวาท เมื่อเป็นเช่นนี้ พระเถระนับแต่ครั้งพุทฺธกาลจึงได้รวบรวมคำสอนของพระพุทฺธเจ้าที่เป็นปถิมกเทศนาบ้าง สาวกภาษิตบ้าง อจกรยวาทบ้าง รักษาสืบทอดและรจนาเป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทฺธพจน์จำนวนมาก ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นต้น เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจและเข้าถึงพระพุทฺธพจน์ ไม่ตีความไปตามทัศนะของตน และท่านจัดลำดับชั้นความสำคัญของแต่ละคัมภีร์เรียงลำดับจาก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และสัททวิเสส เพื่อให้ใช้คัมภีร์เหล่านี้ประกอบการศึกษาทำความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกนั่นเอง

เมื่อคัมภีร์อรรถกถาอยู่ในฐานะเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดรองจากพระไตรปิฎกเช่นนี้ จึงจำเป็นที่ผู้ศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทฺธศาสนาควรรู้จักคัมภีร์อรรถกถาให้ดีพอ ในบทนี้ผู้วิจัยจึงนำเสนอการศึกษาเกี่ยวกับกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเป็นลำดับแรก

๒.๑ ความหมายของอรรถกถา

คำว่า **อรรถกถา** ในภาษาบาลีใช้คำว่า **อฏฺฐกถา** ซึ่งมาจาก อตฺถ + กถา คำว่า อตฺถ มีความหมายหลายอย่าง ดังที่พระโมคคัลลานเถระรจนาไว้ว่า

อตฺถโถ ปโยชเน สทฺทา-	ภิเชยฺเย วุฑฺฒิยฺ ธเน
วตฺถุมหิ การเณ นาเส	หิตเต ปจฺฉิมปพฺพเต ^๑

^๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒๑.

แปลว่า อตถ ศัพท์เป็นไปในอรรถ คือ ๑) ปโยชนะ ๒) สัททาภิเษยะ ๓) วุฑฒิ ๔) ธนะ ๕) วัตถุ ๖) การณะ ๗) นาสะ ๘) หิตะ ๙) ปัจฉิมปัพพตะ.

คัมภีร์อริธานวรรณนาได้อธิบายขยายความคำว่า อตถะ ไว้ดังนี้

- ๑) ปโยชนะ คือ ผลประโยชน์หรือความต้องการ เช่น อตโถ เม คหปติ หิรณยสุวณฺณณ ทานคหปติ ข้าพเจ้าต้องการเงินและทอง
- ๒) สัททาภิเษยะ คือ เนื้อความที่ศัพท์กล่าวถึง เช่น สาตถ์ สพฺพญฺชนํ พร้อมทั้ง เนื้อความ พร้อมทั้งพยัญชนะ
- ๓) วุฑฒิ คือ ความเจริญ เช่น โหติ สีสวตํ อตโถ ความเจริญย่อมมีแก่ผู้มีศีล
- ๔) ธนะ คือ ทรัพย์ เช่น พหุชฺชนํ ภาติ อตฺถเหตุ คนส่วนมากคบหากัน เพราะเหตุแห่ง ทรัพย์ (เห็นแก่ทรัพย์สินเงินทอง)
- ๕) วัตถุ คือ พัสตุ
- ๖) การณะ คือ เหตุ เช่น อตฺถเต ชาเต จ ปณฺธิตํ เมื่อมีเหตุเกิดขึ้น ย่อมต้องการบัณฑิต
- ๗) นาสะ คือ ความพินาศ
- ๘) หิตะ คือ ประโยชน์เกื้อกูล เช่น อุภินฺนมตฺถํ จรติ อตฺตโน จ ปรสฺส จ บำเพ็ญ ประโยชน์แก่ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย
- ๙) ปัจฉิมปัพพตะ หมายถึง ภูเขาด้านทิศตะวันตกเช่น อตฺถงฺคเต ทิวสฺสเร พระอาทิตย์ ไปสู่ภูเขาด้านทิศตะวันตก^๒

คำว่า อตถ ที่หมายเอาในงานวิจัยนี้คือ สัททาภิเษยะ แปลว่า เนื้อความหรือความหมายของศัพท์ ส่วนคำว่า กถา มาจาก กถ ธาตุในความหมายว่า กล่าว (กถ กถเน+อ+อา) แปลว่า เรื่อง คำประพันธ์ คำกล่าว คำอธิบาย มีวิเคราะห์ว่า กถียตติ กถา เรื่องอันท่านกล่าวไว้^๓

คำว่า อตถ เมื่อจะเข้าสมาสกับ กถา ท่านนิยมแปลง ตถ เป็น ภูจ ตามหลักแห่งไวยากรณ์ ดังที่พระสารีบุตรเถระชาวศรีลังกาอธิบายไว้ในคัมภีร์สารัตถทีปนีวินยฎีกาว่า อตโถ กถียติ เอตยาติ อตถกถา, สาเยว อฏฺฐกถา ตถการสฺส ภูจการํ กตฺวา แปลว่า เนื้อความอันท่านย่อมกล่าวด้วยวาจาฉันนั้น เพราะเหตุนี้ว่าจกานัน ชื่อว่า อตถกถา (คำอธิบายเนื้อความ), คำว่า อตถกถา แปลงเป็น อฏฺฐกถา เพราะแปลง ตถ อักษร เป็น ภูจ อักษร^๔

^๒ พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อริธานวรรณนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๔๖-๙๔๗.

^๓ พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อริธานวรรณนา**, หน้า ๑๖๕.

^๔ ตถานํ ภูจยุคํ. อฏฺฐกถา, อตถกถา วา. ทุกขสฺส ปิฬนฺนุโธ สงฺขตฺตฺตฺตฺ. แปลง ตถเป็น ภูจ ดุจในคำเป็นต้นว่า ทุกขสฺส ปิฬนฺนุโธ ทุกข์มีความหมายว่าเปียดเบียน; สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕, พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑.

กล่าวโดยสรุป อรรถกถา (อรรถกถา) หมายถึง การอธิบายขยายความพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกให้ผู้ศึกษาคำสอนของพระพุทฺธเจ้าเข้าใจได้กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น คัมภีร์อรรถกถาจึงหมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกโดยตรง โดยอธิบายทั้งรูปศัพท์และความหมาย ขยายความหลักธรรมวินัย และเล่าเรื่องประกอบ พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ ที่จะช่วยให้เข้าใจพระพุทฺธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกได้ชัดเจนมากขึ้น พระโบราณจารย์จัดลำดับความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาไว้ต่อกับลำดับของพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาทำความเข้าใจพระบาลีอย่างถูกต้องตรงตามพุทฺธประสงค์ คัมภีร์อรรถกถาในงานวิจัยนี้ ได้แก่ คัมภีร์อภินวอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทฺธโฆสจารย์เป็นต้นปวิรรตและเรียบเรียงขึ้น

๒.๒ กำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา

ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อรรถกถามีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์พระพุทฺธศาสนาอย่างยากที่จะแยกออก การศึกษากำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจเหตุและผลของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละช่วงสมัยได้ชัดเจนขึ้น และตระหนักถึงความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาที่มีต่อการศึกษาพระไตรปิฎกยิ่งขึ้น อาจแบ่งช่วงเวลาเป็นยุคสมัยต่างๆ ได้ ดังนี้

๒.๒.๑ ยุคพุทฺธกาล

อรรถกถายุคพุทฺธกาล เริ่มตั้งแต่พรรษาที่ ๑ จนถึงพรรษาที่ ๔๕ ของพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้านับแต่ครั้งที่พระพุทฺธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นต้นมานั้น ทรงแสดงหลักธรรมวินัยแก่พุทฺธบริษัท พร้อมกับทรงอธิบายขยายความหลักธรรมวินัยนั้นให้กระจ่างชัดด้วยพระองค์เอง พระธรรมวินัยที่ทรงแสดงไว้สามารถจำแนกได้เป็น ๒ หมวด คือ

๑) พระธรรมวินัยที่ได้รับการรวบรวมและจัดหมวดหมู่เป็น**พระไตรปิฎก** ในคราวปฐมสังคายนาหลังพุทฺธปรินิพพาน^๕ เมื่อพระพุทฺธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนาแก่พุทฺธบริษัท คำสอนหรือพระพุทฺธพจน์ส่วนใดที่เข้าใจยาก ต้องการคำอธิบาย โดยมากพระพุทฺธเจ้าจะทรงอธิบายขยายความไปด้วย เช่น พระดำรัสที่ทรงอธิบายขยายความไว้ในอัมมจักกัปปวัตตนสูตรในคราวปฐมเทศนาเป็นต้น

๒) พระธรรมวินัยอีกหมวดหนึ่งที่เรียกว่า **ปกิณกเทศนา** คือ พระธรรมเทศนาปลีกย่อยว่าด้วยหลักธรรมหรือเรื่องราวที่พระพุทฺธเจ้าทรงแสดงประกอบเนื้อความแห่งพระธรรมเทศนาในวาระต่างๆ ที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก เช่น ปกิณกเทศนาที่ทรงแสดงในคราวฉลองพระวิหารของพระญาติ หรือปกิณกเทศนาในอาวาสกสูตรแห่งสังยุตตนิกายเป็นต้น ในครั้งปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ไม่ได้สังเคราะห์ปกิณกเทศนาเข้าในพระไตรปิฎก แต่รวบรวมและจัดหมวดหมู่แยกต่างหาก ปกิณกเทศนานี้เองเป็นที่มาของอรรถกถา

^๕ ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๑๗-๑๘, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๒๔-๒๕.

ยุคพุทธกาล ดังที่พระสารีบุตรเถระ พระภิกษุอาจารย์ชาวลังกาผู้รจนาคัมภีร์ฎีกาพระวินัยปิฎกชื่อสารัตถทีปนี ได้กล่าวว่า

น หิ ภควตา อพยากตํ นาม ตนติปทํ อตฺถิ สพฺเพสฺสเยว อตฺถโถ กถิตฺว, ตสฺมา “สมฺมาสมพุทฺธเณว หิ ตินฺนํ ปิฎกานํ อตฺถวณฺณนาทุกโม ภาสีโตติ ทฺวฏฺพฬํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทสนาเยว หิ อญฺจกถา.”^๖

แปลว่า บทบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแสดงไว้หาไม่ ทรงแสดงเนื้อความของทุกบท ดังนั้น พึงทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำดับคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎกไว้ โดยแท้จริงแล้ว **ปกิณกเทศนา**ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ ชื่อว่า **อรรถกถา**.

นอกจากนี้ พระธรรมपालเถระชาวชมพูทวีปผู้แต่งคัมภีร์ฎีกาอธิบายอรรถกถาหลายคัมภีร์ ยังได้กล่าวยืนยันไว้ว่า

ปจฺมสํสฺคีติยํ ยา อญฺจกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกालเปิ อญฺจกถา สวิชฺชติ.”^๗

แปลว่า อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์รวบรวมร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์อยู่.

จะเห็นได้ว่า ปกิณกเทศนาซึ่งกล่าวถึงเรื่องราวเหตุการณ์ต่างๆ ประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก จัดเป็นอรรถกถาซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ด้วยพระองค์เองทั้งสิ้น หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว เมื่อมีการสังคายนาพระไตรปิฎก ปกิณกเทศนาก็ได้รับการรวบรวมและจัดหมวดหมู่เป็นอรรถกถาเพื่อเป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกอย่างสมบูรณ์ด้วย

๒.๒.๒ ยุคมหาอรรถกถา

อรรถกถาในยุคนี้ มีช่วงระยะเวลายาวนานถึงเกือบ ๑,๐๐๐ ปี เริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ. ๑ เมื่อมีการสังคายนาครั้งที่ ๑ หลังพุทธปรินิพพาน และสิ้นสุดลงราว พ.ศ. ๙๕๖ ซึ่งเป็นเวลาที่พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางมายังลังกาเพื่อปริวรรตและเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลสู่ภาษามคธแล้วนำกลับสู่ชมพูทวีป ในยุคนี้มีเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการรักษาพระธรรมวินัยภายหลังพุทธปรินิพพานที่เรียกว่า การสังคายนา ซึ่งกระทำกันหลายครั้ง จึงนับเป็นยุคกำเนิดพระไตรปิฎกและเกี่ยวข้องกับอรรถกถาอย่างมีนัยสำคัญ พอสรุปเหตุการณ์ตามลำดับได้ดังนี้

^๖ สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๖-๒๗, พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๓๓.

^๗ อภิ.สง.อนุฎีกา. (บาลี) ๑/๑๓.

๑) **สังคายนาครั้งที่ ๑** เกิดขึ้นหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน เมื่อคราวสังคายนาพระธรรมวินัย (พระไตรปิฎก) โดยพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน พระอุบาลีเถระเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย พระอานนท์เถระวิสัชนาพระธรรม ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต เมืองราชคฤห์ โดยพระเจ้าอชาตศัตรูทรงอุปถัมภ์ ใช้เวลา ๗ เดือน^๘

ในปฐมสังคายนานี้ พระสังคีติกาจารย์ผู้ร้อยกรองพระธรรมวินัยไม่ได้ส่งเคราะห์ปิกนกเทศนาเข้าในพระไตรปิฎก เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนาปิกนกเทศนานี้เมื่อร้อยกรองพระไตรปิฎกเสร็จสิ้นลงโดยเรียกว่า **มหาอรรถกถา**^๙

นอกจากมหาอรรถกถาจะรวบรวมปิกนกเทศนาของพระพุทธเจ้าไว้แล้ว คัมภีร์นี้ยังประกอบด้วยคำอธิบายของพระสาวกในสมัยพุทธกาลมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นอีกด้วย ท่านเหล่านั้นได้ชี้แจงขยายความหลักธรรมที่สำคัญไว้ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้องไม่วินิจฉัยไปตามทัศนคติของตน พระเถระในสมัยปฐมสังคายนาจนถึงตติยสังคายนาได้รวบรวมคำอธิบายของพระสาวกเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาร่วมกับปิกนกเทศนา เพื่อให้คัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างบริบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยพุทธภาษิตและสาวกภาษิต^{๑๐} สมดังที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์มรรคกถา (คำเริ่มต้นคัมภีร์) แห่งอรรถกถาสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย และสังยุตตนิกายว่า

ทีฆสส ทีฆสุตตง-	กิตสส นิปุณสส อาคมวรสส
พุทธานุพุทธสาวณ-	ณิตสส สททาวหคุณสส
อตถปภาสนตถ์	อญจกถา อาทีโต วสิสเตติ
ปญจหิ ยา สงคีตา	อนุสงคีตา จ ปจฺฉาปี. ^{๑๑}

แปลว่า พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาอรรถกถาได้ไว้แต่เบื้องต้น และพระสังคีติกาจารย์ได้สังคายนาเพิ่มเติมไว้ในภายหลัง เพื่อประกาศเนื้อความแห่งทีฆนิกาย ซึ่งกำหนดไว้ด้วยพระสูตรขนาดยาว อันละเอียดและประเสริฐยิ่งกว่านิกายอื่นๆ อัน**พระพุทธเจ้าและพระสาวกพรรณนาไว้แล้ว** อันเป็นเหตุนำมาซึ่งศรัทธา.

^๘ วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๕-๓๐, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๖-๔๔.

^๙ วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/-/๔๑๓, ม.อ.อ. (ไทย) ๔/-/๓๔๕, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/-/๕๒๙, อง.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓/-/๕๔๙.

^{๑๐} พระคันธสาราภิวังศ์, “ประวัติคัมภีร์อรรถกถา”, **อาสติกปูชา อนุสรณ์ ๘๐ ปี พระภัทน์ธัมมานันทมหาเถระ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๓๘๕.

^{๑๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/-/๑, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๒.

มชฌิมปฺปมาณสูตรตฺต-	กิตฺตสฺส อิทฺ มชฌิมมคฺคาวรสฺส
พุทฺธานุพุทฺธสํวณ -	ณิตฺตสฺส ปรวาทมณสฺส
อตฺถปฺปกาสนตฺถิ	อญฺจกฺกา อาทิตฺโต วสฺสเตหิ
ปณฺจหิ ยา สงฺคีตา	อนฺนสงฺคีตา จ ปจฺจนาปี. ^{๑๒}

แปลว่า พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาอรรถกถาได้ไว้แต่เบื้องต้น และพระสังคตีกาจารย์ได้สังคายนาเพิ่มเติมไว้ในภายหลัง เพื่อประกาศเนื้อความแห่งมชฌิมนิกาย อันประเสริฐไว้ในคัมภีร์นี้ ที่ท่านเหล่านั้นกำหนดหมายด้วยพระสูตรขนาดกลาง ที่**พระพุทธเจ้าและพระสาวกพรรณนา** ซึ่งย่ำยัลัทธิอื่นได้แล้ว.

สํยุตฺตวคฺคปฏฺิณฺณชิตฺตสฺส	สํยุตฺตอวคฺคาวรสฺส
พุทฺธานุพุทฺธสํวณณิตฺตสฺส	ณฺณปฺปเกทฺทชนนสฺส
อตฺถปฺปกาสนตฺถิ	อญฺจกฺกา อาทิตฺโต วสฺสเตหิ
ปณฺจหิ ยา สงฺคีตา	อนฺนสงฺคีตา จ ปจฺจนาปี. ^{๑๓}

แปลว่า พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาอรรถกถาได้ไว้แต่เบื้องต้น และพระสังคตีกาจารย์ได้สังคายนาเพิ่มเติมไว้ในภายหลัง เพื่อประกาศเนื้อความแห่งสังยุตตนิคาย อันประเสริฐ ซึ่งประดับด้วยวรรคแห่งสังยุต อันจำแนกญาณต่างๆ ที่**พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าพรรณนาไว้**ดีแล้ว.

จากคาถาข้างต้น คำว่า พุทฺธานุพุทฺธสํวณณิตฺตสฺส แยกเป็น พุทฺธสํวณณิตฺตสฺส และ อนฺนพุทฺธสํวณณิตฺตสฺส ในที่นี้หมายถึง พุทฺธสังวณณิตอรรถกถา คือ อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระองค์เองโดยการอธิบายเนื้อความและอธิบายคุณ และ อนฺนพุทฺธสังวณณิตอรรถกถา คือ อรรถกถาที่พระมหาเถระทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ผู้รู้แจ้งสัจธรรม อันได้นามว่า อนฺนพุทฺธะ พรรณนาไว้ โดยการอธิบายความและอธิบายคุณ และโดยการสังคายนาเป็นต้น^{๑๔}

ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรรถกถาจารย์พระองค์แรก เพราะทรงเป็นพระศาสดาผู้ประกาศพระศาสนาของพระองค์และทรงอธิบายพระธรรมวินัยด้วยพระองค์เอง ส่วนพระอรหันตสาวกในยุคพุทธกาลที่ได้อธิบายความพระพุทฺธพจน์ไว้ในมหาอรรถกถานั้นก็ชื่อว่าเป็นพระอรรถกถาจารย์เช่นกัน

ในปฐมสังคายนานี้ นอกจากมหาอรรถกถาแล้ว ยังมีคัมภีร์อีกประเภทหนึ่ง คือ ปกรณวิเสส ที่เกิดขึ้นและได้รียบยกย่องอย่างมากในฝ่ายเถรวาท คือ คัมภีร์เนตติปกรณ ซึ่งแต่งในสมัยพุทธกาลโดย

^{๑๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/-/๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๑.

^{๑๓} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/-/๑, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๑.

^{๑๔} พระศรีสุทฺธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ป.ธ.๙, **ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑**, หน้า ๔๔๗-๔๔๘.

พระมหากัจจายนมหาเถระ พระอรหันตสาวกผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องว่าเป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร แต่ได้รับการสังคายนาพร้อมกับพระไตรปิฎกในปฐมสังคายนาด้วยเช่นกัน ดังข้อความว่า

เอตตาวตา สมตฺตา เนตฺติ ยา อายสมตฺตา มหากัจจายนเนน ภาสิตา ภควตา อนฺโมทิตา มุลสงคฺคิยํ สงคฺคิตา.^{๑๕}

แปลว่า เนตติปกรณ์ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระภาษิตไว้ และพระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา ได้รับการสังคายนาในปฐมสังคายนา จบลงด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น.

คัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นปกรณ์วิเศษที่ไม่ได้แต่งอธิบายธรรมตามคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง โดยเฉพาะเหมือนอย่างอรรถกถาและฎีกา แต่แสดงหลักการและวิธีการวิเคราะห์แจกแจงพระธรรมวินัยเพื่อความเข้าใจพระพุทธพจน์ แม้เนตติปกรณ์จะเป็นคำสอนของพระมหาสาวก ก็จัดเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกเหมือนสาวกภาษิตอื่นได้แก่ อปทาน เถรคาถา เถรีคาถา มหานิทเทศ จุฬนิทเทศ และปฐีสัมภิตามรรค ดังที่พระไตรปิฎกฉบับฉันทะสังคิตีของพม่าได้รวมคัมภีร์นี้ไว้เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกอีกด้วย แต่ในพระไตรปิฎกของไทยไม่ได้นับรวมเข้าไว้

พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ยึดแนวทางของเนตติปกรณ์เป็นหลักในการอธิบายความตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เป็นต้นมา ดังที่พระคันธสาราภิงค์เขียนไว้ในงานแปลและอธิบายเนตติปกรณ์^{๑๖}ว่า

- คัมภีร์อรรถกถาของพระวินัยปิฎก^{๑๗} ได้อธิบายอรรถบท คือ กลุ่มอรรถ ๖ อย่าง และพยัญชนะบท คือ กลุ่มศัพท์ ๖ อย่างตามที่แสดงไว้ในเนตติปกรณ์

- คัมภีร์อรรถกถาของมูลปณณาสก มุลปริยายสูตร อาโปวราทิวณณนา^{๑๘} มีคาถาจากเนตติปกรณ์นำมากล่าวไว้

- คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย มีคำอธิบายหาระ คือ แนวทางอธิบายรูปศัพท์ ทั้ง ๑๖ ประการในสูตรแรกของฎีกานั่นๆ

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งที่มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับเนตติปกรณ์ ชื่อว่า เปฏโกปเทศ แต่งโดยพระมหากัจจายนเถระ แต่ชาวตะวันตกเห็นว่าเนตติปกรณ์จัดลำดับเนื้อหาเป็นระบบและใช้ภาษารัดกุมกว่าเปฏโกปเทศ จึงถือว่าเนตติปกรณ์เป็นฉบับปรับปรุงของเปฏโกปเทศ

^{๑๕} เนตฺติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๒.

^{๑๖} พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิงค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), บทนำ หน้า ๒๑.

^{๑๗} วิมहा.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒๐, วิมहा.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๙.

^{๑๘} ม.มฺ.อ. (บาลี) ๑/๒/๓๓, ม.มฺ.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๑.

๒) สังคายนครั้งที่ ๒ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๐๐ ประการณเรื่องภิกษุวัชชีบุตรแสดงวัตถุ ๑๐ ประการ นอกธรรมวินัย พระยศากันทบุตรเถระเป็นผู้ชักชวนพระอรหันต์ ๗๐๐ รูป ประชุมทำที่ วาฬการาม เมืองเวสาลี พระเวตเถระเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเถระเป็นผู้วิสัชนา โดยพระเจ้ากาลาโศกราช ทรงอุปถัมภ์ ใช้เวลา ๘ เดือน คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก ได้แสดงเรื่องราวทั้งหมดนี้ไว้ในทูตยสังคีตึกถา^{๑๙}

นอกจากนี้ ปัญจปรณอรรถกถาแห่งอภิธรรมปิฎก ยังแสดงเรื่องราวการแตกแยกนิกายใน พระพุทธศาสนา โดยกล่าวว่า ภิกษุวัชชีบุตรได้แยกตัวออกจากเถรวาท กลายเป็นพวกหนึ่งต่างหาก เรียกชื่อว่า มหาสังฆิกะ และทำสังคายนาต่างหากเรียกว่า มหาสังคีติ เป็นอาจริยวาทกลุ่มใหญ่ ซึ่งเป็น จุดเริ่มให้เกิดนิกายขึ้น และเป็นต้นกำเนิดของอาจริยวาทที่ต่อมาเรียกตนเองว่า มหายาน ทั้งนี้ มหาสังฆิกะนั้นได้แตกย่อยออกไป จนกลายเป็นอาจริยวาท ๖ นิกาย ทางด้านเถรวาทเดิมก็ได้มีอาจริยวาท แยกออกไป ๒ พวก แล้ว ๒ พวกนั้นก็แตกย่อยออกไปๆ จนกลายเป็น ๑๑ อาจริยวาท จนกระทั่งในช่วง ระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๐๐ พระพุทธศาสนาก็ได้มีนิกายย่อยทั้งหมด ๑๘ นิกาย^{๒๐}

๓) สังคายนครั้งที่ ๓ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ ประการณการที่มีเดียรธียมากมายปลอมบวช เข้ามา เนื่องจากเกิดลาภสักการะในหมู่สงฆ์อุดมสมบูรณ์ พระอรหันต์ ๑,๐๐๐ รูป มีพระโมคคัลลีบุตรติสส เเถระเป็นประธาน ประชุมทำที่โอศการาม เมืองปาฏลีบุตร โดยพระเจ้าอโศกมหาราชทรงอุปถัมภ์ ใช้เวลา ๙ เดือน^{๒๑}

คัมภีร์อัฐธสาลีนี้ อรรถกถาธัมมสังคณีแห่งอภิธรรมปิฎก กล่าวถึงผลจากการสังคายนาครั้งที่ ๓ นี้ด้วยว่าทำให้เกิดคัมภีร์กถาวัตถุ ว่าด้วยคำถามคำตอบของพระสกวาทิและปรวาทิเพื่อถือเป็นหลัก ในการตัดสินพระธรรมวินัย ซึ่งพระสังคีตีกาจารย์ได้บรรจุรวมลงในพระอภิธรรมปิฎกจนครบ ๗ ปกรณ์ ตามที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

หลังสังคายนาแล้ว มีการจัดส่งพระศาสนทูต ๙ สาย ไปประกาศพระศาสนา โดยสายที่มีความสำคัญและโดดเด่นที่สุดคือ สายของพระมหินทเถระ ซึ่งได้นำพระไตรปิฎกพร้อมด้วยมหาอรรถกถา ภาษามคธจากชมพูทวีป (อินเดีย) ไปเผยแผ่ ณ ตัมพปณณทวิป (ลังกาทวิป)

๔) สังคายนครั้งที่ ๔ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖ ที่ลังกาทวิป พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ครองราชย์ (พ.ศ. ๒๓๖-๒๗๖) ที่อนูราชปุระ ทรงสดับธรรมจากพระมหินทเถระแล้ว ทรงนับถือ และอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง รวมทั้งสร้างมหาวิหาร ที่ได้เป็นศูนย์กลางใหญ่ของ พระพุทธศาสนาเถรวาทสืบมา ในปีนั้น มีการสังคายนาครั้งที่ ๔ ประการณการประดิษฐาน พระพุทธศาสนาในลังกาทวิป เพื่อให้พระพุทธศาสนาตั้งมั่นและเจริญสืบไป (ตำนานว่าพระสงฆ์

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๓๐-๓๔, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๔๔-๔๙.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๑/-/๑๖๑-๑๖๒.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๓๔-๔๕, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๔๙-๑๓๑.

๖๘,๐๐๐ รูป ประชุมกัน) มีพระมหินทเถระเป็นประธานและเป็นผู้ถาม พระอริยเถระเป็นผู้วิสัชนา ณ ภูปาราม เมืองอนูราธปุระ โดยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงอุปถัมภ์ ใช้เวลา ๑๐ เดือน อย่างไรก็ดี สังคายนาครั้งนี้เป็นกิจกรรมตามข้อปรารภพิเศษ โดยทั่วไปไม่นับเข้าในประวัติสังคายนา^{๒๒}

คราวเมื่อพระมหินทเถระเดินทางไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปนี้ ได้นำพระไตรปิฎก และมหาอรรถกถาภาษาขมธไปด้วย ต่อมาท่านและพระเถระชาวสิงหลได้แปลเป็นพระไตรปิฎกและ **มหาอรรถกถาภาษาสิงหล** เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวกและหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธิ นิกายอื่น ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า

สีหภูจกถา สุทธา	มหินเทน มติมตา
สงคิตติตยามารูหฬ	สมมาสมพุทเทสิต
สาริปุตตาทิกิต	กถามคค์ สมมุขิย
กตา สีหฬาสาย	สีหฬสุ ปวตตติ. ^{๒๓}

แปลว่า สิงหลอรรถกถาอันหมดจด ที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงไว้ และคำกล่าวของพระสารีบุตรเถระเป็นต้น อันยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระ ผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล.

ต่อมาภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามระหว่าง ชาวสิงหลและชาวทมิฬที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

๕) สังคายนาครั้งที่ ๕ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๔๕๐ (ว่า ๔๓๖ ก็มี) ในลังกาทวีป ปรารภพระสงฆ์ แดกกันเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายมหาวีหารกับฝ่ายอภยคีรีวิหาร และค่านึงว่าสืบไปภายหน้ากุลบุตร จะถอยปัญญา จะไม่สามารถทรงพระปริยัติได้ด้วยมุขปาฐะ กับทั้งควรจะมีหลักฐานไว้เป็นเกณฑ์ตัดสิน ไม่ให้หลักพระศาสนาสับสนปนเปกับลัทธิอื่นภายนอก เพื่อรักษาพระธรรมวินัยไว้ให้บริสุทธิ์ พระเถระ ฝ่ายมหาวีหารซึ่งสืบทอดคำสอนมาตั้งแต่สมัยของพระมหินทเถระจึงได้ประชุมกันทำสังคายนานี้ ที่วัดถ้ำชื่อ อาโลกเลนะ ที่มาตุลนคร ในมัลลชนบท ที่ประชุมสงฆ์ตกลงกันให้จารึกพระไตรปิฎก เป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก

การสังคายนาครั้งนี้ สำเร็จด้วยเรี่ยวแรงกำลังของพระเถระฝ่ายมหาวีหารเอง โดยไม่ได้รับการเกื้อหนุนจากพระราชามหาอำมาตย์ เพียงแต่ผู้ปกครองที่เป็นชนปทาธิปไตยในถิ่นนั้นช่วยดูแล อารักขาให้เท่านั้น (บ้างว่า พระเจ้าวัฏฏคามณิอภัยทรงเป็นศาสนูปถัมภ์) เหตุการณ์ครั้งนี้ต่อมาเรียก

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **กาลานุกรม: พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘.

^{๒๓} มหาวาไม, **มหาวิโส ปฐโม ภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐), หน้า ๒๘๙.

และจัดกันว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๕ แต่โดยทั่วไป เนื่องจากไม่นับการสังคายนาที่อุปัชฌายใน พ.ศ. ๒๓๖ จึงนับครั้งนี้เป็นสังคายนาครั้งที่ ๕^{๒๔}

จะเห็นได้ว่า หลักธรรมคำสอน (พระธรรมวินัย) ที่ทรงจำสืบทอดกันมาด้วยมุขปาฐะ จนได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษร ใช้ระยะเวลายาวนานถึง ๔ ศตวรรษครึ่ง การบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรนี้ทำให้พุทธธรรมมีสถานะที่มั่นคงสมบูรณ์เต็มที่ ถือเป็นพัฒนาการครั้งสำคัญของการบันทึกคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานไว้ว่า มหาอรรถกถาภาษาสิงหลที่รักษาสืบกันมา คงจะได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานพร้อมกันกับการจารึกพระไตรปิฎกในสังคายนาครั้งที่ ๕ นี้ด้วย

หลังสังคายนาครั้งที่ ๕ ผ่านไปไม่นาน เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชเสด็จพร้อมกองทัพพิชิตแคว้นปัญจาบของอินเดียได้แล้ว ก็มีกษัตริย์กรีกปกครองแคว้นนี้ติดต่อกันมาหลายพระองค์ มีพระองค์หนึ่งชื่อ มิลินท์ ได้ทรงสนทนากล่าวตอบกับพระเถระผู้มีชื่อเสียงเลื่องลือในพระพุทธศาสนาคนหนึ่ง คือท่านพระนาคเสนเถระ ในปัญหาที่ลึกซึ้ง ถ้อยคำสนทนากล่าวตอบกันระหว่างท่านทั้งสองนี้ ปรากฏว่าเป็นที่ชื่นชมยินดีของพวกบัณฑิตทั้งหลายเป็นอันมาก ในเวลาต่อมาประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ท่านพระติปิฎกจุฬารัตนเถระ เล็งเห็นคุณค่าในคำสนทนากล่าวตอบกันของท่านทั้งสองนี้ ว่าจะจะเป็นเหตุช่วยค้ำจุนพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ตั้งอยู่ได้ จึงอุตสาหะรวบรวมคำพูดทั้งหมด รจนาเรียบเรียงขึ้นเป็นปกรณ์ทางศาสนาปกรณ์หนึ่งให้ชื่อว่า มิลินทปัญหา^{๒๕}

มิลินทปัญหาเป็นปกรณ์วิเศษที่โบราณจารย์ทั้งหลายเล็งเห็นความสำคัญ พระอรรถกถาจารย์หลายรูปมักจะหยิบยกคำพูดในปกรณ์นี้มาอ้างไว้ในงานเขียนของท่านอยู่เสมอ เพราะปกรณ์นี้ช่วยให้เข้าใจปรัชญาในพระพุทธศาสนากายเถรวาทได้เป็นอย่างดี เช่น ในคัมภีร์อัฐสาสนี อรรถกถาธัมมสังคณี แห่งอภิธรรมปิฎก พระพุทธโฆสะจารย์ได้อ้างถึงมิลินทปัญหาไว้ มีความตอนหนึ่งที่พระนาคเสนเถระถวาทพระพรหมเจ้ามิลินท์ว่า “วิตกมีการดีเป็นลักษณะ ขอถวายพระพรมหาบพิตร กลองที่บุคคลตีแล้ว ต่อมาภายหลัง จึงจะส่งเสียงดังกังวานขึ้นมา ฉันทิ ขอถวายพระพรมหาบพิตร มหาบพิตรพึงเห็นวิตกเหมือนการตี พึงเห็นวิจารณ์เหมือนการส่งเสียงดังกังวานขึ้นมาในภายหลัง ฉันทัน”^{๒๖}

ในช่วงครึ่งหลังของยุคมหาอรรถกถาซึ่งกินเวลายาวนานกว่า ๕๐๐ ปีนี้ แม้จะไม่มีเหตุการณ์สังคายนาอื่นใดอีก แต่พระมหาเถระผู้ทรงจำและแตกฉานในพระไตรปิฎกได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เพื่อให้เป็นคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกแก่กุลบุตรชาวสิงหล

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **กาลานุกรม: พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก**, หน้า ๔๗.

^{๒๕} พระติปิฎกจุฬารัตน, **มิลินทปัญหา เล่ม ๑**, แปลโดย ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า คำชี้แจง.

^{๒๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๗๙.

และหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น ได้แก่ **มหาปัจจรีอรรคถา**^{๒๗} **ภุมมทอรรคถา**^{๒๘} **สังเขปอรรคถา**^{๒๙} และ**อันธกอรรคถา**^{๓๐} อรรคถาภาษาสิงหลเหล่านี้รวมทั้งมหาอรรคถาภาษาสิงหลรู้จักกันในชื่อ **โบราณอรรคถา** หรืออีกชื่อหนึ่งว่า **สิงหลอรรคถา**^{๓๑} โบราณอรรคถาเหล่านี้ถูกเก็บรักษาไว้โดยคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารซึ่งสืบทอดแนวทางของฝ่ายเถรวาทไว้อย่างมั่นคงมาตั้งแต่ครั้งที่พระมหินทเถระเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ลังกาทวีป

๒.๒.๓ ยุคอุภินวอรรคถา

ยุคอุภินวอรรคถาตามนัยที่นักวิชาการปัจจุบันมีมติร่วมกันนี้ เริ่มตั้งแต่ราว พ.ศ. ๙๕๖ ในคราวที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางมายังลังกาเพื่อปฏิรูปและเรียบเรียงอรรคถาภาษาสิงหลสู่ภาษามคธ แล้วนำกลับสู่ชมพูทวีป (บ้างว่า จัดเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖ ในลังกา)^{๓๒} ตรงกับสมัยพระเจ้ามหายานามะ (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) กษัตริย์ลังกา ไปสิ้นสุดก่อน พ.ศ. ๑๕๘๗ ซึ่งเป็นยุคเริ่มการรณาคัมภีร์ฎีกาหรือยุคหลังอรรคถา (บ้างว่า จัดเป็นสังคายนาครั้งที่ ๗ ในลังกา) ในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช (พ.ศ. ๑๖๘๐-๑๖๙๖) กษัตริย์ลังกา

ในยุคอุภินวอรรคถานี้มีเหตุการณ์สำคัญจารึกในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา คือเป็นยุคกำหนดคัมภีร์อุภินวอรรคถา (คัมภีร์อรรคถาใหม่) อันเป็นผลงานการปฏิรูปและเรียบเรียงโบราณอรรคถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธโดยพระอรรคถาจารย์หลายรูป เริ่มต้นจากพระพุทธโฆสาจารย์ และในเวลาต่อมามีพระเถระรูปอื่นอีก ได้แก่ พระพุทธทตตะ พระธรรมปาละ พระมหายานามะ และพระอุปเสนะ เป็นต้น ในบรรดาพระอรรคถาจารย์เหล่านี้ พระพุทธโฆสาจารย์ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระอรรคถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงมากที่สุด เนื่องจากท่านเป็นผู้ปฏิรูปและเรียบเรียงคัมภีร์อุภินวอรรคถาเป็นรูปแรกและมีผลงานจำนวนมากที่สุด คัมภีร์อุภินวอรรคถาของพระอรรคถาจารย์ในยุคนี้ นับเป็นแม่แบบในการแต่งคัมภีร์ฎีกาและคัมภีร์อื่นๆ ในยุคต่อมา คัมภีร์อรรคถาภาษามคธ (บาลี) ที่ใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบันนี้คือคัมภีร์อุภินวอรรคถานี้แน่นอน

สำหรับความเป็นมาในการปฏิรูปและเรียบเรียงอรรคถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธนั้น พระพุทธโฆสาจารย์ได้รื้อกรองไว้ในคันทารัมภกถา (คำเริ่มต้นคัมภีร์) ในคัมภีร์อรรคถาแห่งนิกายทั้ง ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย ดังข้อความว่า

^{๒๗} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๒๘} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๔, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๒๙} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๙๔/๔๔๙, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๓๐} วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๔๖๙/๑๘๒, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๓๑} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๔, พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๓๐.

^{๓๒} พระมหาดิศร ถิรสีโล, **ประวัติคัมภีร์บาลี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๗.

อตถุปฺปกาสนตฺถิ	อฏฺฐกถา อาทีโต วสิสเตติ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา	อนุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ.
สีหฬทีป ปน อา-	ภตาถ วสิณา มหามหิโนเทน.
จปีตา สีหฬภาสาย	ทีปวาสนิมตถาย.
อปเนตวาน ตโตหิ	สีหฬภาสํ มโนรมํ ภาสํ.
ตนฺดินยานุจฺฉวิกิ	อาโรเปนโต วิคตโฬสํ. ^{๓๓}

แปลว่า พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์ ได้สังคายนาอรรถกถาได้ไว้ตั้งแต่ต้น และได้สังคายนาอรรถกถาได้ไว้โดยลำดับแม้ในภายหลัง แท้จริง พระมหามหิโนทเถระผู้เชี่ยวชาญได้นำอรรถกถานั้นมาสู่เกาะสิงหล จารึกไว้ด้วยภาษาสิงหล เพื่อประโยชน์แก่ชาวเกาะ ข้าพเจ้าได้ปริวรรตภาษาสิงหลจากอรรถกถานั้นให้เป็นภาษาอันน่าพอใจแล้ว ยกขึ้นสู่ภาษาที่ควรใช้เป็นแบบแผนได้ ไม่มีโทษ.

แม้แต่ในคัมภีร์มหาวงศ์ พงศาวดารลังกา ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา	มหิโนเทน มติมตา
สงฺคีตติตฺตยมารุฬฺหิ	สมมาสมพุทฺธเทสิตฺ.
สาริปฺพุตฺตาทิกิตฺ จ	กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย	สีหฬेषุ ปวตฺตติ. ^{๓๔}

แปลว่า สิงหลอรรถกถาอันหมดจด ที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และคำกล่าวของพระสารีบุตรเถระเป็นต้น อันยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้งซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล.

พระมหินทเถระได้วางรากฐานการศึกษาพระพุทธศาสนา โดยให้พระสงฆ์ชาวสิงหล (ลังกา) ท่องจำพระพุทธพจน์ตามแบบของชาวมคร และได้ช่วยกันแปลคัมภีร์อรรถกถาภาษามครทั้งหมดเป็นภาษาสิงหล ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า สีหฬฏฺฐกถาหรือสิงหลอรรถกถา นับแต่นั้นเป็นต้นมา คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทรวมถึงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลก็ได้รับการเก็บรักษาเป็นอย่างดี ณ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป

ก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเดิม คณะสงฆ์ในลังกาทวีปในขณะนั้นแบ่งออกเป็น ๓ นิกาย คือ

๑) นิกายมหาวิหาร กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร โดยมีพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ (พ.ศ. ๒๙๓-๓๓๓) เป็นผู้ทรงสร้างวัด

๒) นิกายอภัยคีรี กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดอภัยคีรี แยกออกมาจากนิกายมหาวิหาร โดยมีพระเจ้าวัฏฏคามณอภัย (พ.ศ. ๔๕๔-๔๖๖) ทรงเป็นปฐมเหตุของการเกิดนิกายอภัยคีรี

^{๓๓} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/-/๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๑/-/๑, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/-/๑, อ.อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/-/๑.

^{๓๔} มหาวงศ์, มหาวีโร ปฐโม ภาโค, หน้า ๒๘๙.

๓) นิกายเซตวัน กลุ่มภิกษุผู้อยู่ในวัดเซตวัน แยกออกจากนิกายมหาวิหารและอภัยคีรี โดยมีพระเจ้ามหาเสนะ (พ.ศ. ๘๑๗-๘๔๔) ทรงเป็นปฐมเหตุของการเกิดนิกายเซตวัน

ในสมัยนั้น สำนักนิกายอภัยคีรีได้นำพระไตรปิฎกประยุกต์ของนิกายธรรมจักษุเป็นต้น ซึ่งบันทึกไว้เป็นภาษาสันสกฤต รวมทั้งคำสอนของนิกายมหายานมาเป็นหลักสูตรการศึกษา ทำให้ผู้คนสนใจแนวทางการศึกษาใหม่ของฝ่ายอภัยคีรีมากกว่าฝ่ายมหาวิหารที่ยึดมั่นแนวทางแห่งเถรวาทดั้งเดิมอยู่ เป็นเหตุให้นิกายอภัยคีรีสามารถเผยแผ่รวดเร็วไปสู่อินเดียได้อย่างรวดเร็ว ทั้งพระเจ้ามหาเสนะก็ทรงเชิดชูนิกายอภัยคีรีเป็นพิเศษ คณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารจึงอาราธนาให้ท่านพระพุทโธศาจารย์ ปิรวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธขึ้นใหม่ ท่านจึงเปรียบเป็นวีระบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ที่มากอบกู้สถานการณ์ที่กำลังตกต่ำของฝ่ายมหาวิหารหรือนิกายเถรวาทในปัจจุบันได้ทันเวลา อาจกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีท่านแล้วนิกายเถรวาทอาจถึงขั้นอันตรายกันไป^{๓๕}

ในคัมภีร์มหาวงศ์กล่าวว่า ก่อนการเดินทางไปยังลังกา พระพุทโธศาจารย์พำนักอยู่ที่อินเดียได้รับจกาคัมภีร์ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ ญาโณทัย อัญญสาลินี และปริตต์ฎฐกถา พระคันธสารถย์รวบรวมความเห็นเกี่ยวกับคัมภีร์ทั้งสาม^{๓๖}ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

๑) ญาโณทัย เป็นคัมภีร์ที่อันตรายไปแล้ว แต่ในคัมภีร์มหาวิสุทธารามศาสนวงศ์ ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น” ท่านอ้างอิงคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับสิงหล โดยพระอาณันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทโธศาจารย์ ก็คือ คัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาก็ว่า ฉบับสิงหล ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฎกจุฬามายะ ซึ่งกล่าวว่า พระพุทโธศาจารย์เป็นผู้จารึกถ้อยคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท

๒) อัญญสาลินี ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัญญสาลินี เพราะคัมภีร์อัญญสาลินีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัญญสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานระยะหนึ่งแล้ว

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทโธศาจารย์, **วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสารถย์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), คำนำคัมภีร์ หน้า [๑๑].

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พระพุทโธศาจารย์, **อัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสารถย์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), คำนำคัมภีร์ หน้า [๑๙]-[๒๐].

๓) ปรีตัตถุฎฐกา ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือ ขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง อย่างไรก็ตาม บางท่านมีความเห็นต่างออกไปว่า ปรีตัตถุฎฐกา อาจแปลว่า อรรถกถาพระปริตร หรืออรรถกถาเล็กน้อยก็ได้^{๓๗}

เมื่อพระเวรตมมหาเถระผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระพุทโธสาจารย์ได้เห็นความสามารถ ในการรณาคัมภีร์ทั้ง ๓ ของท่าน จึงขอให้ท่านเดินทางไปยังลังกาทวีป เพื่อแปลคัมภีร์อรรถกถาภาษา สิงหลในลังกาทวีปกลับเป็นภาษามคธ เนื่องจากชมพูทวีปในยุคนั้นมีเพียงพระไตรปิฎก แต่ไม่มีอรรถกถา หรือแม้แต่อาจริยวาทต่างๆ ต่อมาพระพุทโธสาจารย์ได้เดินทางเข้าพบพระมหาเถระประธานสงฆ์ ในสำนักมหายาวร เมืองอนูราธปุระ ลังกาทวีป บอกความประสงค์และขออนุญาตแปลอรรถกถา พระเถระ สำนักมหายาวรผู้รักษาคัมภีร์จึงได้ทดสอบความรู้ด้วยการมอบพระพุทพจน์พระคาถาหนึ่ง ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค เพื่อให้พระพุทโธสาจารย์แต่งขยายความแล้วขอตรวจสอบความรู้ของท่าน พระคาถานั้นคือ

สีเล ปติญจาย นโร สปลญโย จิตต์ ปณญญจ ภาวย
อาตapi นิปโก ภิกขุ โส อิม วิชญเย ชฏี.^{๓๘}

แปลว่า นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏ
ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา
มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
นั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้.

ท่านพระพุทโธสาจารย์ได้ใช้พระคาถานี้แต่งขยายเป็นคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อ วิสุทธีมรรค ผลงานของท่านในครั้งนั้นเป็นที่พอใจของพระมหาเถระแห่งสำนักมหายาวรมาก ท่านจึงได้รับอนุญาต ให้แปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคธได้

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่พระพุทโธสาจารย์เดินทางมายังลังกานั้น คัมภีร์มหาอรรถกถา ฉบับภาษามคธ (บาลี) อักษรพหุมีที่พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีปนั้น ไม่มีฉบับเหลืออยู่แล้ว ที่เหลืออยู่เป็นฉบับภาษาสิงหลและเป็นเพียงฉบับแปล ไม่ใช่ฉบับภาษาบาลีอักษรสิงหลเหมือนอย่าง พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรสยาม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรขอม พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรพม่า หรือพระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรโรมัน เป็นต้น^{๓๙}

^{๓๗} พระมหานามะ และคณะ, **คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑**, แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ, ผศ. ป.ธ.๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖๙.

^{๓๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓, ๑๙๒/๑๖, ๑๙๘, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓, ๑๙๒/๒๗, ๒๗๑-๒๗๒.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **วรรณคดีบาลี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๕๘.

ในการปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อภินวอรรคกถา พระพุทธโฆสจารย์ได้จัดกลุ่มคัมภีร์อรรคกถาออกเป็น ๓ กลุ่มตามลักษณะแห่งปิฎก คือ อรรคกถาพระวินัยปิฎก อรรคกถาพระสุตตันตปิฎก และอรรคกถาพระอภิธรรมปิฎก มีการตัดทอนส่วนที่เห็นว่ามิใช่พุทธบงการและไม่ถูกต้องออก หรืออาจเจือปนกับนิคายอื่น แล้วแก้ไขส่วนที่คลาดเคลื่อน เพิ่มเติมที่บกพร่องและขยายความบางส่วนออกไป จนกลายรูปเป็นคัมภีร์เล่มใหม่ต่างหากและท่านได้ตั้งชื่อคัมภีร์ใหม่ทั้งหมด

คัมภีร์สังคีตยวงศ์ซึ่งได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์มหาวงศ์ กล่าวว่า คัมภีร์อภินวอรรคกถาที่พระพุทธโฆสจารย์ปริวรรตและเรียบเรียงขึ้นในครั้งนั้น ท่านใช้คัมภีร์อรรคกถาภาษาสิงหล ๓ คัมภีร์เป็นหลักในการแปลและเรียบเรียง คือ

- ๑) มหาอรรคกถา เป็นมูลอรรคกถาอธิบายพระสูตรที่พระมหินทเถระนำมายังลังกา แล้วแปลสู่ภาษาสิงหล
- ๒) มหาปัจจรีอรรคกถา เป็นอรรคกถาอภิธรรมปิฎก มีชื่อตามแพที่พระเถระนั่งประชุมกันทำอรรคกถานี้
- ๓) กุรุนทีอรรคกถา เป็นอรรคกถาวินัยปิฎก มีชื่อตามตำบลซึ่งวิหารที่พระสงฆ์ประชุมกันทำอรรคกถานี้ตั้งอยู่

พระพุทธโฆสจารย์ได้ใช้ข้อมูลจากกุรุนทีอรรคกถาแต่งคัมภีร์อรรคกถาวินัยปิฎก ให้ชื่อว่า สมันตปาสาทิกา ท่านใช้ข้อมูลจากมหาอรรคกถาแต่งคัมภีร์อรรคกถาสุตตันตปิฎกตามลำดับนิคาย ให้ชื่อว่า

สุมังคลวิลาสินี	อรรคกถาที่ฆนิกาย
ปปัญจสูทนี	อรรคกถามัชฌิมนิกาย
สารัตถ์ปปากาสินี	อรรคกถาสังยุตตนิกาย
มโนรธปุรณี	อรรคกถาอังคุตตรนิกาย

และใช้ข้อมูลจากอรรคกถามหาปัจจรี แต่งคัมภีร์อรรคกถาอภิธรรมปิฎก ให้ชื่อว่า

อัญญสาลินี	อรรคกถาธัมมสังคณี
สัมโมหวิโนทนี	อรรคกถาวิงศ์
ปรมัตถทีปนี	อรรคกถापัญจปรกณ

อย่างไรก็ดี มีข้อโต้แย้งเรื่องการใช้นามคัมภีร์อรรคกถาหลักในการแปลและเรียบเรียงคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรคกถาวินัยปิฎก พระพุทธโฆสจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์มรรคกถาแห่งสมันตปาสาทิกาว่า ท่านใช้นามคัมภีร์มหาอรรคกถาและมหาปัจจรีอรรคกถาเป็นหลักในการแปลและเรียบเรียง และไม่ละทิ้งคัมภีร์กุรุนทีอรรคกถาที่พระสงฆ์ชาวสิงหลแต่งขึ้นอย่างถูกต้อง ดังข้อความว่า

สัณณนํ ตถจจ สมารณนโต	ตสสา มหาอญฺจกถํ สรีรํ
กตวา มหาลัจฺจริยํ ตเถว	กุรุนทีนามาทิสฺส วิสสุตาสฺส.
วินิจฺจนโย อญฺจกถาสฺส วุตฺโต	โย ยุตฺตมตฺถํ อปริจฺจชนโต

โตปิ อนโตครเถรวาทิ ส่วนณณิ สมม สมารภิสส์.^{๔๐}

แปลว่า อนึ่ง เมื่อจะเริ่มสังวรณนาอรรถกถานั้น ข้าพเจ้าใช้มหาอรรถกถา เป็นหลักแห่งการสังวรณนานั้น ไม่ละทิ้งข้อความอันควรตามแนวเถรวาทะจากวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถามหาปัจจรี และอรรถกถาต่างๆ ที่ปรากฏ มีอรรถกถากุรุนทีเป็นต้น จักเริ่มการสังวรณนาด้วยดีโดยชอบ.

อนึ่ง ในคันถารัมภกถาแห่งอรรถกถานิภายทั้ง ๔ ยังมีข้อความในลักษณะเดียวกัน ที่กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของโบราณอรรถกถา และหลักการและวิธีการปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์ของท่าน เช่น ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินี ความว่า

อปเนตวาน ตโตหิ สีหฬภาสี มโนรมิ ภาสี. ฯเปฯ ฐตฺวา ปกาสยิสฺสตี ตตถ ยถา ภาสิตํ อตฺถิ.^{๔๑}

แปลว่า ข้าพเจ้าได้ปริวรรตอรรถกถาภาษาสิงหลนั้นมาเป็นภาษาอันน่ารื่นรมย์ใจและถูกต้องตามนัยแห่งพระบาลี โดยไม่มีภาษาอื่นเจือปน ไม่คัดค้านลัทธิของพระเถระทั้งหลายผู้สังกัดในนิกายมหาวีหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวาท ซึ่งมีการวินิจฉัยอันละเอียดรอบคอบ จะตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออกเสียแล้วเรียบเรียงอรรถกถาที่ขนิภาย เพื่อความชื่นชมยินดีของสาธุชนและเพื่อความตั้งมั่นตลอดกาลนานของพระสัทธรรม

เรื่องศีล ธุดังคธรรม กัมมัฏฐานทั้งปวง ความพิสดารของฌานและสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีอันคล้อยตามจรียา อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลไว้ด้วยปัญญา ชันธ ชาติ อายุตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจฉยาการเทศนาที่ไม่นอกแนวพระบาลี ซึ่งมีนัยอันบริสุทธิ์ละเอียด และวิปัสสนาภาวนา เรื่องศีลเป็นต้นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วอย่างดียิ่งในปกรณ์ชื่อวิสุทฺธิมรรค ฉะนั้นในอรรถกถานี้ ข้าพเจ้าจะไม่นำเรื่องเหล่านั้นมาเขียนไว้อีก ปกรณ์ชื่อวิสุทฺธิมรรคนี้ ที่ข้าพเจ้าได้จนมาไว้ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ดำรงอยู่ท่ามกลางแห่งนิภายทั้ง ๔ จักประกาศเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิภายทั้ง ๔ เหล่านั้น.

จากข้อความนี้ ทำให้เราทราบหลักเกณฑ์ที่พระพุทฺธโฆสจารย์ใช้ในการแปลและเรียบเรียงผลงาน เช่น การยึดแนวทางของพระเถระฝ่ายมหาวีหารเป็นหลักในการแปลและเรียบเรียงโดยไม่เจือปนกับลัทธิหรือนิกายอื่น การตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออก และการอ้างอิงคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค เพื่อหลีกเลี่ยงการกล่าวซ้ำเกี่ยวกับเรื่องศีลเป็นต้นในนิภายทั้ง ๔

อนึ่ง เป็นที่ทราบกันว่าต้นฉบับของคัมภีร์โบราณอรรถกถามีมหาอรรถกถาเป็นต้นนั้น ได้อันตรธานไปภายหลังจากที่พระพุทฺธโฆสจารย์ได้แปลและเรียบเรียงอภินวอรรถกถาแล้วเสร็จ แต่จากข้อความของพระพุทฺธโฆสจารย์ทำให้อนุมานได้ว่า เนื้อความที่เป็นสาระสำคัญ พร้อมข้อวินิจฉัยต่างๆ ของโบราณอรรถกถาส่วนพระสูตรต้นตอปรากฏ น่าจะมีอยู่อย่างครบถ้วนแล้วในอรรถกถาแห่งนิภายทั้ง ๔

^{๔๐} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๓, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๔.

^{๔๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/-/๑-๒, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๒-๓.

นอกจากนี้ยังพบว่าคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆसाจารย์ส่วนใหญ่มักกล่าวถึงชื่อพระเถระฝ่ายมหาวีหารผู้อาราธนาให้ท่านรจนาคัมภีร์ด้วย เช่น ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ปรากฏคำบอกเล่าของท่านว่า

สัณณนา สีลทปิกเณ	วากุเณ เอสา ปน สงขตตดา
น กิญจิ อตถ์ อภิสมภูณาดิ	ทีปนตเร ภิกขุชนสส ยสฺมา
ตสฺมา อิมิ ปาลินยานุรูป	สัณณนทานิ สมารภิสส
อชฺเณสนิ พุทฺธสิริวสส	เถรสส สมมาสมนุสฺสรนโต. ^{๔๒}

แปลว่า แม้กระนั้น การสังวรรณานี้ก็ได้อำนวยความสะดวกอะไรๆ แก่หมู่ภิกษุในเกาะอื่น เพราะท่านรจนาคัมภีร์เป็นภาษาชาวเกาะสิงหล เพราะฉะนั้น เมื่อหวนระลึกถึงคำเชิญของพระพุทธสิริเถระ ข้าพเจ้าจึงจักเริ่มการสังวรรณานอันสมควรแก่นัยพระบาลี ณ บัดนี้.

พระพุทธโฆสาจารย์ใช้เวลาในการแปลคัมภีร์ทั้งสิ้นประมาณ ๑ ปีจึงสำเร็จ จากนั้นท่านจึงนำอรรถกถาภาษามคธกลับสู่ชมพูทวีป ผลงานของท่านจึงนับเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของยุคอภินวอรรถกถา เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนั้น ประเทศลังกาจัดว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖^{๔๓} แต่อย่างไรก็ตาม บางมติไม่ยอมรับว่าเป็นการสังคายนา เนื่องจากไม่ใช่เหตุการณ์เพื่อการชำระพระไตรปิฎกและไม่มีอธิกรณ์ใดๆ ให้ต้องชำระเหมือนอย่างสังคายนาครั้งแรกๆ อีกด้วย

ในยุคอรรถกถานี้ นอกจากผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์แล้ว ยังมีผลงานปรีวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาเล่มอื่นๆ โดยพระอรรถกถาจารย์อีก ๔ รูป ได้แก่ พระพุทธทตตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสนะ^{๔๔} ในนิคมกถาตอนท้ายของแต่ละคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์เหล่านี้รจนาไว้ ท่านกล่าวว่า ท่านใช้โบราณอรรถกถาของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารเป็นหลักในการสังวรรณนา เช่นเดียวกับที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนาไว้เป็นต้นแบบทั้งสิ้น รายชื่อคัมภีร์อรรถกถาของพระอรรถกถาจารย์เหล่านี้มีดังต่อไปนี้

^{๔๒} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/-/๒-๓, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓.

^{๔๓} สมเด็จพระวันรัตนวัตพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑, **สังคีตยวงศ์**, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักขมณ) เปรียญ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑), หน้า ๙๘-๑๑๒.

^{๔๔} ในยุคเดียวกันนี้ ยังมีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นอีกที่รจนาคัมภีร์อรรถกถาออกสายพระไตรปิฎกที่เรียกว่าสังเขปอรรถกถา เช่น พระสารีบุตรเถระชาวลังการจนาวินยสังคหอรรถกถา อธิบายพระวินยปิฎกโดยย่อ พระมหาสามิเถระชาวลังการจนามูลสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินยปิฎกโดยย่อ พระสัทธัมมสิริเถระชาวลังการจนาพุทธสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินยปิฎกโดยย่อ พระอนนุทธเถระชาวลังการจนาภิธัมมัตถสังคหะอธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ เป็นต้น

**ตารางที่ ๒.๒ แสดงคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากคัมภีร์โบราณอรรถกถาภาษาสิงหล
ผู้รจนาและผู้อาราธนา**

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	เพื่ออธิบาย	ผู้อาราธนา ^{๔๕}	ผู้รจนา
๑	สมันตปาสาทิกา	พระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ	พระพุทธโฆสะ
๒	สุมังคลวิลาสินี	ทีฆนิกาย	พระทาสฐานาคะ	พระพุทธโฆสะ
๓	ปปัญจสูทนี	มัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ	พระพุทธโฆสะ
๔	สารัตถ์ปกาสินี	สังยุตตนิกาย	พระโชติपालะ	พระพุทธโฆสะ
๕	มโนรปฐนี	อังคุตตรนิกาย	พระภัททันตะ	พระพุทธโฆสะ
๖	ปรมัตถโชติกา	ขุททกปาฐะ	ไม่มีผู้อาราธนา	พระพุทธโฆสะ
๗	อัมมปัทฏฐกถา	ธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ	พระพุทธโฆสะ
๘	ปรมัตถทีปนี	อุทาน	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๙	ปรมัตถทีปนี	อิติวุตตกะ	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๑๐	ปรมัตถโชติกา	สุตตนิบาต	ไม่มีผู้อาราธนา	พระพุทธโฆสะ
๑๑	ปรมัตถทีปนี	วิมานวัตถุ	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๑๒	ปรมัตถทีปนี	เปตวัตถุ	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๑๓	ปรมัตถทีปนี	เถรคาถา	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๑๔	ปรมัตถทีปนี	เถรีคาถา	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๑๕	ชาตกัฏฐกถา	ชาดก	พระอรรถทัสสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธปิยะ	พระพุทธโฆสะ
๑๖	สัทธัมมปัชโชติกา	มหานิทเทส	พระเทวะ	พระอุปเสนะ
๑๗	สัทธัมมปัชโชติกา	จูฬนิตเทส	พระเทวะ	พระอุปเสนะ
๑๘	สัทธัมมปัชชิกาสินี	ปฏิสัมภิตามรรค	อุบาสกชื่อมหานามะ	พระมหานามะ
๑๙	วิสุทธชนวิลาสินี	อปทาน	พระเถระ ๕ องค์ผู้รู้ในกาย ๕	พระพุทธโฆสะ

^{๔๕} พระนันท์ปัญญาจารย์, **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙., (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔-๒๘.

๒๐	มธุรัตถวิลาสินี	พุทธวงศ์	พระพุทธสี่หะ	พระพุทธทตตะ
๒๑	ปรมัตถทีปนี	จริยาปิฎก	พระธรรมรักขิตะ	พระธรรมปาละ
๒๒	อัฐสาลินี	ธรรมสังคณี	พระจุฬพุทธโฆสะ ^{๔๖}	พระพุทธโฆสะ
๒๓	สัมโมหวิโนทนี	วิภังค์	พระจุฬพุทธโฆสะ	พระพุทธโฆสะ
๒๔	ปัญจปรกณัฐกถา	พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์	พระจุฬพุทธโฆสะ	พระพุทธโฆสะ

ผลงานของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายเหล่านี้ ทำให้ยุคอภินวอรรถกถาได้รับการกล่าวขานว่าเป็นยุคทองของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างแท้จริง คัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ล้วนได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งอธิบายพระพุทธพจน์ได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุดเท่าที่เคยมีมา โดยเฉพาะผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น วิสุทธิมรรค สมันตปาสาทิกา สมังคลวิลาสินี อัมมปทัฏฐกถา ชาตกัฏฐกถา อัฐสาลินี เป็นต้น ถือว่าเป็นต้นแบบในการเรียบเรียงคัมภีร์ฎีกาและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ ในยุคหลัง

๒.๒.๔. ยุคหลังอรรถกถา

ยุคนี้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๘๗ เป็นยุคเริ่มต้นการรณาคัมภีร์ฎีกา (บ้างว่า จัดเป็นสังคายนาครั้งที่ ๗ ในลังกา)^{๔๗} ในสมัยพระเจ้าปรักกมพาหุมหาราช (พ.ศ. ๑๖๘๐-๑๖๙๖) ไปสิ้นสุดราว พ.ศ. ๒๔๙๗ เมื่อมีการสังคายนาใหญ่ในพม่า (พม่านับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๖ เรียกว่า ฉัฎฐสังคายนา) รวมเวลากว่า ๙๐๐ ปี ในยุคนี้นอกจากการรณาคัมภีร์อธิบายอรรถกถาที่เรียกว่า ฎีกา แล้ว ยังมีการรณาคัมภีร์สหทวิเสส และคัมภีร์บาลีภาษาท้องถิ่นมากมาย

หลังการปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี พระไตรปิฎกและอรรถกถาจึงได้รับการรักษาสืบต่อด้วยภาษาบาลี ทำให้พระสงฆ์ชาวสิงหลต้องเรียนรู้ไวยากรณ์บาลี เมื่อมีความรู้เชี่ยวชาญภาษาบาลี ปรากฏว่าพระสงฆ์ชาวสิงหลได้แต่งคัมภีร์ฎีกาไว้มากมาย ในเวลาต่อมาพระไตรปิฎกอรรถกถาและฎีกาจึงได้เผยแผ่ไปสู่นานาชาติที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในครั้งพุทธกาล ยังไม่มีการเรียนไวยากรณ์บาลี พระสาวกทั้งหลายของพระพุทธองค์ส่วนมากมาจากวรรณพราหมณ์ ซึ่งสำเร็จการศึกษาไตรเพท รู้ภาษาสันสกฤตเป็นอย่างดี เมื่อท่านเหล่านั้นเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา จึงนำความรู้ในไวยากรณ์สันสกฤตมาแต่งบาลีไวยากรณ์ขึ้น

^{๔๖} พระพุทธโฆสะผู้อาราธนาให้แต่งคัมภีร์อัฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็นพระจุฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่งคัมภีร์โสตตถกัมมทานิทาน ท่านเป็นปราชญ์จากสำนักมหายาน เมืองอนูราธปุรี ประเทศลังกา; พระพุทธโฆสาจารย์, **วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), คำนำคัมภีร์ หน้า [๔๒].

^{๔๗} สมเด็จพระวันรัตวันวัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑, **สังคีตยวงศ์**, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์) เปரியัญ, หน้า ๑๑๓-๑๒๑.

ไวยากรณ์บาลีเริ่มได้รับการรวบรวมเป็นตำราและแต่งกันที่สิงหล แล้วขยายไปแต่งกันที่พม่า มีจำนวนมากตามที่ปรากฏ คือ กัจจายนไวยากรณ์ แต่งโดยพระมหากัจจายนะซึ่งยังมีข้อสงสัยว่า อาจไม่ใช่พระมหากัจจายนเถระสมัยพุทธกาล เพราะสมัยนั้นพระสาวกทั้งหลายทรงจำพระธรรมวินัยด้วยการท่องจำ อีกตำราหนึ่งคือ โมคคัลลานไวยากรณ์ แต่งในสมัยพระเจ้าปรีกษมาพหุที่ ๑ ประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐ ซึ่งได้รับอิทธิพลจากไวยากรณ์สันสกฤตมาก และสัทพินิติไวยากรณ์ เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีรายละเอียดพิสดารมากกว่าไวยากรณ์อื่น พระอัครคังสะ ชาวพม่าแต่งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๖๐๐^{๔๘}

สำหรับสยามประเทศ พระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่มีพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกาเถรวาทได้แผ่ขยายเข้ามาเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ เริ่มที่นครศรีธรรมราชแล้วขยายขึ้นไปสู่โขทัยกับล้านนา ตั้งมั่นอยู่ในสยามประเทศจนถึงปัจจุบัน ในสมัยสุโขทัยกับล้านนานั้น พระสงฆ์จากสยามประเทศกับพระสงฆ์ชาวลาวและชาวกัมพูชา มีพระญาณคัมเพียร หรือพระญาณคัมภีร์เถระชาวล้านนา พวกกันเดินทางล่องเรือไปลังกาทวีปเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ พระสงฆ์ชาวยุทธชาวลาวและชาวกัมพูชาได้ใช้ภาษาบาลีที่เรียนรู้สนทนาพูดจากับพระสงฆ์ชาวลังกาทวีปจึงพักอยู่พูดจากันรู้เรื่องเมื่อศึกษาภาษาบาลีและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ลังกาทวีปจนมีความรู้เชี่ยวชาญ พระญาณคัมภีร์เถระกับคณะก็พากันเดินทางล่องเรือกลับสยามประเทศ ตามหลักฐานในตำนานมูลศาสนา (ตำนานมูลศาสนา) บันทึกไว้ว่า “พระญาณคัมภีร์เถระ ได้นำพระไตรปิฎกอรรถกถาฎีกา ต้นโพธิ์ พระพุทธรูปพร้อมวิธีเขียน (ปริวรรตพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาภาษาบาลีอักษรสิงหลเป็นภาษาบาลีอักษรล้านนา) มาด้วย” การเรียนภาษาบาลีในสยามประเทศจึงเริ่มขึ้นในครั้งนั้น^{๔๙}

ในยุคหลังอรรถกถาฯ ยังปรากฏหลักฐานว่ามีการทำสังคายนาในหลายประเทศ ได้แก่ ลังกา พม่า สุโขทัย ล้านนา อโยธยา รัตนโกสินทร์ ซึ่งแต่ละฝ่ายต่างยอมรับและนับการทำสังคายนาแตกต่างกัน ดังนี้

๑) การสังคายนาในลังกา

การสังคายนาครั้งที่ ๗ ในลังกาเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๘๗ ในรัชกาลพระเจ้าปรีกษมาพหุ มหาราช พระมหากัสสปเถระได้รับอาราธนาและพระบรมราชูปถัมภ์ให้จัดทำสังคายนา จึงประชุมพระสงฆ์หนึ่งพันกว่ารูปประชุมกันจัดทำคำอธิบายอรรถกถาที่เรียกว่า คัมภีร์ฎีกา ประชุมกันเป็นเวลา ๑ ปี คัมภีร์ฎีกาปรากฏในคัมภีร์สังคีตยงศ์มีหลายเล่ม เช่น สารัตถทีปนี สารัตถมัญจุสา ปรมัตถ์ปกาสนี อย่างไรก็ตาม บางมติไม่ยอมรับการสังคายนาครั้งที่ ๗ ของลังกา เพราะไม่ได้เป็นการชำระพระไตรปิฎก

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน รังษี สุพนธ์, ผศ., ความจำเป็นของการเรียนภาษาบาลีในการศึกษาพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๗-๖๐.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน กรมศิลปากร, ตำนานมูลศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๙), หน้า ๔๙-๑๙๙.

๒) การสังคายนาในพม่า

พม่ามีประวัติการสังคายนาพระไตรปิฎกบาลี ๒ ครั้ง โดยยอมรับเพียงการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ในอินเดียและการสังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกา (โดยถือว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๔) โดยพม่าไม่ยอมรับการสังคายนาครั้งแรกในลังกาเมื่อพระมหินทเถระไปถึงลังกาใหม่ๆ เหตุนี้ทำให้พม่านับการสังคายนา ๒ ครั้งของตนว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๕ และครั้งที่ ๖ นอกจากนี้พม่ายังไม่รับรองการสังคายนาในลังกาและไทยครั้งต่อๆ มาอีกด้วย

การสังคายนาในพม่าครั้งที่ ๑ พม่าถือว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๕ ต่อจากการที่ลังกาจาริกพระไตรปิฎกลงในใบลาน การสังคายนาครั้งนี้ทำที่เมืองมันดาเลย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ มีพระสงฆ์ประชุมกัน ๒,๔๐๐ รูป ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้ามินดง โดยพระมหาเถระ ๓ รูป คือ พระชาคราภิวงสะ พระนรินทากิชะ และพระสุมังคลสามี ผลัดกันเป็นประธาน ชำระบาลีพระไตรปิฎก แล้วจารึกลงบนแผ่นหินอ่อนจำนวน ๗๒๙ แผ่น ประชุมทำกันอยู่เป็นเวลา ๕ เดือน

การสังคายนาในพม่าครั้งที่ ๒ พม่าถือว่าเป็นการสังคายนาครั้งที่ ๖ (ฉัฎฐสังคายนา) ทำพิธีเปิดงานเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ จนถึงวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ จึงทำพิธีปิดการสังคายนา (พม่านับพุทธศักราชเร็วกว่าไทย ๑ ปี จึงตรงกับ พ.ศ. ๒๔๔๗ - ๒๔๔๘ ของไทย) เป็นการฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษอย่างยิ่งใหญ่ของพม่าด้วย ในการสังคายนาครั้งนี้ พม่าได้ก่อสร้างคูหาจำลองขนาดใหญ่โตมากมีที่นั่งสำหรับพระสงฆ์ไม่น้อยกว่า ๒,๕๐๐ ที่ บริเวณที่ก่อสร้างประมาณ ๒๐๐ ไร่เศษ ที่กรุงย่างกุ้ง และได้เชิญพุทธศาสนิกชนในประเทศต่างๆ เข้าร่วมด้วย โดยเฉพาะประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ ลังกา ไทย ลาว และเขมร ถือว่าเป็นประเทศสำคัญสำหรับการสังคายนาครั้งนี้ เพราะถือพระไตรปิฎกบาลีเช่นเดียวกัน จัดให้มีสมัยประชุมของแต่ละประเทศ โดยให้ประมุขหรือผู้แทนประเทศนั้นๆ เป็นประธานของแต่ละสมัยประชุม เสร็จแล้วได้พิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับอักษรพม่าแจกจ่ายไปยังประเทศต่างๆ ทั่วโลก

๓) การสังคายนาในสยาม

ในคัมภีร์สังคีตยวงศ์ปรากฏหลักฐานว่าสยามประเทศมีการสังคายนาหลายครั้งเริ่มตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๘ โดยนับต่อจากการสังคายนาครั้งที่ ๗ ของลังกา ดังนี้

การสังคายนาครั้งที่ ๘ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าสิริธรรมจักรวรรดิติลกราชาธิราช (พระเจ้าติโลกราช) ได้อาราธนาพระภิกษุทรงพระไตรปิฎกหลายร้อยรูป ให้ชำระอักขระในพระไตรปิฎกที่วัดโพธาราม (วัดเจดีย์เจ็ดยอด) เชียงใหม่ เป็นเวลา ๑ ปีจึงแล้วเสร็จ

การสังคายนาครั้งที่ ๙ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ ภายหลังจากทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์สำเร็จลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีพระราชศรัทธาจะประดิษฐานการพระศาสนาให้ถาวรสืบไป จึงทรงอาราธนาคณะสงฆ์มืองค์สมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน คัดเลือกได้พระสงฆ์ผู้คงแก่เรียนได้ ๒๑๘ รูป และราชบัณฑิตอุปาสกได้ ๓๒ คน ให้สังคายนาชำระ

พระไตรปิฎก ซึ่งได้แบ่งออกเป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นแม่กองชำระพระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎกเป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎก พระพินธุกรรมเป็นแม่กองชำระพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธาจารย์เป็นแม่กองชำระคัมภีร์สัททวิเสส ประชุมกันทำ ณ วัดนิพพานาราม ซึ่งเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น วัดศรีสรรเพชญ์ คือ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ปัจจุบัน เป็นเวลา ๕ เดือนจึงแล้วเสร็จ

การสังคายนาครั้งที่ ๑๐ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาจะสังคายนาชำระพระไตรปิฎก และคัดลอกตีพิมพ์เป็นอักษรไทยเป็นเล่มหนังสือ เพื่อให้คัมภีร์พระไตรปิฎกมั่นคงยั่งยืนแพร่หลายสืบไป เป็นการฉลองสิริราชสมบัติในรัชกาลที่ ๕ ครบ ๒๕ ปี จึงทรงอาราธนาพระเถรานุเถระที่ชำนาญในพระไตรปิฎก ๑๑๐ รูป โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นประธานาธิบดีในการตรวจแบบฉบับพระไตรปิฎก การตรวจชำระพระไตรปิฎกครั้งนี้แล้วเสร็จเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ พระไตรปิฎกภาษาบาลีจึงได้รับการตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือด้วยอักษรไทยเป็นครั้งแรก พระไตรปิฎกที่ตีพิมพ์ครั้งนั้นจัดเป็นจบละ ๓๙ เล่ม

การสังคายนาครั้งที่ ๑๑ เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์ใหม่เป็นพระไตรปิฎกฉบับที่สมบูรณ์ เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่รัชกาลที่ ๖ เรียกว่า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ มีจำนวนจบละ ๔๕ เล่ม ซึ่งได้ถือเป็นหลักในการจัดแบ่งเล่มพระไตรปิฎกในประเทศไทยสืบมา

จวบจนปัจจุบัน นอกจากพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐแล้ว ประเทศไทยยังมีพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และฉบับของกรมศาสนาที่เป็นพระไตรปิฎกบาลีตีพิมพ์เผยแพร่อยู่ ส่วนคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ที่จัดพิมพ์เป็นรูปเล่มแล้ว มีจำนวนกว่า ๑๐๐ เล่ม ล้วนได้รับการบันทึกด้วยภาษาบาลี และแปลเป็นภาษาไทยบางส่วน

นอกเหนือจากรูปเล่มคัมภีร์แล้ว อาศัยพัฒนาการของเทคโนโลยีในโลกยุคปัจจุบัน พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สัททวิเสสต่างๆ ได้รับการบันทึกอยู่ในรูปของไฟล์ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์ที่บันทึกลงในอุปกรณ์บันทึกมีแผ่นซีดีเป็นต้น หรือที่เผยแพร่ในโลกออนไลน์ ทำให้เกิดความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าของผู้คนในปัจจุบันยิ่งขึ้น และแสดงให้เห็นพัฒนาการก้าวสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งคัมภีร์อรรถกถา จากอดีตสู่ปัจจุบัน จากการทรงจำด้วยมุขปาฐะสู่การจารลงในใบลาน เป็นรูปเล่มหนังสือ และบันทึกเป็นไฟล์อิเล็กทรอนิกส์ในปัจจุบัน

๒.๓ ประเภทของอรรถกถา

การศึกษาวิจัยกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาทำให้สามารถจำแนกประเภทของอรรถกถาตามที่พระอรรถกถาจารย์ได้จัดลำดับผู้อธิบายคำสอนในพระพุทธศาสนาไว้ ๔ ประเภท ดังนี้

๒.๓.๑ พุทธสังวัณณิตอรรถกถา^{๕๐} หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายขยายความไว้ด้วยพระองค์เอง อรรถกถาประเภทนี้โบราณจารย์เรียกกันว่า **ปภินกเทศนา^{๕๑}** เพราะเป็นคำอธิบายขยายความหลักธรรมและเรื่องราวต่างๆ ประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ไม่ได้สงเคราะห์ปภินกเทศนาเข้าในพระไตรปิฎก เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนาปภินกเทศนาเมื่อร้อยกรองพระไตรปิฎกเสร็จสิ้นลงโดยเรียกว่า **มหาอรรถกถา^{๕๒}** ปภินกเทศนาที่ได้รับการสังคายนาเป็นมหาอรรถกถานี้เองเป็นที่มาของคัมภีร์อรรถกถาที่รักษาสืบทอดและมีใช้กันอยู่จนถึงปัจจุบัน

๒.๓.๒ อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา^{๕๓} หมายถึง อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้นผู้ได้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่า อนุพุทธะ ได้อธิบายไว้ในสมัยพุทธกาล ปรากฏพระสาวกสำคัญหลายรูปมีพระมหากัจจายนเถระเป็นต้นได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้รู้พุทธาธิบายสามารถอธิบายขยายความหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ให้กระจ่างชัด จึงนิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า **สาวกภาษิต^{๕๔}** ในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ได้รวบรวมสาวกภาษิตอรรถกถา

^{๕๐} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๑, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๑; พระศรีสุทฺธิพงษ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ป.ธ.๙, **ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑**, (กรุงเทพมหานคร: เทคนิค, ๒๕๒๙), หน้า ๔๔๗-๔๕๑.

^{๕๑} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๖-๒๗, พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๓๓.

^{๕๒} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/-/๔๑๓, ม.อุ.อ. (ไทย) ๔/-/๓๔๕, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/-/๕๒๙, อง.เอกาทส.อ. (ไทย) ๓/-/๕๔๙.

^{๕๓} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๑, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๑; พระศรีสุทฺธิพงษ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ป.ธ.๙, **ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑**, หน้า ๔๔๗-๔๕๑.

^{๕๔} สาวกภาษิต นอกจากในมหาอรรถกถาแล้ว ยังปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ภาษิตของพระสารีบุตรเถระในคัมภีร์มหานิทเทส (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙) คัมภีร์จุฬนิทเทส (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐) และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑) ภาษิตของพระอานนท์เถระแสดงอุทเทสและวิภังค์ของภัทเทกัตตสูตรในอานนทภัทเทกัตตสูตร (ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๗๖-๒๗๘/๒๔๔-๒๔๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๗๖-๒๗๘/๓๒๔-๓๓๐) ภาษิตของพระมหากัจจายนเถระอธิบายมธุปนิทกสูตร (ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๙๙-๒๐๕/๑๖๘-๑๗๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๙๙-๒๐๕/๒๐๙-๒๑๗) กัจจายนเปยยาละหรือมหากัจจายนภัทเทกัตตสูตร (ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๒๗๙-๒๘๕/๒๔๘-๒๕๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๗๙-๒๘๕/๓๓๐-๓๔๒) และปรายนสูตร (ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๙๘๓-๑๑๕๖/๕๒๔-๕๕๔, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๘๓-๑๑๕๖/๗๓๕-๗๘๐) เป็นต้น

ไว้ในคัมภีร์มหาอรรถถาพร้อมกับปกิณกเทศนา เพื่อให้มหาอรรถถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างสมบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยพุทธภาษิตและสาวกภาษิต

๒.๓.๓ โบราณอรรถถา คือ อรรถถาเก่า หมายถึง พุทธสังฆวินิตอรรถถาและอนุพุทธสังฆวินิตอรรถถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำสังคายนาถึง ๓ ครั้ง ในชมพูทวีป จนกระทั่งพระมหินทเถระผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงจำและนำอรรถถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแผ่ที่เกาะสิงหลสั่งสอนคู่กับพระไตรปิฎกในเวลาต่อมาพระเถระชาวสิงหลได้แปลโบราณอรรถถาภาษามคธเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวกและหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น ด้วยเหตุนี้จึงนิยมเรียกอรรถถาประเภทนี้อีกชื่อหนึ่งว่า **สิงหลอรรถถา**^{๕๕} โบราณอรรถถาภาษาสิงหลได้รับการสืบทอดกันต่อๆ มาจนถึงสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ผู้เดินทางมายังลังกาเพื่อปริวรรตอรรถถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ จากนั้นโบราณอรรถถาภาษาสิงหลก็ได้อันตรธานหมดสิ้นไป

โบราณอรรถถาภาษาสิงหลที่ยังคงมีชื่อปรากฏอ้างอิงกันอยู่ในคัมภีร์อรรถถาและฎีกาในปัจจุบัน มีรายชื่อดังต่อไปนี้

(๑) มหาอรรถถา ^{๕๖}	อรรถถาอันประเสริฐ ในบางที่ ท่านหมายเอาอรรถถา ๓ คัมภีร์ คือ มหาอรรถถา มหาปัจจรีอรรถถา และมหากรุณที่อรรถถา ซึ่งเป็นอรรถถาที่รักษาสืบทอดมาด้วยภาษาสิงหล
(๒) มุลอรรถถา ^{๕๗}	อรรถถาดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่ปฐมสังคายนา
(๓) มหาปัจจรีอรรถถา ^{๕๘}	อรรถถาที่รจนาบนแพ
(๔) กรุณที่อรรถถา ^{๕๙}	อรรถถาที่รจนา ณ กรุณทีวลีวิหาร
(๕) สังเขปอรรถถา ^{๖๐}	อรรถถาที่สังเขปมหาปัจจรีอรรถถา
(๖) อันธกอรรถถา ^{๖๑}	อรรถถาที่รจนาด้วยภาษาเตลคุในแคว้นอันธกะซึ่งอยู่ทางอินเดียใต้ ใกล้แคว้นทมิฬ หรือรัฐทมิฬนาฑูในปัจจุบัน ^{๖๒}

^{๕๕} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๔, พระสารีบุตรเถระ, **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๓๐.

^{๕๖} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/-/๔๑๓, ม.อุ.อ. (ไทย) ๔/-/๓๔๕, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/-/๕๒๙, อง.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓/-/๕๔๙.

^{๕๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/-/๔๑๓, ม.อุ.อ. (ไทย) ๔/-/๓๔๕, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/-/๕๓๐, อง.เอกาทสก.อ. (ไทย) ๓/-/๕๕๐.

^{๕๘} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๕๙} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๔, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๖๐} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๙๔/๔๔๙, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

^{๖๑} วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๔๖๙/๑๘๒, สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๒๕.

๒.๓.๔ อภินวอรรคกถา^{๒๓} คือ อรรคกถาใหม่ หมายถึง อรรคกถาทั้งหมดที่พระอรรคกถาจารย์ทั้งหลายปริวรรตและเรียบเรียงจากโบราณอรรคกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคร อภินวอรรคกถานี้เกิดขึ้นนับตั้งแต่คราวที่พระพุทโธศาจารย์เดินทางมายังลังกา นอกจากท่านแล้วยังมีพระอรรคกถาจารย์ผู้มีบทบาทสำคัญในการปริวรรตคัมภีร์อภินวอรรคกถาอีกหลายรูปเช่น พระพุทโธตตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสนะ เป็นต้น คัมภีร์อรรคกถาที่เป็นรูปเล่มมีใช้กันอยู่ในปัจจุบันล้วนแล้วแต่เป็นอภินวอรรคกถาทั้งสิ้น

อภินวอรรคกถาจำแนกโดยอาศัยความพิสดารหรือความย่อของเนื้อหาได้เป็น ๒ ประเภท ดังนี้

๑) สังคหัญญกถา หมายถึง คัมภีร์อรรคกถาที่อธิบายความไปตามลำดับพระบาลีในพระไตรปิฎก จัดเป็นคัมภีร์อรรคกถาหรืออรรคกถาสายพระไตรปิฎก หมายถึง

(๑) คัมภีร์อภินวอรรคกถาที่อธิบายพระพุทโธพจน์ในพระวินัยปิฎกตามลำดับกัณฑ์ตามลำดับวรรค ตามลำดับสิกขาบท ตั้งแต่ต้นจนจบ (อา. ปา. ม. จุ. ป.) ได้แก่ คัมภีร์สมันตปาสาทิกา

(๒) คัมภีร์อภินวอรรคกถาที่อธิบายพระพุทโธพจน์ในพระสุตตันตปิฎกตามลำดับนิคาย ตามลำดับสูตร ตั้งแต่ต้นจนจบ (ที. ม. ส. อ. ขุ) ได้แก่ คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี คัมภีร์ปปัญจสูทนี คัมภีร์สารัตถ์ปกาสินี คัมภีร์มโนรถปุรณี และคัมภีร์อรรคกถาขุททกนิคายทั้งหมด

(๓) คัมภีร์อภินวอรรคกถาที่อธิบายพระพุทโธพจน์ในพระอภิธรรมปิฎกตามลำดับบทมาติกา ตามลำดับบทนิเทศ ตั้งแต่ต้นจนจบ (ส. วิ. ธา. ปุ. ก. ย. ป.) ได้แก่ คัมภีร์อัญญาสาสินี คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี และคัมภีร์ปัญจปกรณ์

สังคหัญญกถามีทั้งสิ้น ๒๔ คัมภีร์ ดังแสดงในตารางที่ ๒.๓ (๑)

^{๒๒} พระพุทโธศาจารย์, **วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), คำนำคัมภีร์ หน้า ๕๙.

^{๒๓} วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓, ที.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๒, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๒, อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๑/-/๒, อ.ภ.ส.อ. (ไทย) ๑/-/๓.

ตารางที่ ๒.๓ (๑) แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังคหฎฐกถา)

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังคหฎฐกถา)	วัตถุประสงค์เพื่ออธิบาย
๑	สมันตปาสาทิกา	พระวินัยปิฎก
๒	สุมังคลวิลาสินี	พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๓	ปัญจสุทนี	พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๔	สารัตถ์ปกาสินี	พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๕	มโนรลปุรณี	พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๖	ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ
๗	ธัมมปทัฎฐกถา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท
๘	ปรมัตถทีปนี อุทานวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อุทาน
๙	ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
๑๐	ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต
๑๑	ปรมัตถทีปนี วิมานวัตถุวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ
๑๒	ปรมัตถทีปนี เปตวัตถุวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ
๑๓	ปรมัตถทีปนี เถรคาถาวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา
๑๔	ปรมัตถทีปนี เถรีคาถาวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรีคาถา
๑๕	ชาตกัฎฐกถา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก
๑๖	สัทธัมมปัชโชติกา มหานิทเทสวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิทเทส
๑๗	สัทธัมมปัชโชติกา จุฬนิทเทสวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิทเทส
๑๘	สัทธัมมปกาสินี ปฏิสัมภิทามัคควณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
๑๙	วิสุททชนวิลาสินี อปทานวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน
๒๐	มรุตถวิลาสินี พุทธวัชวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์
๒๑	ปรมัตถทีปนี จรียาปิฎกวณณา	พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จรียาปิฎก
๒๒	อัฐสาสินี	พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
๒๓	สัมโมหวิโนทนี	พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๒๔	ปัญจปกรณ์ฎฐกถา	พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๒) สังเขปอรรถกถา คือ คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยสรุปหรือโดยรวบยอด เพื่อให้เห็นภาพรวมของอรรถกถา สามารถแบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ สังเขปอรรถกถาที่แต่งอธิบายพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ดังนี้

- (๑) สังเขปอรรถกถาหมวดพระวินัยปิฎก ดังแสดงในตารางที่ ๒.๓ (๒)
- (๒) สังเขปอรรถกถาหมวดพระสุตตันตปิฎก ดังแสดงในตารางที่ ๒.๓ (๓)
- (๓) สังเขปอรรถกถาหมวดพระอภิธรรมปิฎก ดังแสดงในตารางที่ ๒.๓ (๔)

ตารางที่ ๒.๓ (๒) แสดงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (สังเขปอรรถกถา พระวินัยปิฎก)

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์สังเขปอรรถกถา พระวินัยปิฎก	วัตถุประสงค์
๑	กังขาวิตรณี	ประมวลความในภิกขุปาติโมกข์กับภิกขุณีปาติโมกข์ พระพุทโธสมาจารย์รจนาเป็นร้อยแก้ว
๒	วินยสังคหะ	ประมวลความในพระวินัยปิฎกกับอรรถกถา พระสารีบุตร เถระชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยแก้วในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖
๓	ขุททสิกขา	ประมวลความในพระวินัยปิฎก พระธรรมสิริเถระชาวสิงหล รจนาเป็นร้อยกรองผสมร้อยแก้ว
๔	มูลสิกขา	ประมวลความในพระวินัยปิฎกเหมือนขุททสิกขา แต่ย่อ กว่า พระมหาสามิเถระชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยกรองผสม ร้อยแก้ว
๕	วินยวินิจฉัย	ประมวลความในคัมภีร์อุกโตวิภังค์กับคัมภีร์ขันธกะพร้อม ด้วยอรรถกถา พระพุทธทัตเถระชาวสิงหลรจนาเป็น ร้อยกรอง
๖	อุตตรวินิจฉัย	ประมวลความในคัมภีร์ปริวารพร้อมด้วยอรรถกถา พระพุทธทัตเถระชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยกรอง

ตารางที่ ๒.๓ (๓) แสดงคัมภีร์อภินวอรรคถา (สังเขปอรรคถา พระสุตตันตปิฎก)

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์สังเขปอรรคถา พระสุตตันตปิฎก	วัตถุประสงค์
๑	วิสุทธิมรรค	ประมวลความการปฏิบัติในนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิม นิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตรนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก พระพุทโธสาจารย์รจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

ตารางที่ ๒.๓ (๔) แสดงคัมภีร์อภินวอรรคถา (สังเขปอรรคถา พระอภิธรรมปิฎก)

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์อภินวอรรคถา พระอภิธรรมปิฎก	วัตถุประสงค์เพื่ออธิบาย
๑	อภิธัมมัตถสังคหะ	ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก พระอนุรุทธาจารย์ ชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง
๒	อภิธัมมวาทาร	ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎกและอรรคถา พระพุทโธทัตเถระชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยกรอง ผสมร้อยแก้ว
๓	นามรูปปริจเฉท	ประมวลความรูปธรรมกับนามธรรม พระอนุรุทธาจารย์ ชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยกรอง
๔	ปรมัตถวินิจัย	ประมวลความปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน พระอนุรุทธาจารย์ชาวสิงหลรจนาเป็นร้อยกรอง
๕	สัจจสังเขป	ประมวลความชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ พระธรรมपालเถระรจนาเป็นร้อยกรอง
๖	โมหวิจเฑณี	ประมวลความอธิบายเฉพาะบทมาติกาในพระอภิธรรม ปิฎกโดยอิงอาศัยอรรคถาและฎีกา พระมหากัสสปเถระ แห่งแคว้นโจฬะรจนาเป็นร้อยแก้ว

๒.๔ ประวัติและผลงานของพระอรรถกถาจารย์

ในที่นี้ จะกล่าวถึงประวัติและผลงานของพระอรรถกถาจารย์ทั้ง ๕ รูป ผู้มีส่วนสำคัญในการปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาตามสายพระไตรปิฎกทั้ง ๒๔ คัมภีร์ ได้แก่

๒.๔.๑ พระพุทธโฆสะ

พระพุทธโฆสะเถระหรือที่ชาวพุทธนิกายเถรวาทในประเทศไทยนิยมเรียกท่านว่า พระพุทธโฆสาจารย์นั้น ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ที่ได้รับการยกย่องว่ายิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงมากที่สุด ทั้งนี้เพราะท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์รูปแรกที่รจนาคัมภีร์อภินวอรรถกถาและมีผลงานคัมภีร์จำนวนมากที่สุด เกินกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนคัมภีร์ทั้งหมด โดยท่านได้ปริวรรตคัมภีร์โบราณอรรถกถา มีมหาอรรถกถาเป็นต้นที่จารึกด้วยภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคร ประวัติของท่านปรากฏอยู่ในวรรณคดีบาลีหลายเล่ม เช่น คัมภีร์อรรถกถาต่างๆ ที่ท่านรจนามาไว้ คัมภีร์วิสุทธิมรรค มหาวงศ์ ศาสนวงศ์ สังคหิยวงศ์ ชินกาลมาลีปกรณ์ สัมมัตสังคหะ แม้แต่ในหนังสือที่เป็นภาษาอังกฤษ เช่น The Pali Literature of Ceylon, 2500 Years of Buddhism, An Introduction to Pali Literature เป็นต้น แต่ละเล่มก็กล่าวมากน้อยต่างกัน มีเนื้อความพอสรุปได้ ดังนี้

ท่านมีชีวิตรอยู่ในราว พ.ศ. ๙๔๕-๑๐๐๐ ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในตำบลพุทฺธคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาและวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งเรียนจบไตรเพทจนแตกฉาน ต้องการประลองวาตะ จึงได้ท่องเที่ยวไปทั่วชมพูทวีป อยู่มาวันหนึ่งได้เดินทางมาถึงวิหารแห่งหนึ่งในเวลาค่ำ แล้วร่ายมนต์ในคัมภีร์ปาตัญชลีทุกบทด้วยเสียงที่ไพเราะ

ณ ที่นั้นพระเวตเถระพำนักอยู่ในวิหารนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า “บุคคลผู้นี้ มีปัญญามาก ควรจะปราบให้คลายทิฐิแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา” พระเวตเถระจึงถามว่า ใครหนอ มาส่งเสียงเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มจึงถามย้อนไปว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ พระเถระจึงตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงให้พระเถระทดสอบมนต์ของตน พระเวตตอบมนต์ทุกบทได้อย่างถูกต้อง พร้อมกับชี้ข้อผิดพลาดในวาตะของพราหมณ์หนุ่มอีกด้วย พระเถระถูกพราหมณ์หนุ่ม ทักท้วงว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจงให้ข้าพเจ้าทดสอบวาตะของตนบ้าง จึงกล่าวพระบาลีในพระอภิธรรม แต่พราหมณ์หนุ่มไม่ทราบความหมายพระบาลีอภิธรรม จึงถามว่านี่เป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทฺธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนมนต์ให้แก่ข้าพเจ้า พระเถระจึงกล่าวว่า เธอต้องบวชก่อน จึงจะเรียนพุทฺธมนต์ได้

พราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนจนจบพระไตรปิฎก อาจารย์ของท่านได้ตั้งฉายาให้ท่านว่า “พุทธโฆสะ” เพราะท่านประกาศธรรมได้ลึกซึ้งดุจการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า ในเวลาต่อมาท่านได้แต่งปกรณ์ชื่อญาณโณทัย คัมภีร์อัฐสาลินีอธิบายพระธรรมสังคหี และคัมภีร์ปริตตัญญูกถา เมื่อพระเวตเห็นความสามารถนั้น จึงกล่าวชักชวนว่า ในชมพูทวีปมีแต่พระบาลีเท่านั้น แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและอาจริยวาทที่แตกต่างกัน พระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้รวบรวม

เทศนาของพระพุทธเจ้าที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเถระเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง เธอจึงเดินทางไปศึกษาอรรถกถานั้นและปริวรรตกลับมาเป็นภาษาของชาวมคธ การปริวรรตนั้นจะก่อประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งปวง

เมื่อพระเวตเถระกล่าวดังนั้นแล้ว พระพุทธโฆสะมีจิตเลื่อมใส จึงเดินทางออกจากชมพูทวีปมาสู่เกาะสิงหล (ลังกา) ในรัชสมัยของพระเจ้ามahanama (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ท่านเดินทางมาถึงสำนักมหาวิหารอันเป็นที่พำนักของพระเถระผู้รักษาสืบทอดพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ได้ไปยังที่อยู่ของสงฆ์ที่มีชื่อว่า ปธานพระ ฟังคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลทั้งหมดจากพระสังฆปาละแล้ว วินิจฉัยว่า นี่คือนิพนธ์อธิบายของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง ท่านจึงขอคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดจากสงฆ์เพื่อปริวรรตเป็นภาษามคธ คณะสงฆ์ต้องการทดสอบ จึงมอบคาสองบทแล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านก่อน พวกเราเห็นความสามารถของท่านแล้วจึงจะมอบคัมภีร์ทั้งหมดให้

พระพุทธโฆสะรวบรวมพระไตรปิฎกพร้อมด้วยอรรถกถาโดยสังเขปแล้ว จึงได้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ต่อมาท่านได้ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมแล้วให้อ่านตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นใกล้กับต้นมหาโพธิ์ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้ เทวดาต้องการประกาศความเฉลียวฉลาดของท่านแก่มหาชน จึงซ่อนคัมภีร์ไว้ ท่านได้แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นถึงสองสามหน เมื่อท่านแต่งคัมภีร์ครั้งที่สามเทวดาจึงได้คืนคัมภีร์อีกสองฉบับไว้ในที่นั้น เมื่อเหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่า คัมภีร์ทั้งสามฉบับเหมือนกันทั้งหมดโดยศัพท์และโดยเนื้อความ ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย ไม่มีความแตกต่างในทั้งสามฉบับโดยเถรวาท โดยพระบาลี โดยบท หรือโดยพยัญชนะ

เมื่อคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารเห็นความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของท่าน ต่างพากันชื่นชมยินดีและประกาศกันว่า ภิกษุผู้นี้คือพระเมตไตรยโพธิสัตว์โดยไม่ต้องสงสัย จากนั้นจึงมอบคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา และให้ท่านพำนักอยู่ในหอไตรที่เจียบบังสัดทางไกลผู้คน ท่านได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธอันเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวก่อประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา เหล่าอาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนดังพระบาลี ต่อมาเมื่องานของท่านสำเร็จจุลวงแล้ว ท่านจึงเดินทางกลับมาชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์

นอกจากคัมภีร์เก๋าดังกล่าวแล้ว ประวัติของพระพุทธโฆสะจารย์ยังปรากฏในคัมภีร์พุทธโฆสะอุปัติติ เนื้อหาของคัมภีร์นี้อาศัยเนื้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่ได้เพิ่มเติมรายละเอียดปลีกย่อยที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์หลายแห่ง เช่น คัมภีร์พุทธโฆสะอุปัติติระบุว่า พระพุทธโฆสะจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับจบในคืนเดียว และเทวดาผู้ซ่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับที่ ๑ และ ๒ ของท่านคือ ท้าวสักกเทวราชผู้เป็นใหญ่ในหมู่เทวดา^{๒๔}

^{๒๔} Gray, James (ed. & Tr.), *Buddhaghosuppatti*, 2nd Edition, (Oxford: The Pali Text Society, 2001), p. 24-25.

ทั้งคัมภีร์มหาวงศ์และคัมภีร์พุทธโฆสอุปบัติต่างก็แต่งขึ้นหลังยุคสมัยที่พระพุทธโฆสอาจารย์มีชีวิตอยู่ ข้อความที่เกี่ยวกับพระพุทธโฆสอาจารย์จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา ยิ่งเป็นคัมภีร์ในชั้นหลังจะพบว่าประวัติของท่านมีความพิสดารแตกต่างไปจากคัมภีร์เก่าอย่างมหาวงศ์มาก ดังเช่นที่กล่าวไว้ในหนังสือพุทธโฆสนิทานตอนหนึ่งว่า เรื่องพระพุทธโฆสมีกล่าวไว้ในหลายคัมภีร์อย่าง ธรรมสังคห จุฬสัทธัมมสังคห ญาโณทโยปกรณ์ วังสมาลินี ในสามเรื่องข้างต้นมีเนื้อความเกือบจะเหมือนกัน กล่าวความย่อๆ แต่เนื้อความดีเป็นหลักฐาน ส่วนในวังสมาลินีเป็นคาถาล้วนมีเรื่องราวพิศดารมาก^{๖๕} ส่วนเนื้อหาในพุทธโฆสนิทานเองก็มีความพิสดารแตกต่างจากคัมภีร์มหาวงศ์ไม่น้อย เช่น มีพระมหาเถระนามว่า ธรรมโฆสา เป็นพระชีนาสพผู้มีฤทธิ์ ขวนขวายจะให้พระพุทธพจน์ที่เป็นภาษาสิงหลนั้นตั้งอยู่เป็นภาษามคร พิจารณาดูจึงเห็นว่า โฆสเทวบุตรที่อยู่ในภพดาวดึงส์ต้องพุทธทำนาย อาจจะทำการนี้ได้สำเร็จ ท่านจึงขึ้นสู่เทวโลกไปพบท้าวสักกะ เพื่อจะอาราธนา โฆสเทวบุตรให้ลงไปเกิดในมนุษย์โลก^{๖๖} ดังนั้นผู้ศึกษาพึงใช้วิจารณ์ญาณในการศึกษาเกี่ยวกับประวัติของท่านผ่านคัมภีร์ต่างๆ เหล่านี้

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสอาจารย์ปริวรรตจากภาษาสิงหลเป็นภาษามครมีมากกว่าครึ่งหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด หากไม่นับรวมผลงาน ๒ คัมภีร์คือ ญาโณทัยและปริตต์ฎฐกถาที่พระพุทธโฆสอาจารย์รจนาก่อนเดินทางจากชมพูทวีปไปยังลังกาเพื่อแปลคัมภีร์อรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคร ในคัมภีร์จุฬคันถวงศ์แสดงไว้ว่า พระพุทธโฆสอาจารย์รจนาคัมภีร์อรรถกถาไว้ ๑๕ คัมภีร์^{๖๗} ได้แก่

- ๑) อรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อ สมันตปาสาทิกา
- ๒) อรรถกถาเมตติกาทิที่เรียกว่า ปาติโมกข์ ชื่อ กังขาวิตรณี
- ๓) อรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อ สุมังคลวิลาสินี
- ๔) อรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อ ปปัญจสุทนี
- ๕) อรรถกถาสังยุตตนิกาย ชื่อ สารัตถ์ปภาสินี
- ๖) อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อ มโนรลปุณณี
- ๗) อรรถกถาขุททกปาฐะ ชื่อ ปรมัตถโชติกา
- ๘) อรรถกถาธรรมบท (ธัมมปทีฎฐกถา)
- ๙) อรรถกถาสุตตนิบาต ชื่อ ปรมัตถโชติกา
- ๑๐) อรรถกถาชาดก (ชาตกัฎฐกถา)

^{๖๕} พระหมามังคละ, **พุทธโฆสนิทาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๐.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

^{๖๗} พระนันท์ปัญญาจารย์, **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๘.

- ๑๑) อรรถกถาอปทาน ชื่อ วิสุทธชนวิลาสินี
- ๑๒) อรรถกถาธัมมสังคณี ชื่อ อัญญาสาลินี
- ๑๓) อรรถกถาวิภังค์ ชื่อ สัมโมหวิโนทนี
- ๑๔) อรรถกถาอิทธิธรรม ๕ ปกรณ์ที่เหลือ ชื่อ ปัญจปกรณ์ฎฐกถา
- ๑๕) วิสุทธิมรรคปกรณ์

ท่านกล่าวว่าใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น ในการปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาใหม่เหล่านี้ พุทธศาสนิกชนนิกายเถรวาททั่วไปได้ยกย่องและนับถือของท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

๒.๔.๒ พระพุทธทศตะ

พระพุทธทศตะเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง ท่านเป็นทั้งพระอรรถกถาจารย์และพระภิกษุอาจารย์ เพราะมีผลงานรจนาคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาหลายเล่ม ท่านมีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นชาวทมิฬ เกิดที่เมืองอูรคปุระแห่งอินเดียใต้ ปัจจุบันคือเมืองอูไรยูระ และได้ไปอาศัยอยู่แถบแม่น้ำกาเวรี ในอาณาจักรโจหะ กาญจิปุระ แห่งอินเดียใต้ และเคยเดินทางไปพำนักที่วัดมหาวิหาร เมืองอนูรธปุระในลังกาดด้วย ท่านมีชีวิตร่วมสมัยกับพระพุทธโฆสาจารย์แต่มีอายุแก่กว่า

ประวัติเกี่ยวกับพระพุทธทศตะมีไม่มากนัก ทราบแต่เพียงว่าเมื่อท่านบวชแล้วได้เดินทางไปลังกาเพื่อศึกษาและแปลคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคร และอยู่ศึกษาที่วัดมหาวิหารในลังกา ก่อนที่พระพุทธโฆสาจารย์จะเดินทางไปลังกาเพื่อปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามครเสียอีก

ก่อนเดินทางกลับอินเดียใต้เพราะปัญหาด้านสุขภาพและความชราภาพของท่าน ทั้งที่ยังทำงานตามความมุ่งหมายไม่แล้วเสร็จ ในหนังสือพุทธโฆสอุปัติติกล่าวไว้ว่า ท่านได้แปลคัมภีร์ภาษาสิงหลเป็นภาษามครได้ ๔ คัมภีร์^{๖๘} คือ ๑) ชินาลังการ ๒) ทันตวงศ์ ๓) ธาตุวงศ์ ๔) โพธิวงศ์ แต่ก็ยังเป็นปัญหาที่นักวิชาการหลายท่านยังไม่ยอมรับ

คัมภีร์วินยวินิจฉัยและพุทธโฆสอุปัติติกล่าวว่า ขณะที่พระพุทธทศตะกำลังเดินทางกลับจากลังกาทางเรือมุ่งหน้าสู่อินเดียใต้นั้น ท่านได้พบกับเรือของพระพุทธโฆสาจารย์ซึ่งกำลังแล่นมุ่งหน้าไปยังเกาะลังกาเมืองอนูรธปุระ เมื่อทั้งสองได้พบกันกลางทะเลก็สนทนากันและกัน พระพุทธโฆสาจารย์ได้บอกวัตถุประสงค์ของการไปลังกาของท่าน เพื่อปริวรรตอรรถกถาจากภาษาสิงหลเป็นภาษามคร ส่วนพระพุทธทศตะก็บอกว่า ท่านเองก็ได้เดินทางไปลังกาแล้วเพื่อจุดประสงค์เดียวกันและเพิ่งจะเดินทางกลับมา แต่เพราะปัญหาสุขภาพและความชราภาพจึงไม่สามารถทำงานนี้ให้สำเร็จได้

^{๖๘} อภิญาวัฒน์ โพธิ์สาน, ดร., **ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ**, (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์พระธรรมจันทร์, ๒๕๔๙), หน้า ๖๐.

(ในคัมภีร์ศาสนวงศ์แสดงเกี่ยวกับตอนนี้ว่า พระสิงหลเข้าใจว่า คัมภีร์ชินาลังการที่ท่านแต่งไว้ไม่มีสาระ จึงไม่ให้โอกาสท่านแปลและเขียนพระคัมภีร์เลย)^{๖๙} ท่านได้กล่าวขอร้องให้พระพุทโธสาจารย์ส่งอรรถาธิบายที่ปริวรรตเสร็จแล้วไปให้ท่านที่อินเดียได้ด้วย ซึ่งพระพุทโธสาจารย์ก็รับปากและทำตามที่ได้รับสัญญาไว้

เมื่อเดินทางกลับจากลังกาแล้ว พระพุทโธทตตะได้ไปพำนักอยู่ในวิหารที่สร้างโดยพราหมณ์ผู้นับถือนิกายไวษณพชื่อ กฤษณทาสหรือวิษณุทาส อยู่ริมฝั่งแม่น้ำกาเวรี เมื่อท่านได้อ่านคัมภีร์อรรถาธิบายที่พระพุทโธสาจารย์ส่งไปให้ ท่านจึงรจนาคัมภีร์สังเขปอรรถาธิบาย คือ คัมภีร์ย่อความอรรถาธิบายพระวินัยชื่อ คัมภีร์วินยวินิจฉัย และคัมภีร์อุตตรวินิจฉัย คัมภีร์ย่อความอรรถาธิบายพระอภิธรรมชื่อ อภิธัมมวาทาร และคัมภีร์รูปารูปวิภาค^{๗๐} เพื่อให้ง่ายขึ้นเหมาะแก่คนทั่วไปอ่าน

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์จุฬคันถวงศ์กล่าวว่า พระพุทโธทตตะรจนาคัมภีร์อรรถาธิบายไว้เพียง ๔ คัมภีร์^{๗๑} ได้แก่

- ๑) วินยวินิจฉัย
- ๒) อุตตรวินิจฉัย
- ๓) อภิธัมมวาทาร
- ๔) อรรถาธิบายพุทธวงศ์ ชื่อ มรุตตถวิลาสินี

ในหนังสือประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลีของ ที.ดับบลิว.ริส เดวิดส์ (T.W. Rhys Davids) ได้แสดงความเห็นไว้อย่างน่าสนใจว่า พระพุทโธทตตะน่าจะเป็นศิษย์ร่วมสำนักเรียนเดียวกันกับพระพุทโธสาจารย์ เพราะผลงานรจนาคัมภีร์ของท่านทั้งสองมีรูปแบบและวิธีการแต่งในแนวทางเดียวกัน^{๗๒} คำว่า สำนักเรียนเดียวกัน ในที่นี้น่าจะหมายถึงสำนักมหาวิทยาลัยแห่งเมืองอนูราธปุระ ลังกา เพราะท่านเคยเป็นศิษย์เก่าของวัดมหาวิทยาลัยและเป็นศิษย์รุ่นพี่ของพระพุทโธสาจารย์ด้วย

^{๖๙} พระปัญญาสาโร, **ศาสนวงศ์ หรือ ประวัติศาสตร์**, แปลโดย แสง มนวิฑูร, ศ. เปริเยญ., พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๔๗.

^{๗๐} Norman, K.R., **Pali Literature**. (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), p. 131.

^{๗๑} พระนันทปัญญาจารย์, **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๘๘.

^{๗๒} Law, Bimala Churn, **A History of Pali Literature**, Vol II, (New Delhi: Rekha Printers Pvt. Ltd., 2000), p. 394.

๒.๔.๓ พระธรรมปาละ

พระธรรมปาละเป็นนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาผู้มีชื่อเสียงอีกท่านหนึ่ง ท่านเป็นทั้งพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ เพราะมีผลงานรจนาคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกามากมายจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของสมณะเฮียนจั้ง (Hiuen Tsang) หรือพระถังซำจั๋งที่เคยเดินทางมาแวะที่เมืองกาญจิปุระในราวปี พ.ศ. ๑๑๘๓ บันทึกไว้ว่า พระธรรมปาละรูปนี้เป็นชาวทมิฬโดยกำเนิด เกิดที่เมืองกาญจิปุระทางอินเดียตอนใต้ ปัจจุบันคือเมืองคอนจัวร์ หรือกาญจิปุรัม ต่อมาท่านได้ย้ายไปอยู่ที่เมืองพัทลุง ทางฝั่งทะเลตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย

บันทึกของพระถังซำจั๋งกล่าวไว้ว่า เรื่องราวของพระธรรมปาละรูปนี้เป็นที่โจษขานกันในหมู่ภิกษุผู้อยู่ในที่นั้นว่า ท่านเกิดที่เมืองกาญจิปุระ ทางอินเดียตอนใต้ และในบันทึกของพระถังซำจั๋งยังได้กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้ท่านออกบวชไว้ด้วยว่า พระธรรมปาละในขณะที่อยู่ในวัยหนุ่มเป็นผู้มีรูปร่างหน้าตางดงามและชาญฉลาดคนหนึ่งในบรรดาหนุ่มๆ ชาวเมืองกาญจิปุระ ความชาญฉลาดของท่านทำให้กษัตริย์แห่งอาณาจักรปัลลวะทรงพอพระทัยเป็นอย่างนัก ถึงกับทรงยกพระราชธิดาของพระองค์ให้อภิเษกสมรสด้วย แต่ท่านไม่ประสงค์ที่จะแต่งงานจึงได้หนีออกไปบวช ครั้นบวชแล้วได้ตั้งใจศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนา จนมีความรู้แตกฉานเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก ต่อมาจึงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิการบดีของมหาวิทยาลัยนาลันทา^{๗๓}

คัมภีร์ศาสนวงศ์บันทึกไว้ว่า พระธรรมปาละมีชีวิตอยู่ที่เมืองพัทลุง ทางตอนใต้ของอินเดีย และผลงานของท่านแสดงให้เห็นว่า ท่านเป็นชาวพื้นเมืองของเมืองกาญจิปุระ ซึ่งยุคสมัยของท่านยังไม่เป็นที่ชัดเจนนัก แม้โดยส่วนมากจะเห็นว่าท่านมีชีวิตอยู่ในยุคหลังพระพุทธโฆสาจารย์^{๗๔}

วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger) กล่าวว่า ยุคสมัยของท่านน่าจะเป็น ๑๐๐ ปีหลังจากสมัยของพระพุทธโฆสาจารย์ ถ้าสมมุติว่าท่านเป็นคนอื่นๆ เดียวกับพระธรรมปาละแห่งมหาวิทยาลัยนาลันทาผู้เป็นอาจารย์ของสมณะเฮียนจั้ง^{๗๕} แต่รองศาสตราจารย์สิริวัฒน์ คำวันสา ให้ความเห็นว่า พระธรรมปาละน่าจะมีชีวิตอยู่หลังพระพุทธโฆสาจารย์ประมาณ ๓๐๐ ปี^{๗๖}

แม้จะยังไม่มี ความชัดเจนในเรื่องยุคสมัยของพระธรรมปาละ แต่ถ้าพิจารณาจากสำนวนโวหารในการแต่งคัมภีร์ ภาษาที่ท่านใช้ในการอธิบายความ เทคนิควิธีการแต่งคัมภีร์ ก็พอสันนิษฐานได้ว่า

^{๗๓} อภิญฺญวํฒน์ โพธิ์सान, ดร., *ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ*, หน้า ๘๐.

^{๗๔} Malalasekera G.P., *Dictionary of Pali Proper Names*, (London: The Pali Text Society, 1974), p. 1146.

^{๗๕} Geiger, Wilhelm, *Pali Literature and Language*, (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1996), p. 34.

^{๗๖} สิริวัฒน์ คำวันสา, รศ., *พุทธศาสนาในอินเดีย*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๗๓.

ยุคสมัยในการแต่งคัมภีร์ของท่าน น่าจะเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับพระพุทธโฆสาจารย์ หรือถ้าจะเป็นยุคหลังก็ไม่น่าจะห่างกันมากนัก ไม่น่าจะเกิน ๒๕๐ ปี (ช่วงระหว่าง พุทธศักราช ๙๕๐-๑๒๐๐) เพราะเป็นยุคที่ พระพุทธศาสนากำลังเจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ มีนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก^{๗๗}

ในคัมภีร์จุฬคันถวงศ์กล่าวว่า พระธรรมปาละรจนาคัมภีร์ทั้งอรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกาไว้ทั้งสิ้น ๑๔ คัมภีร์^{๗๘} ดังนี้

๑) คัมภีร์อรรถกถา ๘ คัมภีร์ ได้แก่

- (๑) อรรถกถาเนตติปกรณ
- (๒) อรรถกถาอุทาน ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๓) อรรถกถาอิติวุตตะกะ ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๔) อรรถกถาวิมานวัตถุ ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๕) อรรถกถาเปตวัตถุ ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๖) อรรถกถาเถรคาถา ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๗) อรรถกถาเถรีคาถา ชื่อ ปรมัตถทีปนี
- (๘) อรรถกถาจริยาปิฎก ชื่อ ปรมัตถทีปนี

๒) คัมภีร์ฎีกา ๕ คัมภีร์ ได้แก่

- (๑) ฎีกาอรรถกถาเนตติปกรณ
- (๒) ฎีกาวิสุทธิมรรค ชื่อ ปรมัตถมัญชุสา
- (๓) ฎีกาอรรถกถาทั้ง ๔ นิกาย มีอรรถกถาที่ขนิทนายเป็นต้น ชื่อ สันตลปกาสิณี
- (๔) ฎีกาอรรถกถาชาดก ชื่อ สันตลปกาสิณี
- (๕) ฎีกาอรรถกถาพุทธวงศ์ ชื่อ ปรมัตถทีปนี

๓) คัมภีร์อนุฎีกา ๑ คัมภีร์ ได้แก่

- (๑) อนุฎีกาของฎีกาอรรถกถาอภิธรรม ชื่อ สันตลวันณนา

^{๗๗} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงษ์แพ่งจิตร), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสาวินิสังกมคชาฎีกา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๔๓.

^{๗๘} พระนันทปัญญาจารย์, **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙, หน้า ๙.

๒.๔.๔ พระมหานามะ

พระมหานามะเป็นพระอรรคธรรมาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนี ซึ่งเป็นอรรคธรรมาธิบายพระสูตรตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค ในนิคมกถาของคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนีกล่าวว่า ท่านรจนาคัมภีร์นี้ หลังจากທີ່พระเจ้าโมคคัลลานะที่ ๑ (พ.ศ. ๑๐๓๘-๑๐๕๖) สิ้นพระชนม์แล้ว ๓ ปี นั่นคือปี พ.ศ. ๑๐๕๙ ซึ่งน่าจะเป็นช่วงบั้นปลายชีวิตของพระเถระด้วย เกี่ยวกับเรื่องนี้ พระพุทธทศตะเถระได้กล่าววิจารณ์ไว้ในหนังสือเถรวาทของท่านว่า ตอนที่ท่านพระมหานามะรจนาคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนีนั้นท่านน่าจะมีอายุไม่ต่ำกว่า ๙๕ ปี^{๗๙}

ในการรจนาคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนี ท่านได้ยึดถือโครงสร้างคัมภีร์อรรคธรรมาและอาศัยหลักการรจนาคัมภีร์เช่นเดียวกับที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้วางไว้เป็นแบบแผน ท่านสังวรรณนาอรรคธรรมาของปฏิสัมภิทามรรคที่พระสารีบุตรเถระอัครสาวกได้กล่าวไว้ตามลำดับของขนาดด้วยชื่อว่า มหาวรรค มัชฌิมวรรคและจุลวรรค อาศัยโบราณอรรคธรรมาที่เก็บรักษาไว้โดยคณะสงฆ์สำนักมหาวิหารเป็นหลักในการรจนา

ชื่อของพระมหานามะยังปรากฏว่าเป็นผู้รจนาคัมภีร์มหาวงศ์ด้วย จึงน่าจะสงสัยว่าจะเป็นพระเถระรูปเดียวกันกับผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนีหรือไม่ ในคัมภีร์มหาวงศ์แทบจะไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับผู้แต่งและวันเดือนปีที่แต่งคัมภีร์มากนัก กล่าวเพียงว่าท่านพำนักในวัดที่ขลังทบริเวณ เป็นน้องชายของพระมารดาพระเจ้าธาดุเสนะและเคยบวชให้พระเจ้าธาดุเสนะด้วย และยังได้รับบริจาควัดปัพพตวิหารที่สีหคิริ โดยพระเจ้าโมคคัลลานะที่ ๑ แต่ที่ทราบว่าเป็นใครคือผู้แต่ง ก็เพราะมีกล่าวไว้ในนิคมกถาของคัมภีร์วังสตัถูปกาสนี ฎีกามหาวงศ์ว่า พระมหานามะผู้พำนักอยู่ในวัดมหาบริเวณ ซึ่งสร้างโดยเสนาบดีที่ขลังทหะ เป็นผู้รจนาคัมภีร์มหาวงศ์ภาคที่ ๑ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยแปลและเรียบเรียงจากโบราณอรรคธรรมาภาษาสิงหล ข้อมูลนี้ได้รับการยืนยันจากมหาวงศ์ภาคที่ ๒ ที่แต่งขึ้นภายหลังที่พระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าพระมหานามะเป็นผู้แต่งทั้งคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนีและคัมภีร์มหาวงศ์ภาคแรก ความจริง แม้แต่คัมภีร์วังสตัถูปกาสนี ฎีกามหาวงศ์ตอนที่ ๑ ก็รจนาขึ้นโดยพระมหานามะรูปเดียวกันนี้^{๘๐}

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน พระมหานามะ และคณะ, **คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑**, แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ, ผศ., ป.ธ.๙, คำปรารภ หน้า (๑๘).

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๕)-(๑๘).

๒.๔.๕ พระอุปเสนาะ

พระอุปเสนาะเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาไว้ ๒ คัมภีร์ ได้แก่ อรรถกถา มหานิทเทศและอรรถกถาจุฬินิทเทศ ชื่อ สัทธัมมปัปโตชติกา ประวัติเกี่ยวกับพระอุปเสนาะมีน้อยมาก เท่าที่รวบรวมได้ก็มีคัมภีร์จุฬคันถวงศ์ซึ่งกล่าวเพียงว่าพระเทวเถระเป็นผู้อาราธนาให้ท่านรจนาคัมภีร์นี้^{๔๑} ส่วนในนิคมกถาของคัมภีร์นี้ท่านเล่าเนื้อความว่า ท่านรจนาคัมภีร์นี้โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลของ คณะสงฆ์มหาวิหารแห่งลังกาเป็นหลักในการปริวรรตเป็นอรรถกถาภาษาบาลี พระราชาทรงพระนามว่า กิตติเสนสร้างบริเวณมีต้นไม้ที่มีเงาร่มเย็น มีธารน้ำและกำแพงงดงามล้อมรอบ ตั้งอยู่ในบริเวณ มหาวิหารซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองอนูราธปุระถวายแก่ท่านเพื่อให้เป็นที่ทำงานปริวรรตคัมภีร์นี้ ในนิคมกถายังกล่าวอีกว่า ท่านได้รจนาคัมภีร์นี้สำเร็จลงในปีที่ ๒๖ แห่งรัชสมัยของพระเจ้าสิริสังฆโพธิ

๒.๕ สรุปท้ายบท

อรรถกถา (อรรถกถา) หมายถึง การอธิบายขยายความพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎก ให้ผู้ศึกษา คำสอนของพระพุทธเจ้าเข้าใจได้กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น คัมภีร์อรรถกถา จึงหมายถึง คัมภีร์ที่อธิบาย พระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกโดยตรง โดยอธิบายทั้งรูปศัพท์และความหมาย ขยายความหลักธรรมวินัย และเล่าเรื่องประกอบ พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาเป็นไปต่างๆ ที่จะช่วยให้เข้าใจ พระพุทฺธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกได้ชัดเจนมากขึ้น พระโบราณจารย์จัดลำดับความสำคัญ ของคัมภีร์อรรถกถาไว้ต่อจากลำดับของพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญ อย่างยิ่งต่อการศึกษาทำความเข้าใจพระบาลีอย่างถูกต้องตรงตามพุทฺธประสงค์ คัมภีร์อรรถกถา ในงานวิจัยนี้ ได้แก่ คัมภีร์อภินวอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทฺธโฆสจารย์เป็นต้นปริวรรตและ เรียบเรียงขึ้น

จากการศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท พบว่า อรรถกถามีกำเนิดและพัฒนาการตลอดช่วงเวลา ๔ ยุคสมัย ดังนี้

ยุคพุทฺธกาล อรรถกถาถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ครั้งพุทฺธกาล พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าทรงเป็น พระอรรถกถาจารย์พระองค์แรก เพราะทรงเป็นพระศาสดาผู้ประกาศพระศาสนาของพระองค์ อรรถกถา ที่ทรงแสดงด้วยพระองค์เองนี้เรียกว่า ปกิณกเทศนา เป็นคำอธิบายขยายความหลักธรรมและเรื่องราวต่างๆ ประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก ซึ่งต่อมาในสมัยปฐมสังคายนา เมื่อสังคายนาพระไตรปิฎกเสร็จสิ้น พระสังคีติกาจารย์ผู้ร้อยกรองพระธรรมวินัยไม่ได้สังเคราะห์ปกิณกเทศนานี้เข้าในพระไตรปิฎก เพราะ ถือว่าเป็นคำอธิบายปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนาปกิณกเทศนานี้ต่างหากโดยเรียกว่า มหาอรรถกถา

^{๔๑} พระนันท์ปัญญาจารย์, จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา, แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.๓๙, หน้า ๒๘.

นอกจากคัมภีร์มหาอรรถกถารวบรวมปณิกเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว คัมภีร์นี้ยังประกอบด้วยคำอธิบายของพระสาวกมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นอีกด้วย ในสมัยพุทธกาลท่านเหล่านั้นได้ชี้แจงขยายความหลักธรรมที่สำคัญไว้ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง ไม่วินิจฉัยไปตามทัศนคติของตน พระเถระในสมัยปฐมสังคายนาจนถึงตติยสังคายนาได้บรรจุคำอธิบายของพระสาวกเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาร่วมกับปณิกเทศนา เพื่อให้คัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างบริบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยพระพุทธภาษิตและสาวกภาษิต

มหาอรรถกถานี้เองเป็นต้นฉบับหลักที่พระอรรถกถาจารย์ในยุคต่อมาใช้เพื่อเรียบเรียงคัมภีร์อภินวอรรถกถา (อรรถกถาใหม่) ที่ทรงจำและรักษาสืบต่อกันมา กล่าวได้ว่าคัมภีร์อรรถกถาที่เป็นรูปเล่มอย่างที่ใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบันถือกำเนิดจากอรรถกถาในยุคพุทธกาลนี้นั่นเอง

ยุคมหาอรรถกถา เป็นช่วงระยะเวลายาวนานถึงเกือบ ๑,๐๐๐ ปี โดยเริ่มตั้งแต่หลังพุทธปรินิพพานและสิ้นสุดก่อนที่พระพุทธโฆसाจารย์จะเดินทางมายังลังกาเพื่อปรีวรรตและเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลสู่ภาษามคธแล้วนำกลับสู่ชมพูทวีปในราว พ.ศ. ๙๕๖ ในยุคนี้มีเหตุการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับการรักษาพระธรรมวินัยภายหลังพุทธปรินิพพาน เป็นยุคกำเนิดพระไตรปิฎกและเกี่ยวข้องกับอรรถกถาอย่างสำคัญ

ในคราวปฐมสังคายนา นอกจากพระไตรปิฎกแล้ว อรรถกถาทั้งหมดที่อธิบายพระไตรปิฎกที่รู้จักกันในชื่อ มหาอรรถกถา ก็ได้รับการรวบรวมร้อยกรองไปพร้อมกับพระไตรปิฎกด้วย ต่อมาหลังจากสังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕ เสร็จสิ้น มีการส่งพระศาสนทูต ๙ สาย ไปประกาศพระศาสนา พระมหินทเถระได้เดินทางไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปโดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระชาวสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาจากภาษามคธเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวกและหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น จึงนิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้อีกชื่อหนึ่งว่า สิงหลอรรถกถา ในภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามระหว่างชาวสิงหลและชาวทมิฬที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

ต่อมาในราว พ.ศ. ๔๕๐ พระเถระฝ่ายมหาวีหารในลังกาซึ่งสืบทอดคำสอนฝ่ายเถรวาทมาตั้งแต่สมัยของพระมหินทเถระ ได้ประชุมกันและมีมติให้จารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก ผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานไว้ว่า คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลที่รักษาสืบกันมาคงจะได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรพร้อมกันกับการจารึกพระไตรปิฎกตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ในช่วงครึ่งหลังของยุคมหาอรรถกถาซึ่งกินเวลายาวนานกว่า ๕๐๐ ปีนี้ มีการรจนาคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลขึ้นใหม่หลายคัมภีร์เพื่อให้เป็นคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกแก่กุลบุตรชาวสิงหล เช่น มหาปัจจวี คุรุณี สังเขปะ และอันธกะเป็นต้น อรรถกถาเหล่านี้รวมทั้งมหาอรรถกถาภาษาสิงหลรู้จักกันในชื่อ โบราณอรรถกถา อรรถกถาภาษาสิงหลเหล่านี้รวมทั้งมหาอรรถกถาภาษาสิงหลรู้จักกันในชื่อ โบราณอรรถกถา หรืออีกชื่อหนึ่งว่า สิงหลอรรถกถา โบราณอรรถกถาเหล่านี้ถูกเก็บรักษาไว้โดยคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวีหารซึ่งสืบทอดแนวทางของฝ่ายเถรวาทไว้อย่างมั่นคงมาตั้งแต่ครั้งที่พระมหินทเถระ

เดินทางมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาที่ลังกาทวีป ซึ่งต่อมาในยุคอภินวอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้ใช้โบราณอรรถกถาภาษาสิงหลเหล่านี้เพื่อเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาใหม่ (อภินวอรรถกถา)

ยุคอภินวอรรถกถา ยุคนี้ เริ่มตั้งแต่ราว พ.ศ. ๙๕๖ ในคราวที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางมายังลังกาเพื่อปรีวรรตและเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลสู่ภาษามคธแล้วนำกลับสู่ชมพูทวีปไปสิ้นสุดก่อน พ.ศ. ๑๕๘๗ ยุคที่เริ่มรณาคัมภีร์ฎีกา (ยุคหลังอรรถกถา)

ในยุคอภินวอรรถกถานี้มีเหตุการณ์สำคัญจารึกในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา คือเป็นยุคกำเนิดคัมภีร์อภินวอรรถกถา (คัมภีร์อรรถกถาใหม่) อันเป็นผลงานการปรีวรรตและเรียบเรียงจากโบราณอรรถกถาภาษาสิงหลกลับสู่ภาษามคธโดยพระอรรถกถาจารย์หลายรูป เริ่มต้นจากพระพุทธโฆสาจารย์เดินทางมายังลังกาเพื่อปรีวรรตและเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธแล้วนำกลับสู่ชมพูทวีป อรรถกถาภาษามคธที่ได้รับการปรีวรรตและเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยใช้โบราณอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นต้นฉบับนี้เรียกกันว่า อภินวอรรถกถา (อรรถกถาใหม่) หลังจากนั้นยังมีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นอีก ได้แก่ พระพุทธทิตตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสนะ เป็นต้น ภายหลังจากปรีวรรตอรรถกถาเสร็จสิ้น โบราณอรรถกถาฉบับสิงหลก็ได้สาบสูญไป

ในบรรดาพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย พระพุทธโฆสาจารย์ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงมากที่สุด เนื่องจากท่านเป็นผู้ปรีวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อภินวอรรถกถาเป็นรูปแรกและมีผลงานจำนวนมากที่สุด ยุคอภินวอรรถกถานี้ยังได้รับการกล่าวขานว่าเป็นยุคทองของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างแท้จริง คัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ล้วนได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งอธิบายพระพุทธพจน์ได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุดเท่าที่เคยมีมา คัมภีร์อภินวอรรถกถาของพระอรรถกถาจารย์ในยุคนี้นับเป็นแม่แบบในการรณาคัมภีร์ฎีกาและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ ในยุคต่อมา คัมภีร์อรรถกถาที่เป็นรูปเล่มอย่างที่ใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบันก็คือคัมภีร์อภินวอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ปรีวรรตและเรียบเรียงขึ้นในยุคอภินวอรรถกถานี้นั่นเอง

ยุคหลังอรรถกถา ยุคนี้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๘๗ ซึ่งเป็นยุคเริ่มต้นการรณาคัมภีร์ฎีกา ไปสิ้นสุดราว พ.ศ. ๒๔๙๗ เมื่อมีการสังคายนาใหญ่ในพม่า (พม่าเรียก ฉန္ดฐสังคายนา) รวมเวลากว่า ๙๐๐ ปี ในยุคนั้นนอกจากการรณาคัมภีร์อธิบายอรรถกถาที่เรียกว่า ฎีกา แล้ว ยังมีการรณาคัมภีร์สัททวิเสส และคัมภีร์บาลีท่องถิ่นมากมายในหลายประเทศ

สำหรับประเทศไทยในปัจจุบัน นอกจากพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐแล้ว ยังมีพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และฉบับของกรมศาสนาที่เป็นพระไตรปิฎกบาลีตีพิมพ์เผยแพร่อยู่ ส่วนคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อณูฎีกา และปกรณ์วิเสส ที่จัดพิมพ์เป็นรูปเล่มแล้ว มีจำนวนกว่า ๑๐๐ เล่ม ล้วนได้รับการบันทึกด้วยภาษาบาลี และแปลเป็นภาษาไทยบางส่วน

นอกเหนือจากรูปเล่มคัมภีร์แล้ว อาศัยพัฒนาการของเทคโนโลยีในโลกยุคปัจจุบัน คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ได้รับการบันทึกอยู่ในรูปของไฟล์ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์เผยแพร่ในโลกออนไลน์ซึ่งแสดงให้เห็นพัฒนาการก้าวสำคัญของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา รวมทั้งคัมภีร์อรรถกถา จากอดีตสู่ปัจจุบัน จากการทรงจำด้วยมุขปาฐะสู่การจารลงในใบลาน เป็นรูปเล่มหนังสือ และบันทึกเป็นไฟล์อิเล็กทรอนิกส์ในปัจจุบัน

จากกำเนิดและพัฒนาการของอรรถกถา ทำให้สามารถจำแนกอรรถกถาได้ ๔ ประเภท คือ

พุทธสังวัณณิตอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายขยายความไว้ด้วยพระองค์เอง อรรถกถาประเภทนี้โบราณจารย์เรียกกันว่า ปกิณกเทศนา เพราะเป็นคำอธิบายขยายความหลักธรรมและเรื่องราวต่างๆ ประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ไม่ได้สงเคราะห์ปกิณกเทศนาเข้าในพระไตรปิฎก เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนาปกิณกเทศนาเมื่อร้อยกรองพระไตรปิฎกเสร็จสิ้นลงโดยเรียกว่า มหาอรรถกถา ปกิณกเทศนาที่ได้รับการสังคายนาเป็นมหาอรรถกถานี้เองเป็นที่มาของคัมภีร์อรรถกถาที่รักษาสืบทอดและมีใช้กันอยู่จนถึงปัจจุบัน

อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ผู้ได้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่า อนุพุทธะ ได้อธิบายไว้ในสมัยพุทธกาล ปราภุพระสาวกสำคัญหลายรูปมีพระมหากัจจายนเถระเป็นต้นได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้รู้พุทธาธิบาย สามารถอธิบายขยายความหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ให้กระจ่างชัด จึงนิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า **สาวกภาษิต** ในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์ได้รวบรวมสาวกภาษิตอรรถกถาไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาร่วมกับปกิณกเทศนา เพื่อให้มหาอรรถกถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างสมบูรณ์ เปรียบพร้อมด้วยพุทธภาษิตและสาวกภาษิต

โบราณอรรถกถา อรรถกถาเก่า หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถาและอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำสังคายนาถึง ๓ ครั้ง ในชมพูทวีป จนกระทั่งพระมหินทเถระผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงจำและนำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแพร่ที่เกาะสิงหลส่งสอนคู่กับพระไตรปิฎก ในเวลาต่อมาพระเถระชาวสิงหลได้แปลโบราณอรรถกถาภาษามคธเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวกและหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น ด้วยเหตุนี้จึงนิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้อีกชื่อหนึ่งว่า **สิงหลอรรถกถา** โบราณอรรถกถาภาษาสิงหลได้รับการสืบทอดกันต่อๆ มาจนถึงสมัยพระพุทธโฆสาจารย์ผู้เดินทางมายังลังกาเพื่อปริวรรตอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ จากนั้นโบราณอรรถกถาภาษาสิงหลก็ได้อันตรายหมดสิ้นไป

อภินวอรรถกถา อรรถกถาใหม่ หมายถึง อรรถกถาทั้งหมดที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายปริวรรตและเรียบเรียงจากโบราณอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ อภินวอรรถกถานี้เกิดขึ้นนับตั้งแต่คราวที่พระพุทธโฆสาจารย์เดินทางมายังลังกา นอกจากท่านแล้วยังมีพระอรรถกถาจารย์

ผู้มีบทบาทสำคัญในการปริวรรตคัมภีร์อภินวอรรถกถาอีกหลายรูปเช่น พระพุทธทศตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสนะ เป็นต้น คัมภีร์อรรถกถาที่เป็นรูปเล่มมีใช้กันอยู่ในปัจจุบันล้วนแล้วแต่เป็น อภินวอรรถกถาทั้งสิ้น

ประวัติและผลงานของพระอรรถกถาจารย์

พระอรรถกถาจารย์สำคัญผู้มีบทบาทอย่างยิ่งต่อการสืบทอดคัมภีร์โบราณอรรถกถามาเป็น คัมภีร์อภินวอรรถกถาซึ่งยังคงมีใช้กันอยู่ตราบจนปัจจุบัน ได้แก่ พระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธทศตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสน ที่กล่าวเฉพาะพระอรรถกถาจารย์เพียง ๕ รูปนี้ เท่านั้น ก็เพราะพระอรรถกถาจารย์เหล่านี้รจนาคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ไปตามลำดับ ในพระบาลี ซึ่งอยู่ในขอบเขตของงานวิจัยที่ผู้วิจัยกำหนดไว้

บทที่ ๓

ศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถา

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์และนำเสนอหลักการและวิธีการที่พระอรรถกถาจารย์ใช้เป็นแนวทางในการอธิบายขยายความพระพุทธรูปในพระไตรปิฎก ก่อนจะนำไปประยุกต์ใช้ศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกต่อไป

๓.๑ หลักการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทโธสาจารย์เป็นต้นรจนาค้น เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพระบาลีโดยตรง หลักการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถาแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถา (คำเริ่มต้นคัมภีร์) ของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านรจนามาไว้ทั้ง ๓ ปีฎก มีรายละเอียดดังนี้

๑) การสังวรณนาของพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ท่านปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคร ถูกต้องตามระเบียบพระบาลี โดยถือตามแนวทางแห่งเถรวาทที่สำนักมหาวิหารรักษาสืบทอดมาเป็นหลัก ไม่ให้ปะปนกับลัทธิคำสอนในนิกายอื่น เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม

๒) ท่านใช้มหาอรรถกถาเป็นหลักในการสังวรณนา ไม่ละทิ้งข้อความอันควรจากที่ท่านกล่าววินิจฉัยไว้ในอรรถกถามหาปัจจุรีและอรรถกถาต่างๆ ที่ปรากฏ มีอรรถกถากุรุนที่เป็นต้น

๓) ท่านละทิ้งภาษาอื่นที่มีใช้ภาษาสิงหล ย่อคำที่พิสดารให้สั้นเข้า ตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออกเสีย ไม่ทำวินิจฉัยทั้งหมดให้เหลือไว้ ไม่กล่าวล่วงลำดับพระบาลี และแสดงเนื้อความแห่งพระพุทธรูปที่มากในบาลีพระสุตตันตปิฎกให้กลมกลืนกับบาลีพระวินัยปิฎก

๔) ในส่วนของคัมภีร์อรรถกถาแห่งนิกาย ๔ นั้น พระพุทโธสาจารย์กล่าวไว้ว่า เรื่องศีล ๑๐ ประการ กัมมัฏฐานทั้งปวง ความพิสดารของฌานและสมาบัติ ซึ่งประกอบด้วยวิธีอันคล้ายตามจริยา อภิญญาทั้งปวง คำวินิจฉัยที่ประมวลไว้ด้วยปัญญา (มีเอกวิธิปัญญาเป็นต้น) ชันธ ธาตุ อายตนะ อินทรี ๕ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเทศนาที่ไม่นอกแนวพระบาลี และวิปัสสนาภาวนา ทั้งหมดนี้ ท่านกล่าวไว้แล้วอย่างดียิ่งในปรกณวิเสสชื่อ วิสุทธิมรรค ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งนิกายทั้ง ๔ นี้ ท่านจะไม่นำเรื่องเหล่านี้มากล่าวไว้อีก โดยขอให้ถือเอามติในปรกณวิสุทธิมรรคนั้น^๑

^๑ วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๔, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๒-๔, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๔.

เมื่อศึกษาเพิ่มเติมในคัมภีร์สัมมทวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสสที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนาขึ้นเพื่อแสดงภูมิความรู้ของท่านตามคำขอของคณะสงฆ์แห่งมหาวิหารก่อนที่จะท่านจะได้รับอนุญาตให้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ จะพบข้อความที่ท่านกล่าวถึงหลักการสำคัญที่ท่านวางไว้ให้แก่บัณฑิตผู้ที่จะสังวรรณนาพระบาลีว่า

ตสสา อตถสัณณนํ กโรนฺเตน วิชฺชวาทิมณฺฑลํ โอตริตฺวา อาจริเย อนฺนพฺภาจิกฺขณฺเตน สกสมฺมํ อโวกมฺมณฺเตน ปรสมฺมํ อนายฺยหฺนฺเตน สุตฺตํ อปฺปฏิพาหฺนฺเตน วินยํ อนฺนุโลเมณฺเตน มหฺปาเทเส อโโลเกณฺเตน ธมฺมํ ทีเปณฺเตน อตฺถํ สงฺคาเหณฺเตน ตเมวตฺถํ ปุณฺราวตฺเตตฺวา อปรเหปิ ปรียายนฺตเรหิ นิทฺทิสนฺเตน จ ยสฺมา อตถสัณณนา กาทพฺพา โหติ.^๒

แปลว่า บัณฑิตเมื่อจะสังวรรณนาแบบที่ทรงวางไว้นั้น ลงสู่วิภังค์แล้ว ไม่กล่าวต่ออาจารย์ทั้งหลาย ไม่ตั้งลงสู่สกุสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) ไม่ค่านพระสูตร อนุโลมตามพระวินัย ตรวจดูมหาปเทศ ซึ่งข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คืออธิบายความแห่งพระบาลีนั้น) ได้ และยกเยื้องอรรถนั้นนั้นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้

จากเนื้อความนี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์ได้วางหลักในการรจนาหรืออธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์อรรถกถาเอาไว้ ซึ่งถือเป็นหลักการหรือแม่แบบในการรจนาคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆ ของพระคัมภีร์จนาจารย์รุ่นต่อๆ ซึ่งพอจะขยายความได้ดังนี้

๑) ลงสู่วิภังค์แล้ว ไม่กล่าวต่ออาจารย์ทั้งหลาย ไม่ตั้งลงสู่สกุสมัย ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย

อาจารย์ทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึง พระสังคิติกจารย์ผู้กระทำปฐมสังคายนาและพระเถระผู้สืบต่อหลักการของเถรวาทมาจนถึงคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารในลังกา หลักการของวิภังค์ก็คือหลักการของพระเถระผู้สืบต่อหลักการของเถรวาทนั่นเอง การไม่กล่าวต่ออาจารย์และการไม่ตั้งลงสู่สกุสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน) จึงหมายถึง พระอรรถกถาจารย์ต้องไม่เสนอความเห็นผิดไปจากอาจารย์ แต่นำเสนอความคิดเห็นของอาจารย์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อย่างตรงไปตรงมา ส่วนการไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (ไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) หมายถึง การไม่วิพากษ์วิจารณ์ความคิดเห็นของฝ่ายอื่นที่มีใช้เถรวาทอันจะเป็นการสร้าง ความขัดแย้งให้เกิดขึ้น

๒) ไม่ค่านพระสูตร อนุโลมตามพระวินัย ตรวจดูมหาปเทศ

พระอรรถกถาจารย์ควรอธิบายให้ถูกต้องสอดคล้องกับพระสูตร พระวินัย และมหาปเทศ ถึงแม้ว่าจะใช้คัมภีร์สิงหลเป็นหลักในการรจนาคัมภีร์ก็ตาม ก็ต้องตรวจสอบว่าถูกต้องตรงตามหลักพุทธธรรมซึ่งมีหลักอยู่ในพระสูตร พระวินัย หรือตรงกับคำสอนที่จดจำสืบต่อกันมาหรือไม่

^๒ อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๒๕/๑๔๐, อภ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๒๕/๒๑๔, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๕๘๑/๑๗๒, วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๕๘๑/๒๒๖.

๓) ชี้อรรถรมได้ ถือเอาอรรถได้ และยกเยื้องอรรถนั้น อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีก

พระอรรถกถาจารย์ต้องชี้้อรรถรมคือแสดงพระบาลีได้ถูกต้อง อธิบายความของพระบาลีได้ และตีความหรืออธิบายพระบาลีนัยต่างๆ ด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อให้เข้าใจความหมายพระบาลีได้กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

โดยภาพรวม หลักการที่พบในคัมภีร์สมโมหวิโนทนีและคัมภีร์วิสุทธมรรคดังกล่าวสอดคล้องกับหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ที่ปรากฏในคัมภีร์มัคคาของคัมภีร์อรรถกถาแต่ละเล่ม สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายความพระบาลีทั้ง ๓ ปีกุยกอมรับในหลักการเดียวกันกับที่พระพุทฺธโฆสาจารย์แสดงไว้เป็นต้นแบบ เห็นได้จากการที่คัมภีร์อรรถกถาแต่ละเล่มมีโครงสร้างและวิธีการอธิบายพระบาลีที่คล้ายคลึงกันเป็นเอกภาพ ซึ่งจะได้นำเสนอต่อไปตามลำดับ

๓.๑.๑ โครงสร้างคัมภีร์อรรถกถา

ดังกล่าวแล้วว่า คัมภีร์อรรถกถาที่มีใช้อยู่ในปัจจุบันล้วนเป็นคัมภีร์อภินวอรรถกถาหรืออรรถกถาใหม่ ส่วนโบราณอรรถกถาหรือที่นิยมเรียกรวมๆ ว่า มหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาเก่าที่มีมาแล้วแต่ตั้งเดิมนั้นได้อันตรธานไปหมดสิ้น ไม่เหลือรูปเล่มให้เห็นอีก อย่างไรก็ตามท่านพระพุทฺธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์มัคคาของอรรถกถาที่ท่านรจนาไว้ว่า ท่านใช้คัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นหลักในการสังวรณนาอรรถกถาที่จะรจนาขึ้นใหม่ ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าโบราณอรรถกถาและอภินวอรรถกถาอาจจะมีลักษณะโครงสร้างคัมภีร์อย่างเดียวกัน

โครงสร้างของคัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทฺธโฆสาจารย์ได้วางกรอบไว้นั้น ถือได้ว่าเป็นโครงสร้างแม่แบบที่พระคณาจารย์ในยุคต่อๆ มายึดถือปฏิบัติในการรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทฺธพจน์ไปตามลำดับพระบาลีในพระไตรปิฎก หรืออรรถกถาตามสายพระไตรปิฎกนั้น มีโครงสร้างคัมภีร์แบบเดียวกันทั้งหมด คือ มีองค์ประกอบ ๔ ส่วน ได้แก่ ๑) คัมภีร์มัคคา คำเริ่มต้นคัมภีร์ ๒) นิทานกถา คำนำก่อนเริ่มเรื่อง ๓) วรณนา คำพรรณนาเนื้อหาของคัมภีร์ ๔) นิคมกถา คาทายคัมภีร์ มีรายละเอียด ดังนี้

๑) คัมภีร์มัคคา คำเริ่มต้นคัมภีร์

คำว่า คนถารมก (คัมภีร์มัคคะ) มาจาก “คนถ + อารมก” คำว่า คนถ แปลว่า คัมภีร์ ส่วนคำว่า อารมก แปลว่า คำเริ่มต้น รวมกันแปลว่า คำเริ่มต้นคัมภีร์ หมายถึง คำปรารภในการรจนาคัมภีร์นั่นเอง ในการรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยโบราณนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่าต้องมีการเริ่มต้นคัมภีร์ก่อน นิยมแต่งเป็นคาถา (ร้อยกรอง) โดยแต่งตามแบบฉันทลักษณ์ชนิดต่างๆ

คัมภีร์ปทฺฐปสฺสทิมฺมชฺรีกล่าวว่าคณธรรมาจํแนกได้เป็น ๓ อย่าง ตามมติของคัมภีร์ กาวยาทรรศน^๓ (ฝ่ายสันสกฤต) ดังนี้

(๑) **อาสีสฺสปุพฺพกคณธรรมา** คือ คำเริ่มต้นคัมภีร์อันมีความปรารภเป็นเบื้องต้น กล่าวคือ แสดงความปรารภอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ต้นคัมภีร์ (อาสีส = ความปรารภ ปุพฺพก = เบื้องแรก) เช่น

มุนินฺทวทฺธมโฆช- คพฺภสมภวสุทฺธิ
สรณํ ปาณินํ วาณิ มยหํ ปิณยตฺ มนฺ.^๔

แปลว่า ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในท้องแห่งบงกช คือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ผู้เป็นที่พึ่งแห่งปราชิตทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้อิ่มเอิบ.

(๒) **วัตถุพุพฺพกคณธรรมา** คือคำเริ่มต้นของคัมภีร์อันมีท้องเรื่องหรือบุคคลเป็นเบื้องต้น กล่าวคือปรารภเรื่องราวหรือตัวบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น คาถาเริ่มต้นคัมภีร์วิสุทฺธิมรรควา

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปลโย จิตฺตํ ปณฺณญจ ภาวย
อาตาปี นิโปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏฺ.^๕

นรชนผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร ตั้งตนอยู่ในศีลแล้ว ทำสมาธิจิต และปัญญาให้เจริญอยู่ เธอจะพึงถาวรชฏอันนี้เสียได้.

(๓) **ปณามพุพฺพกคณธรรมา** คือ คำเริ่มต้นคัมภีร์อันมีการนอบน้อมเป็นเบื้องต้น กล่าวคือ ขึ้นต้นคัมภีร์ด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น การนอบน้อมมี ๓ ประการ คือ

๑. **กายปณามะ** การนอบน้อมทางกาย เช่น สิริสา (ด้วยเศียรเกล้า)

๒. **วจีปณามะ** การนอบน้อมทางวาจา แบ่งออกเป็น ๒ คือ ๑) เกวลจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวธรรมดา โดยไม่มีบทวิเสสนะ หรือส่วนขยายใดๆ เช่น พุทฺธํ นมามิ ขอนอบน้อม พระพุทฺธเจ้า ๒) โภจนวจีปณามะ การนอบน้อมด้วยการกล่าวสรรเสริญ

๓. **มโนปณามะ** การนอบน้อมทางใจ ได้แก่ การระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย โดยไม่แสดงอาการทางกายหรือวาจา ผู้นอบน้อมใช้เพียงแต่ใจนึกในสิ่งที่เป็นบุญเป็นกุศลต่อสิ่งที่ตนเคารพนับถือ เพื่อป้องกันไม่ให้กุศลจิตเกิดขึ้นได้

^๓ พระคันธสาราภังค์, **ปทฺฐปสฺสทิมฺมชฺรี**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), บทหน้า ๓-๔.

^๔ พระคันธสาราภังค์, **สุโพธาลังการมฺมชฺรี**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑.

^๕ ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๗, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑/๑, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑/๑.

ผู้วิจัยพบว่า คำเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาที่ใช้ในงานวิจัยนี้ล้วนเป็นปณามบุพพกคันธารัมภะ คือ เป็นคำเริ่มต้นคัมภีร์อันมีการนอบน้อมเป็นเบื้องต้นทั้งสิ้น เช่น คำเริ่มต้นคัมภีร์ที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ใจความว่า

โย กปปโกฏฐิปปิ อปปเมยฺย	กาลํ กโรนโต อติทุกกฺราณี
เขทํ คโต โลกหิตาย นาโถ	นโม มหาคารุณิกสฺส ตสฺส.
อสมพุธํ พุทฺธนิเสวิตํ ยํ	ภวาวํ คจฺฉติ ชีวโลโก
นโม อวิชฺชาทิกิเลสชาล-	วิทฺธิสฺสโน ธมฺมวรสฺส ตสฺส.
คุณฺเฑหิ โย สีสฺสมาริปณฺญา-	วิมุตติธณฺณปปกฺคฺคิยฺสํ
เขตฺตํ ชนํ กุสลตฺถิกานํ	ตมฺริยสฺสํ สิริสา นมามิ. ^๖

แปลว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ใดผู้ทรงเป็นที่พึง ทรงกระทำให้สิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง ทรงประสพทุกข์สันกาลนับประมาณมิได้ หลากโยกโยกไปเพื่อประโยชน์แก่สัตว์โลก ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้ทรงพระมหากรุณาธิคุณ

พระธรรมใดที่พระพุทธเจ้าทรงซ่อนเสพรแล้ว แต่สัตว์โลกไม่รู้ จึงแล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระธรรมนั้น ซึ่งเป็นธรรมอันประเสริฐ มีปกติกำจัดกิเลสจตุตตายมีอวิชาเป็นต้น

พระอริยสงฆ์ใดผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณ เป็นต้น ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระอริยสงฆ์นั้นผู้เป็นเนื่อนาบุญของเหล่าชนผู้มีความต้องการกุศลด้วยเศียรเกล้า.

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎกที่เหลือก็ล้วนมีคำเริ่มต้นคัมภีร์เป็นปณามบุพพกคันธารัมภะเช่นเดียวกับอรรถกถาพระวินัยปิฎก คือ เริ่มต้นคัมภีร์ด้วยการนอบน้อมแด่พระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้นทั้งสิ้น

๒) นิทานกถา แปลว่า คำเริ่มเรื่อง หมายถึง ข้อความเบื้องต้นสำหรับเป็นพื้นฐานก่อนที่จะดำเนินเรื่องราวต่อไป เป็นลักษณะของคำนำหรือบทนำเรื่อง แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) พาหิรนิทาน ว่าด้วยนิทานนอกเรื่องราว ได้แก่ เรื่องราวส่วนที่เกี่ยวข้องไม่ใกล้ชิดนักกับพระพุทธพจน์นั้นๆ แต่ผู้แต่งเห็นว่าผู้อ่านควรทราบ มีอยู่ ๓ ส่วน คือ

๑. ทูเรนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่พระมหาสัตว์บำเพ็ญบารมีแทบเบื้องต้นของพระพุทธเจ้านามว่าที่ปึงกร จนถึงจุดจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาบังเกิดเป็นพระเวสสันดรในเมืองมนุษย์

๒. อวิทูเรนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่จุดจากภพดุสิตจนถึงพระสัพพัญญุตญาณที่โพธิมณฑลสถาน

๓. สันติเกนิทาน ได้แก่ เรื่องราวตั้งแต่ทรงบรรลुพระสัพพัญญุตญาณ ณ คงไม้มหาโพธิ์ จนถึงเตียงเป็นที่ปรินิพพาน

^๖ วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๑, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๑.

(๒) **อภันตนิทาน** ว่าด้วยนิทานในเรื่อง ได้แก่ ประวัติและความเป็นมาของพระพุทธพจน์แห่งนั้นว่าตรัสแก่ใคร ที่ไหน บรรยายเรื่องอะไร และนับเนื่องเข้าในองค์แห่งนวัคตฤศาสตร์อย่างไร

๓) **วรรณนา** หมายถึง คำอธิบายเนื้อหาหลักของคัมภีร์ ซึ่งมีหลักอยู่ ๓ ประการ คือ

(๑) **คำอธิบายด้านพยัญชนะ (ปทวรรณนา)** หมายถึง การอธิบายรูปศัพท์หรือบทพยัญชนะในเชิงไวยากรณ์ อันเป็นพื้นฐานสำคัญแรกสุดก่อนจะทำความเข้าใจพระพุทพจน์ด้านอรรถต่อไป

(๒) **คำอธิบายด้านอรรถ (อถถวรรณนา)** หมายถึง การอธิบายความหมายของบทพยัญชนะ ตลอดจนเนื้อหาหลักธรรมคำสอนในพระไตรปิฎก อันเป็นสาระสำคัญของคัมภีร์อรรถกถา ด้วยการอธิบายทั้งในแง่สุดตันตภาชนีย (อธิบายแบบพระสูตร) และอภิธรรมภาชนีย (อธิบายแบบปรมัตถ์)

(๓) **คำอธิบายด้านปณิกะ (ปณิกวรรณนา)** หมายถึง การนำเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎกมาอธิบายขยายความ เพื่อให้เห็นความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระพุทพจน์หรือเรื่องราวต่างๆ ซึ่งจะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระพุทพจน์ หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกกว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

๔) **นิคมกถา** แปลว่า คำลงท้าย หมายถึง คำสรุปตอนท้ายเรื่อง ท่านนิยมแต่งเป็นร้อยกรอง (คาถา) โดยแต่งตามแบบฉันทลักษณ์ชนิดต่างๆ แบ่งเป็น ๓ ส่วน^๗ คือ

(๑) **อายุจณกถา** ว่าด้วยคำร้องขอ ได้แก่ อ้อนวอน เชื้อเชิญให้แต่งคัมภีร์ ระบุชื่อผู้อาราธนาหรือวัตถุประสงค์ในการแต่ง เช่น นิคมกถาในสมันตปาสาทิกาวา “มาค่านิ่งพระพุทธสิริเถระผู้มีศีลและอาจารย์อันสะอาด จึงได้เริ่มรจนา”

(๒) **วจนมรรค** ว่าด้วยลำดับแห่งถ้อยคำ ได้แก่ หลักการหรือวิธีการแต่งคัมภีร์นั้น

(๓) **มโนรณกถา** ว่าด้วยความปรารถนาแห่งใจ ได้แก่ ความหวัง ความปรารถนาที่ผู้แต่งประสงค์ให้เกิดขึ้น อันเป็นอันสงส์จากการแต่งคัมภีร์ เช่น คำกล่าวที่ว่า ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้สว่สรสแห่งพระสัทธรรมของพระธรรมราชาเถิด ขอพระสัทธรรมจงตั้งอยู่ตลอดกาลนานเถิด ขอฝนจงตกตามฤดูกาลยังประชาให้ชุ่มชื้นตลอดกาลนานเถิด ขอพระราชาจงปกครองแผ่นดินโดยธรรมเถิด เป็นต้น

^๗ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาฬี**, (ขอนแก่น: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

๓.๑.๒ โครงสร้างประโยคอรธกถา

เมื่อเข้าสู่ส่วนที่เป็นวรรณนาซึ่งเป็นคำอธิบายเนื้อหาหลักของคัมภีร์อรธกถา จะพบว่า พระอรธกถาจารย์ได้อาศัยแนวทางที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายขยายความหลักธรรมคำสอนของพระองค์ และที่พระอรหันต์สาวกได้อธิบายขยายความพระพุทธพจน์ไว้ โดยนำพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกที่จารึกไว้ในรูปของจุนณิยะ (ร้อยแก้ว) หรือคาถา (ร้อยกรอง) มาอธิบายขยายความ

ในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสุตตันตปิฎก คำอธิบายพระพุทธพจน์ไม่ว่าจะเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระองค์เองหรือที่พระอนุพุทธสาวกมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นอธิบายไว้ ส่วนมากจะมีโครงสร้างประโยคบาลีในการแสดงหรืออธิบายขยายความคำศัพท์หรือข้อความในแนวทางเดียวกัน คือ มีการยกคำศัพท์หรือข้อความทั้งสั้นและยาวที่ประสงค์จะอธิบายขยายความขึ้นเป็นหัวข้อหรือบทตั้ง เรียกว่า อุทเทส จากนั้นจึงอธิบายขยายความคำศัพท์หรือข้อความนั้น ที่เรียกว่า นิทเทส การอธิบายขยายความมีทั้งอย่างสั้นหรือพิสดาร และมักจะสรุปจบเนื้อความที่อธิบายนั้นด้วยหัวข้อหรือบทตั้งที่ยกมานั้นอีกครั้งหนึ่ง ที่เรียกว่า ปฏินิทเทส

โครงสร้างประโยคในพระไตรปิฎกมีอิทธิพลต่อโครงสร้างประโยคในคัมภีร์อรธกถา พระอรธกถาจารย์ใช้แนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์โดยอาศัยโครงสร้างประโยคเช่นเดียวกับโครงสร้างประโยคในพระไตรปิฎก แต่มีข้อแตกต่างกันเล็กน้อย คือ คัมภีร์อรธกถามุ่งเน้นการอธิบายเฉพาะคำหรือข้อความสั้นๆ ในพระบาลี โดยยกขึ้นเป็นบทตั้ง (อุทเทส) เรียงไปตามลำดับบทพระบาลีเว้นคำศัพท์ที่ท่านเห็นว่าง่ายหรือเข้าใจกันดีอยู่แล้ว จากนั้นจึงอธิบายขยายความ (นิทเทส) แต่ไม่มีการสรุปจบลงด้วยบทตั้ง (ปฏินิทเทส) เหมือนอย่างในพระบาลี เมื่อวิเคราะห์โครงสร้างประโยคอรธกถาจะพบว่ามีองค์ประกอบหลัก ๒ ส่วน คือ ๑) บทตั้ง (อุทเทส) และ ๒) บทขยาย (นิทเทส) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑) บทตั้งและบทขยาย

บทตั้งและบทขยายนั้นเป็นโครงสร้างหลักของประโยคอรธกถา คัมภีร์สังฆวรรณนามัญชรีได้ให้ความหมายของบทตั้งไว้ว่า คือ รูปศัพท์ที่ได้รับการอธิบาย เรียกว่า วิวริยะ หรือสังฆวรรณณัตพะ (คำที่ท่านยกมาอธิบาย) ส่วนบทขยาย คือ คำอธิบาย เรียกว่า วิวริณะ หรือสังฆวรรณนา

คัมภีร์ปทวิจารคณฐิ กล่าวว่า บทตั้ง คือ คำที่มีลักษณะเป็นอุทเทส, มาติกา, สังเขปะ (หัวข้อ), วิเสสยะ (คำที่ถูกขยาย), นิทสเสตัพพะ (คำที่ถูกแสดง) และวิธิ (คำที่ถูกแสดงก่อน) ส่วนบทขยาย คือ คำที่ท่านอธิบาย มีลักษณะดังนี้คือ นิทเทส (คำแสดง), ปทภาชนี (คำอธิบายรูปศัพท์), วิตถาระ (คำขยายความ), เวสสนะ (คำชี้เฉพาะ), นิทสสนาการะ (คำแสดงความหมาย) และอนุวาทะ (คำภายหลัง)^๔ เพื่อให้เข้าใจลักษณะของบททั้งสองมากขึ้น จึงแสดงรายละเอียดเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

^๔ ดูรายละเอียดใน พระคันธสาราภังค์, *สังฆวรรณนามัญชรีและสังฆวรรณนานิยาม*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

(๑) **บทตั้ง (อุทเทศ)** ในที่นี้ได้แก่ ศัพท์หรือบทที่มาจากพระบาลีซึ่งพระอรรถกถาจารย์นำมาเป็นบทตั้งเพื่อจะอธิบายขยายความต่อไป ท่านไม่ได้นำบททุกบทในพระบาลีมาอธิบายแต่นำเอาเฉพาะบทที่พึงทำความเข้าใจ บทที่มีปัญหา ยากแก่การตีความ มาอธิบาย บทพระบาลีนั้นอาจเป็นจุนฉริยะ (ร้อยแก้ว) ซึ่งแต่งโดยอาศัยกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ผู้กเป็นประโยคต่อๆ กันหลายๆ ประโยค รวมเป็นเรื่องราวหรือธรรมะว่าด้วยเรื่องต่างๆ หรือเป็นคาถา (ร้อยกรอง) โดยใช้ระเบียบหรือกฎเกณฑ์ทางฉันทลักษณ์ คือ จำนวนพยางค์และความหนักเบาของเสียง (ครุ-ลหุ) มาเป็นข้อกำหนดในการแต่งหรือการเขียน ตัวอย่างจุนฉริยะเช่น เรื่องพระสุทินในปฐมปาราชิกกัณฑ์มีพระบาลีว่า

เตน โข ปน สมเณน เวสาลียา อวิหุเร กลนทคาโม นาม อตถิ. ตตถ สุทินโน นาม กลนทปุตโต
เสทิฏฐิปุตโต โหติ. อถ โข สุทินโน กลนทปุตโต สมพหุเลหิ สหายเกหิ สหธิ เวสาลี อคมาสิ เกนจิเทว
กรณีเณน เตน โข ปน สมเณน ภควา มหติยา ปริสาย ปริวุโต ธมมํ เทเสนโต นิสินโน โหติ.^๙

ตัวอย่างคาถาเช่น เรื่องมัญญกุณฑลในพระคาถาธรรมบทมีพระบาลีว่า

มโนปุปฺพงคฺมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา.

มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา.

ตโต นํ สุขมนเวติ ฉายาว อนปายินิ.^{๑๐}

ในพระไตรปิฎก มีพระพุทธรูปหลายแห่งอยู่ในรูปแบบศาลาล้วน ซึ่งไม่มีคำอธิบายในรูปแบบร้อยกรอง ธรรมบทก็มีลักษณะเช่นนั้น คือเป็นศาลาล้วน ไม่มีคำร้อยกรองอธิบายเนื้อความของคาถาใดๆ ทั้งสิ้น จึงยังเป็นเรื่องยากที่จะเข้าใจความหมายของคาถานั้นๆ อย่างละเอียดและถูกต้อง อาจทำให้ตีความคาถาผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปตามทัศนะของตน คัมภีร์อรรถกถาจึงมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการอธิบายขยายความคาถาเหล่านั้น พร้อมด้วยการเล่าเรื่องราวประกอบเนื้อความเพื่อให้เข้าใจที่มาของคาถาเป็นต้นอย่างละเอียด

(๒) **บทขยาย (นิทเทศ)** ในที่นี้ได้แก่ ส่วนที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายขยายความบทพระบาลีที่ยกมาเป็นบทตั้ง นักศึกษาบาลีอาจเรียกบทขยายว่า “บทแก้อรธ” หลักที่ท่านใช้อธิบายขยายความหรือแก้อรธ ส่วนมาก คือ การใช้คำง่ายไปขยายคำยาก นำศัพท์ที่มีใช้กันมากไปขยายศัพท์ที่มีใช้น้อย หรือศัพท์หรือบทที่มีอรธ (ความหมาย) หลายอย่าง ท่านจะแสดงอรธเหล่านั้นแล้วเลือกเอาเฉพาะอรธที่ท่านประสงค์

^๙ วิ.มท. (บาลี) ๑/๒๔/๑๔.

^{๑๐} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕.

จากตัวอย่างพระบาลีเรื่องพระสุทินข้างต้น พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์
สมันตปาสาทิกา ดังนี้

อิโต ปรี เตน โข ปน สมเยน เวสาลิยา อวิหุเรติอาทิ เยภุญเยน อุตตานตลั. ตสฺมา
อนุปทวณฺณนํ ปหาย ยตถ ยตถ วตตพฺพํ อตฺถิ ตํ ตเทว วณฺณยิสฺสาม. **กลนทคาโม**ติ กลนทกา วุจฺจนฺติ
กาฬกา เสล์ วเสน ลพฺธนาโม คาโม. **กลนทปุตฺโต**ติ ความวเสน ลพฺธนามสฺส ราชสมมตสฺส จตฺตาลีสโกฏฺวิวิภวสฺส
กลนทเสฏฺฐิโน ปุตฺโต. ยสฺมา ปน ตสฺมี คาเม อญฺเญปิ กลนทนามกา มนุสฺสา อตฺถิ ตสฺมา กลนทปุตฺโตติ วตฺวา
ปุน เสฏฺฐิปุตฺโตติ วุตฺตํ. **สมพฺพเลหิ**ติ พหุเลหิ. **สหายเกหิ**ติ สุขทุกฺขานิ สห อายนฺติ อุปคฺจณฺตีติ สหายา สหายา
เอว สหายกา เตหิ สหายเกหิ. **สทฺธิ**นฺติ เอกโต. **เกณฺจิทเว** **กรณียนา**ติ เกณฺจิทเว ภณฺทปโปชนอุทฺธารสารณาทินา
กิจฺเจน กตฺติกนภฺตตทีกิฬากิจฺเจนนาติปิ วทฺนฺติ. ภควา ทิ กตฺติกขุณฺหปฺกฺเข เวสาลี สมฺปาปุณฺนิ. กตฺติกนภฺตตทีกิฬ
เจตฺถ อุฬารรา โหติ. ตทตฺถลํ คโตติ เวทิตพฺโพ.^{๑๑}

แปลว่า ต่อจากเวอร์ชุกัณท์ไป คำว่า **สมัยนั้น ไม่ห่างจากกรุงเวสาลี (เตน โข ปน สมเยน
เวสาลิยา อวิหุเร)** เป็นต้น โดยมากมีเนื้อความชัดเจนแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะละการพรรณนา
ตามลำดับบท แล้วพรรณนาเฉพาะบทที่ควรกล่าวเท่านั้น

คำว่า **กลันทคาม (กลนทคาโม)** ความว่า กระแต ท่านเรียกว่ากลันทกะ หมู่บ้านได้ชื่อ
(อย่างนั้น) เพราะอำนาจแห่ง (ชื่อ) กระแตเหล่านั้น

ที่ชื่อว่า**กลันทบุตร (กลนทปุตฺโต)** ได้แก่ บุตรเศรษฐีชาวกลันทคามผู้มีสมบัติ ๔๐ โกฏิ
ที่พระราชาทรงยกย่อง ได้ชื่อตามหมู่บ้าน ก็เพราะยังมีคนแม่เหล้าอื่นในหมู่บ้านนั้น ที่ชื่อว่ากลันท
ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กลันทบุตร แล้วกล่าวอีกว่า “บุตรเศรษฐี”

คำว่า **หลายคน (สมพฺพเลหิ)** ได้แก่ จำนวนมาก

คำว่า **เพื่อน (สหายเกหิ)** ความว่า ที่ชื่อว่าเพื่อน เพราะถึง คือ เข้าถึงสุขและทุกข์ร่วมกัน
เพื่อนนั่นเอง ชื่อว่าสหาย กับสหายเหล่านั้น

คำว่า **กับ (สทฺธิ)** ได้แก่ โดยความเป็นอันเดียวกัน

คำว่า **รูปร่างอย่าง (เกณฺจิทเว กรณียนา)** ความว่า มีกิจบางอย่าง คือการประกอบสินค้า
การไปรับตามนัด และการเตือนเป็นต้น อาจารย์บางพวกล่าว่า ด้วยกิจคือการเล่นนักษัตรในเดือน ๑๒
ก็มี จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเสด็จถึงกรุงเวสาลี ในวันข้างขึ้นเดือน ๑๒ ในกรุงเวสาลีนี้ มีการเล่น
นักษัตรประจำเดือน ๑๒ อย่างยิ่งใหญ่ว่า พึงทราบ ว่า นายสุทินไปเที่ยวเล่นนักษัตรนั้น.

ในตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่า อรรถกถาได้อธิบายบทพระบาลีเรียงลำดับไป โดยเว้นคำที่
อธิบายไปแล้วหรือเข้าใจกันดีอยู่แล้ว เลือกอธิบายเฉพาะคำที่ต้องการอธิบายด้วยการใช้คำที่ง่ายกว่า
หรือใช้กันมากกว่า คำอธิบายนั้นอาจสั้นบ้างยาวบ้าง

^{๑๑} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๒๐๙, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๔/๒๙๓.

๒) วิธีสังเกตบทตั้ง

วิธีสังเกตโครงสร้างประโยคอรรถกถาว่าบทใดเป็นบทตั้งและบทใดเป็นบทขยายนั้น คัมภีร์วากยสังสยวิโสธนีได้แสดงลักษณะประโยคที่อธิบายพระบาลีและอรรถกถาไว้ให้เป็นหลักในการสังเกตบทตั้ง ๒ นัย^{๑๒} คือ ๑) อุลลึงคณัย ๒) วุตตินัย มีรายละเอียดดังนี้

(๑) **อุลลึงคณัย** คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยมี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง เพื่อให้รู้ความเป็นบทตั้งได้ชัดเจน เพราะบทตั้งที่มี อิติ ศัพท์ จะปรากฏชัดกว่าบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้ในการอธิบายบทตั้งในคัมภีร์อรรถกถา แต่มีใช้น้อยในพระบาลี ดังตัวอย่างในสมันตปาสาทิกาวา

กลนทคาโมติ กลนทกา วุจจนติ กาพกา, เตสํ วเสน ลทธนาโม คาโม.^{๑๓}

แปลว่า คำว่า **กลันทคาม (กลนทคาโม)** ความว่า กระแต ท่านเรียกว่ากลันทกะ หมู่บ้านได้ชื่อ (อย่างนั้น) เพราะอำนาจแห่ง (ชื่อ) กระแตเหล่านั้น.

บทว่า กลนทคาโม คือ บทตั้ง มี อิติศัพท์ประกอบหลังบทตั้ง ส่วน กลนทกา วุจจนติ กาพกา เตสํ วเสน ลทธนาโม คาโม. คือบทขยาย รูปประโยคลักษณะนี้ทำให้ผู้ศึกษาสังเกตเห็นได้ชัดเจนว่า อรรถกถากำลังอธิบายบทใดอยู่ และสามารถเข้าใจความหมายของบทตั้งได้โดยการแปลบทขยายนั่นเอง

แท้ที่จริง ลักษณะโครงสร้างประโยคที่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้งนี้พบในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ทั้งประโยคที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายหลักธรรมด้วยพระองค์เองและที่พระอรหันตสาวกได้อธิบายขยายความพระพุทธพจน์ไว้ (พุทธสังวัณณิตอรรถกถาและอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา) เช่น ในพรหมสูตร แห่งอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ตรัสว่า

สพรหมกานิ ภิกขเว ตานิ กุลานิ เยสํ ปุตตานํ มาตาปิตโร อชฌมาคาเร ปุชิตา โหนติ. สปุพพจริยกานิ ภิกขเว ตานิ กุลานิ เยสํ ปุตตานํ มาตาปิตโร อชฌมาคาเร ปุชิตา โหนติ. สปุพพเทวตานิ ภิกขเว ตานิ กุลานิ เยสํ ปุตตานํ มาตาปิตโร อชฌมาคาเร ปุชิตา โหนติ. สาหุเนยยกานิ ภิกขเว ตานิ กุลานิ เยสํ ปุตตานํ มาตาปิตโร อชฌมาคาเร ปุชิตา โหนติ.

พรหมมาติ ภิกขเว มาตาปิตูนํ เอตํ อธิวจนํ. **ปุพพจริยาติ** ภิกขเว มาตาปิตูนํ เอตํ อธิวจนํ. **ปุพพเทวตาติ** ภิกขเว มาตาปิตูนํ เอตํ อธิวจนํ. **อาหุเนยยาติ** ภิกขเว มาตาปิตูนํ เอตํ อธิวจนํ. ตํ กิสฺส เหตุ? พหุการา ภิกขเว มาตาปิตโร ปุตตานํ อาปาทกา โปสกา อิมสฺส โลกสฺส ทสฺเสตาโรติ.^{๑๔}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย บุตรของสกุลใดบุชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีพรหม บุตรของสกุลใดบุชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุลนั้นชื่อว่ามีบุรพจารย์ บุตรของสกุลใดบุชามารดา

^{๑๒} พระโสภิตมหาเถระ, **วากยสังสยวิโสธนี** คัมภีร์ว่าด้วยหลักการใช้ประโยคภาษาบาลี, แปลโดย พระมหานามิต ธรรมสาร และจำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๗.

^{๑๓} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๒๐๙, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๒๔/๒๙๓.

^{๑๔} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖๓/๘๐.

บิดาภายในเรือนตน สกุนั้นชื่อว่ามืบุรพเทพ บุตรของสกุนใดบุชามารดาบิดาภายในเรือนตน สกุนั้นชื่อว่ามือาหุโนยบุคคล

คำว่า “พรหม” นี้เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่า “บุรพาจารย์” นี้เป็นชื่อ ของมารดาบิดา คำว่า “บุรพเทพ” นี้เป็นชื่อของมารดาบิดา คำว่า “อาหุโนยบุคคล” นี้เป็นชื่อของมารดาบิดา ชื่อนั้น เพราะเหตุไร เพราะมารดาบิดามีอุปการะมาก บำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้แก่บุตร^{๑๕}

ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงนำคำที่พึงทำความเข้าใจ ซึ่งทรงแสดงในตอนต้นพระสูตร มาอธิบาย คำว่า พรหมชาติ ปุพพาจริยาติ ปุพพเทวตาติ และอาหุเนยยาติ เป็นบทที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ ส่วนข้อความว่า ภิกขเว มาตาปิตุโน เอตํ อธิวจนํ เป็นคำอธิบาย ทรงอุทเทส คือ ยกขึ้นแสดง แล้วทรง นิทเทส คืออธิบายในตอนท้าย พร้อมกับทรงอธิบายเนื้อความไปด้วย

นอกจากพระพุทธเจ้าแล้ว พระอัครสาวกเช่นพระสารีบุตรเถระก็อธิบายขยายความพระ พุทธพจน์เอาไว้เช่นกัน พระสูตรที่ท่านพระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุสงฆ์แล้วได้รับการยกขึ้นสู่ การสังคายนา มีจำนวนหลายสูตร แต่คำสอนของท่านที่จัดเป็นอรรถกถาด้วยและเป็นต้นแบบอรรถกถา แก่พระอรรถกถาจารย์ในรุ่นหลัง ก็คือ คัมภีร์มหานิทเทส (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๙) คัมภีร์จุฬานิทเทส (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๐) และคัมภีร์ปฐีสัมภิทามรรค (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๑)

คัมภีร์มหานิทเทสนั้น ท่านพระสารีบุตรเถระ ได้นำข้อความในอัฐกวรรคจำนวน ๑๕ สูตรในคัมภีร์สุตตนิบาตซึ่งเป็นคาถาล้วนไปอธิบาย ท่านยกคาถาขึ้นเป็นบทตั้งทีละคาถา แล้วจึง อธิบาย ซึ่งโครงสร้างประโยคของท่านมีลักษณะเดียวกันกับประโยคบาลีลักษณะของพระพุทธองค์ เช่น ข้อความในกามสุตตนิทเทส ขุททกนิกาย ว่า

กามํ กามยมานสฺสาติ กามาติ อุทฺทหานโต ทฺเว กามา วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จ.^{๑๖}

แปลว่า คำว่า **ผู้อยากได้กามอยู่** อธิบายว่า คำว่า **กาม** ได้แก่ กาม ๒ อย่าง แบ่งตามหมวด คือ (๑) วัตถุกาม (๒) กิเลสกาม.

ท่านยกคำว่า **กามํ กามยมานสฺส** ในคาถามาเป็นบทตั้ง มี อิติ ศัพท์ต่อท้าย แล้วจึงแสดง บทขยายว่า กามาติ อุทฺทหานโต ทฺเว กามา วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จ. นี่ถือว่าเป็นต้นแบบการอธิบาย พระพุทธพจน์ที่พระสาวกทั้งหลายได้อธิบายสืบต่อกันมา

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าโครงสร้างประโยคของอรรถกถาเป็นการนำวิธีการอธิบายของ พระพุทธเจ้าและของพระอนุพุทธสาวกมาใช้เป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อกันมานั่นเอง

^{๑๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๓/๑๐๗.

^{๑๖} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑/๑, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

(๒) **วุดตินัย** คือ วิธีอธิบายบทตั้งโดยไม่มี อิติ ศัพท์ที่บทตั้ง วิธีนี้เป็นวิธีที่นิยมใช้ในการอธิบายบทตั้งในพระบาลี แต่มีใช้น้อยในคัมภีร์อรรถกถา ในอรรถกถาส່วณมากบทตั้งมักมี อิติ ศัพท์เป็นเครื่องสังเกตตามอุลลึงคณัย แต่ในประโยคอรรถกถาบางแห่งก็ไม่มี อิติ ศัพท์ประกอบที่บทตั้ง จึงจำต้องอาศัยการเรียนรู้เพื่อแยกแยะบทตั้งและบทขยาย ดังตัวอย่างในสุ่มังคลวิลาสินีว่า

อถสฺส ภควา **เอตทโวจ** เอตํ อโวจ.^{๑๗}

แปลว่า ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้แก่พระเจ้าอชาตศัตรูนั้น.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เอตํ อโวจ เป็นบทขยาย บ่งถึงคำว่า เอตทโวจ ซึ่งเป็นบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ อนึ่ง ประโยคอรรถกถาบางประโยคมี **นาม** ศัพท์ร่วมกับบทตั้งแทน อิติ ศัพท์ วิธีนี้จัดเป็น

วุดตินัยเช่นกัน เช่น

ผลกปิจํ นาม ผลกมยํ ปิจํ.^{๑๘}

แปลว่า ที่ชื่อว่า ตั้งกระดาน (ผลกปิจํ) ได้แก่ ตั้งที่เขาทำด้วยแผ่นกระดาน.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ผลกมยํ ปิจํ เป็นบทขยาย บ่งถึงคำว่า ผลกปิจํ โดยมี นาม ศัพท์ แทน อิติ ศัพท์

นอกจากนี้ ในอรรถกถาบางแห่งท่านใช้เหตุบทเป็นเครื่องอธิบายบทตั้งที่ไม่มี อิติ ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์บทตั้ง เช่น

ปชาตตตฺตา **ปชา**.^{๑๙}

แปลว่า ที่ชื่อว่า หมูสัตว์ (ปชา) เพราะเป็นผู้เกิดแล้ว (ด้วยกรรมและกิเลส).

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ปชาตตตฺตา เป็นบทขยาย บ่งถึงบทตั้งคือคำว่า ปชา วิธีอธิบายบทตั้งในลักษณะนี้จัดเป็นวุดตินัยเช่นกัน

๓.๒ วิธีการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถา

การอธิบายขยายความพระบาลีของพระอรรถกถาจารย์ ท่านมุ่งอธิบายเฉพาะความหมายที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก เพื่อให้คนร่วมสมัยของท่านเข้าใจชัดเจนขึ้น ไม่ได้มุ่งอธิบายบทบาลีทุกๆ บท ดังที่ท่านกล่าวไว้ในปาราชิกกัณฑ์ตอนหนึ่งว่า “โดยส่วนมาก มีเนื้อความชัดเจนแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะละการพรรณนาตามลำดับบท และพรรณนาเฉพาะบทที่ควรกล่าวเท่านั้น”^{๒๐} เหตุนี้การอธิบายขยายความของอรรถกถาจึงมีลักษณะ ๓ ประการ คือ ๑) การอธิบายด้านพยัญชนะ ๒) การอธิบายด้านความหมาย และ ๓) การอธิบายเรื่องราวความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระพุทธรูปหรือเรื่องราวอื่นๆ ตลอดจนแสดงเหตุปัจจัยแวดล้อมของการเกิดขึ้นของหลักธรรมคำสอนนั้นๆ อันเกี่ยวข้องกับผู้คน ลัทธิ ธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต และความเป็นไปของสังคมเป็นต้น พร้อมทั้ง

^{๑๗} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๐/๑๕๖, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๙๐/๒๓๗.

^{๑๘} วิมหา.อ. (บาลี) ๒/๑๑๒/๓๐๑, วิมหา.อ. (ไทย) ๒/๑๑๒/๓๖๕.

^{๑๙} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๘, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๕.

^{๒๐} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๒๔/๒๐๙, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๒๔/๒๙๓.

เชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ เพื่อที่จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระพุทธรูปหรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกได้กว้างขวางชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ในบทนี้ ผู้วิจัยจึงศึกษาวิเคราะห์และนำเสนอวิธีการอธิบายพระพุทธรูปตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาโดยจำแนกไว้ ๓ ด้าน คือ ๑) การอธิบายพระพุทธรูปด้านพยานุชณะ (ปทวรรณนา) ๒) การอธิบายพระพุทธรูปด้านอรรถะ (อรรถวรรณนา) และ ๓) การอธิบายพระพุทธรูปด้านปณิกะ (ปณิกวรรณนา) มีรายละเอียดดังนี้

๓.๒.๑ การอธิบายพระพุทธรูปด้านพยานุชณะ (ปทวรรณนา)

พระพุทธรูปมีนัยวิจิตรพิสดารลุ่มลึกและบริบูรณ์ด้วยองค์คุณหลายประการ ดังพระบาลีว่า “อาทิกุลยาณํ มชฌมกุลยาณํ ปรีโยสานกกุลยาณํ สาทถํ สพฺพญชฺชนํ เกวลปรีบุญฺณํ ปรีสุทฺธิํ พุทฺทมจฺจริยํ ปกาเสติ.”^{๒๑} แปลว่า ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด ประกาศพระบรมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยานุชณะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน.

หนึ่งในองค์คุณดังกล่าวคือ สพฺพญชฺชนํ มีความหมายว่าเพียบพร้อมด้วยบทยุชณะที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกได้รับการตรัสด้วยเสียงอันถูกต้องตามฐาน วรรณ และพยตนะ โดยคล้อยตามพยานุชณพุทธิ ๑๐ ประการ^{๒๒} คือ สิลิละ (เสียงหย่อน) ธนิตะ (เสียงแข็ง) ทีฆะ (เสียงยาว) รัสสะ (เสียงสั้น) ครุ (เสียงหนัก) ลหุ (เสียงเบา) สัมพันธะ (เสียงติดต่อกันเป็นบทเดียว) วัวตติยะ (เสียงขาดช่วงแยกบท) นิคคหิต (เสียงนาสิก) และวิมุต (เสียงเปล่งจากปาก) ซึ่งต่างจากภาษาทมิฬที่มีเสียงพยานุชณพุทธิ ๑ หรือ ๒ เสียง, ภาษากรีกที่ไม่มีเสียงนาสิก และภาษาปาลีที่มีแต่เสียงนาสิกเท่านั้น^{๒๓}

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธรูปได้รับการยกย่องว่าเพียบพร้อมด้วยบทยุชณะ ด้วยเหตุผลหลายประการ ดังปรากฏในสมันตปาสาทิกาวา

- เพราะถึงพร้อมด้วยพยานุชณะตามสมควร
- เพราะถึงพร้อมด้วยอักษร บท พยานุชณะ อาการ นิรุติ และนิเทศ
- เพราะศาสนพระบรมจรรย์ลึกซึ้งโดยธรรมและเทศนา
- เพราะเป็นอารมณ์แห่งธัมมปฏิสัมภทาและนิรุติปฏิสัมภทา
- เพราะมีบทชัดเจน
- เพราะเป็นที่เลื่อมใสของโลกิยชน เพราะเป็นสิ่งที่ควรเชื่อ^{๒๔}

^{๒๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๑๙๐/๖๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๐/๖๔.

^{๒๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๙๐/๑๖๐, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๙๐/๒๔๓.

^{๒๓} พระอินทริยาภิวงศ์, **กัจจายนัตถทีปนี**, แปลโดย สมควร ถ้วนนอก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), คำนำ หน้า ๗.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒๐-๑๒๑, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๘-๑๖๙.

นอกจากนี้ ท่านพระอุปเสนเถระผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปิปปัชโชติกา อรรถกถาแห่งขุททกนิกาย มหานิทเทสได้ขยายความเพิ่มเติมถึงพยัญชนะปาฐะ ๖ ไว้ว่า

พระบาลีมี ๒ อย่าง คือ ๑) พยัญชนะปาฐะ ๒) อัณฑปาฐะ ในปาฐะทั้งสองนั้น พยัญชนะปาฐะ มี ๖ อย่าง คือ

- ๑) อักษร คือ อักษรแต่ละตัวที่ยังไม่ได้ประกอบเป็นบท
- ๒) บท คือ ศัพท์ (กลุ่มอักษร)
- ๓) พยัญชนะ คือ วากยะ^{๒๕} (ประโยค) ที่ประกอบด้วยบทหลายบท
- ๔) อากาละ คือ การจำแนกรายละเอียดของบทพยัญชนะ
- ๕) นิรุติ คือ คำขยายเนื้อความที่ประกอบด้วยอากาละ
- ๖) นิทเทส คือ การอธิบายเนื้อความที่ประกอบด้วยอากาละโดยละเอียดพิสดาร.^{๒๖}

โดยภาพรวม บทพยัญชนะจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคำศัพท์ต่างๆ ที่เป็นพระพุทธพจน์ตลอดสาย ตั้งแต่การสร้างคำศัพท์ด้วยอักษรจนถึงการใช้คำศัพท์นั้นสื่อความหมายให้เข้าใจกันได้ เมื่ออักษร ถูกกำหนดให้ทำหน้าที่แทนคำพูดที่เรียกว่าภาษาแล้วก็มีความหลากหลายมากขึ้น มีความวิจิตรพิสดารมากขึ้น จนกระทั่งมีการเรียบเรียงเรื่องเหล่านี้ไว้เป็นคัมภีร์อีกหมวดหนึ่งเรียกว่า คัมภีร์ไวยากรณ์บ้าง คัมภีร์นิรุกติศาสตร์บ้าง คัมภีร์สัททวิเสสบ้าง ซึ่งครอบคลุมเรื่องเกี่ยวกับไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท และ อลังการ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การศึกษาเกี่ยวกับบทพยัญชนะก็คือการศึกษาไวยากรณ์บาลีนั่นเอง

เมื่อพระพุทธพจน์เพียบพร้อมด้วยบทพยัญชนะดังกล่าว การศึกษาบทพยัญชนะ จึงมีความจำเป็นอันดับแรกสำหรับการศึกษาพระพุทธพจน์ในระดับที่สูงขึ้น เพราะเป็นการศึกษารากฐานของคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ผู้ที่ศึกษาไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจ บทพยัญชนะได้ถูกต้อง นำมาซึ่งความเข้าใจในอรรถของบทพยัญชนะเหล่านั้นอย่างถูกต้องตรงตาม หลักการใช้ภาษา อีกทั้งยังสามารถวินิจฉัยตรวจสอบบทพยัญชนะที่คลาดเคลื่อนอันเนื่องมาจากการเขียนอักษรหรือกระบวนการพิมพ์ จัดได้ว่าเป็นผู้ดำรงรักษาพระสัทธรรมของพระพุทธเจ้า สมดังพระพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกาย ตติยสัทธัมมสัมโมสสูตร ว่า

^{๒๕} เอเกกวนฺโน อุกฺขโร อุกฺขรสมฺภู โปทํ
ปทสมฺภู วากยํ วากยสมฺภู คนฺโถ.

แปลว่า อักษรตัวหนึ่งๆ ชื่อว่า อักษร, หมู่แห่งอักษร ชื่อว่า บท, หมู่แห่งบท ชื่อว่า วากยะ (ประโยค), หมู่แห่งวากยะ ชื่อว่า คัมภีร์; พระมหานามิตร ธมมสาโร (ป.ธ.๙), **ปทวิจารณ์** คัมภีร์มหาไวยากรณ์บาลี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๔๒.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/-/๒, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๒-๕.

อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขคหิตํ สุตตนํ ปรียาปณฺณติ สุนิกฺขิตเตหิ ปทพฺพญฺชนเหติ. สุนิกฺขิตตสฺส ภิกขเว ปทพฺพญฺชนสฺส อตฺถปิ สุนโย โหติ. อยํ ภิกขเว ปจฺจโม ธมฺโม สทฺธมฺมสฺส จิตฺติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานา สํวตฺตติ.^{๒๗}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเล่าเรียนพระสูตรที่เล่าเรียนมาดี ด้วยบทพหฺพญฺชนะที่สืบทอดกันมาดี แม้บรรดแห่งบทพหฺพญฺชนะที่สืบทอดกันมาดี ก็ชื่อว่าเป็นการสืบทอดขยายความดี นี่เป็นธรรมประการที่ ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่น ไม่เสื่อมสูญ ไม่หายไปแห่งสังฆธรรม.

อย่างไรก็ตาม เพราะเหตุที่พระพุทธพจน์มีความสุขุมลุ่มลึก ประกอบด้วยสำนวนภาษาที่วิจิตรพิสดาร ยากที่ชนรุ่นหลังจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ตรงตามพุทธประสงค์ ถึงแม้ผู้ศึกษาจะมีความรู้ด้านไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดีเพียงพอที่จะช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ก็ตาม ก็ควรที่จะอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาเป็นแนวทางในการวินิจฉัยตรวจสอบความรู้ความเข้าใจของตนอีกชั้นหนึ่ง

พระอรรถกถาจารย์ให้ความสำคัญกับการอธิบายบทพหฺพญฺชนะเป็นอย่างมาก ดังนั้นในคัมภีร์อรรถกถาจึงมักพบการอธิบายบทพหฺพญฺชนะในพระบาลีด้านไวยากรณ์ที่เรียกว่า **ปทวรรณนา** อยู่ทั่วไป โดยท่านยกศัพท์หรือบทพระบาลีที่ต้องการขยายความขึ้นเป็นบทตั้ง แล้วจึงอธิบายไวยากรณ์เนื่องจากไวยากรณ์เป็นเรื่องที่มีขอบเขตที่กว้างขวางและลึกซึ้ง ในงานวิจัยนี้จึงนำเสนอการอธิบายไวยากรณ์ในคัมภีร์อรรถกถามาพอสังเขปดังนี้

๑) การจำแนกบทในประโยค

คัมภีร์ปทูปสัทธิ ได้แสดงความหมายของคำว่า บท ว่า “ศัพท์ที่มีวิภัติเป็นที่สุด ชื่อว่า บท แปลว่า ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชฺชติ ฌายเต อตฺถเ อเตนาคิ ปทํ.”^{๒๘} แต่มติของคัมภีร์สัททนีติกกล่าวว่า “ศัพท์ที่สามารถแสดงความหมายของตนให้ปรากฏได้ จะมีวิภัติเป็นที่สุดก็ตาม ไม่มีวิภัติเป็นที่สุดก็ตาม ชื่อว่า บท”^{๒๙} อย่างไรก็ตามคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสองก็มีมติเดียวกันว่า บทในภาษาบาลีท่านจำแนกไว้ ๔ ประเภท คือ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค และบทนิบาต^{๓๐}

ในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง พบว่าเมื่อจะเริ่มต้นการอธิบายบทพระบาลีบางสูตรบางตอน ท่านจะแสดงการจำแนกบทในประโยคก่อน เนื่องจากศัพท์บางศัพท์สามารถเป็นได้หลายบทในบรรดาบททั้ง ๔ จึงจำเป็นที่จะต้องบอกให้อ่านทราบประเภทหรือหน้าที่ของบทอย่างถูกต้องก่อนที่จะแปลหรือสัมพันธ์บทในประโยคต่อไป การจำแนกบทนี้ เรียกว่า ปทวิภาค การจำแนกบททั้ง ๔ ประเภท

^{๒๗} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๑๕๖/๑๗๐, อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๕๖/๒๕๗.

^{๒๘} พระคันธสาราภิวังค์, **ปทูปสัทธิมัญชร**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๑.

^{๒๙} พระอัครคังสเถระ, **สัททนีติสูตรมถา** คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, แปลโดย พระมหานามิตร ธรรมสาโร, ป.ธ.๙ และจารย์ภู ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

^{๓๐} พระคันธสาราภิวังค์, **ปทูปสัทธิมัญชร**, หน้า ๒.

ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เช่นที่พระพุทธโฆสาจารย์เริ่มต้นอธิบายอรรถกถาพรหมชาลสูตรซึ่งเป็นสูตรแรกในสุมังคลวลลสินีว่า

ตตถ เอวนติ นิปาตปทฺ. เมติ อาทีนิ นามปทานิ. ปฏฺิปนโน โหติติ เอตถ ปฏฺิติ อุปสคฺคปทฺ. โหติติ อาชฺยตปทฺ. อิมินา ตาว นเยน ปทฺวิภาโค เวทิตพฺโพ.^{๓๑}

แปลว่า ในนิทานแห่งสูตรนั้น คำว่า **เอว** เป็นบทนิบาต คำว่า **เม** เป็นต้นเป็นบทนาม คำว่า **ปฏฺิ** ในคำว่า ปฏฺิปนโน โหติ นี้ เป็นบทอุปสรรค บทว่า **โหติ** เป็นบทกริยาอาชฺยต บัณฑิตทั้งหลายพึงทราบการจำแนกบทโดยนัยนี้ก่อน.

อีกตัวอย่างหนึ่ง เช่นในตอนเริ่มต้นของอรรถกถามูลปริยายสูตรในปัญจสุทนี มีข้อความว่า

ยํ ปเนตํ “เอวมเม สุตตฺน”ติอาทิกํ นิทานํ, ตตถ เอวนติ นิปาตปทฺ. เมติอาทีนิ นามปทานิ. **อุกฺกฏฺฐายํ วิหฺรติติ** เอตถ **วฺิ**ติ อุปสคฺคปทฺ. **หฺรติติ** อาชฺยตปทฺ. อิมินา ตาว นเยน ปทฺวิภาโค เวทิตพฺโพ.^{๓๒}

แปลว่า บัณฑิตพึงทราบการจำแนกบทโดยนัยนี้ก่อนว่า คำเริ่มต้นมีอาทิว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ นี้ได้มีอยู่ บรรดาคำเริ่มต้นเหล่านั้น คำว่า อย่างนี้ (**เอว**) เป็นนิบาต คำทั้งหลายมีคำว่า ข้าพเจ้า (**เม**) เป็นต้น เป็นบทนาม ในสองคำนี้ว่า ประทับอยู่...เขตเมืองอุกกฏฐา (**อุกฺกฏฺฐายํ วิหฺรติ**) คำว่า **ว** เป็นบทอุปสรรค คำว่า **หฺรติ** เป็นบทอาชฺยต.

๒) การอธิบายบททั้ง ๔

นอกจากการจำแนกบททั้ง ๔ ในประโยคแล้ว คัมภีร์อรรถกถายังให้ความสำคัญกับการอธิบายบททั้ง ๔ เหล่านั้น ทั้งนี้เพราะถ้อยคำที่เป็นพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกล้วนรวมลงในบททั้ง ๔ ทั้งสิ้น สมดังที่คัมภีร์สัททนีติกเล่าไว้ว่า “ตตถ นามิกปทํ อาชฺยตปทํ อุปสคฺคปทํ นิปาตปทฺติ จตฺตาริ วาโจครปทานิ นาม โหติ. เอตสฺมิณฺหิ ปทฺจตุกฺเก ติปิฏฺเฏ วุตฺตานิ สพฺพานิ วิมุตฺติรสสาธกานิ วจนานิ โอภาสนติ (โอภาหนฺสิ).”^{๓๓} แปลว่า ในจตุปทวิภาคนั้น บท ๔ บท คือ นามบท อาชฺยตบท อุปสรรคบท และนิบาตบท ชื่อว่า วาโจครบท (บทที่ยังลงในพระพุทธพจน์). ถ้อยคำทั้งหลายซึ่งแสดงวิมุตติรสทั้งหมดที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก ย่อมสงเคราะห์เข้าในบททั้ง ๔ นี้. อรรถกถาอธิบายบททั้ง ๔ ไว้ดังนี้

(๑) การอธิบายบทนาม

นาม คือ คำชนิดหนึ่งที่ใช้เรียกคน สัตว์ ที่ และสิ่งของต่างๆ เป็นต้น เพราะมีความหมายว่า น้อมไปสู่ความหมาย หรือ ยังความหมายให้น้อมมาในตน ส่วนวิภัตตินาม คือ สิ่งที่ใช้จำแนกคำ (นามศัพท์) ตามหน้าที่ (การก) ต่างๆ ในประโยค และตามวจนะ โดยลงวิภัตตินั้นที่ท้ายศัพท์

^{๓๑} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑/๒๖, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๔๕.

^{๓๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๓, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑/๕.

^{๓๓} พระอัครคัมภีร์, **สัททนีติสุดตมาลา** คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, หน้า ๑๑๗.

ในการอธิบายบทนาม อรรถกถาอธิบายโดยระบุการอาเทศ (แปลง) ของบทนามที่ลงวิภัตติแล้ว การอาเทศนี้อาจเป็นการแปลงศัพท์ทั้งศัพท์ เช่น แปลง มหุต เป็น มหา หรือแปลงสระเป็นสระ เช่น แปลง อ เป็น เอ ในคำว่า บุรีเสหิ, บุรีเสสุ เป็นต้น การอาเทศศัพท์หรือสระในลักษณะนี้อาจทำให้เกิดความเคลือบแคลงสงสัยทั้งในด้านไวยากรณ์ตลอดจนความหมาย อรรถกถาจึงอธิบายบทนามที่ไม่ชัดเจนในลักษณะนี้ทั่วไป เช่นในสมันตปาสาทิกามีข้อความว่า

อารทฺธํ โข ปน เม พุราหมณ วิริยํ อโหสิตี โภธิมณฺเฑ นิสินฺเนน มยา จตุรงฺคสมนฺนาคตํ วิริยํ อารทฺธํ อโหสิ.^{๓๔}

แปลว่า คำว่า อารทฺธํ โข ปน เม พุราหมณ วิริยํ อโหสิ ความว่า ความเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ อันเราผู้ประทับอยู่ที่ต้นโพธิ์ได้ปรารภแล้ว.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มยา บ่งถึงคำว่า เม ซึ่งในที่นี้ แปลงมาจาก อมห ศัพท์ และ นา วิภัตติ ทั้งนี้เพราะคำว่า เม เป็นรูปที่แปลงมาจาก อมห ศัพท์ที่ลง นา วิภัตติ หรือ ส วิภัตติ ก็ได้

อีกนัยหนึ่ง อรรถกถาอธิบายบทนามโดยการระบุว่าเป็นบทนาม เพื่อห้ามความเป็นบทอื่น นอกจากบทนามนี้ เนื่องจากศัพท์บางคำอาจเป็นได้ทั้งบทนาม บทอาขยาต และบทนิบาต เช่น อตฺถิ ศัพท์ ที่ลงวิภัตติเหมือนบทนามในคำว่า อตฺถิยา นว (ปัจจัย ๙ ประการของอตฺถิปัจจัย) จัดเป็นบทนาม อตฺถิ ศัพท์ ในคำว่า อตฺถิ ทินฺน (ผลแห่งทานที่ให้แล้วมีอยู่) จัดเป็นบทอาขยาต และอตฺถิ ศัพท์ในคำว่า ปุตุตา มตฺถิ (บุตรทั้งหลาย มีอยู่) จัดเป็นบทนิบาต^{๓๕}

นอกจากบทนามแล้ว อรรถกถายังอธิบายวิภัตตินามโดยระบุการอาเทศของวิภัตตินามด้วย หมายความว่า เมื่อลงวิภัตติท้ายคำนามแล้ว เปลี่ยนอักษรในวิภัตติบ้าง เหมือนอย่างการแปลง ส วิภัตติ เป็น โน ในคำว่า พุรหมฺโน = พุรหม ศัพท์ + ส วิภัตติ (แก่พหุ) หรือการแปลง ส มา วิภัตติ เป็น นา ในคำว่า อตฺตนา = อตฺต ศัพท์ + ส มา วิภัตติ (จากตน) ผู้ศึกษาอาจสงสัยในวิภัตตินามที่เปลี่ยนรูปไปเหล่านี้ จึงพบการอธิบายวิภัตตินามที่ไม่ชัดเจนอยู่หลายแห่งในอรรถกถา เช่น ในสมุ้งควลลาลินีมีข้อความว่า

อนุสฺสรโตติ อนุสฺสรนตสฺส กุลโกฏี โสเธนตสฺส.^{๓๖}

แปลว่า คำว่า **เมื่อระลึกถึง (อนุสฺสรโต)** ได้แก่ นึกถึงอยู่ คือสืบสาวขึ้นไปจนถึงต้นตระกูล.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุสฺสรนตสฺส บ่งถึงคำว่า **อนุสฺสรโต** สำเร็จรูปมาจาก อนุสฺสรนต ศัพท์ + ส วิภัตติ ตามมติของคัมภีร์กัจจายนะ^{๓๗} คำว่า อนุสฺสรโต สำเร็จรูปมาจาก อนุสฺสรนต + ส วิภัตติ แปลงนต เป็น นตุ แปลง นตุ กับ ส วิภัตติ เป็น โต

^{๓๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๑๓๕-๑๓๖, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑๐/๑๘๘.

^{๓๕} พระคันธสาราภิงค์, **สังวรรณนามัญชรและสังวรรณนานิยาม**, หน้า ๑๒.

^{๓๖} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๖๗/๒๓๒, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๖๗/๓๔๑.

^{๓๗} พระอินทริยาภิงค์, **กัจจายนัตถทีปนี**, แปลโดย สมควร ถ้วนนอก, หน้า ๒๓๗.

อนึ่ง แท้ที่จริงบทนามยังครอบคลุม บทสมาส บทตัทธิต และบทกิตก์ด้วย ดังที่คัมภีร์สัททนิติกล่าวไว้ว่า “บททั้งหลายที่ได้แสดงไว้ โดยความเป็นการกซึ่งเกี่ยวเนื่องกับบทสมาสก็ดี บทตัทธิตก็ดี บทกิตก์ก็ดี ทั้งหมดนี้เรียกว่า นามบท”^{๓๘} อรรถกถาแสดงการอธิบายบทเหล่านี้ไว้ดังนี้

๑. การอธิบายบทสมาส

สมาส คือ การนำเอาศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อกันเป็นศัพท์เดียว เพื่อให้กระชับขึ้น อรรถกถาอธิบายบทสมาสไว้หลายแห่งเช่นในสมันตปาสาทิกาวา

ตโตนิทานนฺติ ตันนิทานํ ตํเหตุกนฺติ ปจฺจตฺตวจนฺตฺส โตะ-อาเทโส เวทิตฺตฺพฺ, สฺมาเส จสฺส โลปาภาโว.^{๓๙}

แปลว่า คำว่า **ตโตนิทาน** ได้แก่ มีทรัพยากรนั้นเป็นต้นเหตุ คือมีทรัพยากรนั้นเป็นเหตุ พึงทราบการแปลงปฐมวริกัตติ เป็น โตะ และเมื่อเข้าสมาสไม่ลบ โตะ แห่งคำว่า ตโตนิทาน นั้น.

ในตัวอย่างนี้ ปจฺจตฺตวจนฺตฺส โตะอาเทโส เวทิตฺตฺพฺ บ่งถึงคำว่า ตโตนิทาน สำเร็จรูปมาจากคำว่า ต+นิทาน แปลง สิ ที่ลงท้าย ต เป็น โตะ และไม่ลบ โตะ เมื่อเข้าสมาส

๒. การอธิบายบทตัทธิต

ตัทธิต คือ การเชื่อมคำนามกับปัจจัย เป็นการสร้างคำใหม่เพื่อให้กระชับกว่าการใช้คำนามล้วนๆ จึงเป็นการช่วยย่อคำให้สั้นลง อรรถกถาระบุการอาเทศของบทนามหรือปัจจัยตัทธิตหมายความว่า เมื่อลงปัจจัยตัทธิตท้ายบทนามแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในบทนามบ้าง หรือในปัจจัยตัทธิตบ้าง ดังตัวอย่างในสมุจจลวิลาสินีว่า

จาคมฺหาภูติโกติ จตุมฺหาภูตฺมโย.^{๔๐}

แปลว่า คำว่า **มาจากมหาภูตรูป ๔ (จาคมฺหาภูติโก)** ได้แก่ สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า จตุมฺหาภูตฺมโย บ่งถึง ฉนิก ปัจจัยในคำว่า **จาคมฺหาภูติโก**

๓. การอธิบายบทกิตก์

กิตก์ คือ การเชื่อมธาตุกับปัจจัย เพื่อสร้างคำที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกริยาเป็นต้น ปัจจัยที่ประกอบกับธาตุเป็นเครื่องหมายให้รู้สถานะในกิตก์มีกัตตุสถานะเป็นต้น อรรถกถาอธิบายกิตก์โดยระบุการอาเทศของธาตุหรือปัจจัยกิตก์ หมายความว่า เมื่อลงปัจจัยกิตก์ท้ายธาตุแล้ว มีการเปลี่ยนแปลงอักษรในธาตุบ้าง หรือในปัจจัยกิตก์บ้าง ดังตัวอย่างในสมันตปาสาทิกาวา

^{๓๘} พระอัครวิงสเถระ, **สัททนิติสูตรมณฑล** คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, หน้า ๑๑๘๐.

^{๓๙} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๓๔/๒๑๙, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๓๔/๓๐๘.

^{๔๐} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๘๕/๑๑๑, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๘๕/๑๗๑.

อภิญาติ อภิญา.^{๔๑}

แปลว่า คำว่า ด้วยอภิญา (อภิญา) คือด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อภิญา บ่งถึงคำว่า **อภิญา** สำเร็จรูปมาจากคำว่า อภิญา = อภิ บทหน้า + ญา ชาติ + ตวา ปัจจัย แปลง ตวา เป็น ย และลบ ย อักษร

อีกตัวอย่างในสมังควลลิตินี้ว่า

มุสส มุสส ปฏิสเวเทนตีติ มุสสิตวา มุสสิตวา ปฏิสเวเทนตี.^{๔๒}

แปลว่า คำว่า **มุสส มุสส ปฏิสเวเทนตี** ได้แก่ มุสสิตวา มุสสิตวา ปฏิสเวเทนตี (รับสัมผัสแล้วเกิดเวทนา).

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มุสสิตวา มุสสิตวา บ่งถึงคำว่า **มุสส มุสส** สำเร็จรูปมาจาก มุส ชาติ + ตวา ปัจจัย แปลงตวา เป็น ย และแปลง ย เป็น ส

(๒) การอธิบายบทอาขยาต

อาขยาต คือ คำที่เชื่อมธาตุและวิภัติเพื่อสร้างคำแสดงกิริยา ส่วนวิภัติอาขยาต คือ ศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุโดยจำแนกกาลเป็นต้น คัมภีร์สหพันธิกกล่าวไว้ว่า “บทที่ประกอบด้วยกาลทั้งสาม เรียกว่า อาขยาตบท”^{๔๓} อรรถกถาอธิบายวิภัติอาขยาตโดยระบุการอาเทศของวิภัติอาขยาตหมายความว่า เมื่อลงวิภัติอาขยาตท้ายธาตุแล้ว ก็เปลี่ยนอักษรในวิภัติอาขยาตบ้าง ดังตัวอย่างในสมังควลลิตินี้ อรรถกถาหาปรินิพพานสูตรมีข้อความว่า

อุจฺเฌณามิติ อุจฺฉินฺทิสฺสามิ.^{๔๔}

แปลว่า คำว่า จะโคน (**อุจฺเฌณามิ**) ได้แก่ จักตัดขาด.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุจฺฉินฺทิสฺสามิ บ่งถึงคำว่า **อุจฺเฌณามิ** สำเร็จรูปมาจากคำว่า อุจฺฉินฺทิสฺสามิ โดยแปลง สส ใน สฺสามิ เป็น ฉ เหมือนคำว่า ลจฺฉติ = ลภ ชาติ + สสติ วิภัติ การแปลอรรถกถาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยอย่างคำว่า จักตัดขาด ในกรณีนี้ ทำให้ไม่สามารถเห็นรูปศัพท์บาลีคือ อุจฺฉินฺทิสฺสามิ ดังนั้นจึงควรศึกษาด้วยคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีจึงจะเข้าใจวิภัติอาขยาตได้ดี

อีกนัยหนึ่ง อรรถกถายังอธิบายวิภัติอาขยาตโดยระบุประเภทของวิภัติอาขยาตหมายความว่า วิภัติอาขยาตบางตัวเป็นได้วิภัติหลายหมวด เช่น มิ ม เป็นวิภัติมานวิภัติและปัญจมีวิภัติ หรือ สส เป็นภวิสสนตวิภัติและกาลาติปัตติวิภัติ ดังตัวอย่างในอรรถกถา เช่น สมังควลลิตินี้ ทาสีปุตตวาทวนณนาว่า

^{๔๑} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๑๙, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๖๖.

^{๔๒} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๔๔/๑๑๕, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๔๔/๑๗๙.

^{๔๓} พระอัครวงศ์เถระ, **สหพันธิกสูตร** คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, หน้า ๑๑๘๐.

^{๔๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๑/๑๑๓, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๑/๑๖๗.

ตตถ มนตโวหติ มนตยถ.^{๔๕}

แปลว่า บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **จงโต้ตอบ (มนตโวห)** ได้แก่ จงปรึกษา.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า มนตยถ บ่งถึงคำว่า วุโห วิภัตติ ในคำว่า **มนตโวห** เป็นปัญจมีวิภัตติ

(๓) การอธิบายบทอุปสรรค

อุปสรรค คือ คำที่เติมไว้ข้างหน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวยหรือมีความหมายแปลกออกไปจากเดิม อรรถกถาอธิบายบทอุปสรรคโดยการระบุความเป็นอุปสรรค เพื่อห้ามความเป็นบทนาม บทอาขยาต หรือบทนิบาต เช่น ในสารัตถ์ปกาสินี อรรถกถาโอฆตรณสูตร มีข้อความว่า

สาวตถิย วิหรติติ เอตถ วิติ อุปสคคปท.^{๔๖}

แปลว่า ในสองคำนี้ว่า **ประทับอยู่...ในกรุงสาวัตถี (สาวตถิย วิหรติ)** คำว่า **วิ** เป็นบทอุปสรรค.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคคปท บ่งถึงคำว่า **วิ** ในคำว่า **สาวตถิย วิหรติ** เป็นบทอุปสรรค

ในปรมัตถทีปนี อิติวุตตกะอรรถกถา มีข้อความว่า

ปชถาติ เอตถ ป-อิติ อุปสคคปท.^{๔๗}

แปลว่า บทว่า **ป** ในบทว่า **ปชถ** นี้ เป็นบทอุปสรรค.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อุปสคคปท บ่งถึงคำว่า **ป** ในคำว่า **ปชถ** เป็นบทอุปสรรค

(๔) การอธิบายบทนิบาต

นิบาต คือ คำที่ใช้นำหน้า ไวก์กลาง หรือต่อท้ายคำอื่น เพื่อให้สละสลวยหรือมีเนื้อความชัดเจนขึ้น อรรถกถาอธิบายบทนิบาตโดยการระบุความเป็นนิบาต เพื่อห้ามความเป็นบทนาม บทอาขยาต หรือบทอุปสรรค เช่นในมโนรธปุรณิ ตัณหุปปาตสูตรตวันณนา มีข้อความว่า

อติภวาทเหตุติ เอตถ อิตติ นิทสสนตเถ นิปาโต.^{๔๘}

แปลว่า ในคำนี้ว่า **เพราะปัจจัยที่ดีและดีกว่า (อติภวาทเหตุ)** ศัพท์ว่า **อติ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าตัวอย่าง.

ในตัวอย่างนี้ ท่านระบุ อติ ศัพท์ว่าเป็นบทนิบาต เพราะคำว่า **อติ** เป็นได้ทั้งบทนิบาตและบทอาขยาต ที่เป็นบทนิบาตเป็นศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ แปลว่า **ว่า หรือ คือ** ส่วนที่เป็นบทอาขยาตสำเร็จรูปมาจาก อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลว่า ย่อมไป^{๔๙}

^{๔๕} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๖๙/๒๓๗, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๖๙/๓๔๙.

^{๔๖} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑/๓, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๑/๔.

^{๔๗} พ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/-/๓, พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/-/๔,

^{๔๘} อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๙/๒๘๗, อ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๙/๓๕๐

๓) การเชื่อมบทและตัดบทสนธิ

สนธิ คือ การนำศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกันตามหลักไวยากรณ์ บาลี อรรถกถาแสดงการเชื่อมบทและการตัดบทสนธิ การเชื่อมบทนั้นอรรถกถาจะบอกวิธีการเชื่อมบท เช่น การเพิ่มอักษรมาเป็นตัวเชื่อมเป็นต้น ดังตัวอย่างในสารัตถ์ปกาสินีว่า

ตตถ สพภิรวาติ ปณฺธิเตหิ สปุปริเสหิ เอว. **ร-กาโร ปทสนธิโกโร.**^{๕๐}

แปลว่า บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กับพวกสัตบุรุษเท่านั้น (สพภิรว) ได้แก่ กับพวกบัณฑิต คือพวกสัตบุรุษทั้งหลาย **ร อักษร ทำการเชื่อมบท.**

ส่วนการตัดบทสนธิ นั้น ก็เพื่อป้องกันไม่ให้แยกบทสนธิผิด การแยกหรือตัดบทสนธินี้มีความสำคัญมาก เพราะถ้าแยกผิด ก็จะทำให้แปลความหมายผิดไปด้วย ในเบื้องต้นผู้ศึกษาจึงควรแยกสนธิเสียก่อน แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต หรือกิตก์ตามแต่กรณี จึงจะรู้ความหมายได้อย่างถูกต้องต่อไป คัมภีร์อรรถกถาแสดงการตัดบทให้เห็นอยู่ทั่วไป เช่นในสมันตปาสาทิกามีข้อความว่า

ยถา อนุจฺจริยา **อนจฺจริยาติ.**^{๕๑}

แปลว่า เหมือนการตัดบทในคำว่า **อนจฺจริยา** เป็น อนุจฺจริยา.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า อนุจฺจริยา บ่งถึงคำว่า **อนจฺจริยา** แปลว่า น้าอัสจรรยยัง ซึ่งเป็นความหมายที่ต้องการในบริบทนี้ โดย อนุ เป็นบทอุปสรรคมีอรรถว่า ยิ่ง เหมือนคำว่า อนุรุตต (กำหนดยั้ง) พระอรรถกถาจารย์แสดงการตัดบทนี้เพื่อป้องกันไม่ให้ตัดบทผิดเป็น น+อจฺจริยา ที่แปลว่า ไม่น้าอัสจรรย เหมือนบททั่วไปที่แปลง น เป็น อนุ เช่น อนุริโย=น+อริโย (ไม่ใช่พระอริยะ)

๔) การอธิบายรูปวิเคราะห์

รูปวิเคราะห์ มาจากศัพท์ว่า วิคคห ที่มีความหมายว่า “นิปยุณนุสส อตฺถโ วิเสสน คยหติ เอเตนาคิ วิคคโห. แปลว่า วิคคหะ คือ เครื่องถือเอาอรรถของบทสำเร็จเป็นพิเศษ, ศัพท์ทำให้เข้าใจอรรถของบทสำเร็จได้ชัดเจน, คำจำกัดความ.”^{๕๒} ดังนั้นรูปวิเคราะห์จึงมีประโยชน์เพื่อให้ผู้รู้ภาษาบาลีได้ทราบความหมายของศัพท์ได้ชัดเจนมากขึ้น ในภาษาบาลีมีรูปวิเคราะห์ ๓ อย่าง คือ รูปวิเคราะห์สมาส รูปวิเคราะห์ตัทธิต และรูปวิเคราะห์กิตก์ อรรถกถาอธิบายรูปวิเคราะห์เหล่านี้ไว้ดังนี้

^{๕๙} พระอัครวงษ์สเถระ, **ศัพท์นิติธาตุมาลา** คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์, แปลโดย พระมหานามิตร ธรรมสาโร ป.ธ.๙ และจำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

^{๕๐} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๕๕, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๘๗.

^{๕๑} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๒๗, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๗๘.

^{๕๒} พระคันธสาราภิวังศ์, **ปทรูปสิทธิบัญญัติ**, หน้า ๑.

(๑) การอธิบายรูปวิเคราะห์สมาส

อรรถกถาอธิบายรูปวิเคราะห์สมาส เพราะบทสมาสมีวิเคราะห์ได้หลายนัย ท่านจึงแยกแยะให้เห็นศัพท์ต่างๆ ที่เข้าสมาสกัน ดังตัวอย่างในสมันตปาสาทิกามีข้อความว่า

โสตาปนโนติ โสโต อาปนโน.^{๕๓}

แปลว่า คำว่า **โสตาบัน (โสตาปนโน)** ได้แก่ ผู้ถึงกระแส.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า โสโต อาปนโน บ่งถึงคำว่า โสตาปนโน มีรูปวิเคราะห์ว่า โสโต อาปนโน โสตาปนโน (ผู้เข้าถึงกระแส ชื่อว่า โสตาบัน)

(๒) การอธิบายรูปวิเคราะห์ตัดทิต

อรรถกถารูปวิเคราะห์ตัดทิต ดังตัวอย่างในสารัตถ์ปกาสินีมีข้อความว่า

สตูลลปกายิกวคคสส ปจเม **สตูลลปกายิกา**ติ สโต ธมมํ สมาทานวเสน อุลลเปตฺวา สคฺเค นิพฺพตฺตาติ สตูลลปกายิกา.^{๕๔}

แปลว่า คำว่า ผู้เทิดทูนธรรมของสัตบุรุษ (**สตูลลปกายิกา**) มีวิเคราะห์ว่า เทวตาทั้งหลาย ที่ชื่อว่า สตูลลปกายิกา เพราะยกย่องด้วยอำนาจแห่งการสมாதานธรรมของสัตบุรุษแล้วบังเกิดขึ้นในสวรรค์.

๕) การอธิบายสัมพันธบท

การสัมพันธในไวยากรณ์เป็นเรื่องที่วาดด้วยประโยคและความเกี่ยวข้องของบทต่างๆ ในประโยคที่เรียกว่า วากยสัมพันธ์ ความรู้ความเข้าใจในสัมพันธบทในประโยคจะเป็นประโยชน์ต่อการแปลและทำความเข้าใจความหมายประโยคแปลได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์ ดังตัวอย่างในมรุตติวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ ที่ท่านอธิบายการยกของคำว่า พุทธ ศัพท์ไว้ว่า

พุทโธติ จตฺสจฺจธมฺเม พุทฺโธ อนฺพุทฺโธติ พุทฺโธ. ยถาห

“อภิญเญยฺย อภิญญาตํ ภาเวตฺตพฺพญจ ภาวิตํ.

ปหาตพฺพํ ปหิณํ เม ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พุราหมณา^{๕๕}”ติ

อิธ ปน **กตตุการเก** พุทฺธสทฺทสิทฺธิ ทฺฐจพฺพวา. อธิคตฺวิเสสฺสํ เทวมนุสฺสเสทฺธิ “สมฺมาสมพุทฺโธ วตโส ภควา”ติ เอวํ พุทฺธตฺตา ภาตตฺตา พุทฺโธ. อิธ **กมฺมการเก** พุทฺธสทฺทสิทฺธิ ทฺฐจพฺพวา. พุทฺธมฺสส อตฺถิติ วา พุทฺโธ พุทฺธวณฺโตนฺติ อตฺถโธ. ตํ สพฺพํ สทฺทสฺตถาณูสาเรณ เวทิตพฺพํ.^{๕๖}

แปลว่า บทว่า **พุทโธ** ได้แก่ ชื่อว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้ริยัจจธรรม ๔ (และ) ชื่อว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้ตามซึ่งริยัจจธรรม ๔ เหมือนอย่างที่ได้ตรัสไว้ว่า

^{๕๓} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๒๐๒, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๒๑/๒๘๒.

^{๕๔} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๕๔, ส.ส.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๘๖.

^{๕๕} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๒/๓๗๖, ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๕๖๔/๔๔๘.

^{๕๖} ขุ.พุทฺธ.อ. (ไทย) ๑/๕/๔๘-๔๙, ขุ.พุทฺธ.อ. (ไทย) ๑/๕/๕๖.

“พราหมณ์ สิ่งที่ควรรู้ เราได้รู้ยิ่งแล้ว
 สิ่งที่ควรเจริญเราได้เจริญแล้ว
 สิ่งที่ควรละเราละได้แล้ว
 เพราะเหตุนี้ เราจึงเป็นพุทธะ”

ก็ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบความสำเร็จแห่งพุทธศัพท **ในกัตตุการกะ** ชื่อว่า พุทธะ เพราะเป็นผู้อันเทวดาและมนุษย์ ผู้บรรลुकุณพิเศษ ทราบกันอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธที่เดียว ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบความสำเร็จแห่งพุทธ ศัพท **ในกัมมการกะ** หรือว่า ความรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นมีอยู่ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ชื่อว่า พุทธะ อธิบายว่า ผู้ทรงมีความรู้ คำนันทั้งหมด บัณฑิต พึงทราบโดยทำนองแห่งคัมภีร์ สัททศาสตร์.

นอกจากนี้ อรรถกถาอธิบายสัมพันธ์บท เช่น ใช้คำว่า **สมพนฺโ** ศัพทในที่สุดของประโยค เพื่อแสดงความสัมพันธ์ของบทในประโยคที่ไม่สมบูรณ์เพราะขาดกัตตา กรรม และกิริยาเป็นต้นซึ่งต้องโยกบทอื่น (ปาฐเสสสะ) เข้ามาเพื่อทำเนื้อความในประโยคให้ชัดเจนบ้าง ในประโยคที่มีบทที่เกี่ยวข้องกัน แต่มีบทอื่นมาคั่นบ้าง หรือในประโยคที่มีวิเสสนะอยู่หลังวิเสสยะบ้าง ดังตัวอย่างเช่น

บทตั้งในพระบาลีว่า วรฺนเต โมฆปุริสฺ อาสีวิสสฺส โฆรวิสสฺส มุเข อํคชาตํ ปกฺขิตตํ^{๕๗}
 แปลว่า โมฆบุรุษ เธอสอดองคชาตเข้าปากอสรพิษร้ายเสียยิ่งดีกว่าสอดองคชาตเข้าองค์กำเนิดสตรี.

บทขยายในสมันตปาสาทิกาอธิบายไว้ว่า “**ปกฺขิตตฺน**”ติ เอตสฺส “**วรฺน**”ติ อิมินา สมพนฺโ.^{๕๘}
 แปลว่า มีสัมพันธ์บทนั้นว่า **ปกฺขิตต** กับบทนี้ว่า **วร**.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า วร...ปกฺขิตต เป็นบทที่มีความหมายสัมพันธ์กันว่า การสอด...ประเสริฐ บทสองบทนี้อยู่ห่างกันมากเพราะมีบท ๖ บทคั่นอยู่ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายประโยคพระบาลีนี้โดยใช้คำว่า สมพนฺโ ประกอบท้ายประโยค

^{๕๗} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๒/๒๘, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๒/๓๑.

^{๕๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๒๓๐, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๓๙/๒๗.

๓.๒.๒ การอธิบายพระพุทธรูปด้านอรรถ (อรรถวรรณา)

นอกเหนือจากองค์คุณคือสัพพัญญูชนะแล้ว องค์คุณของพระพุทธรูปอีกประการหนึ่ง คือ สาทละ มีความหมายว่าเพียบพร้อมด้วยอรรถ (ความหมายของศัพท์หรือบทพัญญูชนะ) ที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกได้แสดงข้อความที่เป็นสภาวะธรรม (ปรมัตถ์) อันสูงสุด เหมือนการเรียกชนผู้มีทรัพย์อันมั่งคั่งว่า เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยทรัพย์ ไม่เรียกคนจนว่าเป็น ผู้เพียบพร้อมด้วยทรัพย์^{๕๙}

อีกประการหนึ่ง เหตุที่พระพุทธรูปได้รับการสรรเสริญว่าเพียบพร้อมด้วยอรรถก็เพราะ มีองค์ประกอบ ๖ อย่าง ดังที่ท่านพระอุปเสนเถระผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปิยโชติกา อรรถกถาแห่งขุททกนิกาย มหานิทเทสได้อธิบายไว้ว่า

พระบาลีมี ๒ อย่าง คือ ๑) พัญญูชนะปาฐะ ๒) อรรถปาฐะ ในปาฐะทั้งสองนั้น อรรถปาฐะ มี ๖ อย่าง คือ

๑) สังกาสนะ	คือ การแสดงบทพัญญูชนะทั้ง ๖ โดยย่อ
๒) ปกาสนะ	คือ การแสดงเนื้อความที่ควรกล่าวในเบื้องต้น
๓) วิวรรณะ	คือ การเปิดเผยหรือขยายเนื้อความที่ตั้งไว้โดยย่อให้พิสดาร
๔) วิภินชะ	คือ การจำแนกเนื้อความออกเป็นส่วนๆ
๕) อุตตานิกัณณะ	คือ การทำให้เข้าใจเนื้อความง่ายขึ้น
๖) ปัญญุตติ	คือ การทำให้โสมนัสเกิดขึ้นในจิตด้วยการแสดงธรรมแก่สาธุชนผู้ฟัง ธรรมอยู่ และการทำญาณให้แก่กล้าแก่สาธุชนที่ยังมีปัญญาไม่คมกล้า ^{๖๐}

ซึ่งเป็นหลักการที่พระมหากัจจายนเถระแสดงไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ดังนี้

สงกาสนา	ปกาสนา	วิวรรณ	วิภินนุตตานิกมมปญญุตติ
เอเตหิ	ฉหิ	ปเทหิ	อตโถ กมมญจ นิททิฏฐัจ ^{๖๑}

แปลว่า อรรถของพระสูตรและกิริยาการให้ความหมาย ท่านแสดงด้วยบท ๖ นี้คือ สังกาสนะ (การแสดงโดยย่อ) ปกาสนะ (การแสดงในเบื้องต้น) วิวรรณะ (การขยายความ) วิภินชะ (การจำแนก) อุตตานิกัมมะ (การทำให้เข้าใจง่าย) ปัญญุตติ (การให้รู้โดยประการต่างๆ).

โดยภาพรวม อรรถจะเป็นเรื่องที่ว่าด้วยความหมายของพระพุทธรูปตั้งแต่ในระดับ ความหมายของศัพท์หรือบทพัญญูชนะตลอดจนถึงความหมายของหลักพุทธธรรม คำสอนที่ปรากฏใน พระไตรปิฎก บางส่วนมีคำอธิบายที่ชัดเจนเพียงพอแล้ว (นี้ตัดละ) แต่บางส่วนยังต้องการคำอธิบาย ขยายความเพิ่มเติม (เนยยัตถะ) เช่นที่ท่านแสดงในรูปของฉันทลักษณ์หรือคาถาซึ่งยาก

^{๕๙} พระอินทริยาภิวงศ์, **กัจจายนนคทีปนี**, แปลโดย สมควร ถ้วนอก, คำนำ หน้า ๗.

^{๖๐} ดุราละเยียดใน ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑/-/๒, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๑/-/๒-๕.

^{๖๑} เนตติ. (บาลี) ๔/๖.

ที่จะเข้าใจได้หากไม่มีการอธิบาย อาศัยภูมิความรู้เกี่ยวกับบทพญฺชนะหรือไวยากรณ์บาลีเพียงด้านเดียวย่อมไม่เพียงพอที่จะเข้าใจความหมายของศัพท์หรือหลักธรรมได้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์ผู้รู้พุทธาธิบายจึงมีบทบาทสำคัญในการอธิบายหรือตีความคำสอนในพระไตรปิฎก อันเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการตีความไปตามทัศนะของตนซึ่งมีโอกาสผิดพลาดคลาดเคลื่อนได้

นอกจากการอธิบายด้านบทพญฺชนะแล้ว พระอรรถกถาจารย์ยังให้ความสำคัญกับการอธิบายด้านอรรถะที่เรียกว่า **อรรถวรรณนา** ท่านอธิบายความหมายของศัพท์และข้อความครอบคลุมข้อปฏิบัติและหลักธรรมทั้ง ๓ ปิฎก ซึ่งผู้วิจัยได้จำแนกลักษณะการอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านอรรถะตามที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาไว้ มีรายละเอียดดังนี้

๑) การให้คำจำกัดความ

การให้คำจำกัดความ เป็นการกำหนดความหมายหรือการตีความหมายไว้พอสังเขป การให้คำจำกัดความในคัมภีร์อรรถกถาส่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการอธิบายความหมายของศัพท์หรือข้อความสั้นๆ ในลักษณะของการแปลศัพท์ ให้ความหมายศัพท์ ดังตัวอย่างศัพท์ในสมันตปาสาทิกาวา

นิวาเสตวาติ ปรีทิตฺวา, วิหารนิวาสนปรีตฺตฺนฺวเสตํ เวทิตฺพํ. น หิ เต ตโต ปุพฺเพ อนิวดถา อเหตุ. **ปตฺตจิวรมาทาย**ติ ปตฺตํ หตฺเตหิ, จิวํ กาเยน อาทียิตฺวา, สมฺปฏฺิจฺฉิตฺวา ธาเรตฺวาติ อตุโ. เยน วา เตน วา หิ ปกาเรน คณฺหนฺตา อาทาย อิจฺเจว วุจฺจนฺติ ยถา “สมาทาเยว ปกฺกมฺติ”ติ.^{๖๒}

แปลว่า คำว่า **ครองอันตรวาสก (นิวาเสตวา)** ความว่า นั่ง คำนั้น พึงทราบด้วยการผลัดเปลี่ยนการนั่งในที่อยู่ เพราะก่อนแต่เวลาเที่ยวไปบิณฑบาต ภิกษุเหล่านั้นจะไม่นั่งก็หาไม่ได้.

คำว่า **ถือบาตรและจีวร (ปตฺตจิวรมาทาย)** ความว่า ใช้มือทั้งสองประคองบาตร กายครองจีวร อธิบายว่า รับแล้ว ครองแล้ว จริ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย เมื่อถือเอาโดยอาการใดอาการหนึ่ง ก็เรียกว่า ถือเอาทั้งนั้น เหมือนประโยคว่า (ภิกษุผู้สันโดษ) จะไป ณ ที่ใดๆ ก็ไปได้ทันที.

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ครองอันตรวาสก (นิวาเสตวา) และ คำว่า ถือบาตรและจีวร (ปตฺตจิวรมาทาย) อาจทำให้เกิดข้อสงสัยขึ้นว่า “ก่อนจะออกบิณฑบาต พระภิกษุไม่ได้นั่งสงบ และอุ้มบาตรและถือจีวรออกไปโดยเปลือยกายส่วนบนหรือ” พระอรรถกถาจารย์ท่านจึงให้คำจำกัดความคืออธิบายแก้ข้อสงสัยคำว่า ครองอันตรวาสก (นิวาเสตวา) ว่าหมายถึง ผลัดเปลี่ยนนั่งผ้าสบงในที่อยู่ ก่อนออกบิณฑบาต ส่วนคำว่า ถือบาตรและจีวร (ปตฺตจิวรมาทาย) หมายถึง ถือบาตรด้วยมือ ถือจีวรด้วยกาย คือ ห่มจีวรอุ้มบาตรนั่นเอง

^{๖๒} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๑๘๐, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑๖/๒๕๓.

การให้คำจำกัดความข้างต้นเป็นการให้ความหมายของศัพท์โดยสังเขปเท่านั้น ในอรรถกถาบางแห่งยังพบการให้คำจำกัดความร่วมกับการแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ไว้ด้วย ดังตัวอย่างในปรมัตถทีปนี อุทานวันณนาว่า

ยถา จ สีลวา โหติ สีลสมปนฺโน ตํ ทสเสตุ “**ปาติโมกขสัรวสัฏโต**” ตีอาทิมาน. ตตถ ปาติโมกขนติ สีลขาปทสีลํ. ตถปิ โย นํ ปาติ รกฺขติ ตํ โมกฺขเขตติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิตี ปาติโมกฺขํ.^{๖๓}

แปลว่า อนึ่ง เพื่อจะแสดงประการที่บุคคลเป็นผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ปาติโมกขสัรวสัฏโต** ดังนี้ บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปาติโมกฺข** ได้แก่ ศีลในสิกขาบท จริงอยู่ ศีลในสิกขาบทนั้น ชื่อว่าปาติโมกฺข เพราะอรรถว่า ทำบุคคลผู้ปกปักรักษาศีลสิกขาบทนั้นให้หลุดพ้นจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น.

ในตัวอย่างนี้ ท่านให้คำจำกัดความคำว่า **ปาติโมกฺข** ที่มาในคำว่า **ปาติโมกขสัรวสัฏโต** ว่า หมายถึง ศีลในสิกขาบท ไม่เพียงเท่านั้น ท่านยังแสดงรูปวิเคราะห์ในตอนท้าย เพราะรูปวิเคราะห์ในภาษาบาลีมีประโยชน์เพื่อให้ผู้รู้ภาษาบาลีได้ทราบอรรถ (ความหมาย) ของศัพท์นี้ชัดเจนขึ้นว่า ศีลในสิกขาบทได้ชื่อว่าปาติโมกฺข เพราะทำให้ผู้รักษาศีลสิกขาบทหลุดพ้นจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น

๒) การขยายประเด็นข้อปลีกย่อย

การขยายประเด็นข้อปลีกย่อย เป็นการอธิบายศัพท์หรือข้อความด้วยการแยกแยะเนื้อหาหรือตั้งประเด็นเอาไว้เป็นข้อๆ อาจมีคำอธิบายข้อปลีกย่อยที่สั้นหรือยาวขึ้นอยู่กับความประสงค์ของพระอรรถกถาจารย์ อรรถกถาแสดงการขยายความประเด็นข้อปลีกย่อยในลักษณะนี้อยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างในมรุตตวลลิตี อรรถกถาพุทธวงศ์ ปทุมุตตรพุทธวงศ์ สวรรณนาว่า

อสฺมึญกัปปิ ๕ อย่างคือ ๑) สารกัปป ๒) มัณกัปป ๓) วรกัปป ๔) สารมัณกัปป ๕) ภัทกัปป

ในอสฺมึญกัปปนั้น กัปปที่ประกอบด้วยสาระคือคุณ เรียกว่า **สารกัปป** เพราะปรากฏพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่พระองค์เดียว ผู้กำเนิดคุณสาร ยังคุณสารให้เกิด

ในกัปปใด เกิดพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ กัปปนั้นเรียกว่า **มัณกัปป**

ในกัปปใด เกิดพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ บรรดาพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้น พระองค์ที่ ๑ พยากรณ์พระองค์ที่ ๒ พระองค์ที่ ๒ พยากรณ์พระองค์ที่ ๓ ในกัปปนั้น มนุษย์ทั้งหลาย มีใจเบิกบาน ย่อมเลื่อมใส โดยปณิธานที่คนปรารถนา เพราะฉะนั้น กัปปนั้น จึงเรียกว่า **วรกัปป**

ในกัปปใด เกิดพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ กัปปนั้นเรียกว่า **สารมัณกัปป** เพราะประเสริฐกว่ามีสาระกว่ากัปปก่อนๆ

ในกัปปใด เกิดพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ กัปปนั้นเรียกว่า **ภัทกัปป** ภัทกัปปนั้น หาได้ยากยิ่ง สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยกัลยาณสุขโดยมาก ตีเหตุกสัตว์ย่อมทำความสันนิภิเลส เหตุกสัตว์ย่อมถึงสุดติ อเหตุกสัตว์ก็ได้เหตุ เพราะฉะนั้น กัปปนั้น จึงเรียกว่า ภัทกัปป^{๖๔}

^{๖๓} พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑/๓๑/๒๓๗, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๑/๓๑/๒๗๔.

ตัวอย่างนี้แสดงการจำแนกอสุญญัก์ออกเป็น ๕ ประเภท คือ สารกับ มัณฑกัป วรกับ สารมัณฑกัป และภัทกัป แล้วจึงอธิบายพอสังเขปถึงเหตุที่กัปได้ชื่อนั้นๆ นี่เป็นลักษณะของการขยายความในประเด็นข้อปลีกย่อยซึ่งพบมากในคัมภีร์อรรถกถา

๓) การวินิจฉัยศัพท์ที่มีความหมายหลายนัย

ศัพท์บาลีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบางศัพท์มีความหมายหลายนัยหรือมีเนื้อหาสาระหลากหลาย ทำให้ต้องตีความว่าความหมายที่แท้จริงตรงตามพุทธประสงค์คืออะไรในทีนั้นๆ หากผู้ศึกษาตีความหรือแปลศัพท์ไปตามความเห็นของตน ย่อมมีโอกาสผิดพลาดคลาดเคลื่อนได้ จนบางครั้งอาจบิดเบือนหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาถึงขั้นสัทธรรมปฏิรูป เพื่อป้องกันความผิดพลาดดังกล่าว อรรถกถาจึงเข้ามามีส่วนช่วยวินิจฉัยความหมายที่ประสงค์เอาในทีนั้นๆ

ในการแปลหรืออธิบายความศัพท์ที่มีความหมายหลายนัยนี้ อรรถกถามักแสดงความหมายของศัพท์ที่เป็นไปได้ทั้งหมดหรือบางส่วน แล้วจึงวินิจฉัยหรือตัดสินว่าศัพท์นั้นควรจะมี ความหมายอย่างไรในทีนั้นๆ ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าในบริบทหนึ่งๆ หรือที่เฉพาะแห่งนั้นๆ ศัพท์เดียวกัน อาจใช้ในความหมายแตกต่างกัน (อรรถกถาจารย์)^{๖๔} ยกตัวอย่างการตีความ **ธมม** ศัพท์ในพระไตรปิฎก ซึ่งโดยทั่วไปมักแปล ธมม ศัพท์ตรงตามตัวอักษรว่า “ธรรม” แต่ ธมม ศัพท์ที่แท้มีความหมายที่ หลากหลายและลึกซึ้งเกินกว่าคำแปลตามตัวอักษรดังกล่าวนี้

คัมภีร์อภิธานปทีปิกา คาถาที่ ๗๘๔ ซึ่งแสดงอรรถ (ความหมาย) ของ ธมม ศัพท์ไว้มากถึง ๑๔ ความหมาย ได้แก่ สภาวะ (สภาพ), ปริยัตติ (ปริยัติธรรม), ปัญญา (ความรู้), ญายะ (ความสมควร), สัจจะ (ความจริง), ปกติ (ธรรมตา), ปญญะ (บุญ), ญะยยะ (ญะยธรรม), คุณะ (คุณธรรม), อาจารย์ (ความประพฤติ), สมาธิ (ความตั้งมั่น), นิสสัสตตา (ความไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล), อาปัตติ (อาบัติ), การณะ (เหตุ)^{๖๕} เมื่อ ธมม ศัพท์มีความหมายมากมายเช่นนี้ จึงเป็นปัญหาแก่ผู้แปล การแปลหรือ ตีความ ธมม ศัพท์ในบริบทหนึ่งๆ ให้ถูกต้องตรงตามที่ท่านประสงค์ย่อมเป็นไปได้ยาก

^{๖๔} ชุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๑/๒/๒๗๘, ชุ.พุทฺธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๓๖๔-๓๖๕.

^{๖๕} พระโสภิตมหาเถระ, **วากยสังสยวิโสณิ** คัมภีร์ว่าด้วยการใช้ประโยคภาษาบาลี, แปลโดย พระมหานันทมิตร ธมมสารี, ป.๕.๙ และ จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๒๓๗.

^{๖๖} พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๙๔๕.

ผู้วิจัยขอนำเอาตัวอย่างของ ธรรม ศัพท์จากพระไตรปิฎกหลายแห่งมาประมวลให้เห็น ความหมายที่ต่างกันไป พอสังเขปดังนี้

(๑) ธรรม ศัพท์ในพระวินัยปิฎก

ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปรากฏคำว่า ธรรม ศัพท์ที่พึงตีความ (เนยยัตถะ) ในข้อความว่า

อุทฺธิฏฺฐา โข อายสฺมนโต จตฺตารโ ปาราชิกา **ธมฺมา**, เยสํ ภิกฺขุ อณฺณตรํ วา อณฺณตรํ วา อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขุหิ สหฺมึ สํวาสํ, ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา ปาราชิกโก โหติ อสํวาสो.^{๖๗}

แปลว่า ท่านทั้งหลาย **ธรรม** คือ ปาราชิก ๔ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว แต่ละข้อๆ ซึ่ง ภิกษุต้องเข้าแล้ว ย่อมอยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลายไม่ได้ เป็นปาราชิก หาสังวาสมิได้ เหมือนก่อนบวช.

ในที่นี้ท่านแปล ธรรม ศัพท์ในบทว่า ธมฺมา ตรงตามตัวอักษรว่า ธรรม และแปล “จตฺตารโ ปาราชิกา ธมฺมา” ว่า “ธรรม คือ ปาราชิก ๔ สิกขาบท” ทำให้ไม่ทราบอรรถ (ความหมาย) ที่ท่านประสงค์ แท้ที่จริงควรแปล ธมฺมา ในบริบทนี้ตรงตามความหมายที่อรรถกถาแสดงไว้ว่า “**อาปตฺติ (อาบัติ)**” ดังที่ท่าน กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกาและกัณฺหาวิตรณีย์ว่า

อุทฺธิฏฺฐา โข อายสฺมนโต จตฺตารโ ปาราชิกา **ธมฺมา**ติ อิทํ อิธ อุทฺธิฏฺฐปาราชิกปริทีปนเมว.^{๖๘}

แปลว่า คำนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ธรรมคือปาราชิก ๔ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว (อุทฺธิฏฺฐา โข อายสฺมนโต จตฺตารโ ปาราชิกา ธมฺมา) เป็นคำกำหนดแสดงอาบัติปาราชิกที่แสดงไว้ใน ปาราชิกุทเทสนี.

ปาราชิกาติ เอวํนามกา. **ธมฺมา**ติ อาปตฺติโย.^{๖๙}

แปลว่า คำว่า จตฺตารโ ได้แก่ การกำหนดจำนวนสิกขาบท คำว่า ปาราชิกา แปลว่า อาบัติ อันมีชื่ออย่างนี้ คำว่า ธมฺมา ได้แก่ อาบัติทั้งหลาย.

(๒) ธรรม ศัพท์ในพระสุตตันตปิฎก

ในพระสุตตรบางแห่ง แม้จะพบ ธรรม ศัพท์เช่นกัน แต่ก็มีคำความหมายอื่นที่แตกต่างออกไป ยกตัวอย่างเช่น ในพรหมชาลสูตรแห่งที่ฌณิกาย สี่ลักขณฉวรรค พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับธรรมที่เป็นเหตุ ให้คนกล่าวยกย่องพระตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริงว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อญฺญเว **ธมฺมา** คมภีรา ทุทฺทสา ทุรฺนุโพธา สนฺตา ปณฺธิตา อตฺถกาวจรา นิปุณา ปณฺธิตเวทนียา เย ตถาคโต สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกิตฺวา ปเวเทติ เยหิ ตถาคตสฺส ยถาภุจฺจํ วนฺณํ สมฺมา วทมนานา วเทยฺย.^{๗๐}

^{๖๗} วิมหา. (บาลี) ๑/๒๓๓/๑๖๖, วิมหา. (ไทย) ๑/๒๓๓/๒๔๗.

^{๖๘} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๒๓๓/๕๕๘, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๒๓๓/๗๐๒.

^{๖๙} กงฺขา.อ. (บาลี) ๑๒๘, กงฺขา.อ. (ไทย) ๑๔๑-๑๔๒.

^{๗๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๘/๑๒, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘/๑๑.

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย มี**ธรรม**เหล่านี้อีกที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียต รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งได้เองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง.

จะเห็นได้ว่า คำว่า ธรรม ศัพท์ในที่นี้ไม่น่าจะหมายถึง อาบัติ เหมือนในตัวอย่างก่อน แต่ภิกษุที่จะคาดเดาจากบริบทว่าท่านเจาะจงถึงธรรมในความหมายใด เมื่อศึกษาจากสมังควลีสินีทีฆนิกายอรรถกถา ท่านอธิบายไว้ว่า

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ธรรม** ความว่า **ธมม** ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายทั้งหลาย มีอาทิอย่างนี้ว่า คุณธรรม เทศนาธรรม ปรียัติธรรม และนิสสัคตธรรม จริงอยู่

ธมม ศัพท์ใช้ในความหมายว่าคุณธรรม ในประโยคเป็นต้นว่า “ธรรมและอธรรมทั้ง ๒ มีผลไม่เหมือนกัน อธรรมนำไปสู่นรก ธรรมให้ถึงสุคติ”^{๗๑}

ธมม ศัพท์ใช้ในความหมายว่าเทศนาธรรม ในประโยคเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น ... แก่เธอทั้งหลาย”^{๗๒}

ธมม ศัพท์ใช้ในความหมายว่าปรียัติธรรม ในประโยคเป็นต้นว่า “พระภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเรียนธรรมคือสุตตะ เคยยะ”^{๗๓}

ธมม ศัพท์ใช้ในความหมายว่านิสสัคตธรรม ในประโยคเป็นต้นว่า “ก็ในสมัยนั้นแล สภาวธรรมทั้งหลายมีอยู่ คือ ชันธทั้งหลาย”^{๗๔}

ก็ในที่นี้ **ธมม** ศัพท์ใช้ในความหมายว่า **คุณธรรม** เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงเห็นความในพระพุทธพจน์ข้อนี้เป็นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตยังมีคุณข้ออื่นๆ อีก.^{๗๕}

จะเห็นได้ว่า ท่านแจกแจงความหมายของ ธรรม ศัพท์ที่เป็นไปได้หลากหลาย แต่ท้ายที่สุดก็วินิจฉัย ธรรม ศัพท์ในพระสูตรนี้ว่า หมายถึง คุณธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกตัวอย่างหนึ่งในพระคาถาธรรมบท ยมกวรรค เรื่องภิกษุ ๒ สหายมีคาถาว่า

อปปมปิ เจ สหิต ภาสमानโน
ธมมสสุ โหติ อนุธมมจารี.
ราคณฺจ โทสณฺจ ปหาย โมหํ
สมมปปชาโน สุวิมุตตจิตฺโต.
“อนุปาติยานโน อิท วา หุริ วา
ส ภาควา สามณฺณสฺส โหตีติ.”^{๗๖}

^{๗๑} ชู.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๐๔/๓๑๘.

^{๗๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๒๐/๓๖๐.

^{๗๓} อ.ป.ญจก. (ไทย) ๒๒/๗๓/๘๐.

^{๗๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๑/๔๑.

^{๗๕} ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๘/๙๒, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๒๘/๑๔๔.

แปลว่า คนที่กล่าวพุทธพจน์แต่น้อย แต่ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นปกติ ละราคะ โทสะ และโมหะได้แล้ว รู้ชอบ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว ไม่ยึดติดในโลกนี้และโลกหน้า เขาย่อมได้รับผลแห่งความเป็นสมณะ.

ในตัวอย่างนี้อาจคาดเดาจากบริบทว่าน่าจะเกี่ยวข้องกับข้อธรรมที่ควรปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่เมื่อสืบค้นจากอรรถกถาธรรมบทพบว่าท่านอธิบายคำว่า ธมม ศัพท์ในพระคานานี้ไว้ว่า

ธมมสส โหติ อนุธมมจารีติ อุตถมมญาย ธมมมญาย นวโลกุตตรธมมสส อนรูป ธมม ปุพพภาคปฏิบัติทาสาชชาติ จตุปาริสุทธิสีลธตงคอสูกมมฏฐานาติเกท จรณโต อนุธมมจารี โหติ. โส “อชช อชเชวา”ติ ปฏิเวธ อากงขนโต วิจรติ.ธมมสส โหติ อนุธมมจารีติ อุตถมมญาย ธมมมญาย นวโลกุตตรธมมสส อนรูป ธมม ปุพพภาคปฏิบัติทาสาชชาติ จตุปาริสุทธิสีลธตงคอสูกมมฏฐานาติเกท จรณโต อนุธมมจารี โหติ. โส “อชช อชเชวา”ติ ปฏิเวธ อากงขนโต วิจรติ.^{๗๖}

แปลว่า บทพระคานาว่า **ธมมสส โหติ อนุธมมจารี** เป็นต้น ความว่า นรชนรู้ธรรมรู้ธรรมแล้ว ประพฤติธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม ๙ คือประเภทแห่งธรรม มีปาริสุทธิสีล ๔ ชุตตคุณและอสุกกรรมฐาน เป็นต้น ที่นับว่าข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้นย่อมเป็นผู้ซึ่งว่ามีปกติประพฤติธรรมสมควร คือหวังการแห่งตลอดอยู่ว่า เราจักแห่งตลอดในวันนี้ เราจักแห่งตลอดในวันนี้ทีเดียว ชื่อว่าย่อมประพฤติ.

ในบริบทนี้ ท่านมุ่งอธิบายคำว่า ธมม ศัพท์ในคำว่า อนุธมมจารี โดยให้ความหมายว่า ผู้ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นปกติ ดังนั้น ธมม ศัพท์ในที่นี้จึงมีอรรถ (ความหมาย) ว่า ญายะ (ความสมควร) คือ ธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม ตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์อภิธานปิฎก

(๓) ธมม ศัพท์ในพระอภิธรรมปิฎก

ในอัมมสังคณี มีบทมาติกาว่า กุสลา ธมมา. อกุสลา ธมมา. อพฺยากตา ธมมา.^{๗๗} แปลว่า สภาวธรรมที่เป็นกุศล สภาวธรรมที่เป็นอกุศล สภาวธรรมที่เป็นอัพยากต. จะเห็นว่าท่านแปลคำว่า ธมม ศัพท์ว่า สภาวธรรม ซึ่งเป็นความหมายที่กว้าง ไม่จำเพาะเจาะจง เมื่อเป็นเช่นนั้นก็อาจทำให้คาดเดาความหมายไปต่างๆ นาๆ ว่าสภาวธรรมนั้นที่แท้คืออะไร แต่อรรถกถาได้ให้คำตอบที่ชัดเจนไว้แล้วว่า ธมม ศัพท์ในพระอภิธรรมปิฎก ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เท่านั้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอัฐฐสาลินีว่า

^{๗๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๐/๑๙, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐/๓๐.

^{๗๗} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๐/๑๒๒, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๐/๑๕๑.

^{๗๘} อภิ.สง (บาลี) ๓๔/๑/๑, อภิ.สง (ไทย) ๓๔/๑/๑.

ส่วน **ธมม ศัพท์** นี้ใช้ในความหมายว่า การเล่าเรียน (ปริยัติ) เหตุ (เหตุ) คุณ (คุณ) และ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ (นิสสัตตนิชชีวะ) เป็นต้น จริงอยู่

ธมม ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า การเล่าเรียน ในคำว่า “บุคคลบางคนในโลกนี้เรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ (ธมม ปิยาปุณนาคี สุตตฺ เคยย) เป็นต้น

ธมม ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า เหตุ ในคำว่า “ความรู้ในเหตุชื่อว่าปฏิสัมภิทา (เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมาปฺปฏิสัมภิทา) เป็นต้น

ธมม ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า คุณ ในคำเป็นต้นว่า “เพราะธรรมและอธรรมทั้ง ๒ มีผลไม่เหมือนกัน อธรรมนำไปสู่นรก ธรรมให้ถึงสุคติ”

(น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโก สมวิปากิโน,

ธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคคฺติ)

ธมม ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ (นิสสัตตนิชชีวะ) ในคำเป็นต้นว่า “สภาวะธรรมในสมัยนั้นมีอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่” (ตสมิ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ, ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหริติ)

ในพระอภิธรรมมณีนี้ **ธมม ศัพท์** นี้ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เท่านั้น.^{๗๙}

ในตัวอย่างนี้ พระพุทธโฆสะจารย์ได้แสดงความหมายของ **ธมม ศัพท์** ไว้หลายนัย เมื่อท่านแจกแจงความหมายของ **ธมม ศัพท์** ที่เป็นไปได้บางส่วนแล้ว ท่านจึงวินิจฉัย **ธมม ศัพท์** ในที่นี้ (ในพระอภิธรรม) ว่า ใช้ในความหมายว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ (นิสสัตตนิชชีวะ) เท่านั้น

๔) การอ้างอิงพระบาลี

ในการอธิบายขยายความของพระอรรถกถาจารย์ เมื่อข้อความที่ท่านอธิบายนั้นยังไม่หนักแน่น ไม่มั่นคงเพียงพอ ท่านมักจะยกข้อความที่มีเหตุผล มีความหนักแน่น ไม่คลุมเคลือ และน่าเชื่อถือ^{๘๐} มาประกอบการอธิบาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การยกข้อความที่เป็นพระพุทฺธพจน์จากพระไตรปิฎกมาอ้างอิง เนื่องจากพระพุทฺธพจน์จากพระไตรปิฎกจัดเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดตะและสุดตานุโลม ซึ่งมีความน่าเชื่อถือมากที่สุดในบรรดาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังนั้นเมื่ออ้างอิงหลักฐานจากพระไตรปิฎก การอธิบายความของอรรถกถาซึ่งจัดเป็นชั้นอาจริยวาทีจึงมีความน่าเชื่อถือหนักแน่นมากยิ่งขึ้นและย่อมมากกว่าการยกเหตุผลสมควรใดๆ ของพระอรรถกถาจารย์เอง การอ้างอิงพระบาลีนี้เป็นวิธีที่พบมากในคัมภีร์อรรถกถา ดังตัวอย่างในปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐวณณนา ตอนที่ท่านอธิบายเรื่องมงคลชื่อว่า “อเสวนา จ พาลานํ การไม่คบคนพาล” มีข้อความตอนหนึ่งว่า

^{๗๙} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/-/๘๖, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๑๓๗.

^{๘๐} คัมภีร์วากยสังสยวิโสธนีเรียกประโยคที่ให้การสนับสนุนหรือย้ำข้อความที่ได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้า เพื่อให้ข้อความนั้นหนักแน่นน่าเชื่อถือด้วยเหตุผลที่เหมาะสมหรือด้วยการอ้างอิงพระบาลีเป็นต้นว่า ทฬทฺทริณฺณ และเรียกประโยคก่อนหน้าว่า ทฬทฺทริณฺณ; พระโสภิตมหาเถระ, **วากยสังสยวิโสธนี** คัมภีร์ว่าด้วยการใช้ประโยคภาษาบาลี, แปลโดย พระมหานมิตร ธรรมสาร, ป.๕๙ และ จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๕๕), หน้า ๑๖.

ตตถ **พาลา นาม** เย เกจิ ปาณาติปาตาทิกุสลกมมปถสมนนาคตา สตุตา เต ตีหากาเรหิ
ชานิตพฺพา. ยถา “ตีณิมานิ ภิกฺขเว พาลสฺส พาลลฺกฺขณานิ”ติ สุตฺต^{๘๑}

แปลว่า บรรดาคนพาลและบัณฑิตเหล่านั้น สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ประกอบด้วย
อกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีการฆ่าสัตว์เป็นต้น **ชื่อว่า คนพาล** คนพาลเหล่านั้นใครๆ พึงรู้จักได้ด้วย
อาการ ๓ ประการ เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของคนพาล
๓ ประการนี้”.

ลักษณะของคนพาลในพระสูตรที่พระพุทธโฆसाจารย์ยกมาเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดตานุโลม
มีข้อความว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว พาลสฺส พาลลฺกฺขณานิ พาลนิมิตฺตานิ พาลาปทานานิ. กตมานิ ตีณิ ? อิท
ภิกฺขเว พาโล ทุกฺจินติตฺตินฺตี จ โหติ พุทฺธาสิตฺถาสี จ ทุกฺกมฺมการี จ.^{๘๒}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของคนพาล เครื่องหมายของคนพาล ความประพฤติน่าเกลียด
ของคนพาล ๓ ประการนี้ ลักษณะของคนพาล ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ คนพาลในโลกนี้ ๑) ชอบคิด
แต่เรื่องชั่ว ๒) ชอบพูดแต่เรื่องชั่ว ๓) ชอบทำแต่กรรมชั่ว.

เมื่อท่านอธิบายลักษณะของคนพาลโดยอ้างอิงข้อความที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแล้ว ท่านก็ได้
อธิบายลักษณะของบัณฑิต ในทำนองเดียวกันอีกดังนี้

ตตถ **ปณฺธิตา นาม** เย เกจิ ปาณาติปาตาเวรมณิอาทิสกฺุสลกมมปถสมนนาคตา สตุตา เต
ตีหากาเรหิ ชานิตพฺพา. ยถา “ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺธิตสฺส ปณฺธิตลฺกฺขณานิ”ติ สุตฺต^{๘๓}

แปลว่า บรรดาคนพาลและบัณฑิตเหล่านั้น สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ประกอบด้วย
กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีเจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น **ชื่อว่า บัณฑิต** บัณฑิตเหล่านั้นใครๆ
พึงรู้จักได้ด้วยอาการ ๓ ประการ เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย
ลักษณะของบัณฑิต ๓ ประการนี้”.

ลักษณะของบัณฑิตในพระสูตรที่พระพุทธโฆसाจารย์ยกมาเป็นหลักฐานอ้างอิงชั้นสุดตานุโลม
มีข้อความว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ปณฺธิตสฺส ปณฺธิตลฺกฺขณานิ ปณฺธิตนิมิตฺตานิ ปณฺธิตาปทานานิ. กตมานิ ตีณิ ?
อิธ ภิกฺขเว ปณฺธิโต สุจฺฉินฺติตฺตินฺตี จ โหติ สุทฺธาสิตฺถาสี จ สุกตมฺมการี จ.^{๘๔}

^{๘๑} พุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๐๙, พุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๘๗.

^{๘๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๑, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๑.

^{๘๓} พุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๓/๑๑๐-๑๑๑, พุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๓/๑๘๕.

^{๘๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๓/๒๙๙, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓/๑๔๒.

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของบัณฑิต เครื่องหมายของบัณฑิต ความประเสริฐไม่ขาดสาย ของบัณฑิต ๓ ประการนี้ ลักษณะของบัณฑิต ๓ ประการ อะไรบ้าง คือ บัณฑิตในโลกนี้ ๑) ชอบคิดแต่เรื่องดี ๒) ชอบพูดแต่เรื่องดี ๓) ชอบทำแต่กรรมดี.

การที่พระอรรถกถาจารย์ได้นำข้อความจากพระบาลีกล่าวคือพระไตรปิฎกมาอ้างอิงเป็นหลักฐานสนับสนุนการอธิบายของท่าน แสดงให้เห็นว่าท่านนิยมที่จะไม่อธิบายโดยอัตโนมติ ในเมื่อมีคำอธิบายอยู่แล้ว เหตุนี้จึงทำให้การอธิบายความของท่านมีความหนักแน่น น่าเชื่อถือ และได้รับการยอมรับมากยิ่งขึ้น

๕) อุปมาอุปไมย

การอธิบายขยายความด้วยการยกอุปมาเปรียบเทียบ ที่เรียกว่า อุปมาอุปไมย เป็นอีกวิธีการที่พระอรรถกถาจารย์นำมาใช้มาก เพื่อช่วยให้เข้าใจเนื้อความที่กำลังอธิบายมากขึ้น ในคัมภีร์สุโขทัยกล่าวไว้ว่า คำที่นำมาเปรียบเรียกว่า อุปมานะ (อุปมาน) สิ่งที่ถูกเปรียบเรียกว่า อุปไมย (อุปเมย) การเปรียบเทียบกับอุปมาอุปไมยนี้เป็นลักษณะแห่งอสังการคือความงามทางภาษาอย่างหนึ่ง สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจยิ่งขึ้น สมดังภาษิตในมหาเวทลลสูตรแห่งพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย มูลปณณาสก ที่กล่าวถึงการอุปมาว่า

เตนหาสุโส อุปมนเต กริสสามิ. อุปมายปิเธกเจ วิญญู ปุริสา ภาสิตสส อตุลฺล อาชานนติ.^{๘๖}

แปลว่า ถ้าเช่นนั้น ผมจักอุปมาให้ท่านฟัง เพราะวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ย่อมทราบความแห่งภาษิตได้ด้วยอุปมา.

ในคัมภีร์อรรถกถามีตัวอย่างอุปมาอุปไมยอยู่ทั่วไป เช่นข้อความที่เป็นจลนนิยะ (ร้อยแก้ว) ในอัฐสาลีนี้ ตอนที่ว่าด้วยทรงพิจารณาอิทธิธรรมทั้ง ๗ ปรกณ์ว่า

บรรดาปรกณ์ทั้ง ๗ ปรกณ์นั้น แม้เมื่อพระศาสดาทรงพิจารณาธัมมสังคณีปรกณ์ พระรัศมีทั้งหลายก็ได้ชานออกจากพระสรีระ แม้เมื่อพระองค์ทรงพิจารณาวิภังคปรกณ์ ธาตุกถาปรกณ์ บุคคลบัญญัติปรกณ์ กถาวัตถุปรกณ์ และยมกปรกณ์ พระรัศมีทั้งหลายก็ได้ชานออกจากพระสรีระ แต่ว่า เมื่อใด พระองค์ทรงลงสู่มหาปรกณ์ แล้วทรงเริ่มการพิจารณาว่า “เหตุปัจจุโย อารมมณปัจจุโย ฯ เปฯ อวิคตปัจจุโย” เมื่อนั้น เมื่อพระองค์พิจารณาสมันตปิฎกฐานทั้ง ๒๔ ประการอยู่ พระสัพพัญญุตญาณจึงได้โอกาสในมหาปรกณ์โดยส่วนเดียวเท่านั้น **เหมือนอย่างว่าปลาใหญ่ชื่อติมิรปิงคละย่อมได้โอกาสในมหาสมุทร ที่ลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์โดยส่วนเดียวเท่านั้น ฉนใด พระสัพพัญญุตญาณก็ย่อมได้โอกาสในมหาปรกณ์ โดยส่วนเดียวเท่านั้น ฉนนัน.**^{๘๗}

^{๘๕} พระคันธสาราภิวงศ์, สุโขทัยการมัญชร, หน้า ๓๖๔.

^{๘๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๕๖/๔๐๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๖/๔๙๕.

^{๘๗} อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/-/๑๔, อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๒๙.

ตัวอย่างนี้อรรถกถาแสดงเนื้อความเปรียบเทียบไว้ชัดเจน คือ เปรียบพระสัพพัญญุตญาณเหมือนปลาติมิรปิงคละ และเปรียบมหาปภังคะ (มหาปฐฐาน) ทั้ง ๒๔ ประการเหมือนมหาสมุทรที่ลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์

หรือในตัวอย่างเกี่ยวกับการเจริญอานาปานสติในสัทธัมมปัปกาสนี อรรถกถาพุทธทศนิกาย ปฏิสัมภิทามรรคมีข้อความว่า

อัย ปน โทวารโกปมา— เสยฺยถาปิ โทวารโก นครสฺส อนฺโต จ พหิ จ ปุริเส “โก ตวํ กุโต วา อาคโต กุหิ วา คจฺฉสิ กิ วา เต หตฺถเถ”ติ น วิมฺสติ. น หิ ตสฺส เต ภารา ทวารปฺปตฺตํ ทวารปฺปตฺตํ เยว ปน วิมฺสติ เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน อนฺโตปวิจฺจวาตา จ พหิณิกฺขนตฺวาตา จ น ภารา โหนติ ทวารปฺปตฺตา ทวารปฺปตฺตาเยว ภาราติ อัย โทวารโกปมา.^{๘๘}

แปลว่า ส่วนอุปมาแห่งนายประตุนี้มีพึงทราบดังต่อไปนี้ อุปมาเหมือนนายประตุนั้นไม่พิจารณาบุคคลทั้งภายในและภายนอกเมืองว่า “ท่านเป็นใครมาจากไหน หรือจะไปไหน หรืออะไรในมือของท่าน” เพราะว่า บุคคลเหล่านั้นไม่ใช่ภาระของเขา แต่เขาย่อมพิจารณาเฉพาะคนที่มาถึงประตูแล้วๆ เท่านั้นฉันใด ลมที่เข้าไปภายในและลมที่ออกไปภายนอกก็ไม่ใช่ภาระของภิกษุนี้ฉันนั้นเหมือนกัน ลมที่ถึงทวารแล้วๆ เท่านั้น จึงเป็นภาระ นี่เป็นอุปมาด้วยนายประตุนั้น

ในตัวอย่างนี้ ท่านอธิบายการตั้งจิตของผู้ที่กำลังเจริญอานาปานสติว่าไม่มีภาระที่จะพิจารณาลมหายใจที่เข้าไปภายในและลมหายใจที่ออกไปภายนอก แต่ให้พิจารณาเฉพาะลมที่มาถึงทวาร (จมูก) แล้วเท่านั้น โดยเปรียบเทียบเหมือนนายประตุนั้นไม่มีภาระในการพิจารณาบุคคลทั้งภายในและภายนอกเมือง แต่พิจารณาเฉพาะผู้ที่มาถึงประตูแล้วเท่านั้น ในที่นี้ท่านเปรียบเทียบของผู้เจริญอานาปานสติเหมือนนายประตุนั้น เปรียบลมที่เข้าไปภายในและลมที่ออกไปภายนอกเหมือนบุคคลทั้งภายในและภายนอกเมือง และเปรียบลมที่มาถึงทวารเหมือนบุคคลที่มาถึงประตู

อนึ่ง การอุปมาอุปไมยยังพบมากในพระบาลีที่เป็นคาถา (ร้อยกรอง) เช่นในคาถาธรรมบท เป็นต้น ดังตัวอย่างเรื่องปฐมโพธิกถา ตอนที่ทรงเปล่งอุทานว่า

อเนกชาติสํสารี สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ
คหการํ คเวสนฺโต ทุกฺขา ขาติ ปุณฺณปุณฺ. ^{๘๙}

แปลว่า เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบ จึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเนกชาติ เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์.

เพื่อให้เข้าใจเนื้อความในคาถาดังกล่าว พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายอุปมาอุปไมยในคาถาไว้ว่า เปรียบนายช่างเหมือนตัณหา เปรียบเรือนเหมือนอัตภาพ และเปรียบเทียบการไม่พบนายช่างผู้สร้างเรือนเหมือนการไม่พบพระโพธิญาณ

^{๘๘} ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๑๖๓/๑๑๑, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๑๖๓/๑๕๐.

^{๘๙} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๓/๙๕, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๕๓/๑๑๙.

๖) ปุจฉาวิสัชนา

วิธีการอธิบายขยายความของอรรถกถาที่ท่านนิยมใช้มากอีกวิธีหนึ่งคือ การตั้งคำถามและตอบคำถามที่เรียกกันว่า ปุจฉาและวิสัชนา พระอรรถกถาจารย์ท่านตั้งคำถามแล้วประสงค์จะตอบคำถามที่ท่านตั้งไว้เอง (กเถตุกัมมตาปุจฉา)^{๙๐} เพื่อให้ผู้อ่านสามารถทราบวัตถุประสงค์และเนื้อหาสาระที่ท่านจะอธิบาย ซึ่งปุจฉาและวิสัชนาในลักษณะนี้พบได้ตั้งแต่เริ่มต้นคัมภีร์ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่าง การที่ท่านชำระคำเริ่มต้น (นิทานโสธนะ) ในปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐวณณาดังนี้

ก็การแสดงสรณะ ๓ ประการนี้ว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นสรณะ ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ (พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ) เป็นเบื้องต้นของขุททกปาฐะ ๙ ประเภทนั้น ขุททกปาฐะ ๙ ประเภทนั้นมีหัวข้อแห่งการพรรณนาความหมายดังต่อไปนี้ว่า

สรณะ ๓ ประการ **ใครกล่าวไว้ กล่าวไว้ที่ไหน กล่าวไว้เมื่อไร กล่าวไว้เพราะเหตุไร และพระผู้มีพระภาคแม่ที่มีได้ตรัสสรณะ ๓ ประการไว้ตั้งแต่ต้น เพราะเหตุไร จึงมาตรัสไว้ตั้งแต่ต้นในที่นี้**

ข้าพเจ้าทำการชำระคำเริ่มต้นในขุททกนิกายนี้แล้ว ต่อจากนั้น ก็จะชี้แจงการถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ และบุคคลผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะไว้

จะแสดงการขาดและการไม่ขาด แม้ทั้งผล และสรณะที่ควรถึง นัยนี้แม้ในสรณะที่ ๒ เป็นต้นว่า “ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นสรณะ” ใครๆ ก็จะได้

จะอธิบายเหตุในการกำหนดโดยลำดับ และจะประกาศพระรัตนตรัยนี้ไว้ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย.^{๙๑}

จากข้อความนี้ พระพุทธโฆสะจารย์ได้แสดงเจตนารมณ์ในการตั้งคำถาม เช่น ใครกล่าวไว้ เป็นต้น ไว้ตั้งแต่เริ่มรจนาคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐวณณา เพื่อให้ผู้อ่านทราบแนวทางหรือลำดับการดำเนินเรื่องก่อน จากนั้นท่านจึงตอบคำถามที่ได้ตั้งไว้เหล่านั้น ภายหลังจากตอบคำถามทั้งหมดแล้ว ท่านได้แสดงเนื้อหาสาระในคัมภีร์ตามที่ท่านได้ระบุไว้ไปตามลำดับ มีการพรรณนาว่าด้วยพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ และบุคคลผู้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะไว้ เป็นต้น

นอกจากปุจฉาและวิสัชนาที่ท่านมุ่งให้ผู้อ่านทราบแนวทางหรือลำดับการดำเนินเรื่องนั้นๆ ดังกล่าวแล้ว ในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง ยังพบปุจฉาและวิสัชนาเพื่อเน้นย้ำหลักการหรือแนวคิดที่พระอรรถกถาจารย์ต้องการอธิบายเป็นพิเศษอีกด้วย ขอยกตัวอย่างในอัฐสาลินีมาดังข้อความว่า

^{๙๐} ปุจฉามี ๕ อย่าง คือ (๑) อธิฐฐโชตนาปุจฉา (คำถามเพื่อให้กระจ่างในสิ่งที่ตนยังไม่เห็น) (๒) ทิฐฐสังสันทนาปุจฉา (คำถามเพื่อเทียบกับสิ่งที่ตนเห็นแล้ว) (๓) วิมติเชตนาปุจฉา (คำถามเพื่อตัดความสงสัย) (๔) อนุมติปุจฉา (คำถามเพื่อรับอนุมติ) (๕) กเถตุกัมมตาปุจฉา (คำถามโดยใครจะกล่าวเสียเอง); อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๗๐/๙๒, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๗๐/๑๑๗-๑๑๘.

^{๙๑} ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๑/-/๓-๔, ขุ.ขุ.อ.(ไทย) ๑/-/๖-๗.

อิม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพาติ เอตถ ทสฺสนํ นาม โสตาปตติมคฺโค; เตน ปหาตพฺพาติ อตฺถอ.
‘กสฺมา ปน โสตาปตติมคฺโค ทสฺสนํ นาม ชาโต’ติ? ‘ปรํ นิพฺพานทสฺสนโต’. ‘นฺนุ โคตฺรภู ปจฺมตรํ
ปสฺสตี’ติ ‘โน น ปสฺสตี; ทิสฺวาปิ กตฺตพฺพกิจจํ ปน น กรฺโต สํโยชนานํ อปฺปหานโต. ตสฺมา ปสฺสตี’ติ
น วตฺตพฺโป.^{๙๒}

แปลว่า ที่ชื่อว่า ทสฺสนะ ในคำนี้ว่า “สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค”
(อิม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา) ได้แก่ โสตาปัตติมรรค อธิบายว่า สภาวะธรรมเหล่านี้
อันโยคาวจรบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรคนั้น

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โสตาปัตติมรรคจึงชื่อว่า ทสฺสนะ

ตอบว่า เพราะเห็นพระนิพพานก่อน

ถามว่า โคตรภูญาณย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่า มิใช่หรือ

ตอบว่า โคตรภูญาณย่อมไม่เห็น หามิได้ แต่ว่า โคตรภูญาณนั้นครั้งเห็นแล้วก็ได้ทำกิจที่ตน
พึงกระทำ เพราะยังละสังโยชน์ทั้งหลายไม่ได้ เพราะเหตุนั้น ใครๆ จึงไม่ควรจะกล่าวว่า
“โคตรภูญาณย่อมเห็น”.

ข้อความข้างต้นนี้เป็นปุจฉาและวิสัชนาเพื่อยืนยันหลักการหรือแนวคิดที่พระอรรถกถาจารย์
ต้องการแสดงเป็นพิเศษ คือ ท่านแสดงโสดาปัตติมรรคว่าได้ชื่อว่าทสฺสนะเพราะเห็นพระนิพพานก่อน
ทั้งที่โคตรภูญาณเห็นพระนิพพานก่อนกว่าทสฺสนะก็ตาม ดังนั้นท่านจึงตั้งคำถามเช่นนั้นแล้วตอบด้วย
เหตุผลว่า โคตรภูญาณย่อมไม่เห็น หามิได้ (หมายถึง เห็น) แต่เมื่อเห็นแล้วโคตรภูญาณก็ไม่ได้ทำกิจ
ที่ควรทำคือการละสังโยชน์ทั้งหลาย ในท้ายที่สุดท่านจึงสรุปว่า จึงไม่ควรจะกล่าวว่าโคตรภูญาณ
ย่อมเห็นพระนิพพานก่อน

อนึ่ง เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนของฝ่ายเถรวาทให้ถูกต้องมั่นคง พระอรรถกถาจารย์ยังใช้
ปุจฉาและวิสัชนาเพื่อป้องกันการคัดค้าน (โจทนา) จากฝ่ายอื่นด้วย คำว่าฝ่ายอื่นในที่นี้หมายถึงฝ่ายที่
คัดค้านหลักการของเถรวาทนั่นเอง ดังตัวอย่างที่พบในอรรถุสาลินีว่า

แต่ว่าโดยการกำหนดปกรณัม พระอภิธรรมนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงตั้งไว้ด้วยอำนาจแห่ง
ปกรณัม ๗ คือ ๑) ัมมสังคณิปกรณัม ๒) วิภังคปกรณัม ๓) ธาตุกถาปกรณัม ๔) ปุคคลบัญญัติปกรณัม
๕) กลาวัตถุปกรณัม ๖) ยมกปกรณัม ๗) ปิฎฐานปกรณัม

พระดำรัสในพระอภิธรรมนี้ เป็นคำพูดที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลาย แต่อาจารย์ผู้เป็น
วิตันทวาที (ผู้พูดให้หลงเชื่อ คือปรวาที) กล่าวว่า “เพราะเหตุไร ท่านอาจารย์จึงรวมเอากลาวัตถุปกรณัม
เข้าไว้ด้วย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานผ่านไป ๒๑๘ ปี พระโมคคัลลียุตติสสเถระจึงตั้ง
กลาวัตถุปกรณัมนี้ไว้มิใช่หรือ เพราะเหตุนี้ท่านอาจารย์จึงควรตัดกลาวัตถุปกรณัมนั้นออกไปมิใช่หรือ
เพราะเป็นปกรณัมที่พระสาวกกกล่าวไว้”

^{๙๒} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๐๐๙/๔๑๕, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑๐๐๙/๖๘๖-๖๘๗.

สกวาทิ : ก็พระอภิธรรมมี ๖ ประการหรือ

ปรวาทิ : ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น

สกวาทิ : ถ้าเช่นนั้น ท่านกล่าวอย่างไร

ปรวาทิ : พระอภิธรรมมี ๗ ประการ

สกวาทิ : ท่านรวมปกรณ์ไหนเป็น ๗ ประการ

ปรวาทิ : ประการชื่อว่ามหาธัมมมัทธยมีอยู่ ข้าพเจ้ารวมกับประการชื่อว่ามหาธัมมมัทธยนั้น
จึงเป็น ๗ ประการ

สกวาทิ : ในมหาธัมมมัทธยปกรณ์ ไม่มีคำที่ยังไม่เคยกล่าวไว้ และวาระแห่งปัญหาที่เหลือก็มี
เล็กน้อย พระอภิธรรมจึงมี ๗ ประการ พร้อมกับภกาวัตถุปกรณ์

ปรวาทิ : พระอภิธรรมมิได้มี ๗ ประการ พร้อมกับภกาวัตถุปกรณ์ ประการชื่อมหาธาตุกถามีอยู่
พระอภิธรรมจึงมี ๗ ประการพร้อมกับประการชื่อมหาธาตุกถามัน

สกวาทิ : ในมหาธัมมมัทธยปกรณ์ ไม่มีคำที่ยังไม่เคยกล่าวไว้ก่อน และวาระแห่งปัญหา
ที่เหลือก็มีเล็กน้อย ในมหาธาตุกถามปกรณ์ ก็ไม่มีคำที่ยังไม่เคยกล่าวไว้ แบบแผนที่เหลือ
ก็มีเพียงเล็กน้อยเหมือนกัน พระอภิธรรมจึงมี ๗ ประการพร้อมกับภกาวัตถุปกรณ์นั้นแหละ.^{๙๓}

ตัวอย่างนี้เป็นการถามตอบกันระหว่างฝ่ายสกวาทิ (ในที่นี้หมายถึง ภิกษุในภิกษุภิกษุภิกษุ)
และฝ่ายปรวาทิ (ในที่นี้หมายถึง ภิกษุในภิกษุอื่นนอกจากภิกษุภิกษุภิกษุ และพวกอัญญเดียรฉัตรที่ถือ
สัสสวาทะ) ผู้คัดค้านการรวมภกาวัตถุเข้าไว้ในพระอภิธรรม ๗ ประการ โดยยกเหตุผลว่าภกาวัตถุเป็น
สาวกภาสิตที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระยกขึ้นตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๓ หลังพุทธปรินิพพานล่วงไป
๒๑๘ ปี ปุจฉาและวิสัชนาที่ยกมาแสดงให้เห็นเหตุผลของทั้งสองฝ่าย และเมื่อได้อ่านเรื่องราวเกี่ยวกับ
ความเป็นมาของภกาวัตถุตามที่พระพุทธโฆสจารย์อธิบายต่อจากนี้อย่างครบถ้วนก็จะทราบว่าหลักการ
และเหตุผลของฝ่ายสกวาทิที่สามารถหักล้างสิ่งที่ฝ่ายปรวาทิคัดค้านไว้ได้ทั้งหมด

๗) การแสดงวินิจฉัยของโบราณจารย์

เนื่องจากคัมภีร์อภินวอรรถกถาเกิดขึ้นจากการปริวรรตคัมภีร์โบราณอรรถกถาหลายคัมภีร์
มีมหาอรรถกถาเป็นต้น ดังนั้น ในการอธิบายหรือวินิจฉัยความของศัพท์ธรรมต่างๆ พระอรรถกถาจารย์
จึงแสดงหลักฐานอันเป็นความคิดเห็นของโบราณอรรถกถาเหล่านั้นอย่างตรงไปตรงมา เพื่อให้ทราบ
ความหลากหลายของข้อวินิจฉัยจากโบราณอรรถกถาเหล่านั้น โดยการใช้คำว่า “โบราณจารย์” บ้าง
ออกชื่อของคัมภีร์โบราณอรรถกถานั้นๆ บ้าง หรือใช้คำว่า “วินิจฉัยนอกพระบาลี” บ้าง ดังตัวอย่างใน
สมันตปาสาทิกา จตุตถปาราชิก ซึ่งมีข้อความว่า

^{๙๓} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/-/๔, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๗-๘.

แม้เมื่อภิกษุกล่าวว่า “ข้าพเจ้ารู้ชัดสัจจะ ๔ แล้ว สัจจะ ๔ ข้าพเจ้ารู้ชัดแล้ว” ก็ต้องอาบัติปาราชิกเหมือนกัน ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะคำว่า การรู้ชัดสัจจะเป็นคำเรียกมรรคโดยปริยาย เพราะในวิภังค์ ท่านกล่าวไว้ว่า “ปฏิสัมภิทา ๓ เกิดขึ้นในจิตตูปบาท ๔ ที่สัมปยุตด้วยญาณ ฝ่ายกามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในจิตตูปบาท ๔ ที่สัมปยุตด้วยญาณฝ่ายกิริยา อตถปฏิสัมภิทาเกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้ด้วย เกิดขึ้นในมรรค ๔ และผล ๔ ด้วย” ดังนั้น เมื่อภิกษุกล่าวว่า “ข้าพเจ้าได้ธัมมปฏิสัมภิทา” ว่า “ข้าพเจ้าได้นิรุตติปฏิสัมภิทา ฯลฯ ได้ปฏิภาณปฏิสัมภิทา” หรือว่า “ข้าพเจ้าได้อตถปฏิสัมภิทาอันเป็นโลกิยะ” ยังไม่ต้องอาบัติปาราชิก แม้เมื่อกล่าวว่า “ข้าพเจ้าได้ปฏิภาณปฏิสัมภิทา” อาบัตียังไม่ถึงที่สุดก่อน แต่เมื่อกล่าวว่า “ข้าพเจ้าได้อตถปฏิสัมภิทาที่เป็นโลกุตตระ” จึงต้องอาบัติปาราชิก

ในอรรถกถาสังเขปะ ท่านอธิบายไว้ว่า เมื่อภิกษุกล่าวโดยไม่ต่างกันว่า “ข้าพเจ้าได้บรรลุอตถปฏิสัมภิทา” ก็ต้องอาบัติปาราชิก

ในอรรถกถากรุณี ท่านอธิบายไว้ว่า ย่อมไม่พ้น แต่ใครๆ ไม่อาจทำความเข้าใจอย่างอื่นให้เป็นประมาณได้ เพราะท่านวิจารณ์ไว้ใน**มหาอรรถกถา**ว่า ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ยังไม่ต้องอาบัติปาราชิก ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อาบัตียังไม่ถึงที่สุด ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ยังไม่ต้องอาบัติปาราชิก

ในอรรถกถามหาปัจจรีและอรรถกถาสังเขปะ ท่านอธิบายไว้ว่า แม้เมื่อภิกษุกล่าวว่า “ข้าพเจ้าเข้านิโรธสมาบัติ” หรือว่า “ข้าพเจ้าได้นิโรธสมาบัติ” ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะนิโรธสมาบัติไม่ใช่โลกิยะและโลกุตตระ แต่ถ้าภิกษุนั้นมีความคิดอย่างนี้จึงพยากรณ์ว่า “ธรรมดานิโรธ พระอนาคามีหรือพระชีนาสพจึงเข้าได้ คนจรรู้เราว่าเป็นผู้ใดผู้หนึ่งในบรรดาพระอนาคามีหรือพระชีนาสพเหล่านั้น และเขาก็เข้าใจภิกษุนั้นว่าเป็นเช่นนั้น จึงต้องอาบัติปาราชิก คำนั้น พิจารณาแล้วพึงเชื่อ

แม้เมื่อภิกษุกล่าวว่า “ข้าพเจ้าเป็นพระโสดาบัน ในกาลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า กัสสปะในอดีตภพ” ไม่ต้องอาบัติปาราชิก แท้จริง อาบัตียังไม่ถึงที่สุด เพราะเธอกล่าวพาดพิงไปถึงขั้นที่เป็นอดีต.^{๙๔}

ในตัวอย่างนี้ พระพุทธโฆสาจารย์ได้แสดงเนื้อหาว่าด้วยเรื่องการปรับอาบัติปาราชิกเพราะการอวดอุตตริมนุสสธรรมไว้ในย่อหน้าแรก จากนั้นท่านจึงแสดงเนื้อหาของโบราณอรรถกถาอื่นๆ เพื่อให้ทราบข้อวินิจฉัยเพิ่มเติม ซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า นับบางประเด็น อรรถกถาเหล่านี้ก็มีข้อวินิจฉัยที่สนับสนุนกันบ้าง บางประเด็นก็คัดค้านกันบ้าง แต่พระพุทธโฆสาจารย์ท่านยังคงแสดงข้อวินิจฉัยเหล่านี้ไว้ทั้งหมดอย่างตรงไปตรงมา เพื่อประโยชน์ในการวินิจฉัยอาบัติน้อยใหญ่ในจตุตถปาราชิกสิกขาบทนี้ อีกทั้งการแสดงมติหรือข้อวินิจฉัยของโบราณอรรถกถาไว้ทั้งหมดก็เป็นเครื่องยืนยันหลักการที่ท่านยึดถือไว้ในการแต่งอธิบายพระพุทธานุญาตว่า “ท่านไขมหาอรรถกถาเป็นหลักในการสังวรณนา ไม่ละทิ้งข้อความอันควรจากที่ท่านกล่าววินิจฉัยไว้ในอรรถกถามหาปัจจรีและ

^{๙๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑๙๙/๕๓๖-๕๓๗, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑๙๙/๖๗๖-๖๗๗.

อรรถกถาต่างๆ ที่ปรากฏ มีอรรถกถาภุณทีเป็นต้น”^{๙๕} และ “การไม่กล่าวต่ออาจารย์และการไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน คือ ไม่เสนอความเห็นผิดไปจากอาจารย์ แต่นำเสนอความคิดเห็นของอาจารย์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อย่างตรงไปตรงมา”^{๙๖} ตามที่ผู้วิจัยกล่าวไว้แล้วในหัวข้อ ๓.๑ หลักการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถา

๘) การคัดค้านมติของฝ่ายอื่น

นอกจากการแสดงการวินิจฉัยข้อธรรมของโบราณาจารย์แล้ว พระอรรถกถาจารย์ยังแสดงความคิดเห็นคัดค้านมติของนิกายหรือลัทธิศาสนาอื่นซึ่งไม่สอดคล้องกับหลักการของฝ่ายเถรวาทเป็นที่ทราบกันดีว่า ในยุคอรรถกถา พระพุทธศาสนาในลังกามีการแตกแยกของสงฆ์ออกเป็นหลายนิกาย และยังมีลัทธิศาสนาอื่นนอกไปจากเถรวาทอีกด้วย ดังนั้นเมื่อจะวินิจฉัยความคิดเห็นของฝ่ายอื่น พระอรรถกถาจารย์จึงเลี่ยงการออกชื่อของนิกายหรือลัทธิศาสนาเหล่านั้นเพื่อไม่ให้เกิดความขัดแย้งระหว่างฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายอื่น แต่ท่านใช้คำว่า อาจารย์บางพวก (เกจิ) เป็นต้น แทน ดังตัวอย่างในสมันตปาสาทิกาวา

ในกรรม ๒ อย่างนั้น กรรมหนัก ๖ อย่างนี้ ได้แก่ การสมมุติสมา การถอนสมา การให้ผ้ากฐิน การรื้อกฐิน การแสดงที่สร้างกุฏิ และการแสดงที่สร้างวิหาร ไม่พึงอุปโลกน์ทำ พึงสวดญัตติทุติยกรรมวาจาเท่านั้น กรรมเบาเหล่านี้ คือ การสมมุติ ๑๓ อย่างที่เหลือ การสมมุติในการให้ถือนาสนะ และการให้มรดกจีวร เป็นต้น แม้อุปโลกน์ทำก็ควร

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ญัตติทุติยกรรมนั้นไม่พึงทำด้วยอำนาจญัตติกรรมและญัตติจตุตถกรรมเท่านั้น เมื่อทำด้วยอำนาจญัตติจตุตถกรรม เป็นกรรมที่มั่นคงกว่า เพราะฉะนั้น พึงทำ”

คำนั้น ถูกคัดค้านว่า “ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ความสังกะแห่งกรรมย่อมมีได้ เพราะฉะนั้น ไม่พึงทำ” ก็ถ้ากรรมนั้นเสียหายโดยอักษระ เสียหายโดยบทหรือมีบทอันสวดไม่ชัด จะสวดซ้ำ ๆ เพื่อชำระกรรมนั้น ก็ควร การสวดซ้ำนี้เป็นทัฬหกรรมแห่งกรรมอันไม่กำเริบ คงเป็นกรรมในกรรมที่กำเริบได้.^{๙๗}

ในตัวอย่างนี้ ความเห็นของอาจารย์บางพวกที่ว่ากรรมหนัก ๖ อย่าง สามารถทำด้วยญัตติจตุตถกรรมซึ่งเป็นกรรมที่มั่นคงกว่านั้น พระพุทธโฆสาจารย์ได้แสดงวินิจฉัยคัดค้านความเห็นนั้น ดังที่ท่านแสดงไว้อย่างชัดเจนว่า กรรมหนักทั้ง ๖ อย่างนั้นพึงทำด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาเท่านั้น และหากทำกรรมทั้ง ๖ อย่างนั้นด้วยญัตติจตุตถกรรม ก็จะทำให้เกิดการสับสนปนเปกันในการรวมทั้งสองประเภทคือญัตติทุติยกรรมกับญัตติจตุตถกรรม ดังนั้นจึงไม่พึงทำ

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน วิมาหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๔, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/-/๒-๔, อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๔.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๒๕/๑๔๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๒๕/๒๑๔, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๕๘๑/๑๓๒, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๘๑/๒๒๖.

^{๙๗} วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๘๒/๕๔๗-๕๔๘, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๘๒/๗๐๐.

อีกตัวอย่างหนึ่งในสมันตปาสาทิกาว่า

แต่ในอรรถกถาสังเขปะ ท่านอธิบายไว้ว่า **อาจารย์บางพวก**กล่าวว่า เมื่อภิกษุบอกว่า “ในอดีตข้าพเจ้าได้สมาบัติ ๘” ไม่ต้องอาบัติปาราชิก เพราะสิ่งที่เป็นอดีตเป็นกุปปธรรม แต่เมื่อภิกษุกล่าวว่า ข้าพเจ้าได้สมาบัติ ๘ ในภพนี้ จึงต้องอาบัติปาราชิก เพราะเป็นอกุปปธรรม คำที่ท่านอธิบายไว้ในอรรถกถาสังเขปะนั้น ถูกค้านไว้ในอรรถกถาสังเขปะนั้นเองว่า เมื่อภิกษุกล่าวหมายถึงอรรถกถาอดีต ไม่ต้องอาบัติปาราชิก เมื่อกล่าวหมายถึงอรรถกถาปัจจุบันเท่านั้น จึงต้องอาบัติปาราชิก.^{๔๘}

ในตัวอย่างนี้ พระพุทธโฆสะจารย์ได้นำความเห็นของอาจารย์บางพวกที่ปรากฏอยู่ในอรรถกถาสังเขปะมาแสดง แต่ท่านก็ได้วินิจฉัยเปรียบเทียบให้เห็นว่าแม้แต่อรรถกถาสังเขปะนั้น ความเห็นของอาจารย์บางพวกนั้นก็ขัดแย้งกันเอง การอธิบายในลักษณะนี้จึงทำให้ความเห็นของฝ่ายอื่นไม่มีน้ำหนักขาดความน่าเชื่อถือไปโดยปริยาย

๓.๒.๓ การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านปกิณกะ (ปกิณกวรรณนา)

ดังได้กล่าวแล้วว่า การอธิบายขยายความพระบาลีของพระอรรถกถาจารย์ ท่านมุ่งให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระบาลีในพระไตรปิฎก ทั้งด้านรูปศัพท์และความหมาย อันนำไปสู่ความเข้าใจหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าอย่างถูกต้องสมบูรณ์ นอกจากนี้ ท่านยังได้แสดงเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎกที่เรียกว่า **ปกิณกเทศนา** เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวต่างๆ ตลอดจนแสดงเหตุปัจจัยแวดล้อมของการเกิดขึ้นของหลักธรรมคำสอนนั้นๆ อันเกี่ยวข้องกับผู้คน ลัทธิ ธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต และความเป็นไปของสังคมเป็นต้น พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ เพื่อที่จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกได้กว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้นกว่าเดิม

คุณค่าของคัมภีร์อรรถกถาอย่างพิเศษก็คือการที่พระอรรถกถาจารย์มุ่งให้คัมภีร์อรรถกถาเป็นเสมือนคัมภีร์คู่มือที่ใช้คู่กับพระไตรปิฎกนั่นเอง เรื่องราวอันเป็นปกิณกะมากมายไม่สามารถพบได้ในพระไตรปิฎก แต่ท่านรวบรวมมาไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เหตุผลหนึ่งก็เพื่อให้เนื้อหาในพระไตรปิฎกมากมายจนพินเื้อ ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาควบคู่ไปกับการศึกษาพระไตรปิฎก เรื่องราวที่เป็นปกิณกะในอรรถกถานั้นมีมากมาย ในที่นี้ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างมาแสดงพอสังเขปดังนี้

ในพาหิรนิทานแห่งคัมภีร์สมันตปาสาทิกา พระอรรถกถาจารย์อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับความเป็นมาของการทำสังคายนาพระธรรมวินัยตั้งแต่ปฐมสังคายนาถึงตติยสังคายนา^{๔๙} แต่ละครั้ง

^{๔๘} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/๑๙๙/๕๓๗, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/๑๙๙/๖๗๗.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๕-๙๕, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๖-๑๓๑.

แสดงมูลเหตุเกิดขึ้นแตกต่างกัน พร้อมทั้งการกสงฆ์ เวลาที่ทำ สถานที่ทำ นอกจากนั้นท่านยังอธิบายรายละเอียดที่เกี่ยวเนื่องกับการสังคายนา เช่นในปฐมสังคายนา ท่านอธิบายนิกาय ๕ และการจำแนกพระพุทฺธพจน์เป็นต้น ส่วนในตติยสังคายนา ท่านเล่าประวัติสามเณรติสสะ พระโมคคัลลีสุปตรติสสเถระ พระเจ้าอโศกมหาราช การส่งสมณทูตไปประกาศพระศาสนา ๙ สาย ประวัติพระมหินทเถระ ลำดับราชวงศ์ในชมพูทวีปและลังกาทวีป และการอัญเชิญต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกในลังกา เป็นต้น

ในนิทานกถาแห่งอัฐรสาลินี พระอรรถกถาจารย์อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับความเป็นมาของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ท่านเริ่มต้นด้วยการถาม-ตอบระหว่าง สกวาที่กับปรวาทิเกี่ยวกับกถาว่าควรนับเข้าเป็นหนึ่งในพระอภิธรรมจนครบเป็น ๗ ปกรณ์หรือไม่ ฝ่ายปรวาทิกกล่าวว่าควรตัดกถาว่าออกไป เพราะเป็นปกรณ์ที่สาวกคือพระโมคคัลลีสุปตรติสสเถระกล่าวไว้ ไม่ใช่พระพุทฺธพจน์ และยังเห็นว่าควรนับปกรณ์ทั้ง ๖ เข้ากับปกรณ์ชื่อมหาธัมมทักข หรือมหาธาตูกถาแทน แต่ฝ่ายสกวาที่คัดค้านว่า ในปกรณ์ทั้งสองนั้นไม่มีคำที่ยังไม่เคยกล่าวไว้^{๑๐๐}

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องราวที่เป็นปณิณกะอีกมากมายเกี่ยวกับพระสูตรต่างๆ เช่น มงคลสูตร รัตนสูตร และเมตตสูตร เป็นต้นในปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ, ประวัติการสังฆมการมีของพระพุทฺธเจ้า พระปัจเจกพุทฺธเจ้า และพระอรหันตสาวกของพระพุทฺธเจ้าในวิสุทธชนวิลาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย อปทาน, ประวัติของพระพุทฺธเจ้า ๒๕ พระองค์ในมจรุทธวิลาสินี อรรถกถาขุททกนิกาย พุทฺธวงศ์ เป็นต้น ปณิณกวรรณานี้เป็นส่วนที่พระอรรถกถาจารย์เรียบเรียงไว้เพื่อให้ผู้อ่านนำไปใช้ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎกเพื่อประโยชน์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา

๓.๓ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการที่พระอรรถกถาจารย์ใช้ในการอธิบายขยายความพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎก พบว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้ใช้หลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ที่ท่านแสดงไว้ในคันถารัมภกถา (คำเริ่มต้นคัมภีร์) ของคัมภีร์อรรถกถาทั้ง ๓ ปิฎก อย่างชัดเจนเป็นเอกภาพ มีใจความว่า

ท่านใช้คัมภีร์โบราณอรรถกถามีมหาอรรถกถาเป็นต้นของสำนักมหาวิหารแห่งลังกาทวีปเป็นหลักในการปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ โดยไม่ให้ปะปนกับลัทธินิกายอื่น ย่อคำที่พิสดารให้สั้นลง ตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออก วินิจฉัยไปตามลำดับพระบาลี และแสดงเนื้อความแห่งพระพุทฺธพจน์ที่มาในบาลีพระสูตรต้นตปิฎกให้กลมกลืนกับบาลีพระวินัยปิฎก หลักการของพระอรรถกถาจารย์ดังกล่าวนี้ยังสอดคล้องกันกับหลักการรจนาคัมภีร์ที่พระพุทฺธโฆสจารย์เขียนไว้ในวิสุทฺธิมรรคปกรณ์ด้วย

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/-/๔, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๗-๘.

โครงสร้างของคัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้วางกรอบไว้ ถือได้ว่าเป็นโครงสร้างแม่แบบที่พระคณาจารย์ในรุ่นต่อๆ มายึดถือปฏิบัติในการรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โครงสร้างของคัมภีร์อภินวอรรถกถาแบ่งออกได้เป็น ๔ ส่วน คือ ๑) คันถารัมภกถา คำเริ่มต้นคัมภีร์ ๒) นิทานกถา คำนำก่อนเริ่มเรื่อง ๓) วรรณนา คำพรรณนาเนื้อหาของคัมภีร์ ๔) นิคมกถา คาท้ายคัมภีร์

โครงสร้างประโยคอรรถกถา พบว่ามีองค์ประกอบหลัก ๒ ส่วน คือ บทตั้ง (อุทเทส) และ บทขยาย (นิทเทส) พระอรรถกถาจารย์ใช้รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์โดยอาศัยโครงสร้างประโยคเช่นเดียวกับโครงสร้างประโยคในพระไตรปิฎก แต่แตกต่างกันเล็กน้อย คือ คัมภีร์อรรถกถามุ่งเน้นการอธิบายเฉพาะคำหรือข้อความสั้นๆ ในพระบาลี โดยยกขึ้นเป็นบทตั้ง (อุทเทส) เรียงไปตามลำดับบทพระบาลี เว้นคำศัพท์ที่ท่านเห็นว่าง่ายหรือเข้าใจกันดีอยู่แล้ว จากนั้นจึงอธิบายขยายความ (นิทเทส) บทเหล่านั้น โดยไม่มีการสรุปจบลงด้วยบทตั้ง (ปฏินิทเทส) เหมือนอย่างในพระไตรปิฎก

วิธีการที่พระอรรถกถาจารย์ใช้ในการอธิบายขยายความพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์และจำแนกวิธีการของท่านออกเป็น ๓ ด้านคือ

การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะ (ปทวรรณนา)

การศึกษายพัญชนะมีความจำเป็นอันดับแรกสำหรับการศึกษาพระพุทธพจน์ในระดับที่สูงขึ้น เพราะเป็นการศึกษารากฐานของคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด การศึกษาเกี่ยวกับบทพยัญชนะก็คือการศึกษาไวยากรณ์บาลีนั่นเอง อย่างไรก็ตาม แม้ผู้ศึกษาจะมีความรู้ด้านไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดี ก็ควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาเป็นแนวทางในการวินิจฉัยตรวจสอบความรู้ความเข้าใจของตนอีกชั้นหนึ่ง การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะมีดังนี้ (๑) การจำแนกบทในประโยค (๒) การอธิบายบททั้ง ๔ (๓) การเชื่อมบทและตัดบทสนธิ (๔) การอธิบายรูปวิเคราะห (๕) การอธิบายสัมพันธบท

การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านอรรถะ (อรรถวรรณนา)

หลักธรรมคำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก บางส่วนมีคำอธิบายที่ชัดเจนเพียงพอแล้ว (นิตัตถะ) แต่บางส่วนยังต้องการคำอธิบายขยายความเพิ่มเติม (เนยยัตถะ) อาศัยภูมิความรู้เกี่ยวกับบทพยัญชนะหรือไวยากรณ์บาลีเพียงด้านเดียวย่อมไม่เพียงพอที่จะเข้าใจความหมายของศัพท์หรือหลักธรรมได้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงมีบทบาทสำคัญในการแปลหรืออธิบายความคำสอนในพระไตรปิฎก เพื่อป้องกันไม่ให้ตีความไปตามทัศนะของตนซึ่งมีโอกาสคลาดเคลื่อนผิดพลาดได้ การอธิบายพระพุทธพจน์ด้านอรรถะมีดังนี้ (๑) การให้คำจำกัดความ (๒) การขยายประเด็นข้อปลีกย่อย (๓) การวินิจฉัยศัพท์ที่มีความหมายหลายนัย (๔) การอ้างอิงพระบาลี (๕) อุปมาอุปไมย (๖) ปุจฉาวิสัชนา (๗) การแสดงวินิจฉัยของโบราณจารย์ (๘) การคัดค้านมติของฝ่ายอื่น

การอธิบายพระพุทธรูปด้านปณิกะ (ปณิกวรรณนา)

นอกจากการอธิบายพระพุทธรูปด้านพัญชนะและด้านอรรณะซึ่งมุ่งอธิบายรูปศัพท์และความหมายของศัพท์ พระอรรถกถาจารย์ยังได้แสดงเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎกที่เรียกว่า ปณิกเทศนา เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นมาหรือเหตุปัจจัยแวดล้อมของการเกิดขึ้นของหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ เพื่อช่วยให้เข้าใจพระพุทธรูปหรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกกว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

บทที่ ๔

ศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

ในบทนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาในฐานะเป็นคู่มือสำคัญในการศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก โดยนำเสนอแนวทางการใช้คัมภีร์อรรถกถาเพื่อศึกษาข้อปฏิบัติและหลักธรรมคำสอน ตลอดจนเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก ในประเด็นต่างๆ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑ การใช้อรรถกถาเป็นคู่มือแปลหรืออธิบายความพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก

๔.๑.๑ เสทโฆจนคาถา: ปริศนาธรรมในพระวินัย

ดังกล่าวแล้วในหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ของอรรถกถาว่า ท่านมุ่งให้อรรถกถาช่วยอธิบายศัพท์หรือข้อความที่เข้าใจยาก ในคัมภีร์วินัยปิฎกปริวาร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๘ มีคาถาอยู่หมวดหนึ่งที่ยากแก่การตีความ ชื่อว่า เสทโฆจนคาถา หมายถึง คาถาที่ทำให้ผู้คิดความหมายเหื่องแตกคาถาทั้งหมดจัดเป็นปริศนา^๑ ซึ่งเมื่อแปลตามตัวอักษรแล้ว ทำให้ผู้ขบคิดหาความหมายของคาถาว่าหมายถึงอะไรต้องเหื่องแตก พระสังคีติจารย์นำข้อความมาแสดงเป็นรูปคาถาในลักษณะปัญหาซ่อนเงื่อนชวนสงสัย แต่ไม่มีคำตอบ รวมทั้งสิ้น ๔๓ คาถา ผู้ต้องการทราบคำตอบจำเป็นต้องอาศัยคำอธิบายในอรรถกถา ขอยกอุทาหรณ์มาแสดงแนวทางอธิบายของอรรถกถาไว้ในที่นี้ ดังนี้

๑) เสทโฆจนคาถาที่ ๑

คาถานี้มีมาในพระวินัยปิฎกปริวารว่า

อสฺวาโส ภิกฺขุหิ ภิกฺขุณีหิ จ
สมฺโมโค เอกจฺโจ ตหิ น ลพฺภติ.
อวิปฺวาเสน อนาปตฺติ,
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.^๒

^๑ ปริศนา บาลีว่า ปเหฬี เป็นคำซ่อนเงื่อนชวนสงสัยที่มีความหมายเป็นสองอย่าง โดยความหมายที่แปลกันทั่วไปมักไม่ถูก แต่ความหมายที่ผู้แต่งต้องการเป็นอรรถที่ไม่เด่นชัด; พระคันธสาราภิวงศ์, **สุโพธาลังการมัญชรี**, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๘.

^๒ วิ.ป. (บาลี) ๘/๔๗๙/๔๓๙, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๗๙/๖๙๔.

แปลว่า ภิกษุทั้งหลายไม่อยู่ร่วมกับภิกษุณีทั้งหลาย
 ความสนิทชิดเชื้อบางอย่างในบุคคลนั้นทำไม่ได้
 เพราะไม่อยู่ปราศไม่ต้องอาบัติ
 ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

คัมภีร์วินัยปิฎกปริวรรตแสดงคานานี้โดยไม่มีคำอธิบายใดๆ เมื่อแปลคานานี้จากภาษาบาลี เป็นภาษาไทยก็จะเกิดความสงสัยในความหมายตามตัวอักษร

ในบาทคาถาที่ ๑ หากศึกษาพระวินัยจะพบว่า โดยปกติภิกษุกับภิกษุณีจะอยู่ร่วมกัน (สังวาส) ไม่ได้อยู่แล้ว หมายถึงภิกษุจะอยู่ร่วมอาวาสเดียวกันกับภิกษุณีไม่ได้ แม้จะมีข้อคัดค้านว่า ในครุธรรมข้อที่ ๒ กล่าวว่า “ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ”^๓ และสิกขาบทว่า “ก็ภิกษุณีใดจำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^๔ ก็ตาม แต่คำว่า อาวาสที่ไม่มีภิกษุ หมายถึง อาวาสที่ภิกษุณีไม่สามารถไปรับโอวาท หรือธรรมอันเป็นเหตุอยู่ร่วมกันได้^๕

นอกจากนี้ในภิกษุณีวิภังค์ อารามวรรคยังมีสิกขาบทว่า “ก็ภิกษุณีใดเข้าไปสู่อารามโดยไม่บอก ต้องอาบัติปาจิตตีย์”^๖ และในมหาวิภังค์ โอวาทวรรคข้อความว่าด้วยการที่ภิกษุณีทั้งหลายไปรับโอวาทจากท่านจุฬปันถกแล้วกลับจนพลบค่ำ ประตุมืองปิดเข้าเมืองไม่ได้ต้องพักค้างคืนนอกเมือง^๗ ก็เป็นหลักฐานยืนยันว่า ภิกษุณีอยู่ร่วมอาวาสเดียวกันกับภิกษุ

อย่างไรก็ดี สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก ท่านไม่ได้อธิบายบาทคาถาแรกนี้ว่า หมายถึงการอยู่ในอาวาสเดียวกัน แต่ท่านหมายถึงการไม่ทำอุโบสถ ปวารณา และสังฆกรรมอื่นๆ ร่วมกัน^๘ หากสืบค้นจะพบว่าท่านนำข้อความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงในบริษัทที่มีภิกษุณีนั่งอยู่ด้วย”^๙ และข้อความ “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงปวารณาในบริษัทที่มีภิกษุณีนั่งอยู่ด้วย”^{๑๐} มาแต่งเป็นคาถาให้ขบคิดกัน

ในบาทคาถาที่ ๒ “ความสนิทชิดเชื้อบางอย่างในบุคคลนั้นทำไม่ได้” อาจทำให้ตีความว่า ความสนิทชิดเชื้อระหว่างภิกษุและภิกษุณีย่อมทำไม่ได้อยู่แล้ว แต่อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมว่า ความสนิท

^๓ วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๐๓/๒๓๔, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๗.

^๔ วิ.ภิกษุณี. (บาลี) ๓/๑๐๔๗/๑๖๒, วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๑๐๔๗/๒๘๐.

^๕ วิ.ภิกษุณี. (บาลี) ๓/๑๐๔๘/๑๖๒, วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๑๐๔๘/๒๘๐.

โอวาท ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่ครุธรรม, ธรรมอันเป็นเหตุอยู่ร่วมกันได้ ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การถามอุโบสถและปวารณา; วิ.ภิกษุณี.อ. (บาลี) ๒/๑๐๔๘/๕๑๓, วิ.ภิกษุณี.อ. (ไทย) ๒/๑๐๔๘/๖๕๐.

^๖ วิ.ภิกษุณี. (บาลี) ๓/๑๐๒๑/๑๕๒, วิ.ภิกษุณี. (ไทย) ๓/๑๐๒๑/๒๖๔.

^๗ ตูรยลະເຢີຍຕິນ ວິມຫາ. (บาลี) ๒/๑๕๓/๑๙๐-๑๙๑, วิ.มทา. (ไทย) ๒/๑๕๓/๓๒๖-๓๒๗.

^๘ วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๗๙/๕๔๐, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๗๙/๖๙๑.

^๙ วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘๓/๒๐๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘๓/๒๘๗.

^{๑๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๓๓/๒๖๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๓๓/๓๗๓.

ชิดเชื้อระหว่างภิกษุและภิกษุณีเป็นสิ่งไม่สมควร แต่ความสนิทชิดเชื้อที่สมควรเช่นภิกษุณีผู้เป็นมารดาเท่านั้นย่อมทำแก่บุตรได้เช่นการให้อาบน้ำและให้บริโภคอาหาร^{๑๑} คำอธิบายของท่านอาจทำให้สงสัยว่า ภิกษุณีมีลูกได้หรือ และภิกษุณีเลี้ยงลูกได้ด้วยหรือ ความสงสัยนี้อรรถกถาท่านจะเฉลยในภายหลัง

ในบาทคาถาที่ ๓ “เพราะไม่อยู่ปราศไม่ต้องอาบัติ” อาจตีความว่า “การอยู่ร่วมกันก็ไม่ต้องอาบัติ” ซึ่งทำให้รู้สึกขัดแย้ง เพราะโดยปกติภิกษุกับภิกษุณีอยู่ร่วมกันไม่ได้ หากอยู่ร่วมกันจะต้องอาบัติ อรรถกถาอธิบายข้อความนี้ว่า ไม่ต้องอาบัติ เพราะนอนในเรือนร่วมกัน^{๑๒} คำอธิบายของท่านยิ่งทำให้สงสัยอีกว่า ใครนอนกับใครในเรือนแล้วไม่ต้องอาบัติ ความสงสัยนี้อรรถกถาท่านจะเฉลยในภายหลัง

ในบาทคาถาที่ ๔ อรรถกถาเฉลยแก้ข้อสงสัยไว้ว่า ปัญหาที่ท่านผู้ฉลาด คือ บัณฑิตคิดไว้แล้ว คำตอบปัญหานั้น พึงทราบด้วยภิกษุณีผู้เป็นมารดาของทารก จริงอยู่ คำตอบนี้ ท่านกล่าวหมายถึงบุตรของภิกษุณีนั่น^{๑๓}

อรรถกถาได้นำเรื่องที่ภิกษุณีบวชให้สตรีที่มีลูกยังตีมนม และเรื่องสตรีมีครรภ์มาบวชในสำนักภิกษุณีแล้วคลอดบุตร นางไม่รู้จะปฏิบัติอย่างไร พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้ภิกษุณีเลี้ยงดูจนกว่าจะรู้เดียงสา^{๑๔} คือ จนกว่าเด็กนั้นสามารถขบเคี้ยว บริโภค อาบน้ำ และประดับตกแต่งได้ตามธรรมดาของตนเอง^{๑๕}

อรรถกถายังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ภิกษุณีอื่นที่เป็นเพื่อนของภิกษุณีที่เป็นมารดาของเด็กให้ปฏิบัติในเด็กนั้นเหมือนในชายอื่น ส่วนภิกษุณีที่เป็นมารดาจะให้เด็กนั้นอาบ ตีมนม บริโภค แต่งตัว และนอนกกเด็กนั้นไว้ก็ได้^{๑๖}

๒) เสทโฆจนคาถาที่ ๒๑

คาถานี้มีมาในพระวินัยปิฎกปริวรรว่า

น จาปี ฌตติ น จ ปน กมมวาจา

น เจหิ ภิกขุติ ชิโน อโวจ

สรณคมณปิ น ตสส อตถิ

อุปสมปทา จสส อกุปปา,

ปญหา เมสา กุสเลหิ จินติตา.^{๑๗}

^{๑๑} วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๗๙/๕๔๐, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๗๙/๖๙๑.

^{๑๒} อ้างแล้ว.

^{๑๓} อ้างแล้ว.

^{๑๔} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๓๒/๒๖๕-๒๖๖, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๓๒/๓๖๑.

^{๑๕} วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๓๒/๔๑๑, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๓๒/๕๐๗.

^{๑๖} อ้างแล้ว.

แปลว่า ญัตติกี่ไม่ได้สวด กรรมวาจาก็ไม่ได้สวด
 พระชินเจ้าก็มิได้รับสั่งว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด
 ไตรสรณคณฺเฑเขาก็มิได้รับ
 แต่อุปสัมปทกรรมของบุคคลนั้นไม่เสีย
 ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว

หากศึกษาเรื่องการอุปสมบทจะทราบว่า ในช่วงต้นพุทธกาล การบวชเป็นพระภิกษุนั้น พระพุทธเจ้าทรงบวชให้ด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา โดยตรัสว่า “เอหิภิกขุ (เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด)” ผู้ที่พระพุทธองค์บวชให้ด้วยรับสั่งนี้ ก็เป็นภิกษุโดยสมบูรณ์ เช่นกรณีการบวชของพระอัญญาโกณฑัญญะ ภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา^{๑๘}

ต่อมาพระพุทธเจ้าได้ทรงส่งพระอรหันตสาวก ๖๐ รูปออกไปประกาศพระศาสนายังทิศต่างๆ ทำให้มีกุลบุตรผู้ต้องการบวชมาก จึงทรงอนุญาตภิกษุสงฆ์ให้กุลบุตรบรรพชาอุปสมบทได้ โดยไม่ต้องมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ ด้วยวิธีไตรสรณคณฺเฑ คือ ผู้จะบวชเปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ๓ ครั้ง^{๑๙} เมื่อกล่าวจบอย่างนี้ ก็เป็นอันบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุโดยสมบูรณ์

ต่อมาพระพุทธเจ้าทรงยกเลิกการอุปสมบทด้วยวิธีรับไตรสรณคณฺเฑ แต่ทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีญัตติจตุตถกรรมตั้งแต่คราวที่ทรงอนุญาตให้พระสารีบุตรบวชพราหมณ์ที่ไม่มีภิกษุรูปใดยอมบวชให้^{๒๐} มีการประชุมสงฆ์ในเขตสี่มา สวดประกาศหาหรือขอมติที่ประชุมสงฆ์เพื่อรับผู้ต้องการอุปสมบทเข้าหมู่บวชเป็นภิกษุ ญัตติจตุตถกรรมนี้เป็นวิธีบวชภิกษุที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน

ในคานานี้กล่าวว่า ญัตติจตุตถกรรมสงฆ์ก็ไม่ได้สวดให้ พระพุทธเจ้าก็มิได้ทรงบวชให้ด้วย พระดำรัสว่าเอหิภิกขุ พระสาวกก็ไม่ได้ให้เขาได้รับไตรสรณคณฺเฑ โดยสรุปคือ ไม่ได้บวชด้วยวิธีทั้ง ๓ ดังกล่าวเลย แต่การอุปสมบทของเขาก็ไม่เสีย ปัญหาข้อนี้อรรถกถาท่านเฉลยว่า หมายถึง การบวชของพระนางมหาปชาบดีโคตมีผู้บวชด้วยวิธีรับครุธรรม ๘ ประการ ด้วยข้อความว่า

สรณคณฺมปิ น จ ตสฺส อตฺถิติ สรณคณฺนอุปสมฺปทาปิ นตฺถิ. อยํ ปน ปญฺหา มหปชาบดียา
 อุปสมฺปทํ สนฺนํ วุตฺตา.^{๒๑}

แปลว่า คำว่า สรณคณฺมปิ น ตสฺส อตฺถิ ความว่า แม้การอุปสมบทด้วยสรณคณฺนก็ไม่มี แต่ปัญหานี้ ท่านกล่าวหมายถึงการอุปสมบทของพระนางมหาปชาบดี.

^{๑๗} วิ.ป. (บาลี) ๘/๔๘๐/๔๔๒-๔๔๓, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๘๐/๖๙๗.

^{๑๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๔/๒๙-๓๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๔/๔๒-๔๓.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๙/๗๑-๗๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๙/๙๗-๙๘.

^{๒๑} วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๘๐/๕๔๒, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๘๐/๖๙๔.

พระสังคีตการจารย์ได้ผูกคาถาให้ขบคิด ให้คาดเดาว่าเป็นการอุปสมบทของใคร อุปสมบทด้วยวิธีไหน และเมื่อได้ทราบคำตอบก็จะง่ายต่อการทรงจำต่อไป

๓) เสทโฆจนคาถาที่ ๓๘

คาถานี้มีมาในพระวินัยปิฎกปริวารว่า

อุโก ปริบุญณวิสทิวสสา
อุภินัน เอกุพชฌาโย เอกาจริโย เอกา กมฺมวาจา
เอโก อุปสมปนฺโน เอโก อนุปสมปนฺโน,
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา.^{๒๒}

แปลว่า ทั้ง ๒ มีอายุครบ ๒๐ ปี ทั้ง ๒ มีพระอุปัชฌาย์รูปเดียวกัน
มีอาจารย์รูปเดียวกัน สวดกรรมวาจาเดียวกัน
คนหนึ่งเป็นอุปสัมบัน คนหนึ่งเป็นอนุสัมบัน
ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

ในคาถานี้ ปัญหาที่ชวนสงสัย คือ การอุปสมบทคน ๒ คนที่มีอายุครบวช โดยมีพระอุปัชฌาย์รูปเดียวกัน มีอาจารย์รูปเดียวกัน สวดกรรมวาจาเดียวกัน ทำได้หรือไม่ เมื่อสืบค้นในพระไตรปิฎกพบว่า ในการที่สงฆ์อุปสมบทให้กุลบุตรด้วยญัตติจตุตถกรรมนั้น มีเรื่องที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้กุลบุตรผู้ต้องการอุปสมบท ๒ คน ๓ คน มีอุปัชฌาย์รูปเดียวกัน มีอาจารย์รูปเดียวกัน สวดกรรมวาจาเดียวกัน^{๒๓} เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเกิดปัญหาชวนให้สงสัยต่อไปว่าทำไมคาถานี้จึงกล่าวว่า การบวชคน ๒ คน คนหนึ่งเป็นอุปสัมบันคือบวชสำเร็จ แต่อีกคนหนึ่งเป็นอนุสัมบันคือบวชไม่สำเร็จ อรรถกถาเฉลยปัญหาในคาถานี้ว่า

เอโก อุปสมปนฺโน เอโก อนุปสมปนฺโนติ คาถา อากาสคตฺ สนฺธาย วุตฺตา. สเจ หิ ทฺวีสฺสามเณเรสุ
เอโก อิทธิยา เกสคฺคมตฺตมปิ ปถวี มฺลยจิตฺวา นิสินฺโน โหติ, โส อนุปสมปนฺโน นาม โหติ. สํเณนาปิ อากาเส
นิสีทิตฺวา ภูมิกตฺสส กมฺมํ น กาทพฺพ. สเจ กโรติ, กุปฺปติ.^{๒๔}

แปลว่า คาถาที่ว่า เอโก อุปสมปนฺโน เอโก อนุปสมปนฺโน ท่านกล่าวหมายถึง สามเณรผู้ (เหาะ) อยู่ในอากาศ ก็ถ้าในสามเณร ๒ รูป รูปหนึ่งมีฤทธิ์นั่งพื้นพื้นดินแม้เพียงปลายเส้นผมสามเณรนั้นจัดว่าเป็นอนุสัมบัน แม้สงฆ์ก็ไม่พึงนั่งในอากาศทำกรรมแก่อนุสัมบันผู้อยู่บนพื้นดิน ถ้าทำ กรรมย่อมเสียหาย.

ในเรื่องที่สงฆ์ทำกรรมแก่ผู้เหาะอยู่ในอากาศด้วยฤทธิ์ไม่สำเร็จเป็นภิกษุนี้ ท่านนำข้อความในพระไตรปิฎก เล่มที่ ๕ เรื่องกรรมที่สงฆ์จตุรรคพึงทำ ความว่า

^{๒๒} วิ.ป. (บาลี) ๘/๔๘๑/๔๔๖, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๘๑/๖๙๙.

^{๒๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒๓/๑๓๔-๑๓๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๓/๑๙๐-๑๙๑.

^{๒๔} วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๔๘๑/๕๔๕, วิ.ป.อ. (ไทย) ๓/๔๘๑/๖๙๗-๖๙๘.

อิทธิยา เวหาเส จิตจตุตถโก กมมํ กรายย, อกมมํ น จ กรณีย.^{๒๕}

แปลว่า (สังฆจตุวรรค) มีภิกษุผู้อยู่ในอากาศด้วยฤทธิ์เป็นที่ ๔ ทำกรรม ไม่จัดเป็นกรรม และไม่ควรถูกทำ. มาผูกเป็นคาถาให้ขบคิดกัน

กล่าวโดยสรุป เสทโฆจนคาถา (คาถาที่ขบคิดจนเหงื่อแตก) ในพระวินัยปิฎกมีคาถาที่ผูกเป็นปริศนาให้สงสัยและต้องขบคิดหาคำตอบ หากแปลและตีความคาถาเหล่านี้ไปตามตัวอักษรด้วยความเห็นของตน (อัตโนมติ) โดยไม่อาศัยคำอธิบายจากอรรถกถา ย่อมเป็นไปได้ยากที่จะรู้คำตอบที่ตรงตามประสงค์ของพระสังคีติกาจารย์ และถึงแม้คาถาเหล่านี้จะมีคำอธิบายจากอรรถกถาก็ตาม แต่ก็ยังตีความได้ยาก เพราะต้องสืบค้นที่มาของข้อความที่ท่านนำมาแสดงประกอบด้วยจึงจะเข้าใจความหมายของคาถาได้เด่นชัดขึ้น เสทโฆจนคาถาจึงเป็นเรื่องหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญต่อการศึกษาพระวินัยปิฎก

๔.๑.๒ ธรรมเนียม: คาถาพุทธพจน์ที่ต้องการคำอธิบาย

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ มีหมวดธรรมอยู่หมวดหนึ่งที่เรียกว่า ธรรมบท (ธมมปทปาลิ) แปลว่า บทแห่งธรรม หรือธรรมที่ตรัสไว้เป็นบท หมายถึง บทธรรมภาษิตสั้นๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับบทนับตามจำนวนพระคาถา คือ พระคาถา ๑ คาถาหรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งพระคาถา นับเป็น ๑ บท ในธรรมบทเหล่านี้ ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่องๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมทั้งสิ้น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือธรรมบทใดๆ และเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กัน โดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้ามกัน ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน เช่น ยมกวรรค มี ๑๔ เรื่อง ๒๐ คาถา อัปมาทวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๒ คาถา จิตตวรรค มี ๙ เรื่อง ๑๑ คาถา เป็นต้น

เมื่อเริ่มต้นศึกษาคาถาธรรมบทในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จะพบว่า พระสังคาคาถาจารย์ได้รวบรวมคาถาธรรมบทมาร้อยเรียงต่อเนื่องกัน โดยมีเพียงหัวข้อเรื่องมาคั่นระหว่างคาถาพอให้ทราบว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับใครหรืออะไร โดยแต่ละเรื่องจะประกอบด้วยคาถาซึ่งส่วนมากจะเป็นคาถาสั้นๆ เพียงไม่กี่บท เช่น คาถาในวรรคแรก คือ ยมกวรรค (หมวดธรรมที่เป็นคู่) ดังนี้

^{๒๕} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๘๘/๑๙๐, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๘๘/๒๗๖-๒๗๗.

๑. จกขุपालตเถรวตถุ

มโนปุปพุงคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปฏฺฐเณน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปหิ.

๒. มนุชฺชกณฺทลิวตถุ

มโนปุปพุงคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมเนวติ ฉายาว อนปายินี.

๓. ติสฺสตเถรวตถุ

อกุโกจฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม
เย จ ตํ อปฺนยฺหนติ เวรํ เตสํ น สมฺมติ.
อกุโกจฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม
เย จ ตํ อปฺนยฺหนติ เวรํ เตสฺสพสมฺมติ.

๔. กาลียกฺขินีวตถุ

น หิ เวเรน เวราณี สมฺมตฺติธ กุทาจนํ
อเวเรน จ สมฺมตฺติ เอส ธมฺโม สนนตโน.

๕. โกสมฺพิทวตถุ

ปเร จ น วิชานนฺติ มยเมตถ ยมามหเส
เย จ ตตถ วิชานนฺติ ตโต สมฺมตฺติ เมธคา. ฯลฯ^{๒๖}

แปลว่า

๑. เรื่องพระจกขุบาลเถระ

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.

๒. เรื่องนายมนุชฺชกณฺทลิว

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจดี ก็จะถูกดีหรือทำดีตามไปด้วย
เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น.

^{๒๖} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕-๑๖, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓-๒๕.

๓. เรื่องพระติสสเถระ

ชนเหล่าใด เข้าไปผูกเวรว่า
 “คนนี้ได้ด่าเรา ได้ฆ่าเรา
 ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป”
 เสร็จของชนเหล่านั้น ย่อมไม่สงบระงับ.

ส่วนชนเหล่าใด ไม่เข้าไปผูกเวรว่า
 “คนนี้ได้ด่าเรา ได้ฆ่าเรา
 ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเราไป”
 เสร็จของชนเหล่านั้น ย่อมสงบระงับ.

๔. เรื่องนางยักษีชื่อกาลิ

เพราะว่าในกาลไหน ๆ เสร็จทั้งหลายในโลกนี้
 ย่อมไม่สงบระงับด้วยเวร
 แต่เสร็จทั้งหลายย่อมสงบระงับด้วยการไม่จองเวร
 นี่เป็นธรรมเก่า.

๕. เรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพี

ชนเหล่าอื่นไม่รู้ชัดว่า “พวกเรากำลังย่อยยับอยู่ ณ ที่นี้”
 ส่วนชนเหล่าใดในหมู่นั้น รู้ชัด
 ความมั่งร้ายกันย่อมระงับ
 เพราะการปฏิบัติของชนเหล่านั้น.

จะเห็นได้ว่าคาถาธรรมบทในแต่ละเรื่องที่ยกมาส่วนมากเป็นคาถาสั้นๆ ส่วนเรื่องที่มีคาถา
 ค่อนข้างยาวหลายบทก็มีเช่นกัน ดังตัวอย่างใน ตัณหาบรรค (หมวดว่าด้วยตัณหา) มาแสดงดังนี้

๑. กปิลมัจฉาตุล

มนุชสฺส ปมุตตจารีโน	
ตณฺหา วฑฺฒติ มาลฺวาว วีย	
โส ปลวตี หุราหุรี	
ผลมิจฺฉว วณฺสมิ วานโร.	
ยํ เอสา สหตี ชมฺมี	ตณฺหา โลเก วิสตุตฺติกา
โสกา ตสฺส ปวฑฺฒนติ	อภิวณฺณํ ภิรมํ.
โย เว สหตี ชมฺมี	ตณฺหา โลเก หุราหุรี
โสกา ตมฺหา ปปตฺนติ	อุทฺทพฺพิทฺวา โปกฺขรา.
ตํ วอ วทามิ ภทฺทํ วอ	ยาวนเตตฺถ สมากตา
ตณฺหา ย มฺลํ ชนถ	อุสฺสโรทฺถ ภิรมํ

มา โว นพฺ ว โสโตว มาโร ภณชิ ปุณฺปปุณฺ.

๒. สุกฺรโปติกาวตฺถ

ยถาปี มุเล อนฺูปทฺทเว ทพฺเห
 ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุณฺเรว รุหฺติ
 เอวมปิ ตณฺหาณฺสเย อนฺุหเต
 นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิตํ ปุณฺปปุณฺ.
 ยสฺส ฉตฺตีสติโสตา มนาปสวนา ภูสา
 มหา วหนฺติ ทพฺทิกฺกุจฺจี สงฺกปฺปา รากฺนิสฺสิตา.
 สวณฺติ สพฺพธี โสตา ลตา อุพฺพิชฺช ติกฺกุจฺติ
 ตณฺจ ทิสฺวา ลตํ ชาตํ มฺลํ ปณฺณาย ฉินฺทถ.
 สริตานิ สีนฺหิตานิ จ
 โสมนสฺसानิ ภาวนฺติ ชนฺตฺโน
 เต สาทสฺสิตา สุเขสิโน
 เต เว ชาตฺติชฺรูปคา นรา.
 ตลฺลีนาย ปุรฺกฺขตา ปชา
 ปริสฺปฺปนฺติ สโสว พาริโต
 สณฺโณชนสงฺคสฺตตา
 ทุกฺขมฺเปณฺติ ปุณฺปปุณฺ จิราย.
 ตลฺลีนาย ปุรฺกฺขตา ปชา
 ปริสฺปฺปนฺติ สโสว พาริโต
 ตสฺมา ตลฺลีนํ วินฺทये
 ภิกฺขุ อากงฺขํ วิราคมตฺตโน.^{๒๗}

แปลว่า

๑. เรื่องปลากบิละ

ตัณหาเย่อมเจริญแก่มนุษย์ผู้ประพฤดีประมาท
 เหมือนเกลาย่านทรายเจริญอยู่ในป่า
 เขาย่อมเร่ร้อนไปมา
 เหมือนวานรที่ต้องการผลไม้ เที้ยวเร่ร้อนไปมาในป่า ฉะนั้น.
 ตัณหาที่เลวทรามชานไปในโลกนี้
 ครอบงำบุคคลใดไว้ได้
 ความโศกเย่อมเจริญแก่บุคคลนั้น
 เหมือนหญ้าคมบางที่ถูกฝนตรกรดแล้วเจริญงอกงามขึ้น ฉะนั้น.

^{๒๗} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๗๔-๗๖, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๓๗-๑๔๐.

ส่วนบุคคลใดครอบงำตัณหาที่เลวทรามนั้น
ซึ่งล่วงไต่ยากในโลกไว้ได้
ความโศกย่อมตกไปจากบุคคลนั้น
เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัว ฉะนั้น.

เพราะเหตุนี้ เราขอเตือนท่านทั้งหลาย
ขอท่านทั้งหลายที่ประชุมกันในที่นี้ จงมีความเจริญ
ขอท่านทั้งหลายจงขุดรากเหง้าแห่งตัณหา
เหมือนคนต้องการหญ้าแฝกขุดหญ้าแฝก
มารอยาได้ระรานท่านทั้งหลายอยู่ร่ำไป
เหมือนกระแสน้ำระรานไม้้อ ฉะนั้น.

๒. เรื่องลูกสุกรตัวเมีย

ต้นไม้ เมื่อรากยังแข็งแรง ยังไม่ถูกทำลาย
แม้ลำต้นถูกตัดแล้ว ก็งอกขึ้นได้ใหม่ ฉันทิ
ความทุกข์นี้ เมื่อบุคคลขจัดตัณหาเสียไม่ได้ขาด
ก็ย่อมเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ฉันทิ.

บุคคลใดยังมีกระแสตัณหาอันแรงกล้า ๓๖ สาย
ที่มักไหลไปยังอารมณ์อันน่าพอใจ
ความดำริเป็นอันมากที่อาศัยราคะ
ย่อมนำบุคคลนั้นซึ่งมีความเห็นผิดไป.

กระแสตัณหาทั้งหลายไหลไปในอารมณ์ทั้งหมด
ตัณหาจุจเฉทวรัญญ์ ก็งอกงามขึ้น
พวกเธอ ครั้นเห็นตัณหาจุจเฉทวรัญญ์ที่งอกงามนั้น
จงตัดรากด้วยปัญญา.

สัตว์โลกผู้มีแต่โสมนัสซาบซ่าน
ฉ่ำขึ้นด้วยเสนหา
มัวแต่จะแสวงหาความสุขสำราญกันอยู่
จึงต้องเข้าถึงชาติและชราไป.

หมู่มสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยตัณหาที่ทำให้สะดุ้ง
จึงดิ้นรนเหมือนกระต่ายติดบ่วง
หมู่มสัตว์ผู้ถูกสังโยชน์และกิเลสเครื่องข้องผูกไว้แน่น
ย่อมได้รับความทุกข์ร่ำไปชั่วนาน.

หมู่มสัตว์ถูกล้อมไว้ด้วยตัณหาที่ทำให้สะดุ้ง
จึงดิ้นรนเหมือนกระต่ายติดบ่วง

เพราะเหตุนี้ ภิกษุเมื่อหวังให้ตนสิ้นราคะ
ควรบรรเทาตัณหาที่ทำให้สะดุ้งเสีย.

จะเห็นได้ว่า ตัวอย่างในคัมภีร์ทวารวาทที่ยกมานี้ประกอบด้วยคาถายาวหลายบท ซึ่งมีเพียง
หัวข้อเรื่องกำกับไว้ พอให้ผู้ศึกษาคาดเดาเอาว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับใครหรืออะไรเท่านั้น

ประเด็นที่ดูจะเป็นปัญหาใหญ่ในการศึกษาธรรมบท ก็คือ การที่ธรรมบทในพระไตรปิฎก
เป็นพระพุทธรูปจกในรูปคาถาล้วน ไม่มีร้อยแก้วเจือปน ไม่มีเรื่องเล่าประกอบคาถา แม้จะมีเพียงชื่อ
หัวข้อเรื่องก็ตาม แต่ก็ไม่มีเพียงพอที่จะทำให้ทราบความเป็นมาหรือเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสพระคาถา
เหล่านั้นไว้ อีกทั้งไม่มีคำอธิบายเนื้อความของคาถา เมื่อแปลคาถาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยตาม
หลักไวยากรณ์เพียงอย่างเดียว จึงเป็นไปได้เลยที่จะทราบเนื้อหาสาระทั้งหมดจากคาถาล้วนดังกล่าว
และหากมีการตีความเนื้อหาสาระของคาถาไปตามทัศนะของตน ก็ย่อมมีโอกาสคลาดเคลื่อนไปจาก
ความหมายที่ทรงประสงค์ได้ ขอยกตัวอย่างคาถาในยมกวรรค เช่นที่ทรงสอนให้เห็นผลของการมีใจชั่ว
และใจดีว่า

คาถาที่ ๑ มโนปุพพคมมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปทุมฺเณ ภาสติ วา กโรติ วา
 ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปท.^{๒๘}
แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั้วหรือทำชั่วตามไปด้วย
 เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.

คาถาที่ ๒ มโนปุพพคมมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
 ตโต นํ สุขมเนวติ ฉายาว อนปายินี.^{๒๙}
แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจดี ก็จะถูกดีหรือทำดีตามไปด้วย
 เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น.

^{๒๘} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๙} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

จากคาคาทั้งสองนี้ เมื่อศึกษาเฉพาะในพระไตรปิฎกโดยไม่อาศัยอรรถกถา ผู้ศึกษาจะไม่ทราบเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นที่มาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสคาคาทั้งสองไว้ เรื่องราวในอดีตชาติที่เกี่ยวข้องที่พระองค์ตรัสถึง บุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งหมดในเรื่อง ตลอดจนผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธองค์ในคราวที่ตรัสคาคาทั้งสอง เป็นต้น แท้ที่จริง ธรรมบททั้งสองคาคาที่ยกมานี้เป็นคนละเรื่องกัน พระพุทธเจ้าตรัสคาคาทั้งสอง ต่างเหตุ ต่างเวลา ต่างสถานที่ และต่างบุคคล แต่พระสังคีติกาจารย์ได้รวบรวมมาจับคู่อยู่ในยมกวรรค นอกจากไม่ทราบเรื่องราวประกอบคาคาดังกล่าวแล้ว การแปลหรือตีความศัพท์ในคาคาทั้งสองจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยให้ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ก็เป็นเรื่องยาก ทำให้ไม่อาจทราบความหมายของคาคาได้อย่างถูกต้องลึกซึ้ง

เมื่อเป็นเช่นนั้น พระอรรถกถาจารย์ผู้รู้พุทธาธิบายจึงเรียบเรียงคัมภีร์ที่ใช้เป็นคู่มือสำหรับประกอบการศึกษาคาคาธรรมบท ชื่อว่า ัมมปทัฏฐกถา หรือ อรรถกถาธรรมบท ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่อธิบายคาคาธรรมบทในพระไตรปิฎกโดยตรง โดยท่านวางหลักการไว้ว่า ผู้ที่เรียนธรรมบทจำเป็นต้องศึกษาเรื่องราวทั้งในธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทประกอบกัน ดังที่ท่านกล่าวว่า

ชาตกภาณเคน สาธุจถา ชาตกั อุกคเหตุพพิ, ตโต โอโร น วญฺญติ. ัมมปทมปิ สห วตฺตนา อุกคเหตุ วญฺญติ. แปลว่า ผู้จะสั่งสอนชาตก ฟังเรียนชาตก พร้อมทั้งอรรถกถา (ชาตก) ต่ำกว่านั้นใช้ไม่ได้ ธรรมบท ควรจะเรียนพร้อมกับเรื่อง (อรรถกถาธรรมบท).^{๓๐}

เมื่อพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้เช่นนั้น จึงควรใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบทร่วมกับการศึกษาคาคาธรรมบทในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม ก่อนการศึกษอรรถกถาธรรมบท ผู้ศึกษาควรทราบโครงสร้างของอรรถกถาธรรมบทโดยภาพรวมเสียก่อน เพื่อจะศึกษาค้นคว้าอรรถกถาธรรมบทได้สะดวกและเป็นระบบยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะอรรถกถาธรรมบทเป็นคัมภีร์ที่แต่งด้วยลักษณะผสมระหว่างร้อยแก้ว (จุนฉนิยะ) และร้อยกรอง (คาคา) เพื่ออธิบายความธรรมบทที่แต่งเป็นคาคาล้วน ๔๒๓ คาคา ๓๐๕ เรื่อง แต่ละเรื่องจะมีเรื่องในปัจจุบันและเรื่องในอดีตสัมพันธ์กัน ท่านดำเนินเรื่องโดยมีโครงสร้างหลัก ๖ ส่วน ดังนี้

๑) อารัมภกถา คำกล่าวปรารภเรื่องว่า พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาเรื่องนั้นๆ

๒) ปัจจุบันนิทาน เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นการนำเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่างๆ ที่ทำให้เกิดเรื่องในสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงปรารภยกขึ้นมาตรัสคาคาธรรมบทนั้นๆ โดยส่วนมากเป็นประวัติบุคคล เทวดา มาร พรหม เปต อมนุษย์ และสัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น

๓) อดีตนิทาน เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้วในอดีตชาติ พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรื่องเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับเรื่องปัจจุบัน พระอรรถกถาจารย์นำมาเล่าแทรกไว้ในเรื่องนั้นๆ บางเรื่อง

^{๓๐} วิ.สงคห. (บาลี) ๑/-/๑๘๘-๑๙๐.

ก็แสดงไว้ บางเรื่องก็ไม่ได้แสดงไว้ โดยส่วนมากเป็นเรื่องชาดก เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติต่างๆ หรือเป็นเรื่องบุพพกรรมของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวก

๔) คาลา คาลาธรรมบทที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในเรื่องนั้นๆ เพื่อประโยชน์แก่การทรงจำ และการถ่ายทอดธรรม

๕) ไวยากรณ์ เป็นการแก้อรรถหรืออธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรากฏในคาลาเรื่องนั้นๆ เพื่อให้เกิดความชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น และถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

๖) สโมธาน ในตอนท้ายของอรรถกถาธรรมบท พระอรรถกถาจารย์ประมวลหรือสรุปเรื่องนั้นๆ ไว้ว่า ผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าครั้งนั้นเป็นอย่างไร เช่นภิกษุทั้งหลายบรรลุอรหัตผล หรือพระธรรมเทศนานั้นเป็นประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์เป็นจำนวนมาก เป็นต้น

ผู้วิจัยขอนำเนื้อความในอรรถกถาธรรมบท คาลาที่ ๑ ในยมกวรรค^{๓๑}มาแสดงตามลำดับ โครงสร้างที่กล่าวมา ดังนี้

คาลาที่ ๑ มโนปุพพคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
 मनसा जे पुण्णजेन भासति वा गीरति वा
 ततो नं तुक्खमेवติ जगुं वा वोढे पत्.^{๓๒}
 แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
 เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.

๑) อารัมภกถา คาลานี้ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ณ กรุงสาวัตถี ทรงปรารภพระจักขุปาลเถระ

๒) ปัจจุบันนิทาน อรรถกถาธรรมบทเล่าประวัติพระจักขุปาลเถระอย่างละเอียดดียาว เนื้อความโดยย่อมีดังนี้ พระจักขุปาลเถระเป็นบุตรของเศรษฐีชื่อมหาสุวรรณาชาวเมืองสาวัตถี บิดาตั้งชื่อท่านว่า ปาละ เพราะตั้งความปรารถนาขอบุตรจากต้นไม้เจ้าป่าที่ตนล้อมรั้วดูแลรักษาไว้ ท่านมีน้องชายอีกหนึ่งคน พวกญาติจึงเรียกท่านว่า มหาปาละ และเรียกน้องชายท่านว่า จุฬปาละ ต่อมาบิดามารดาของท่านเสียชีวิต ทรัพย์สมบัติจึงมาตกอยู่กับพี่น้องทั้งสอง ในช่วงเวลานั้น เขตกรุงสาวัตถีมีวัดใหญ่อยู่ ๒ วัด คือวัดพระเชตวันมหาวิหารของอนาถบิณฑิกเศรษฐีมหาอุบาสกและวัดบุพพารามของนางวิสาขามหาอุบาสิกา ท่านกล่าวว่า ในระยะเวลานั้นในนครสาวัตถีมีคนอยู่ ๗ โกฏิ เป็นอริยสาวกถึง ๕ โกฏิ อีก ๒ โกฏิ ยังคงเป็นปุถุชน

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓-๑๙, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓-๒๕.

^{๓๒} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

วันหนึ่ง มหาปาละเห็นหมู่ोरียสาวกถือเครื่องสักการบูชาไม้ของหอมและดอกไม้เป็นต้น ไปวิหารเพื่อฟังธรรม จึงไปฟังธรรมบ้าง พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูอุปนิสัยของมหาปาละแล้ว ทรงแสดงธรรม ได้ตรัสอนุพุพิกถา คือ พรรณนาเรื่องทาน ศีล สวรรค์ โทษ ความเลวทรามและความเศร้าหมอง แห่งกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในเนกขัมมะ มหาปาละจึงทูลขอบวช พระพุทธองค์ทรงรับสั่งให้ท่าน ไปลาญาติคือจุฬปาละก่อน ท่านจึงไปลาและมอบสมบัติทั้งหมดให้น้องชาย เมื่อบวชครบ ๕ พรรษา จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ตรัสบอกกัมมฐานให้ตั้งแต่ต้นจนเพียงพอที่จะบรรลอรหัตตผล ท่านได้ทูลลาพระพุทธองค์ และเที่ยวหาเพื่อนภิกษุที่จะร่วมทางไปด้วย ๖๐ รูป เดินทางไป ห่างจากวัดพระเชตะวัน ๑๒๐ โยชน์ ถึงปลายแดนหมู่บ้านใหญ่แห่งหนึ่ง ชาวบ้านในหมู่บ้านได้เห็นอาการอันน่าเลื่อมใสของเหล่านัภิกษุ จึงอาราธนาให้จำพรรษาอยู่ที่นี้ตลอดไตรมาส ในหมู่บ้านนั้นมีหมอคนหนึ่ง ได้บวราณาตัวว่า หากมีพระรูปใดเจ็บไข้ได้ป่วยขอให้บอก เขาทำยารักษาถวาย

เมื่อวันเข้าพรรษามาถึง พระมหาปาละตั้งสัจจะปฏิบัติสมณธรรม อยู่ด้วยอิริยาบถ ๓ คือ ยืน เดิน นั่ง เว้นอิริยาบถนอน หนึ่งเดือนผ่านไป ก็เกิดโรคตาขึ้นกับท่าน น้ำตาไหลออกจากตาทั้งสองของท่านตลอดเวลา ภิกษุทั้งหลายจึงไปตามหมอมารักษา หมอได้ปรุงยาให้ท่านหยอดตา แต่ท่านไม่นอนหยอด แต่นั่งหยอดเพราะสัจจะที่ตั้งมั่นไว้ จนหมอเลิกรักษา พอล่วงมัชฌิมยามไป ดวงตาทั้ง ๒ ของท่านก็แตกดับไปพร้อมกับกิเลสทั้งปวง ไม่ก่อนไม่หลังกัน ท่านเป็นพระอรหันต์สุกขวิปัสสกะตลอดพรรษานั้น ท่านได้สอนภิกษุ ๖๐ รูปจนบรรลอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทุกรูป

เมื่อออกพรรษาแล้วภิกษุทั้ง ๖๐ รูปได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่ท่านไม่สะดวกเดินทางจึงไม่ได้ไปด้วย ต่อมาภิกษุเหล่านั้นไปถึงเมืองสาวัตถีจึงแจ้งข่าวน้องชายของท่าน น้องชายท่านจึงส่งหลานชายชื่อ ปาลิตะ ไปรับท่านมาที่เมืองสาวัตถี แต่ก่อนไปรับให้บวชปาลิตะเป็นสามเณร อยู่ครึ่งเดือน สามเณรไปรับท่าน พาเดินทางด้วยการจับปลายไม้เท้า ถึงหมู่บ้านระหว่างทาง สามเณรได้ยินเสียงสตรีคนหนึ่ง เกิดหลงใหลแล้วทำสีลวิบัติกับนางนั้น ท่านพระเถระทราบเรื่องจึงตำหนิอย่างรุนแรง ไม่ยอมให้พาท่านเดินทางไปด้วยอีก เมื่อท่านต้องเดินทางลำพัง บัณชุกัมพลศิลาอาสน์ ท้าวสักกเทวราชก็ร้อนขึ้น ด้วยเดชแห่งศีลของพระเถระ ทำให้ท้าวสักกะเสด็จลงจากเทวโลกมาเป็นคนนำทางพระเถระด้วยการจับปลายไม้เท้า ท้าวสักกะย่อพื้นปฐพีให้ถึงพระเชตะวันในเวลารวดเร็ว และแจ้งข่าวให้น้องชายของพระเถระทราบ น้องชายของท่านจึงไถ่เด็กทาส ๒ คน ให้บวชเป็นสามเณร เพื่อดูแลอุปฐากพระเถระ

ต่อมาวันหนึ่ง ตอนหัวค่ำฝนตกจึงมีแมลงค่อมทองอยู่ที่พื้นจำนวนมาก พระจักขุปาลเถระผู้ปรารถนาความเพียร เดินจงกรมเหยียบแมลงค่อมทองตายจำนวนมาก พระลูกศิษย์ของท่านยังไม่ทันกวาดลานจงกรม ภิกษุกลุ่มหนึ่งมาเยี่ยมท่านแต่เข้าเห็นแมลงค่อมทองที่พระเถระเดินจงกรมเหยียบตายเกลื่อนกลาด จึงกล่าวติเตียนท่าน นำความนั้นไปกราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์จึงตรัสว่า พระจักขุปาลเถระไม่มีเจตนาฆ่าสัตว์เหล่านั้น

๓) อติตนิทาน ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลถามต่อไปว่า เมื่อท่านพระเถระเป็นพระชีนาสพเหตุใดจึงกลายเป็นคนตาบอด พระพุทธร่องค์จึงตรัสบุพกรรมของท่านพระจักขุปาลเถระว่า เมื่อชาติก่อนพระจักขุปาลเถระเป็นหมอรักษาตาที่มีฝีมือยอดเยี่ยม ครั้งหนึ่งมีโอกาสไปรักษาหญิงคนหนึ่งที่มามองไม่เห็นทั้ง ๒ ข้าง โดยหญิงนั้นรับรองจะให้ค่ารักษาด้วยวิธีจะยอมเป็นทาสคอยรับใช้หมอทั้งตนเองและบุตรธิดาถ้าหมอรักษาให้หายได้ พอหมอรักษาตาดีขึ้นจนจวนจะหายแล้วกลับกลัวที่จะเป็นคนที่รับใช้หมอทั้งครอบครัว เมื่อหมอถามอาการที่รักษาจึงโกหกว่า เมื่อก่อนดวงตาของข้าพเจ้าปวดเล็กน้อย แต่เดี๋ยวนี้ปวดมากเหลือเกิน หมอก็รู้ได้ทันทีว่า หญิงนี้ประสงค์ลวงเราแล้วไม่ให้อะไร คงจะได้ค่าจ้างแน่ๆ เราจะต้องทำให้มันตาบอดเสียเดี๋ยวนี้ จึงไปถึงเรือนแล้วปรุงยาขานานหนึ่งเสร็จแล้วนำไปให้หญิงคนนั้นหยอด เมื่อนางหยอดยานั้นแล้ว ดวงตาทั้ง ๒ ข้างได้ดับวูบเหมือนเปลวไฟดับวูบไป หมอนั้นได้เกิดมาเป็นภิกษุชื่อ จักขุปาลเถระ นั่นเอง

๔) คาลา เมื่อเล่าอดีตกรรมของพระจักขุปาลเถระแล้ว พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุเหล่านั้นต่อไปว่า กรรมที่บุตรของเราทำแล้วในกาลนั้น ติดตามเธอไปข้างหลังๆ จจริงอยู่ ขึ้นชื่อว่าบาปกรรมนี้ย่อมตามผู้ทำไป เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าที่ลากเกวียน ฉะนั้น เมื่อตรัสเรื่องนี้แล้ว พระพุทธร่องค์จึงตรัสพระคานีว่า

	มโนปุพพคมา ฐมมา	มโนเสฏฐา มโนมยา
	มนสา เจ ปทุญฺเฐน	ภาสติ วา กโรติ วา
	ตโต นํ ทุกขมเนวติ	จกุกวํ วหโต ปทํ. ^{๓๓}
แปลว่า	ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า	
	มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ	
	ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย	
	เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป	
	เหมือนล่อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น.	

๕) ไวยากรณ์ อรรถกถาแก้รรถไปตามลำดับบทพยัญชนะในคาลา เป็นส่วนที่ทำให้ทราบว่า ศัพท์ที่มีอยู่ในคานีมีความหมายลึกซึ้งเพียงใด ท่านอธิบายไว้สรุปได้ดังนี้

คำว่า **ใจ (มโน)** ได้แก่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ๔ มีกามาวจรจิตเป็นต้น แต่เมื่อจำเพาะเจาะจงที่ใจของหมอในเวลานั้น ใจในที่นี้จึงหมายถึงจิตที่เป็นไปพร้อมกับโหมนัส ประกอบด้วยปฏิฆะ

คำว่า **มีใจเป็นหัวหน้า (ปุพพคมา)** คือ ประกอบด้วยใจที่มีสภาวะเป็นไปก่อน

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย (ฐมมา)** อรรถกถากล่าวว่ามีความหมาย ๔ ประการ คือ (๑) คุณธรรม (๒) เทศนาธรรม (๓) ปริยัติธรรม (๔) นิสสัตตนิขชีวิตรธรรม พร้อมกับยกตัวอย่างธรรมทั้ง ๔

^{๓๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

แต่ท่านก็วินิจฉัยว่า ในบรรดาธรรม ๔ ประการนั้น นิสสัตตนิชชีวธรรม เป็นธรรมที่พระศาสดาทรงประสงค์ในที่นี้ ท่านอธิบายต่อว่า นิสสัตตนิชชีวธรรมนั้น โดยใจความแล้ว ได้แก่ อรูปชั้น ๓ ประการ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น **อรูปชั้น ๓ ประการนี้ได้ชื่อว่า ปุพฺพคม เพราะใจเป็นหัวหน้าของอรูปชั้น ๓ ประการนี้นั่นเอง**

มีคำถามว่า ก็ใจ มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน เกิดในขณะเดียวกัน พร้อมกับธรรมเหล่านั้น (อรูปชั้น หรือ เจตสิกธรรม) ไม่ก่อนไม่หลังกว่ากัน แล้วจะถือว่าเป็นหัวหน้าของธรรมเหล่านั้นได้อย่างไร อรรถกถาก็แก้ว่า ใจ ได้ชื่อว่าเป็นหัวหน้าของเจตสิกธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นปัจจัยให้เจตสิกธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น ถ้าใจไม่เกิดขึ้น เจตสิกธรรมเหล่านั้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ในทางกลับกัน ถึงแม้เจตสิกธรรมบางอย่างไม่เกิดขึ้น แต่ใจก็ยังเกิดขึ้นได้

คำว่า **ถ้าบุคคลมีใจชั่ว (มนสา เจ ปทุณฺเณ)** ท่านอธิบายว่า ใจปกติชื่อว่าภวังคจิต ภวังคจิตเป็นจิตที่ผุดผ่องตามปกติ แต่ต้องเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีอกุศลเป็นต้นจรมาประทุษร้าย

คำว่า **ก็จะพุดชั้วหรือทำชั้วตามไปด้วย (ภาสติ วา กโรติ วา)** ท่านอธิบายว่า บุคคลที่มีใจชั่วเมื่อพุดก็พุดแต่จตุจิริต ๔ อย่าง เมื่อทำก็ทำแต่กายจตุจิริต ๓ อย่าง ถ้าไม่พุดไม่ทำก็มีแต่มนจตุจิริต ๓ อย่าง จึงกล่าวได้ว่า เขาทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ให้เต็ม

คำว่า **เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป (ตโต น ทุกฺขมเนวติ)** ท่านอธิบายว่า วิปากทุกข์ที่เกิดขึ้นทางกายและทางจิตติดตามบุคคลนั้นไป เพราะจตุจิริต ๓ (กายจตุจิริต วจิจิริต และมนจตุจิริต) นั้นเอง

มีคำถามว่า ทุกข์ย่อมติดตามบุคคลนั้นไปเหมือนอะไร อรรถกถาก็แก้ว่า เหมือนลื้อหมุนไปตามรอยเท้าโคถึกที่ถูกเทียมแอก มันลากไปแต่ละวัน ไม่อาจให้ลื้อหมุนกลับได้ เพราะเมื่อมันก้าวไปข้างหน้า แอวกก็เบียดค่อมมัน เมื่อมันถอยหลัง ล้อก็ขูดเนื้อขา ล้อเสียดสีมันอย่างนี้แล้วหมุนตามรอยเท้าของมันไป ฉะนั้น ฉะนั้นเหมือนกัน ทุกข์ทั้งที่เกิดขึ้นทางกายและทางจิต ซึ่งมีจตุจิริตเป็นมูล ก็ติดตามเขาไปในที่ที่เขาไปเกิดมีนรกเป็นต้น

๖) สโมธาน ในตอนท้ายของอรรถกถาธรรมบทนี้ ท่านสรุปผลแห่งการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าในครั้งนั้นว่า ในเวลาจบคาถา ภิกษุ ๓,๐๐๐ รูป ได้บรรลุพระอรหัตตผล พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย เทศนาได้มีประโยชน์แม้แก่พุทธบริษัทผู้ประชุมกันแล้ว^{๓๔}

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาธรรมบทได้อธิบายขยายความธรรมบทคาถาที่ ๑ ตามโครงสร้างทั้ง ๖ ส่วนอย่างละเอียด ทำให้ทราบว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องประวัติของพระจักขุปาลเถระที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ เพราะทรงปรารภอดีตกรรมของพระจักขุปาลเถระที่เคยทำไว้

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๓-๑๙, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๓-๒๕.

สำหรับคาถาธรรมบทต่อมา คือ

คาถาที่ ๒ มโนปุพพคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปสนเนน ภาสติ วา กโรติ วา
 ตโต น สุขมเนวติ ฉายาว อนปายินี.^{๓๕}
 แปลว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจดี ก็ประพฤติหรือทำตามไปด้วย
 เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น.

จะเห็นได้ว่า เป็นคาถาที่มีลักษณะการประพันธ์และคำแปลคล้ายคลึงกับคาถาที่ ๑ แต่ต่างกันว่า คาถาที่ ๒ กล่าวถึงคนมีใจดีและผลของใจดี เป็นฝ่ายตรงกันข้ามกับคนมีใจชั่วและผลของใจชั่วในคาถาที่ ๑ พระสังคีติกาจารย์นำคาถาที่ ๒ มาจัดวางไว้ต่อจากคาถาที่ ๑ ในยมกวรรค (หมวดธรรมที่เป็นคู่) ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท เพราะมีเนื้อความเป็นเรื่องของความชั่วกับความดี

ดังนั้น เมื่อดูผิวเผินอาจทำให้เข้าใจผิดไปว่า เป็นคาถาเรื่องเดียวกับคาถาแรก คือ เรื่อง พระจักขุปาลเถระ แต่แท้ที่จริง คาถานี้เป็นคนละเรื่องกัน ผู้ศึกษาธรรมบทอย่างเดียวไม่อาจทราบได้เลยว่าเป็นคนละเรื่อง ต่อเมื่อได้ศึกษาอรรถกถาธรรมบทจึงจะทราบได้ว่าเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสเพราะปรารภนายมัญญกณฺทลฺลี เนื้อเรื่องโดยสังเขปมีดังนี้

นายมัญญกณฺทลฺลีเป็นบุตรของอทินนปุพพกพราหมณ์ผู้ตระหนี่ถี่เหนียว ไม่เคยให้อะไรๆ แก่ใคร แม้แต่จะทำเครื่องประดับให้บุตรของตนก็ไม่จ้างช่างทอง แต่แม่ทองคำทำเป็นตุ้มหูเกลี้ยงด้วยตนเอง บุตรของพราหมณ์จึงได้ชื่อว่า มัญญกณฺทลฺลี (ผู้มีตุ้มหูเกลี้ยง) เมื่อมัญญกณฺทลฺลีอายุได้ ๑๖ ปี เกิดเป็นโรคผอมเหลือง พราหมณ์ก็ไม่ตามหมอมารักษาเพราะกลัวเสียทรัพย์ เมื่อแน่ใจว่าบุตรของตนใกล้ตายแล้ว จึงปล่อยให้นอนตายอยู่ระเียบนนอกเรือนเพราะกลัวญาติที่รู้ข่าวจะมาเยียมและเห็นทรัพย์ในเรือนของตน ก่อนตาย พระพุทธเจ้าทรงเห็นอุปนิสัยของมัญญกณฺทลฺลี จึงเสด็จไปโปรด มัญญกณฺทลฺลีไม่สามารถแม้แต่จะยกมือทั้งสอง จึงได้แต่ทำใจให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พอพระพุทธองค์เสด็จหลักไป เขาก็ตายไปเกิดเป็นเทพบุตรในเทวโลกชั้นดาวดึงส์

ต่อมาเทพบุตรปรากฏตัวแก่พราหมณ์ สนทนากันจนทำให้พราหมณ์เลื่อมใสในพระรัตนตรัย นิมนต์และถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ ครั้นนั้นพราหมณ์ทูลถามว่า บุคคลเพียงแต่ทำใจให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าจะไปบังเกิดในสวรรค์มีอยู่หรือ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า พราหมณ์เพิ่งได้สนทนากับเทพบุตรย่อมรู้ยังไม่ใช่หรือ จึงทรงประกาศคำที่ทั้ง ๒ สนทนากัน และตรัสเรื่องมัญญกณฺทลฺลีทั้งหมด จากนั้นเพื่อแก้ข้อสงสัยของมหาชนที่มาเฝ้า พระพุทธองค์จึงทรงอธิษฐาน

^{๓๕} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

ให้มีภุมมกษัตริย์เทพบุตรปรากฏตัวพร้อมด้วยวิมาน ให้เล่าเรื่องที่ตนเพียงทำใจให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ก็ไปบังเกิดในเทวโลกได้ จากนั้นพระพุทธองค์ได้ตรัสพระคาถาธรรมบทที่ ๒ ข้างต้น ในเวลาจบคาถาสัตว์ประมาณ ๘๔,๐๐๐ ได้ตรัสรู้ธรรม มีภุมมกษัตริย์เทพบุตรและพราหมณ์ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล^{๓๖} เรื่องนายภุมมกษัตริย์นี้สามารถศึกษาเนื้อหาแยกแยะตามโครงสร้างเป็น ๖ ส่วนเช่นเดียวกับที่แสดงไว้ในคาถาที่ ๑ แต่ในที่นี้ ผู้วิจัยต้องการสรุปความจากอรรถกถาธรรมบทโดยสังเขปเท่านั้น จึงไม่ได้แยกแยะเนื้อหาออกเป็นส่วนๆ

กล่าวโดยสรุป ธรรมบทในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕) อยู่ในรูปคาถาล้วน ไม่มีร้อยแก้วเจือปน ไม่มีเรื่องเล่าประกอบคาถา ทำให้ไม่ทราบเรื่องราวความเป็นมาหรือเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสพระคาถานั้นไว้ อีกทั้งไม่มีคำอธิบายเนื้อความของคาถา เมื่อแปลคาถาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยตามหลักไวยากรณ์เพียงอย่างเดียว อาจตีความเนื้อหาสาระในคาถาอย่างตื้นเขิน ไม่ลึกซึ้ง หรืออาจตีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความหมายที่ทรงประสงค์ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทโดยตรง เพื่อแปลและอธิบายความหมายของศัพท์ทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ หลักธรรมในคาถาธรรมบท ตลอดจนเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าอันเป็นที่มาของคาถาธรรมบทนั้น

๔.๑.๓ ชาตก: คาถาว่าด้วยการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์

ชาตก^{๓๗} เป็นประมวลเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าในครั้งเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ถือกำเนิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง ได้ทรงผจญกับเหตุการณ์ดีบ้างร้ายบ้าง แต่ก็ได้ทรงพยายามทำความดีที่เรียกว่าบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ มีทานบารมีเป็นต้น อุเบกขาบารมีเป็นที่สุด พระพุทธองค์ทรงระลึกถึงเรื่องราวอดีตชาติต่างๆ แล้วทรงนำมาแสดงแก่พุทธบริษัทต่อมาในสมัยปฐมสังคายนาพระสังคีตการจารย์ได้รวบรวมชาตกเป็น ๑ ใน ๑๕ คัมภีร์ในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗ และ ๒๘ มีทั้งหมด ๕๔๗ เรื่อง แต่เข้าใจกันว่ามีเพียง ๕๐๐ เรื่อง ตามที่เรียกกันว่าพระเจ้า ๕๐๐ ชาตก แท้จริงแล้วมีชาตินับไม่ถ้วน ท่านเรียบเรียงชาตกไว้เป็นหมวดหมู่เป็นวรรคเป็นนิบาตไว้ ชาตกที่มี ๑ คาถา เรียกเอกกนิบาต ที่มี ๒ คาถาเรียก ทูกนิบาต เรียงเป็นลำดับไป จนถึงชาตกที่ ๑๓ คาถา เรียกไตรสนิบาต ที่มีมากกว่า ๑๓ คาถาขึ้นไปเรียกปจิมกนิบาต ที่มี ๒๐ คาถาขึ้นไปเรียกวิสตินิบาต ที่มี ๓๐ คาถาขึ้นไปเรียกตติยสนิบาต ที่มี ๔๐ คาถาขึ้นไปเรียกจัตตาสินิบาต ที่มี ๘๐ คาถาขึ้นไปเรียกมหานิบาต

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๙-๒๙, พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๕-๓๘.

^{๓๗} ชาตก ภูตํ ปุราภูตํ ภควโต ปุพฺพจริยํ กายติ กณฺธิ ปกาเสตีติ ชาตกํ แปลว่า กล่าว ตรัส ประกาศ พระจริยาวัตรของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงประพฤติในกาลก่อน, สารตถ. ภูฏา (บาลี) ๑/-/๑๒๗; ชาตกเป็นองค์หนึ่งในนวัคคัตถุศาสน์; วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๒๖, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓๘-๓๙.

เมื่อเริ่มต้นศึกษาชาตกในพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย จะพบว่า พระสังคาหกาจารย์ได้รวบรวมคาถาชาตกมาร้อยเรียงต่อเนื่องกัน โดยมีเพียงหัวข้อเรื่องมาคั่นระหว่างคาถาพอให้ทราบว่าน่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับใครหรืออะไร เช่น คาถาสั้นๆ ในวรรคแรก คือ อปฺปนกขวรรค (หมวดว่าด้วยการปฏิบัติที่ไม่ผิด) ดังนี้

๑. อปฺปนกขชาตก

อปฺปนํ ฐานเมเก ทุติยํ อาหุ ตกฺกิกา
เอตทญฺเอย เมธาวิ ตํ คณฺเฬ ยทปฺปนกนฺติ.

อปฺปนกขชาตกํ ปจฺมี.

๒. วณฺณปถชาตก

อภิสสฺสโน วณฺณปถเ ชนฺนตา
อุทฺทกณฺเ ตตถ ปปี อวิฺนทุ
เอวํ มุนี วิริยพลฺลุปฺปนโน
อภิสสฺส วินฺเท หทยสฺส สนฺตินฺติ.

วณฺณปถชาตกํ ทุติยํ.

๓. เสรีวณฺชิชาตก

อิธ เจ นํ วิราเธสิ สทฺธมฺมสฺส นียามตํ
จิรํ ตวํ อนุตฺตปฺเปสิ เสรีวายวํ วณฺชิโชติ.

เสรีวณฺชิชาตกํ ตติยํ.

๔. จูฬเสฏฺฐิชาตก (๔)

อปฺปเกนปี เมธาวิ ปาภณฺเณ วิจกฺขโณ
สมฺภูชาเปติ อุตฺตานํ อณฺเฏ อคฺคิวิ สนฺธมฺนติ.

จูฬเสฏฺฐิชาตกํ จตฺตถํ.

แปลว่า

๑. ว่าด้วยการปฏิบัติไม่ผิด

คนฉลาดพวกหนึ่งกล่าวฐานะที่ไม่ผิด
นักคாதคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ ๒
ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว
ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้เถิด.

อปฺปนกขชาตกที่ ๑ จบ

๒. ว่าด้วยการบำเพ็ญความเพียรเหมือนชุดหาน้ำกลางทะเลทราย

ชนทั้งหลายผู้ไม่เกียจคร้าน
ชุดภาคพื้นที้นทางกลางทะเลทราย
ได้พบน้ำที่กลางทะเลทรายอันราบเรียบ ฉันทไ
มุนีผู้ประกอบด้วยความเพียรและกำลัง ไม่เกียจคร้าน

ฟังประสบการณ์สงบใจ ฉะนั้น.

วันพฤหัสบดีที่ ๒ จบ

๓. ว่าด้วยพ่อค้าชื่อเสริวะ

ถ้าเธอพลาดจากสภาวะอันแน่นอนแห่งพระสัทธรรม
ในศาสนานี้แล้ว เธอจะต้องเดือดร้อนตลอดกาลนาน
เหมือนพ่อค้าชื่อว่าเสริวะนี้.

เสริวะวานิชชาดกที่ ๓ จบ

๔. ว่าด้วยจุฬเศรษฐี

ผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นโดยประจักษ์
ย่อมตั้งตัวได้ด้วยสิ่งของอันมีมูลค่าน้อย
เหมือนคนก่อไฟกองเล็ก ๆ ทำให้เป็นกองใหญ่ได้.

จุฬเศรษฐีชาดกที่ ๔ จบ

จะเห็นได้ว่า ประเด็นปัญหาใหญ่ในการศึกษาชาดกจากพระไตรปิฎกโดยตรง คือ การที่ชาดกมีลักษณะเป็นคาถาล้วน ไม่มีร้อยแก้วเจือปน ไม่มีเรื่องเล่าประกอบคาถาใดๆ จึงทำให้ผู้ศึกษาชาดกไม่อาจเข้าใจเรื่องราวความเป็นมาหรือเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสคาถาชาดกนั้นๆ และเนื้อความของคาถาชาดกในพระไตรปิฎกก็ยากต่อการตีความ ผู้ศึกษาชาดกอาจแปลหรือตีความคาถาไปตามทัศนะของตน ซึ่งอาจไม่ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ ดังนั้น ผู้ศึกษาชาดกจำเป็นต้องศึกษาเล่าเรียนเนื้อหาทั้งในชาดกและอรรถกถาชาดกคู่กันไป (เหมือนผู้ที่เรียนธรรมบทจำเป็นต้องศึกษาเรื่องราวทั้งในธรรมบทและอรรถกถาธรรมบทคู่กัน) ดังที่ท่านจึงวางหลักการไว้ว่า

ชาดกภาณเคน สาธุจกถิ ชาตกิ อุกคเหตุพพิ, ตโต โอริ น วญฺญติ. แปลว่า ผู้จะสั่งสอนชาดก ต้องเรียนชาดก พร้อมทั้งอรรถกถา (ชาดก) ต่ำกว่านั้นใช้ไม่ได้.^{๓๘}

เมื่อพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้เช่นนั้น จึงควรใช้คัมภีร์อรรถกถาชาดกคู่กับการศึกษาชาดกในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม ก่อนการศึกษาอรรถกถาชาดก ผู้ศึกษาควรทราบโครงสร้างการอธิบายอรรถกถาชาดกโดยภาพรวมเสียก่อน เพื่อจะศึกษาค้นคว้าได้สะดวกและเป็นระบบยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะอรรถกถาชาดกเป็นคัมภีร์ที่แต่งด้วยลักษณะผสมระหว่างร้อยแก้ว (ฉันทนิย) และร้อยกรอง (คาถา) เพื่ออธิบายความชาดกที่แต่งเป็นคาถาล้วนทั้ง ๕๔๗ เรื่อง

^{๓๘} วิ.สงคท. (บาลี) ๑/-/๑๘๙-๑๙๐.

พระพุทธโฆสจารย์ได้แบ่งโครงสร้างของการอธิบายอรรถกถาชาดกไว้ ๓ กาล^{๓๙} คือ

๑) พุทธนิทาน เรื่องเกิดในระยาะที่ไกล นับตั้งแต่สุเมธกถา การเริ่มบำเพ็ญบารมีของ
สุเมธดาบสโพธิสัตว์นับแต่ได้พบกับพระที่ปึงกรพุทธเจ้า และได้รับคำพยากรณ์ว่าจะเป็นพระพุทธเจ้า
ในอนาคต จึงเริ่มบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ คือ

(๑) ทานบารมี	(๒) ศีลบารมี
(๓) เนกขัมมบารมี	(๔) ปัญญาบารมี
(๕) วิริยะบารมี	(๖) ขันติบารมี
(๗) สัจจบารมี	(๘) อธิษฐานบารมี
(๙) เมตตาบารมี	(๑๐) อุเบกขาบารมี

โดยผ่านสมัยของพระพุทธเจ้าถึง ๒๔ พระองค์ ใช้เวลา ๔ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ กัป ได้แก่

(๑) พระที่ปึงกรพุทธเจ้า	(๒) พระโกณฑัญญพุทธเจ้า
(๓) พระมังคลพุทธเจ้า	(๔) พระสุมนพุทธเจ้า
(๕) พระเรวตพุทธเจ้า	(๖) พระโสภิตพุทธเจ้า
(๗) พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า	(๘) พระปทุมพุทธเจ้า
(๙) พระนารทพุทธเจ้า	(๑๐) พระปทุมุตตรพุทธเจ้า
(๑๑) พระสุเมธพุทธเจ้า	(๑๒) พระสุชาติพุทธเจ้า
(๑๓) พระปิยทัสสีพุทธเจ้า	(๑๔) พระอัทธทัสสีพุทธเจ้า
(๑๕) พระธัมมทัสสีพุทธเจ้า	(๑๖) พระสัทธัตถพุทธเจ้า
(๑๗) พระติสสพุทธเจ้า	(๑๘) พระปุสสพุทธเจ้า
(๑๙) พระวิปัสสีพุทธเจ้า	(๒๐) พระสิขีพุทธเจ้า
(๒๑) พระเวสสภูพุทธเจ้า	(๒๒) พระกกุสันธพุทธเจ้า
(๒๓) พระโกนาคมนพุทธเจ้า	(๒๔) พระกัสสปพุทธเจ้า

๒) อวิพุทธานิทาน เรื่องเกิดในระยาะไม่ไกล นับตั้งแต่พระโพธิสัตว์ไปเกิดเป็นสันดุสิตเทพบุตร
ในสวรรค์ชั้นดุสิตเป็นเวลาช้านาน จึงเกิดโกลาหล ๓ อย่างขึ้นในเทวโลก คือ

(๑) กัปโกลาหล เมื่อเหลือเวลา ๑๐๐,๐๐๐ ปี กัปจะพินาศ จะตั้งกัปขึ้นใหม่ เทวดา
ทั้งหลายจะเที่ยวป่าวประกาศบอกให้ชาวโลกประพตติในกุศลธรรมเพื่อจะได้ไปเกิดในกัปใหม่

(๒) พุทธโกลาหล เมื่อเหลือเวลา ๑,๐๐๐ ปี จะมีพระสัพพัญญูพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก
เทวดาทั้งหลายจะเที่ยวป่าวประกาศให้ชาวโลกได้ทราบโดยทั่วกัน

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน พุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๒-๑๓๙, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/-/๓-๑๕๔.

(๓) จักกวัตติโกลาหล เมื่อเหลือเวลา ๑๐๐ ปี จะมีพระเจ้าจักรพรรดิเสด็จอุบัติขึ้นในโลก เทวดาทั้งหลายจะเที่ยวป่าวประกาศให้ชาวโลกได้ทราบโดยทั่วกัน

ในพุทธโกลาหลนั้น พระโพธิสัตว์เมื่อกำหนดกาล ทวีป ประเทศ ตระกูล พระมารดา และอายุ แล้ว เห็นว่าเป็นกาลสมควรจึงรับปากเทวดาทั้งหลายว่าจะลงมาเกิดแล้วตรัสรู้เป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า พระพุทธโฆสอาจารย์พรรณนาความตั้งแต่พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดา จนเจริญโดยลำดับแล้วเสด็จออกผนวช จนได้ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณภายใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์

๓) สันติเกนิทาน เป็นการพรรณนาเหตุการณ์นับตั้งแต่หลังจากวันที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วประทับอยู่ ณ ที่ใด ทรงแสดงธรรมแก่ใคร เป็นลำดับไป รวมเหตุการณ์ต่างๆ ตลอดเวลา ๔๕ พรรษา ที่ทรงแสดงธรรมและแสดงชาดกเรื่องต่างๆ ไว้ ในคราวทำปฐมสังคายนา พระสังคีติกาจารย์จึงได้ประมวลชาดกเป็นวรรคเป็นนิบาตไว้

อรรถกถาชาดกมุ่งแสดงเรื่องที่เคยเกิดขึ้นทั้ง ๓ กาลนี้ โดยสัมพันธ์กัน คือ **สันติเกนิทาน** จะแสดงเหตุปัจจุบัน หมายถึง แสดงสถานที่ที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในขณะนั้นๆ แล้วมีเหตุเกิดขึ้น จนเป็นเหตุให้พระพุทธองค์ทรงแสดงชาดกเรื่องนั้นๆ **อวิทูรนิทาน** ก็เป็นเหตุให้ทรงแสดงเรื่องต่างๆ พร้อมทั้งการอธิบายธรรมในเรื่องนั้นๆ ด้วย ส่วน **ทูรนิทาน** เป็นช่วงระยะเวลาที่ยาวนานของการบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทศ ใช้เวลานานถึง ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป จึงมีเรื่องชาดกมากมายนับได้ถึง ๕๔๗ เรื่อง เป็นตัวอย่าง ในระหว่างบำเพ็ญบารมีนั้นๆ ซึ่งพระพุทธโฆสจารย์มุ่งแสดงความเป็นมาในระหว่างนี้ จึงได้อธิบายอรรถกถาชาดกประกอบด้วยโครงสร้างหลัก ๖ ส่วน ดังนี้

๑) อารัมภกถา คำกล่าวปรารภเรื่องราว เรื่องนั้นเกิดขึ้นในสมัยที่พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ที่ไหน ทรงปรารภใคร ว่าด้วยเรื่องอะไร จึงทรงแสดงชาดกเรื่องนั้นๆ

๒) ปัจจุบันนิทาน เรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เป็นเหตุให้ทรงแสดงชาดกเรื่องนั้นๆ ประกอบเพื่อให้ผู้ที่เป็นต้นเหตุนั้นเกิดความกลัวกลัวในการปฏิบัติธรรม หรือเพิ่มพูนกำลังใจในการทำความดียิ่งขึ้นไป

๓) อดีตนิทาน เรื่องที่เคยเกิดขึ้นแล้วในอดีตชาติ เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงยกชาดกเรื่องนั้นมาประกอบการแสดงธรรมในระหว่างนั้น เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความอาจหาญ เกิดความกลัวกลัวในการปฏิบัติธรรม ผู้ที่มีความท้อแท้ในการทำ ความดี ถ้ามีผู้มากระตุ้นกล่าวให้กำลังใจ ก็จะมี ความชวนชวนในการปฏิบัติธรรมยิ่งขึ้น

๔) คาลา พุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในรูปคาลา เพื่อประโยชน์แก่การทรงจำ และการถ่ายทอดธรรม

๕) ไวยากรณ์ เป็นการแก้หรืออธิบายความหมายของศัพท์ที่ปรากฏในคาลา เรื่องนั้นๆ เพื่อให้เกิดความชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น และถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

๖) สโมธาน พระอรรถกถาจารย์ประมวลเรื่องหรือสรุปเรื่องเมื่อแสดงชาดกเรื่องนั้นๆ จบลงเพื่อให้ทราบว่า ใครเคยเกิดเป็นใครในเรื่องนั้นๆ ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า การทำความดีความชั่วนั้น บุคคลที่เวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารเหล่าในเรื่องนั้นๆ ได้เคยทำกันมาแล้วช้านาน และได้รับผลสุขทุกข์อย่างไร ให้ปรากฏเป็นคติสอนใจได้ชัดเจน เพื่อมุ่งให้ปฏิบัติในอริยสัจธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป

อนึ่ง เพื่อแสดงให้เห็นความสำคัญของอรรถกถาชาดกในการศึกษาคาถาชาดกในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยขอ นำ อปัณณกชาดก ซึ่งเป็นชาดกเรื่องแรก มาแสดงเป็นอุทาหรณ์ และอธิบายขยายความคาถาชาดกเรื่องนี้โดยใช้อรรถกถา ไปตามลำดับโครงสร้างอรรถกถาชาดกทั้ง ๖ ส่วน ที่กล่าวแล้ว ดังนี้

อปัณณกชาดก ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗ มีพุทธภาษิตว่า

อปณณกํ จานเมเก	ทุดิยํ อาหุ ตกุกกา
เอตทญญาย เมธาวิ	ตํ คณฺเฬ ยทปณณกํ. ^{๔๐}

แปลว่า คนฉลาดพวกหนึ่งกล่าวฐานะที่ไม่ผิด
 นักคาคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ ๒
 ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว
 ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้เถิด.

จะเห็นได้ว่า คาถาในอปัณณกชาดก (การปฏิบัติที่ไม่ผิด) ที่มาในพระบาลีนี้ ทำให้ผู้แปลเกิดความสงสัยว่า ทุดิยํ ซึ่งแปลได้ว่า ฐานะที่ ๒ ควรจะหมายถึงอะไรกันแน่ อาจคาคะเนโดยเทียบเคียงเอาว่า เมื่อเปรียบเทียบคู่ระหว่างคนฉลาดผู้มีปัญญากับนักคาคะเน ก็อาจแปลฐานะที่ ๒ ว่าเป็นฐานะที่ผิด คู่กับคำว่า ฐานะที่ไม่ผิด (อปณณก) ที่ปรากฏในบาทคาถาแรกแล้ว แต่ที่จริงคำแปลเป็นภาษาไทยในคาถาชาดกนี้ ได้อาศัยคำอธิบายแก้อรธในอรรถกถาชาดกอีกทอดหนึ่ง จึงสามารถออกคำแปล อปณณก ศัพท์ ว่า ฐานะที่ไม่ผิด หาไม่แล้วก็ยากที่จะทราบคำแปลภาษาไทยได้

ถึงกระนั้น คำแปลที่ได้ก็ยังทำให้เคลือบแคลงสงสัยต่อไปอีกหลายประการว่า อะไรคือฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิด การถือเอาฐานะของผู้มีปัญญากับนักคาคะเน (นักตรรกะ) เป็นอย่างไร ต่างกันอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงปรารภใครจึงทรงแสดงคาถาชาดกนี้ เนื้อเรื่องในชาดกนี้เป็นอย่างไร หลักธรรมอะไรที่พระพุทธองค์ประสงค์จะแสดงในชาดกนี้ ใครเป็นใครในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ เป็นต้น คำถามทั้งหมดเหล่านี้ อรรถกถาชาดกเรื่องอปัณณกชาดกวรรณนา^{๔๑} ได้อธิบายแก้ข้อสงสัยไว้อย่างครบถ้วน ดังนี้

^{๔๐} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑/๑, ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑/๑.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔๐-๑๔๔, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๕-๑๖๙.

๑) **อารัมภกถา** ท่านเล่าว่า พระพุทธเจ้าทรงตรัสชาดกเรื่องนี้เมื่อครั้งที่ทรงประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตเมืองสาวัตถี ทรงปรารภพวกอัญเดียรถีย์ ผู้เป็นสหายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี

๒) **ปัจจุบันนิทาน** ครั้นนั้น ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้นำสหายของท่านซึ่งเป็นพวกอัญเดียรถีย์ ประมาณ ๕๐๐ คนไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อได้ฟังธรรมจากพระพุทธองค์แล้ว พวกอัญเดียรถีย์ก็ได้ถึง พระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะ เลิกนับถือลัทธิเดียรถีย์ที่ตนเคยนับถือ เมื่อพระพุทธองค์เสด็จจากกรุงสาวัตถี ไปยังกรุงราชคฤห์ พวกอัญเดียรถีย์ก็กลับไปถืออัญเดียรถีย์เป็นสรณะอีก

ต่อมา เมื่อพระพุทธองค์เสด็จกลับมายังพระเชตวันอีกครั้ง ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีก็นำ พวกอัญเดียรถีย์นั้นมาเฝ้าพระพุทธองค์อีก พระพุทธองค์จึงตรัสว่าพวกอัญเดียรถีย์ได้ทำกรรม อันไม่สมควร จึงทรงแสดงธรรม เพื่อแสดงว่าเหล่าชนผู้ถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะจะไม่เกิดในอบายว่า

เหล่าชนผู้นับถือพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ
 ครั้นละกายมนุษย์แล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที^{๔๒}
 เหล่าชนผู้นับถือพระธรรมว่าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ
 ครั้นละกายมนุษย์แล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที
 เหล่าชนผู้นับถือพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ จักไม่ไปสู่อบายภูมิ
 ครั้นละกายมนุษย์แล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที

มนุษย์จำนวนมาก ผู้ถูกภัยคุกคาม ต่างถึงภูเข
 ป่าไม้ อาราม และรุกขเจดีย์เป็นสรณะ
 นั้นมิใช่สรณะอันเกษม นั้นมิใช่สรณะอันสูงสุด
 เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้น ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง
 ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นสรณะ
 ย่อมใช้ปัญญาชอบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ คือ
 ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘
 อันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบระงับทุกข์
 นั้นเป็นสรณะอันเกษม นั้นเป็นสรณะอันสูงสุด
 เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้^{๔๓}

พระพุทธเจ้าตรัสสอนอย่างนี้แล้ว จึงตรัสว่า แม้ในอดีตกาล ก็มีพวกมนุษย์ที่ถือเอาสิ่ง ที่มิใช่สรณะว่าเป็นสรณะ เพราะถือเอาโดยคาดคะเน ถือเอาผิด จึงกลายเป็นอาหารของยักษ์ในที่กันดาร

^{๔๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๒/๒๑๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๗/๓๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๓๗/๕๐.

^{๔๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๕๐-๕๑, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๙๒.

ถึงความพินาศอันใหญ่หลวง ส่วนพวกมนุษย์ที่ถือเอาถูกต้อง ไม่ผิด จึงมีแต่ความสวัสดีในที่กันดารนั้น แล้วได้ทรงนิ่ง ครั้นนั้น อนาคตปิณฑิกเศรษฐีจึงกราบทูลขอโรกาส ขอให้พระพุทธรองค์ตรัสเล่าถึงเรื่องดังกล่าว

๓) อดีตนิทาน พระพุทธรองค์ตรัสเล่าว่า ในอดีตกาล ณ กรุงพาราณสี แคว้นกาสิ ที่มีพระราชพระนามว่าพรหมทัต เป็นผู้ปกครอง พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิเป็นพ่อค้าเกวียน ทำการค้าขายด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม และยังมีบุตรของนายเกวียนอื่นอีกคนหนึ่งเป็นคนโง่เขลา

พ่อค้าเกวียนทั้งสองเตรียมตัวเดินทางไปค้าขายยังหัวเมืองเดียวกัน พระโพธิสัตว์คิดว่า ถ้าเราจะไปพร้อมกัน เสี่ยงต่างๆ เช่น น้ำและพิน อาจจะไม่พอ แม้หนทางก็จะคับแคบ จึงได้ถามบุตรนายเกวียนผู้โง่เขลาว่าเขาจะไปก่อนหรือจะไปทีหลัง บุตรนายเกวียนนั้นคิดว่า ถ้าไปก่อนน่าจะดีเพราะถนนหนทางจะยังไม่เสียหาย พวกโคจะได้กินหญ้าที่สดใหม่ ผักผลไม้ก็ยังไม่มีการแตะต้อง น้ำก็ยังใสอยู่ และถ้าไปถึงก่อน ก็สามารถตั้งราคาสินค้าได้ก่อน จึงไปก่อน

ส่วนพระโพธิสัตว์คิดว่า การไปทีหลังน่าจะดีกว่าเพราะหากหนทางขรุขระ พวกที่ไปก่อนจะต้องทำถนนให้ราบเรียบ หญ้าที่มีอยู่ก่อนอาจจะแห้งและแข็งเมื่อโคของเขาไปถึง หญ้าคงจะแตกยอดใหม่ พอดีเพราะโคของขบวนแรกได้กินยอดที่แข็งไปแล้ว ผักผลไม้ก็จะงอกขึ้นใหม่ ถ้าที่ตรงไหนไม่มีน้ำ พวกเขาก็จะขุดบ่อเพื่อหาน้ำ ส่วนราคาสินค้าก็ขายตามที่คนพวกนั้นได้ตั้งไว้ก่อนแล้ว ดังนั้นจึงบอกให้เขาไปก่อน

บุตรนายเกวียนผู้โง่เขลาได้นำขบวนเกวียนออกเดินทาง จนถึงที่ดินแดนกันดารอันเป็นที่อยู่ของพวกยักษ์ พวกยักษ์หวังจะกินเนื้อมนุษย์จึงเนรมิตกายเป็นมนุษย์เดินทางด้วยกองเกวียนเทียมด้วยโค มีผมเปียก มีเสื้อผ้าเปียก มีหยาดน้ำและโคลนไหลออกอยู่ ล้อเกวียนก็เปื้อนโคลนประดับด้วยดอกกุหลาบและโกมุท มือถือกำดอกปทุมและบุณฑริก เคี้ยวกินเหง้าบัว เมื่อบุตรนายเกวียนผู้โง่เขลาสวนทางมา เห็นอย่างนั้น จึงถามพวกยักษ์ พวกยักษ์จึงลงเขาว่า หนทางข้างหน้าเต็มไปด้วยธารป่าเขียวขจี มีน้ำเป็นเทือกเดียวกัน ฝนก็ตกตลอด สระน้ำในซอกเขาก็เต็มไปด้วยดอกปทุม และล่อให้เขาทำลายตุ่มที่ใส่น้ำมาเต็มเกวียน

บุตรนายเกวียนผู้โง่เขลาได้ทำตามที่ยักษ์ลวงไว้ สั่งให้ทำลายตุ่มทั้งหมดไม่เหลือน้ำแม้แต่เพียงฝ่ามือเดียว เมื่อเดินทางมาถึงที่แห่งหนึ่งในเวลาพระอาทิตย์ตกดิน ไม่มีน้ำดื่มกิน จนหมดเรี่ยวแรงนอนหลับในที่นั้น พวกยักษ์จึงจับเคี้ยวกินทั้งโคและมนุษย์ทั้งหมด เหลือแต่เศษกระดูกกระจายไปทั่วสารทิศ ส่วนเกวียน ๕๐๐ เล่มยังคงตั้งอยู่ทุกๆ ที่ยังมีสินค้าอยู่เต็ม

เมื่อผ่านไปครึ่งเดือน พระโพธิสัตว์จึงออกเดินทางไปกับกองเกวียน ๕๐๐ เล่ม เมื่อถึงสถานที่กันดาร พวกยักษ์นั้นก็แปลงกายแสวงหลวงพระโพธิสัตว์เหมือนเคย แต่พระโพธิสัตว์เป็นพ่อค้าฉลาด มีปัญญา จึงรู้ได้ทันทีว่า ที่นี้เป็นที่กันดารไม่มีน้ำ มนุษย์ (พวกยักษ์แปลงกาย) เหล่านี้มีนัยน์ตาแดง ไม่มีเงา พวกบุตรนายเกวียนผู้โง่เขลาคงถูกลวงให้ทิ้งน้ำทั้งหมด คงถูกพวกนี้เคี้ยวกินไปแล้วอย่างไม่ต้องสงสัย

จึงกล่าวกับพวกยักษ์ว่า พวกท่านจงไปชะเถิด เราจะไม่ทิ้งน้ำที่นำมา จนกว่าจะเห็นน้ำอื่นเสียก่อน เมื่อแยกทางกันไป พวกมนุษย์จึงกล่าวกับพระโพธิสัตว์ว่าให้ทิ้งน้ำที่นำมาตามคำบอกของพวกยักษ์นั้น แต่พระโพธิสัตว์ได้ให้สติแต่คนเหล่านั้นว่า

พระโพธิสัตว์ : พวกท่านเคยได้ยินว่าที่ก้นดาร์น้ำ มีสระน้ำหรือ

พวกมนุษย์ : ไม่เคยได้ฟัง เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : ที่พวกเขากล่าวว่าจะมีฝนตกข้างหน้า ลมฝนจะพัดไปไกลประมาณเท่าไร

พวกมนุษย์ : ประมาณโยชน์หนึ่ง เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : มีใครในพวกท่านสักคนหรือไม่ที่ลมฝนมากระทบกาย

พวกมนุษย์ : ไม่มี เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : ก้อนเมฆ ควรปรากฏให้เห็นในที่ไกลประมาณเท่าไร

พวกมนุษย์ : ประมาณ ๓ โยชน์ เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : มีใครในพวกท่านสักคนหรือไม่ที่เห็นก้อนเมฆสักก้อน

พวกมนุษย์ : ไม่มี เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : ฟาผ่า ควรปรากฏให้เห็นในที่ไกลประมาณเท่าไร

พวกมนุษย์ : ประมาณ ๔-๕ โยชน์ เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : มีใครในพวกท่านสักคนหรือไม่ที่เห็นฟาผ่า

พวกมนุษย์ : ไม่มี เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : ฟาร้อง ควรปรากฏให้ได้ยินในที่ไกลประมาณเท่าไร

พวกมนุษย์ : ประมาณ ๑-๒ โยชน์ เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : มีใครในพวกท่านสักคนหรือไม่ที่ได้ยินฟาร้อง

พวกมนุษย์ : ไม่มี เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ : พวกท่านรู้จักมนุษย์เหล่านั้นหรือไม่

พวกมนุษย์ : ไม่รู้จัก เจ้านาย

พระโพธิสัตว์ตรัสว่า พวกนั้นไม่ใช่มนุษย์ แต่เป็นยักษ์ที่มาลวงให้พวกเราทิ้งน้ำ เมื่อหมดเรี่ยวแรงเพราะขาดน้ำ ก็จะจับพวกเราเคี้ยวกิน บุตรนายเกวียนเกวียนผู้เฒ่าเฒ่า คงถูกลวงและจับเคี้ยวกินไปแล้ว เราคงได้เห็นกองเกวียนของพวกเรา สังก้าขับห้ามทิ้งน้ำแม้เพียงฝ่ามือเดียว

เมื่อไปสักหน่อยหนึ่ง ก็ได้เห็นกองเกวียนมีสินค้าเต็มทั้ง ๕๐๐ เล่ม และเห็นเศษกระดูกของโคและมนุษย์เกลื่อนกลาดทั่วสารทิศ พระโพธิสัตว์จึงให้พัก ณ ที่นั้น เป็นผู้นำพล เฝ้ายามรักษาการตลอดทั้งคืนจนสว่าง เดินทางไปถึงที่หมาย ขายสินค้าได้ ๒-๓ เท่า และเดินทางกลับกรุงพาราณสีของตนโดยสวัสดิภาพ

๔) **คาถา** เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสพระธรรมเทศนานี้แล้ว จึงตรัสแก่ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีว่า “คหบดี พวกมนุษย์ที่ยึดถือด้วยตรรกะ ถึงความพินาศอันใหญ่หลวง ในกาลก่อนอย่างนี้ ส่วนพวก

มนุษย์ผู้ยึดถืออย่างถูกต้อง พ้นจากมือของพวกอมมนุษย์แล้ว ไปยังที่ตนปรารถนาแล้ว โดยความสวัสดิ”
จึงตรัสคานานี้ว่า

อปณณกัม จานเมเก ทุติยัม อาหุ ตกุกิกา
เอตทญญาย เมธาวิ ตัม คณฺเห ยทปณณกัม.^{๔๔}
แปลว่า คนฉลาดพวกหนึ่งกล่าวฐานะที่ไม่ผิด
 นักคาคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ ๒
 ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว
 ควรถือฐานะที่ไม่ผิดไว้เถิด.

๕) ไวยากรณ์ อรรถกถาแก้หรือไปตามลำดับบทพจน์ในคาถาชาดก ทำให้ทราบว่า ศัพท์ที่มีอยู่ในคานานี้มีความหมายลึกซึ้งเพียงใด ท่านอธิบายไว้สรุปได้ดังนี้

คำว่า **ที่ไม่ผิด (อปณณกัม)** คือ เป็นเลิศ ถูกต้อง เป็นเครื่องนำออก คำว่า **ฐานะ (ฐานัม)** คือ เหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งผล ด้วยเหตุนี้ คำว่า **ฐานะที่ไม่ผิด (อปณณกัม ฐานัม)** คือ เหตุอันเลิศ เหตุอันถูกต้อง เหตุเป็นเครื่องนำออก เพราะนำประโยชน์สุขมาให้ ฐานะที่ไม่ผิด (อปณณกัม ฐานัม) นี้หมายเอา สรรคมน ๓ คือ ๕ คือ ๑๐ ความสำรวมในปาติโมกข์ ความสำรวมในอินทรีย ความสำรวมใน อาชีวะปาริสุทธิศีล การใช้สอยปัจจัย ปาริสุทธิศีล ๔ ทั้งหมด ความคุ้มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย ความรู้ประมาณ ในการบริโภคอาหาร การประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่เนื่องๆ ฌาน วิปัสสนา อภิญญา สมาบัติ อริยมรรค อริยผล ทั้งหมดนี้เป็นฐานะที่ไม่ผิด คือ การปฏิบัติไม่ผิด เป็นชื่อของ ปฏิปทาเครื่องนำออกจากทุกข์

อรรถกถาอ้างพระพุทธพจน์มาสนับสนุนว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ชื่อว่าปฏิบัติไม่ผิด คือ

- ๑) คุ้มครองทวารในอินทรีย
- ๒) รู้ประมาณในการบริโภค
- ๓) ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอยู่เนื่องๆ”^{๔๕}

แล้วอธิบายข้อความทั้ง ๓ ประการนี้ให้พิสดารยิ่งขึ้นไปอีก ต่อจากนั้นจึงหันมาอธิบาย **ฐานะที่ผิด** โดยอธิบายคำว่า **ที่ ๒ (ทุติยัม)** ในคำว่า **นักคาคะเนทั้งหลายกล่าวฐานะที่ ๒ (ทุติยัม อาหุ ตกุกิกา)** ว่าหมายถึง การถือเอาด้วยคาคะเน คือเหตุที่ไม่นำออกจากทุกข์ โดยยกตัวอย่างในระดับโลกียะว่า แม้นายกองเกวียนผู้โง่เขลาคาคะเนสถานการณ์ทั่วไปตามความเห็นของตน ไม่ฉลาด ในธรรมชาติ ไม่เข้าใจสภาพแวดล้อมตามความเป็นจริง คาคาว่าไม่มีอันตราย คาคาว่ามีหญ้า น้ำ และอาหาร บริบูรณ์ จึงพาบริวารของตนไปสู่ความวิบัติ ส่วนนายกองเกวียนที่ฉลาดย่อมไม่ประมาท ย่อมหาทาง ป้องกันเหตุการณ์เหล่านั้นไว้ได้หมด จึงพาบริวารของตนไปสู่ความปลอดภัย

^{๔๔} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑/๑, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑/๑.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๓๙/๑๖๔-๑๖๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๙/๒๓๙-๒๔๑.

ในระดับโลกุตตระ กุลบุตรผู้มีปัญญา รู้คุณและโทษ ความเจริญและความเสื่อม ประโยชน์ และมิใช่ประโยชน์ ในฐานะทั้ง ๒ คือ การไม่ถือเอาด้วยคาดคะเน (ฐานะที่ไม่ผิด) และการถือเอาด้วยคาดคะเน (ฐานะที่ผิด) การถือเอาฐานะที่ไม่ผิด คือฐานะที่เป็นเลิศ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นปฏิปทาขาว และเป็นปฏิปทาไม่เสื่อม

อปัณณกปฏิปทา ข้อปฏิบัติไม่ผิดนี้ เป็นปฏิปทาของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพุทธบุตรทั้งปวง เพราะว่า พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ ตั้งอยู่ในอปัณณกปฏิปทาเท่านั้น จึงบำเพ็ญบารมีให้เต็มด้วยความเพียรอันมั่นคง พระปัจเจกพุทธเจ้ายอมให้ปัจเจกโพธิญาณเกิดขึ้น ส่วนเหล่าพุทธบุตรก็แสวงตลอดสาวกบารมีญาณ

แล้วท่านอธิบายสรุปอรรถกถาเรื่องนี้ว่า พระผู้มีพระภาคแม่ให้กุลสมบัตติ ๓ กามาวจรสวรรค์ ๖ และพรหมโลกสมบัตติแก่อุบาสกที่เป็นสหายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีเหล่านั้น ในที่สุดทรงแสดงอปัณณกธรรมเทศนานี้ว่า ปฏิปทาที่ให้อรหัตตมรรคและอรหัตตผล ชื่อว่าอปัณณกปฏิปทา (ปฏิปทาอันไม่ผิด) ปฏิปทาที่เกิดในอบาย ๔ และตระกูลต่ำ ๕ ชื่อว่าสัปัณณกปฏิปทา (ปฏิปทาที่ผิด) แล้วทรงประกาศสัจจะ ๔ ให้ยิ่งโดยอาการ ๑๖ ในเวลาจบสัจจะ ๔ อุบาสกทั้ง ๕๐๐ คน ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล

๖) สโมธาน ในท้ายที่สุดของพระธรรมเทศานี้ พระพุทธองค์ทรงประชุมชาดกว่า บุตรนายเกวียนผู้เฒ่าในกาลนั้นได้เป็นพระเทวทัต บริษัทของบุตรนายเกวียนผู้เฒ่าในกาลนั้นได้เป็นบริษัทของพระเทวทัต บริษัทของบุตรนายเกวียนผู้ฉลาดได้เป็นพุทธบริษัท ส่วนบุตรนายเกวียนผู้ฉลาดคือพระตถาคตพุทธเจ้า^{๔๖}

จะเห็นได้ว่า อรรถกถาชาดกได้อธิบายขยายความ อปัณณกชาดก (การปฏิบัติที่ไม่ผิด) ตามโครงสร้างทั้ง ๖ ส่วนอย่างละเอียด ทำให้ทราบว่าชาดกนี้ เป็นคาถาที่พระพุทธเจ้าตรัส บรรณพวงอัญเจียรณีย์ผู้เป็นสหายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีซึ่งนับถือพระรัตนตรัยไม่มั่งคั่ง

กล่าวโดยสรุป ชาดกในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๗) อยู่ในรูปคาถาล้วน ไม่มีร้อยแก้วเจือปน ไม่มีเรื่องเล่าประกอบคาถา ทำให้ไม่ทราบเรื่องราวความเป็นมาหรือเหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสพระคาถานั้นไว้ อีกทั้งไม่มีคำอธิบายเนื้อความของคาถา เมื่อแปลคาถาจากภาษาบาลีเป็นภาษาไทยโดยพยัญชนะ อาจทำให้เกิดความอรรถ (ความหมาย) ในคาถาอย่างตื้นเขิน ไม่ลึกซึ้ง หรืออาจตีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากพุทธประสงค์ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาชาดกโดยตรง เพื่อแปลและอธิบายความหมายของศัพท์ทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ หลักธรรมในคาถาชาดก ตลอดจนเรื่องราวที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าอันเป็นที่มาของคาถาชาดกนั้น

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔๐-๑๕๔, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๕๕-๑๖๙.

๔.๑.๔ วมมิกสูตร: ปริศนาจอมปลวก

ในหัวข้อที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้แสดงให้เห็นความสำคัญของอรรถกถาในการแปลและอธิบายความพระพุทธรูปในรูปร้อยกรอง (คาถา) ในที่หลายแห่งในพระไตรปิฎก แท้ที่จริงยังมีพระพุทธรูปในรูปร้อยแก้ว (จุนณิยะ) อีกมากที่มีบทพยานและอรรถที่ยากแก่การแปลและตีความ ในที่นี้จะได้นำเสนอความสำคัญของอรรถกถาในการแปลและอธิบายความพระพุทธรูปในรูปร้อยแก้วพอเป็นอุทาหรณ์

ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ มีพระสูตรเรื่องวมมิกสูตร ว่าด้วยเรื่องปริศนาจอมปลวก เรื่องนี้มีที่มาว่า เทพบุตรองค์หนึ่งเข้าไปหาท่านพระกุมารกัสสปะถึงที่อยู่ แล้วกล่าวปริศนาธรรมแก่ท่านว่า

พระคุณเจ้า จอมปลวกนี้ย่อมพ่นควันในเวลากลางคืน ย่อมลุกโพล่งในเวลากลางวัน
 พราหมณ์ได้กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงนำศีลตราไปขุดดู”
 สุเมธใช้ศีลตราไปขุดก็ได้เห็นลึ้มสลัก จึงกล่าวว่า “ลึ้มสลัก ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงยกลึ้มสลักขึ้นแล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดลงไปก็ได้อีกหนึ่ง จึงกล่าวว่า “อึ่ง ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงนำอึ่งขึ้นมา แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นทางสองแพร่ง จึงกล่าวว่า “ทางสองแพร่ง ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงถากทางสองแพร่งออกเสีย แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นหม้อกรองน้ำต่าง จึงกล่าวว่า “หม้อกรองน้ำต่าง ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงยกหม้อกรองน้ำต่างขึ้นมา แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นเต้า จึงกล่าวว่า “เต้า ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงนำเต้าขึ้นมา แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นเขียงหั่นเนื้อ จึงกล่าวว่า “เขียงหั่นเนื้อ ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงยกเขียงหั่นเนื้อขึ้นมา แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นชิ้นเนื้อ จึงกล่าวว่า “ชิ้นเนื้อ ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “สุเมธ เธอจงหยิบชิ้นเนื้อขึ้นมา แล้วใช้ศีลตราขุดต่อไป”
 สุเมธใช้ศีลตราขุดต่อไปได้เห็นนาค จึงกล่าวว่า “นาค ขอรับ”
 พราหมณ์กล่าวอย่างนี้ว่า “นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียนนาคเลย จงทำความอนุโมदनาค”^{๔๗}

เทพบุตรนั้นได้บอกให้ท่านพระกุมารกัสสปเถระทูลถามปริศนาธรรมนี้ ท่านจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามปริศนาธรรม ๑๕ ข้อนี้ พระพุทธองค์จึงทรงเฉลยปริศนาธรรม ดังนี้

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๔๙/๒๑๑-๒๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๙/๒๖๗-๒๖๘.

๑) คำว่า **จอมปลวก** เป็นชื่อของร่างกายนี้ ซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด เติบโตด้วยข้าวสุกและขนมกุ่มมาส ไม่เที่ยง ต้องบริหาร ต้องนวดพื้น จะต้องแตกสลาย และกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา

๒) คำว่า **อย่างไรชื่อว่าการพ้นคว้นในเวลากลางคืน** ได้แก่ การที่บุคคลทำการงานในเวลากลางวัน แล้วตริกรตรองถึงในเวลากลางคืน

๓) คำว่า **อย่างไรชื่อว่าการลุกโผลงในเวลากลางวัน** ได้แก่ การที่บุคคลตริกรตรองถึงบ่อยๆ ในเวลากลางคืน แล้วประกอบการทำงานในเวลากลางวันด้วยกายและวาจา

๔) คำว่า **พราหมณ์** เป็นชื่อของ ตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

๕) คำว่า **สุเมธ** เป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นเสขะ

๖) คำว่า **คัสตรา** เป็นชื่อแห่งปัญญาอันประเสริฐ

๗) คำว่า **จงชุด** เป็นชื่อของการปรารภความเพียร

๘) คำว่า **ลุ่มสลัก** เป็นชื่อแห่งอวิชา มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตรายกลุ่มสลักขึ้น คือ จงละอวิชา จงชุดขึ้นมา”

๙) คำว่า **อึ้ง** เป็นชื่อของความคับแค้นใจเนื่องมาจากความโกรธ มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตรานำอึ้งขึ้นมา คือ จงละความคับแค้นใจเนื่องมาจากความโกรธ จงชุดขึ้นมา”

๑๐) คำว่า **ทางสองแพร่ง** เป็นชื่อแห่งวิจิกิจฉา มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตราลากทางสองแพร่ง คือ จงละวิจิกิจฉา จงชุดขึ้นมา”

๑๑) คำว่า **หม้อกรองน้ำต่าง** เป็นชื่อแห่งนิรวรณ ๕ คือ กามฉันทนิรวรณ พยาบาทนิรวรณ ถีนมิทรนิรวรณ อุทธัจจกุกกจนิรวรณ วิจิกิจฉานิรวรณ มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตรายกหม้อกรองน้ำต่างขึ้นมา คือ จงละนิรวรณ ๕ จงชุดขึ้นมา”

๑๒) คำว่า **เต่า** เป็นชื่อแห่งอุปาทานขันธ ๕ คือ รูปุปาทานขันธ เวทณุปาทานขันธ สัมมูปาทานขันธ สังขารุปาทานขันธ วิญญาณุปาทานขันธ มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตรานำเต่าขึ้นมา คือ จงละอุปาทานขันธ ๕ จงชุดขึ้นมา”

๑๓) คำว่า **เขียงหั่นเนื้อ** เป็นชื่อแห่งกามคุณ ๕ คือ รูปที่จะพึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด เสียงที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ฯลฯ กลิ่นที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ฯลฯ รสที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ โผฏฐัพพะที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ฯลฯ มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตรายกเขียงหั่นเนื้อขึ้นมา คือ จงละกามคุณ ๕ จงชุดขึ้นมา”

๑๔) คำว่า **ขึ้นเนื้อ** เป็นชื่อแห่งนันทิราคะ มีอธิบายว่า “สุเมธ เธอจงใช้คัสตราหยิบขึ้นเนื้อขึ้นมา คือ จงละนันทิราคะ จงชุดขึ้นมา”

๑๕) คำว่า **นาค** เป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นชีณาสพ มีอธิบายว่า “นาคจงดำรงอยู่เถิด เธออย่าเบียดเบียนนาคเลย เธอจงทำความนอบน้อมนาค”^{๔๘}

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๕๐-๒๕๑/๒๑๒-๒๑๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๐-๒๕๑/๒๖๙-๒๗๓.

เมื่อพิจารณาจากเนื้อความในพระสูตรนี้ จะเห็นได้ว่า แม้จะมีคำเฉลยเป็นอุปมาอุปไมย ทั้ง ๑๕ ข้อปรากฏอยู่ในพระสูตรโดยตรงแล้วก็ตาม แต่คำเฉลยนั้นก็ไม่กระจ่างชัดนัก ยังชวนให้สงสัยต่อไป เช่น เหตุใดจึงอุปมาร่างกาย (มหาภูตรูป ๔) เหมือนจอมปลวก หรืออุปมาอื่นๆ กับ อึ่งหม้อกรองน้ำต่าง เต่า เชิงहनเนื้อ ชื่นเนื้อ เป็นต้น นอกจากนี้ผู้ศึกษาพระสูตรนี้ก็ไม้อาจทราบความเป็นมาของเรื่องนี้ว่าเทพบุตรเกี่ยวข้องกับพระกุมารกัสสปเถระ ปริศนาธรรมนี้เป็นประโยชน์หรือไม่ อย่างไรต่อพระกุมารกัสสปเถระ เป็นต้น ข้อสงสัยเคลือบแคลงทั้งหมดรวมถึงความเป็นมาของพระสูตรนี้ท่านกล่าวไว้อย่างละเอียดในคัมภีร์ปัญจสุทนี อรรถกถาัมชฌิมนิคาย มูลปณณาสก ดังนี้

ท่านเริ่มต้นด้วยการเล่าเรื่องราวประกอบวัมมิกสูตรเพื่อให้ทราบใครเป็นใครว่า ในอดีตกาล เมื่อศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้าเสื่อมลง ภิกษุ ๕ รูปได้ผูกบันไดขึ้นภูเขาบำเพ็ญสมณธรรม พระสังฆเถระ บรรลอรหัตตผลในวันที่ ๓ พระอนุเถระได้เป็นพระอนาคามีในวันที่ ๔ ภิกษุ ๓ รูปที่เหลือไม่สามารถทำคุณวิเศษให้บังเกิดขึ้นได้จึงบังเกิดในเทวโลก ต่อมาเทพองค์หนึ่งเกิดเป็นพระราชาพระนามว่าปุกกุสาดิ ทรงผนวชแล้วได้บรรลุนาคามีผล เทพอีกองค์หนึ่งเกิดในตระกูลใกล้ท่าเรือปัญญะ ท่านมีชื่อว่า พาหิยะ ได้เล่นเรือไปแล้วเกิดเรืออัปปาง จึงนั่งท่อนไม้แทนผ้า เมื่อได้ลากและสมบัติแล้วเกิดความคิดขึ้นว่า เราเป็นพระอรหันต์ เมื่อถูกเทวดาผู้หวังดีตักเตือนว่า ท่านไม่ใช่พระอรหันต์ ท่านจงไปทูลถามปัญหา กับพระผู้มีพระภาค เขาได้ทำอย่างนั้นแล้วบรรลอรหัตตผล

เทพอีกองค์หนึ่งเกิดในครรภ์ของนางทาริกาผู้มีตระกูลคนหนึ่งในกรุงราชคฤห์ และนางทาริกานั้นก็ได้อ้อนวอนมารดาบิดาเพื่อขอบวช เมื่อไม่ได้บวชจึงแต่งงานออกเรือน ไม่รู้ตัวว่า ตั้งครรภ์ อ้อนวอนสามีจนเขาอนุญาตแล้วได้บรรพชาในสำนักภิกษุณี ต่อมาภิกษุณีนั่นได้คลอดบุตร พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงรับกุมารนั้นมาชุบเลี้ยง ตั้งชื่อว่า กัสสปะ ซึ่งต่อมาได้บรรพชาอุปสมบท เป็นพระกุมารกัสสปะ อรรถกถากล่าวว่าในวัมมิกสูตรนี้ เทพบุตรผู้กล่าวปริศนาจอมปลวกแก่ท่านพระกุมารกัสสปเถระก็คือ พระอนุเถระผู้เป็นพระอนาคามีนั่นเอง^{๔๔}

เมื่ออรรถกถาเล่าเรื่องราวความเป็นมาของพระสูตรนี้แล้ว จากนั้นจึงอธิบายขยายความ ศัพท์ปริศนาทั้ง ๑๕ ข้อ พร้อมทั้งอธิบายเหตุผลว่าทำไมจึงมีอุปมาอุปไมยเช่นนั้น เริ่มต้นที่ คำว่า จอมปลวก (วัมมิกะ) สรุปได้ ดังนี้

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๙/๒๘-๒๙, ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๙/๓๘-๓๙.

๑) อุปมาร่างกายซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ เหมือนจอมปลวก (วมมิโก) ด้วยเหตุผล ๔ ประการ คือ

(๑) คาย (วมติ) อรรถกถาอธิบายว่า เพราะจอมปลวกคายเป็นสัตว์เล็กๆ เช่น งู พังพอน หนู เป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่พวกตัวปลวกคายออก หรือเพราะเป็นสิ่งที่พวกตัวปลวกคายแล้วก่อขึ้นด้วย ผงฝุ่นสูงประมาณเอวหรือเท่าตัวคน ฉันทิ แม้ร่างกายก็ฉันทิ เพราะย่อมคายของไม่สะอาด ของมีโทษ และมลทินต่างๆ เช่น ขี้ตาออกจากตา เป็นต้น

(๒) เป็นผู้คาย (วนตโก) อรรถกถาอธิบายว่า เพราะเป็นสิ่งที่พระอริยะทั้งหลายคายออก หมายถึง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระชีนาสพทั้งหลายทอดทิ้งอัตภาพไปแล้ว เพราะหมดความเยื่อใยในอัตภาพ (ร่างกาย) นี้

(๓) เป็นผู้คายร่างที่ประชุมธาตุ ๔ (วนตฺสสุโย) อรรถกถาอธิบายว่า เพราะเป็นผู้คายร่างที่ประชุมธาตุ ๔ หมายถึง พระอริยะทั้งหลายคายร่างทั้งหมดนั้น ที่ประกอบด้วยกระดูก ๓๐๐ ท่อน ริดไว้ด้วยเส้นเอ็น ฉาบด้วยชั้นเนื้อ ห่อไว้ด้วยหนังสด ย้อมด้วยผิวพรรณ ลวงสัตว์ทั้งหลาย

(๔) เป็นผู้คายความสัมพันธ์ด้วยเสนาหา (วนตฺสิเนหสมพฺโน) อรรถกถาอธิบายว่า เพราะเป็นผู้คายความสัมพันธ์ด้วยเสนาหา หมายถึง กายนี้มีความสัมพันธ์ด้วยเสนาหาคือตัณหา^{๕๐} ที่พระอริยะทั้งหลายคายได้แล้ว

อรรถกถาอุปมาเพิ่มเติมว่า พวกสัตว์เล็กๆ ภายในจอมปลวก เกิดขึ้น ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ นอนป่วย และตายตกไปในจอมปลวกนั้น ดังนั้น จอมปลวกจึงเป็นเรือนเกิด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสานของพวกสัตว์เล็กๆ ฉันทิ ร่างกายก็ฉันทิ เป็นที่อยู่ของหมู่หนอน ๘๐,๐๐๐ จำพวกสัตว์ตระกูลที่อาศัยผิว หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก และเยื่อในกระดูก เกิดขึ้น ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ นอนกระสับกระส่ายเพราะความเป็นไข้ ตายตกไปในร่างกายนั่น ดังนั้น ร่างกายนี้จึงเปรียบเหมือนจอมปลวก เพราะเป็นเรือนคลอด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสานของสัตว์เหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า จอมปลวกเป็นชื่อของร่างกายซึ่งประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔

๒) การพ่นควันในเวลากลางคืน (รตติ ธูมายติ) อรรถกถาอธิบายความหมายของ ธูม ศัพท์ ในคำว่า การพ่นควัน (ธูมายนา) ทำให้ทราบว่ามีหลายนัย ได้แก่

แปลว่า ความโกรธ เช่นในประโยคที่ว่า “ความโกรธเป็นดุจควัน มุสาวาทเป็นดุจเถ้า”^{๕๑}

แปลว่า ตัณหา เช่นในประโยคที่ว่า “โลกถูกความอยากเผาให้ร้อน”^{๕๒}

แปลว่า วิตก เช่นในประโยคที่ว่า “ก็สมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งนั่งตรึงถึงควันไฟอยู่ในที่ไม่ไกล”

^{๕๐} เพราะเป็นสภาวะที่ตัณหาให้เกิดแล้วอย่างนี้ว่า ตัณหาทำคนให้เกิด จิตของคนนั้นย่อมพล่านไป; ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๕/๖๙.

^{๕๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๕/๒๗๘.

^{๕๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๖/๗๕.

แปลว่า กามคุณ ๕ เช่นในประโยคว่า

“กามทั้งหลายเหมือนเปือกตม เหมือนหล่ม
ก็ภัยนี้บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า
เป็นมูลเหตุแห่งภัย ๓ ประการ
กามทั้งหลายคือธูลีและควัน
อาตมภาพก็ได้ประกาศไว้แล้ว
ขอถวายพระพร พระเจ้าพรหมทัต
ขอมหาบพิตรทรงละกามเหล่านี้่ออกผนวชเถิด”^{๕๓}

แปลว่า ธรรมเทศนา เช่นในประโยคว่า “ภิกษุสุมไฟ”^{๕๔}

แปลว่า ปกติธุมะ (ควันตามปกติ) เช่นในประโยคว่า “ซึ่งเป็นเครื่องปรากฏของเรา
ควันเป็นเครื่องปรากฏของไฟ”^{๕๕}

แต่อรรถกถาวินิจฉัยว่า **ธุม** ศัพท์ที่ท่านประสงค์ในที่นี้ ใช้ในความหมายว่า **วิตก** เพราะเหตุนี้
พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า การพ่นควันในเวลากลางคืน หมายถึง การตรีกตรองถึงในเวลากลางคืนนั่นเอง

คำแปล **ธุม ศัพท์** = **วิตก** ในวัมมิกสูตร (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒) มีที่มาจากอรรถกถานี้เอง

๓) การงานในเวลากลางวัน (ทิวา กมฺมุนเต) ท่านหมายถึง การงานที่ควรทำในเวลากลางวัน
(ทิวา กตตพพกมฺมุนเต)

๔) ตถาคตชื่อว่าพราหมณ์ อรรถกถาอธิบายว่า เพราะทรงลอยธรรมทั้ง ๗ ประการได้แล้ว
เหมือนที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าพราหมณ์ เพราะลอยธรรม ๗ ประการได้แล้ว คือ

(๑) ลอยราคะได้แล้ว	(๒) ลอยโทสะได้แล้ว
(๓) ลอยโมหะได้แล้ว	(๔) ลอยมานะได้แล้ว
(๕) ลอย สักกายทิฏฐิได้แล้ว	(๖) ลอยวิจิกิจฉาได้แล้ว
(๗) ลอยสัลลัพท์ตปราคาสได้แล้ว ^{๕๖}	

๕) สุมะธเป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นเสขะ อรรถกถาอธิบายว่า ที่เรียกว่า **เสขะ** เพราะยังต้อง
ศึกษา ศึกษาอะไร คือ ศึกษาอริสัจสี่ศึกษาบ้าง ศึกษาอริจิตตศึกษาบ้าง ศึกษาอริปัญญาศึกษาบ้าง^{๕๗}

๖) อุปมาปัญญาเหมือนคัสตรา อรรถกถาอธิบายว่า คัสตราเป็นชื่อแห่งปัญญาทั้งที่เป็น
โลกียะและโลกุตระ ไม่ใช่เป็นชื่อของอาวุธ

^{๕๓} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๔/๒๓๐.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๔๗/๓๘๒.

^{๕๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๒/๘๐.

^{๕๖} ดุราลยะเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๑๔๗.

^{๕๗} อง.ติ.ก. (ไทย) ๒๐/๘๖/๓๑๒.

๗) การปรารภความเพียร (วิริยารมภสส) ท่านหมายเอา ความเพียรที่เป็นไปทั้งทางกาย และทางจิต ความเพียรเป็นคติแห่งปัญญา ความเพียรที่เป็นคติแห่งโลกียปัญญา ชื่อว่าโลกียะ ที่เป็นคติ แห่งโลกุตตรปัญญา ชื่อว่าโลกุตระะ ก็ในข้อนี้มีการแสดงเนื้อความดังนี้

เมื่ออธิบายมาถึงจุดนี้ อรรถกถาได้สรุปความของอุปมาอุปไมยที่กล่าวแล้วโดยภาพรวมอีกครั้งหนึ่งว่า พราหมณ์ชาวชนบทคนหนึ่งออกจากบ้านไปกับมาณพทั้งหลายแต่เช้าตรู่ เวลากลางวัน สอนมนต์ในป่า เวลาเย็นก็กลับบ้าน ในระหว่างทางได้พบจอมปลวกจอมหนึ่ง จึงกล่าวกับมาณพชื่อว่า สุมธผู้เป็นศิษย์ว่า “พ่อคุณ จอมปลวกนี้พันคว้นในเวลากลางคืน ลูกโพลงในเวลากลางวัน พวกเรา จักเห็นความผิดปกติของจอมปลวกนั้น เจ้าจงทำลายจอมปลวกนั้นให้เป็น ๔ ส่วนทิ้งไปเถิด” สุมธ รับคำแล้วถือจอบ เอาเท้าเหยียบแผ่นดินอย่างมั่นคงแล้วทำตามทีอาจารย์บอก ในเรื่องนี้ท่านเปรียบ พระพุทธเจ้าเหมือนพราหมณ์ผู้เป็นอาจารย์ ภิกษุผู้เป็นเสขะเหมือนสุมธพราหมณ์ กายเหมือนจอมปลวก ในเวลาที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุเธอจงกำหนดแบ่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูต ๔ ออกเป็น ๔ ส่วน” เหมือนการที่พราหมณ์กล่าวว่า “พ่อคุณ จอมปลวกนี้พันคว้นในเวลากลางคืน ลูกโพลงในเวลากลางวัน พวกเราจักเห็นความผิดปกติของจอมปลวกนั้น เจ้าจงทำลายจอมปลวกนั้นให้เป็น ๔ ส่วนทิ้งไปเถิด” การกำหนดกายสำหรับภิกษุผู้เป็นพระเสขะ ด้วยการกำหนดธาตุ ๔ คือ ภาวะที่กายเป็นของแข็งแข็ง ใน ๒๐ ส่วนเป็นปฐวีธาตุ ภาวะที่กายเอบอบใน ๑๒ ส่วนเป็นอาโปธาตุ ภาวะที่กายอบอุ่นใน ๔ ส่วน เป็นเตโชธาตุ ภาวะที่กายเคลื่อนไหวใน ๖ ส่วน เป็นวาโยธาตุ เหมือนการที่สุมธพราหมณ์รับคำแล้ว จับจอบทำอย่างนั้น

๘) อุปมาวิชาเหมือนลิมสลัก (ลงสี) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า เมื่อนายทวารบาล ปิดประตูเมืองลงกลอนเหล็ก การเดินทางของมหาชนทั้งในและนอกเมืองเป็นอันตัดขาด ฉันทิ ลิมสลัก คืออวิชาเกิดกับภิกษุใด การดำเนินแห่งญาณอันจะให้ถึงนิพพานของภิกษุนั้นก็เป็นอันตัดขาด ฉันทิ นั้น เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงอุปมาวิชาเหมือนลิมสลัก ในคำว่า **จละอวิชา (ปะห อวิชา)** ท่านกล่าวถึงการละอวิชาด้วยอำนาจการเรียนรู้และการสอบถามในกัมมัฏฐาน

๙) อุปมาความโกรธเหมือนอั้ง (อุทฐุมายิก) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า อั้งที่ไม่ใหญ่นัก เมื่อ มันถูกปลายไม้ ปลายเถาวัลย์ หรือฝุ่นละอองกระทบเข้าก็จะพองตัวใหญ่ขึ้น มีขนาดเท่าผลมะตูม ยกเท้าทั้ง ๔ ขึ้นไปในอากาศ เดินไม่ได้ ก็จะตกเป็นเหยื่อของกาและนกเค้า ฉันทิ ความโกรธก็ฉันทิ นั้น เหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นครั้งแรกก็เป็นแค่ความขุ่นมัวของจิตเท่านั้น ถ้าข่มไม่ได้ ก็ขยายตัวหนักขึ้น ตามลำดับ คือ ทำให้นิ้วคิ้วขมวด ถึงกับคางสั่น เปล่งวาจาหยาบคาย หน้ามืดตามัว ยื้อกันไปยื้อกันมา จับอาวุธขึ้น ฆ่าผู้อื่นบ้าง การฆ่าตนเองบ้าง สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า “เมื่อใดความโกรธทำให้ฆ่า บุคคลอื่นแล้วฆ่าตนเองเสียด้วย เมื่อนั้น ความโกรธเป็นไปรุนแรงมาก ถึงความเป็นสิ่งร้ายแรงอย่างยิ่ง”^{๕๘}

^{๕๘} พ.จุ (ไทย) ๓๐/๑๗/๑๐๘.

เมื่อเท้าทั้ง ๔ ของอิงอยู่ในอากาศ ก็เดินไม่ได้ อิงจึงตกเป็นอาหารของนกกา ฉันทิ บุคคลผู้มากด้วยความโกรธก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ไม่สามารถเรียนกัมมัญฐานให้เจริญได้ ตกอยู่ในอำนาจของศัตรูหมู่มาร เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อิงเป็นชื่อของความคับแค้นใจเนื่องมาจากความโกรธ

๑๐) อุปมาวิจิจฉาเหมือนทาง ๒ แพร่ง อรรถกถาเปรียบเทียบว่า บุรุษเดินทางไกลกันดาร ถึงทางสองแพร่งแล้วไม่สามารถตัดสินใจได้ว่าควรไปทางไหน ยืนอยู่ตรงนั้นเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกโจรก็ปรากฏตัวขึ้นทำให้ผู้นั้นถึงความพินาศย่อยยับ ฉันทิ ภิกษุผู้บังคับกัมมัญฐานก็ฉันทินั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดความสงสัยในพระพุทธเจ้าเป็นต้นแล้ว ก็ไม่สามารถขยาก็มัญฐานได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น มารทั้งปวงมีกิเลสมาเป็นต้นก็จะทำให้ภิกษุนั้นถึงความพินาศย่อยยับ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ทางสองแพร่งเป็นชื่อของวิจิจฉา

๑๑) อุปมานิรณ ๕ เหมือนหม้อกรองน้ำต่าง (จกวาร) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า เมื่อช่างย่อมใส่น้ำลงในหม้อกรองน้ำต่าง ๑ หม้อ ๒ หม้อ ๑๐ หม้อ ๒๐ หม้อ หรือแม้แต่ ๑๐๐ หม้อก็ตาม น้ำก็ไหลออกเหมือนกันหมด น้ำแม้เพียงฝ่ามือหนึ่งก็ชั่งอยู่ไม่ได้ ฉันทิ สำหรับบุคคลผู้มากด้วยนิรณ กุศลธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ฉันทินั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า หม้อกรองน้ำต่างเป็นชื่อของนิรณ ๕

๑๒) อุปมาอุปาทานขันธ ๕ เหมือนเต่า (กุมมิ) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า เต่ามีอวัยวะ ๕ คือ เท้าทั้ง ๔ ศีรษะ ๑ ฉันทิ สังขตธรรมทั้งหลาย เมื่อรวมกันเข้าก็เป็นขันธ ๕ เท่านั้น ฉันทินั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เต่าเป็นชื่อแห่งอุปาทานขันธ ๕

๑๓) อุปมากามคุณ ๕ เหมือนเชียงหั้นเนื้อ (อสิสุน) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า ผู้คนทั้งหลายวางเนื้อบนเชียงแล้วใช้มีดสับ ฉันทิ พวกเขาจึงอึดอัดด้วยกิเลสตามเพราะมีวัตถุกามเป็นเหตุ จึงได้ชื่อว่าถูกกิเลสตามทั้งหลายตัด สับ ในเบื้องบนแห่งวัตถุกาม ฉันทินั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เชียงหั้นเนื้อเป็นชื่อแห่งกามคุณ ๕

๑๔) อุปมานันทิราคะเหมือนขึ้นเนื้อ (มัสเปส) อรรถกถาเปรียบเทียบว่า ขึ้นเนื้อเป็นสิ่งที่ใครๆ ก็ปรารถนา ไม่ว่ามนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉานก็ปรารถนามัน เพราะสัตว์เหล่านี้ประกอบด้วยอวิชชา อาศัยนันทิราคะ (ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน) จึงปรารถนาวิญญูะ อีกนัยหนึ่ง ขึ้นเนื้อติดอยู่ในที่ที่เขาวางไว้ ฉันทิ สัตว์เหล่านี้ถูกนันทิราคะผูกไว้ จึงติดอยู่ในวิญญูะ แม้ประสบทุกข์ก็ไม่เบื่อ ฉันทินั้น ดังนั้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า คำว่า ขึ้นเนื้อนั้นเป็นชื่อแห่งนันทิราคะ ในคำว่า จงละนันทิราคะ ท่านกล่าวถึงการละนันทิราคะด้วยมรรคที่ ๔

๑๕) นาคเป็นชื่อของภิกษุผู้เป็นชีนาสพ อรรถกถากล่าวว่า พระชีนาสพท่านเรียกว่า นาค ด้วยอรรถ (ความหมาย) ไต อรรถนั้นท่านแสดงไว้แล้วในอนังคนสูตร^{๕๙} ในคำว่า เธอจงทำความนอบน้อมนาค

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔.

มีเนื้อความว่า “เธอจงทำความนอบน้อมแด่พระพุทธนาคนผู้เป็นชีนาสพอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงฝึกพระองค์แล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อฝึกตน พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงสงบแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อความสงบ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงข้ามพ้นแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ข้ามพ้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นปรินิพพานแล้ว ทรงแสดงธรรมเพื่อปรินิพพาน”^{๖๐}

เมื่อขยายความปริศนาจอมปลวกทั้ง ๑๕ ข้อแล้ว อรรถกถาได้กล่าวถึงผลที่ได้จากพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนี้ว่า พระกุมารกัสสปเถระทำพระสูตรนี้เท่านั้นเป็นกัมมัญฐาน เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผล^{๖๑}

กล่าวโดยสรุป แม้ว่าปริศนาจอมปลวกทั้ง ๑๕ ข้อในวัมมิกสูตรจะมีคำเฉลยที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อยู่ในพระสูตรโดยตรงแล้วก็ตาม แต่คำเฉลยส่วนมากก็ยังไม่กระจ่างชัดเจน ยังชวนให้สงสัยต่อไป เพราะไม่มีคำอธิบายต่างๆ อย่างเพียงพอ เช่น เหตุใดจึงอุปมาร่างกาย (มหาภูตรูป ๔) เหมือนจอมปลวก หรืออุปมาอื่นๆ กับ อัง ฆม้อกรองน้ำต่าง เต่า เขียงหันเนื้อ ชื่นเนื้อ เป็นต้น อีกทั้งผู้ศึกษาพระสูตรนี้โดยไม่อาศัยคัมภีร์อรรถกถา ก็ไม่อาจทราบความเป็นมาของเรื่องนี้ว่าเทพบุตรเกี่ยวข้องอย่างไรกับพระกุมารกัสสปเถระ หรือปริศนาธรรมนี้เป็นประโยชน์หรือไม่ อย่างไรต่อพระกุมารกัสสปเถระ เป็นต้น

อรรถกถาได้แก้ไขข้อสงสัยเคลือบแคลงทั้งหมดดังกล่าว โดยอธิบายรายละเอียด ตั้งแต่ความเป็นมาของพระสูตรนี้ เล่าถึงบุพกรรมของเทพบุตรและพระกุมารกัสสปเถระในอดีตชาติ ขยายความปริศนาธรรมแต่ละข้อ และกล่าวถึงผลสรุปจากพระสูตรที่ทำให้ท่านพระกุมารกัสสปเถระบรรลุอรหัตตผล ด้วยเหตุนี้ วัมมิกสูตร จึงเป็นตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นคู่มือแปลหรืออธิบายความพระพุทธพจน์ที่ยังไม่ชัดเจนเพียงพอ

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๖๑/๓๙๙.

^{๖๑} คุรายละเอียดใน ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๙-๒๕๑/๒๘-๔๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๒๔๙-๒๕๑/๓๘-๕๖.

๔.๒ การใช้รรณกถาเป็นคู่มืออธิบายข้อปฏิบัติและหลักธรรม

๔.๒.๑ ปฏิจสุมุปาบท แบบข้ามภพข้ามชาติและแบบขณะจิตเดียว

ปฏิจสุมุปาบท หมายถึง การเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกันและกัน^{๖๒} เป็นหลักธรรมสำคัญหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปกฎของธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา มีชื่อเรียกในพระบาลีอีกชื่อหนึ่งว่า **อิทัปปัจจยตา**^{๖๓} แปลตามตัวอักษรว่า การประชุมปัจจัยของสิ่งเหล่านี้ ส่วนในคัมภีร์ชั้นอรรถกถานิยมเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **ปัจจัยการ**^{๖๔} แปลว่า อาการที่เป็นปัจจัย

ปฏิจสุมุปาบทเป็นหลักธรรมที่มีความลึกซึ้งและยากยิ่งที่จะเข้าใจ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสเตือนไม่ให้พระอานนท์ประมาทในหลักปฏิจสุมุปาบท ดังเนื้อความในนิทานสูตร สังยุตตนิกายว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ น้าอัสจรรยจริง ไม่เคยปรากฏ ปฏิจสุมุปาบทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง แต่ถึงอย่างนั้น ก็ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับว่าเป็นธรรมง่าย ๆ พระพุทธเจ้าข้า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ‘อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น ปฏิจสุมุปาบทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่บรรลุธรรมนี้ หมูสัตว์จึงยุ่งเหมือนขอด้ายของช่างหูก เป็นปมยุ่งเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหญ้ายุ่งกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอธิบาย ทุคติ วินิบาต สงสาร’^{๖๕}

หรือแม้แต่ในพุทธประวัติ เมื่อครั้งที่ตรัสรู้ใหม่ๆ ก่อนจะเสด็จออกประกาศพระศาสนา พระพุทธเจ้าทรงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงประกาศธรรม เพราะความยากและลึกซึ้งของปฏิจสุมุปาบท ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้มีความดำริว่า ‘ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้ สำหรับหมู่ประชาผู้ร้นรมย์ด้วยอาลัย ยินดีในอาลัย เพลิดเพลินในอาลัย^{๖๖} ฐานะอันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือหลักอิทัปปัจจยตา หลักปฏิจสุมุปาบท ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เห็นได้ยากนัก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ นิพพาน ก็ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม และผู้อื่นจะไม่เข้าใจซึ่งต่อเรา ข้อนั้นก็จะเป็นความเหน็ดเหนื่อยเปล่าแก่เรา จะพึงเป็นความลำบากเปล่าแก่เรา’^{๖๗}

^{๖๒} ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑/๗, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๙.

^{๖๓} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๒๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๖๔} ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๑/๗, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๙.

^{๖๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๐/๘๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓.

^{๖๖} อาลัย คือ กามคุณ ๕ ที่สัตว์พัวพัน ยินดี เพลิดเพลิน; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๗/๑๓, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๗/๑๗.

^{๖๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๗.

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงปฏิจจสมุปบาทโดยทรงย้ำทั้งความยากและความสำคัญของหลักธรรมนี้ในฐานะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้และทรงนำมาสั่งสอนแก่พุทธบริษัท

เมื่อศึกษาเกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท พบว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทไว้ทั้ง ๓ ปิฎก กล่าวคือ ทรงแสดงกระบวนการเกิดและดับของปัจจัยต่างๆ ที่สืบทอดต่อกัน โดยลำดับเป็นกระบวนการ สรุปลงได้เป็น ๒ กระบวนการ คือ

๑) กระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทยวาร เป็นการแสดงไปตามลำดับ จึงเรียกว่า **อนุโลม ปฏิจจสมุปบาท** เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ ๒ คือ ทุกขสมุทัย ได้แก่

อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภวो, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกะปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวณฺติ; เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺภูโย โหติ.^{๖๘}

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงมี

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้.

๒) กระบวนการดับ เรียกว่า นิโรธวาร เป็นการแสดงไปย้อนลำดับ จึงเรียกว่า **ปฏิโลม ปฏิจจสมุปบาท** เทียบในอริยสัจเป็นข้อที่ ๓ คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่

อวิชฺชาเยว เตว อเสสฺสวिरาคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ, สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ, วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ, นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ, สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ, เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ, ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ, อุปาทานนิโรธา ภวานิโรโธ, ภวานิโรธา

^{๖๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕-๔๓๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๙.

ชาตินิโรธ, ชาตินิโรธา ชรามรณ โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา นิรุชฌนติ; เอวเมตสส
 เกลวสส ทุกขกฺขนธสส นิโรโธ โหติ.^{๖๙}

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือ	สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ	วิญญานจึงดับ
เพราะวิญญานดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีได้อย่างนี้	

จะเห็นได้ว่า องค์ประกอบของปฏิจจสมุปบาทมี ๑๒ ข้อ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา และมรณะ ส่วนโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นเพียงธรรมที่เกิดขึ้นแก่ผู้มีอัสวกิเลสเมื่อมีชราและมรณะแล้ว นอกจากนี้ จากประโยคท้ายสุดของทั้ง ๒ กระบวนการ ทำให้ทราบว่า กระบวนการทั้งเกิดและดับ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับการเกิดและดับของชีวิตและความทุกข์ของบุคคลนั่นเอง

หากจะสืบค้นหลักปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างละเอียดในพระไตรปิฎก ควรพิจารณาปฏิจจสมุปบาทวิภังค์ ในคัมภีร์วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕) ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทไว้เป็น ๒ ส่วน คือ ๑) **สูตรต้นตภาขณีย์** และ ๒) **อภิธรรมภาขณีย์** ในส่วนสูตรต้นตภาขณีย์ ทรงแสดงองค์ประกอบปฏิจจสมุปบาททั้ง ๑๒ ข้อ พร้อมทั้งคำอธิบายองค์ธรรมด้วยข้อความสั้นๆ^{๗๐} ส่วนอภิธรรมภาขณีย์ ทรงแสดงองค์ประกอบทั้ง ๑๒ ข้อด้วยนัย ๔ นัย คือ ปัจจยจตุกกะ เหตุจตุกกะ สัมปยุตตจตุกกะ และอัญญมัญญจตุกกะ โดยหมุนเวียนสลับกันไปตามลำดับแห่งการเกิด^{๗๑} โดยเนื้อหาของส่วนอภิธรรมภาขณีย์มีความยาวกว่าส่วนสูตรต้นตภาขณีย์มาก

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีเนื้อความที่ทรงอธิบายทั้งสูตรต้นตภาขณีย์และอภิธรรมภาขณีย์ ในคัมภีร์วิภังค์แห่งพระไตรปิฎก แต่เนื้อความก็มีคำอธิบายที่ทำความเข้าใจได้ยากเพราะเป็นเรื่องหลักธรรมที่ลึกซึ้งอย่างยิ่ง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ผู้รู้พุทธานิบายจึงอธิบายขยายเนื้อความดังกล่าว

^{๖๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๙.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๑๙-๒๒๓.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕-๒๔๒/๒๒๔-๒๓๓.

ไว้ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ อย่างละเอียดพิสดาร โดยท่านจำแนกการอธิบายคล้อยตาม ทั้ง ๒ ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ ดังนี้

๑) สุตตันตภาษณีย์^{๗๒} (การอธิบายตามแนวพระสูตร) เป็นการอธิบายกระบวนการเกิดและดับ ของชีวิตและความทุกข์ของบุคคลแบบ**ข้ามภพข้ามชาติ**โดยละเอียดพิสดาร มีสาระสำคัญโดยสังเขป ดังนี้

(๑) อรรถกถาอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ๔ ประเภท คือ

๑. ทรงแสดงตั้งแต่ข้อต้นจนถึงข้อสุดท้ายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี”^{๗๓}

๒. ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงข้อสุดท้ายว่า “เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลิน กล่าวชม ติดใจเวทนานั้น ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลิน ในเวทนาเป็นอุปาทาน เพราะ อุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี”^{๗๔}

๓. ทรงแสดงตั้งแต่ข้อปลายจนถึงข้อต้นว่า

“ก็ชื่อว่า ‘เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี’ ดังนั้น เรากล่าวแล้วด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี หรือไม่มีหนอ หรือว่า ในข้อนี้เป็นอย่างไร

(พวกภิกษุกราบทูลว่า) พระพุทธเจ้าข้า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ในข้อนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี’

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) ก็ข้อที่ว่า ‘เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี’ ดังนั้น เรากล่าวแล้ว ด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี หรือไม่มีหนอ หรือในข้อนี้เป็นอย่างไร

(พวกภิกษุกราบทูลว่า) พระพุทธเจ้าข้า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในข้อนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลาย ก็คิดอย่างนี้ว่า ‘เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี’^{๗๕}

๔. ทรงแสดงตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงข้อต้นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ นี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกัมมัตถะ มีอะไรเป็นแดนเกิด อาหาร ๔ นี้ มีต้นเหตุเป็นเหตุ มีต้นเหตุเป็นสมุทัย มีต้นเหตุเป็นกัมมัตถะ มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด ต้นเหตุมีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญูญาณ สังขารทั้งหลาย มีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ สังขารทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นกัมมัตถะ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด”^{๗๖}

^{๗๒} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๒๕-๒๔๒/๑๔๐-๒๑๔, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๒๕-๒๔๒/๒๑๔-๓๑๘.

^{๗๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕.

^{๗๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๘/๔๔๕, ส.ป. (ไทย) ๑๗/๕/๑๘.

^{๗๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖.

^{๗๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๗-๑๘.

จะเห็นได้ว่า การแสดงปฏิจจสมุปบาทไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นที่อวิชชาเสมอไป แต่อาจเริ่มต้นที่องค์ประกอบข้อใดข้อหนึ่งก็ได้ เช่น ที่ทรงเริ่มที่เวทนาเป็นต้น ขึ้นอยู่กับว่าองค์ธรรมข้อใดจะเป็นประเด็นที่ถูกหยิบยกขึ้นมาแสดง

(๒) อรรถกถากล่าวว่า ในบรรดาประเภทแห่งเทศนาทั้ง ๔ ข้างต้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยพระประสงค์ต่างๆ ดังนี้

๑. อนุโลมเทศนา (เทศนาตามลำดับ) ทรงแสดงเพื่อชี้แจงถึงลำดับของการเกิดองค์ธรรมไปตามเหตุปัจจัย

๒. ปฏิโลมเทศนา (เทศนาย้อนลำดับ) ทรงแสดงเพื่อชี้แจงถึงเหตุแห่งทุกข์มีชรามรณะเป็นต้น

๓. เทศนาตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงข้อต้น เพื่อทรงแสดงลำดับแห่งเหตุและผลเริ่มแต่อดีตกาลไปจนถึงอดีตกาลที่ล่วงไปนานกว่าอีก

๔. เทศนาตั้งแต่ท่ามกลางจนถึงข้อสุดท้าย เพื่อทรงชี้แจงอนาคตกาล เริ่มตั้งแต่สมุฏฐานแห่งเหตุของอนาคตกาล ในปัจจุบันกาล

(๓) อรรถกถาอธิบายความหมายขององค์ประกอบทั้ง ๑๒ ข้อของปฏิจจสมุปบาทไว้โดยละเอียดพิสดาร เช่น อวิชชา หมายถึง ธรรมที่ทำให้สัตว์เวียนตายเวียนเกิดในวัฏสงสารอันไม่มีที่สิ้นสุด ในกำเนิด คติ หรือภพต่างๆ เป็นต้น และอธิบายความที่สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัยว่า เพราะบุคคลยังไม่ละอวิชชาคือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ เช่น เพราะความไม่รู้ในทุกข์ และในขั้นที่เป็นอดีต จึงยึดเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วปรารถนสังขาร ๓ อันเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้น เป็นต้น

(๔) อรรถกถาเรียกการเป็นปัจจัยอาศัยสืบเนื่องกันขององค์ธรรมทั้ง ๑๒ ข้อเป็นวงจรหรือวัฏจักรว่า **ภวัฏจักร** และกล่าวว่า ภวัฏจักร ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีเหตุเริ่มแรกของภวัฏจักร ถึงแม้ว่าจะทรงแสดงอนุโลมปฏิจจสมุปบาทโดยเริ่มที่อวิชชาก็ตาม แต่อวิชชาก็ไม่ใช่เหตุเริ่มแรกของภวัฏจักร ส่วนโสกะเป็นต้นก็ไม่ใช่ส่วนปลายสุดของภวัฏจักร แต่ยังเป็นปัจจัยให้อวิชชาเกิดขึ้นได้

ท่านให้เหตุผลเพื่อป้องกันไม่ให้ยึดเอาอวิชชาเป็นเหตุเริ่มแรกของภวัฏจักรว่า การที่โสกะเป็นต้น เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาจนทำให้เกิดเป็นภวัฏจักรนั้น ก็เพราะโสกะ (ความเศร้าโศก) ทุกขะ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ยังไม่พรากไปจากอวิชชา ส่วนปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ย่อมมีแก่คนหลง ดังนั้น เมื่อโสกะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสและปริเทวะเกิดแล้ว อวิชชาก็เป็นอันเกิดด้วย

ท่านยังอ้างพระพุทธพจน์ โดยแสดงการเกิดของอวิชชาว่า “อาสวสมุทยา อวิชชาสมุทโย.”^{๗๗} เพราะอาสวะเกิด อวิชชาจึงมี” และ “สภาวะธรรมมีความเศร้าโศกเป็นต้นนี้ย่อมมีเพราะอาสวะเกิด”

^{๗๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๓/๗๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๙๘.

เป็นต้น ท่านกล่าวสรุปว่า **อวิชาสำเร็จได้เพราะสภาวะธรรมมีโสกะเป็นต้น** เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นว่า ภวักร ไม่มีต้น ไม่มีปลาย และอวิชาไม่ใช่เหตุเริ่มแรก นั่นเอง

(๕) อรรถกถากล่าวว่า อวิชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวักร ภวักรมี ๒ อย่าง คือ อวิชามูล (อวิชา สังขาร วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา) และตัณhamูล (ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ) ภวักรแรก พระพุทธเจ้าตรัสด้วยเกี่ยวกับบุคคลผู้มีทวิภูติจิต เพราะอวิชานำบุคคลผู้มีทวิภูติจิตไปสู่วิภังขสสาร ส่วนภวักรหลังตรัสด้วยเกี่ยวกับบุคคลผู้มีตณหาจิต เพราะตัณหานำบุคคลผู้มีตณหาจิตไปสู่วิภังขสสาร

(๖) อรรถกถากล่าวว่า ภวักรเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับวิภังขสสารใน ๓ กาล คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล ท่านจำแนกว่า อวิชาและสังขารเป็นอดีตกาล วิญญานจนถึงภพเป็นปัจจุบันกาล และชาติ ชราและมรณะเป็นอนาคตกาล

จะเห็นได้ว่า สุตตันตภาชนียะเป็นการอธิบายขยายความปฏิจจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แล้วให้กว้างขวางพิสดาร โดยแสดงองค์ประกอบทั้ง ๑๒ ข้อเป็นภวักรคือเป็นปัจจัยกันเกิดขึ้นในจิตดวงต่างๆ เป็นการอธิบายการเกิดและดับของชีวิตและความทุกข์ ในลักษณะการเวียนตายเวียนเกิดในวิภังขสสาร คือ **แบบข้ามภพข้ามชาติ**

๒) อภิธรรมภาชนียะ^{๗๘} (การอธิบายตามแนวพระอภิธรรม) อรรถกถากล่าวว่า ปฏิจจสมุปบาทจะมีแต่ในจิตดวงต่างๆ กันเท่านั้นก็หาไม่ แม้แต่ในจิตดวงเดียวกันก็มีเช่นกัน ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงกระบวนการของปฏิจจสมุปบาททั้งหมดที่เกิดครบถ้วนใน**ขณะจิตดวงเดียว**ไว้ในอภิธรรมภาชนียะอย่างละเอียดพิสดารกว่าส่วนสุตตันตภาชนียะมาก (ในทางกลับกัน อรรถกถาแสดงเนื้อความส่วนอภิธรรมภาชนียะไว้เพียงสังเขปเมื่อเทียบกับเนื้อความในส่วนสุตตันตภาชนียะซึ่งมีความละเอียดพิสดารกว่ามาก)

อรรถกถาอธิบายปฏิจจสมุปบาทในขณะจิตเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงด้วยนัย ๙ นัย คือ มีอวิชาเป็นมูล มีสังขารเป็นมูล มีวิญญานเป็นมูล ฯลฯ มีตัณหาเป็นมูล มีอุปาทานเป็นมูล ในแต่ละนัยนั้นท่านอธิบายจำแนกเป็นจตุกกะ ๔ ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ คือ ปัจจัยจตุกกะ เหตุจตุกกะ สัมปยุตตจตุกกะ และอัญญมัญญจตุกกะ ในที่นี้ผู้วิจัยขอเสนอเฉพาะปัจจัยจตุกกะแห่งนัยที่ ๑ (มีอวิชาเป็นมูล) พอเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นแนวทางที่อรรถกถาอธิบายพระบาลี

^{๗๘} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๔๓-๓๔๓/๒๑๕-๒๓๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๔๓-๓๔๓/๓๔๕-๓๕๗.

หัวข้อมาติกาของปัจจัยจตุกกะ อวิชชามูลกนัย (หมวด ๔ กำหนดด้วยปัจจัยธรรม นัยมีอวิชชาเป็นมูล) ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์วิภังค์แห่งอภิธรรมปิฎก มีดังนี้

วาระที่ ๑ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามจึงมี
 เพราะนามเป็นปัจจัย **อายตนะที่ ๖** จึงมี
 เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้.

วาระที่ ๒ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามจึงมี
 เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้.

วาระที่ ๓ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย **อายตนะที่ ๖** จึงมี
 เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตณฺหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาวจึงมี
 เพราะภาพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้.

วาระที่ ๔ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญฺณจึงมี
 เพราะวิญญฺณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตณฺหาจึงมี
 เพราะตณฺหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภาวจึงมี
 เพราะภาพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้.

อรรถกถาอธิบายปฏิจจสมุปบาทที่เกิดในขณะจิตเดียวซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ใน
 ปัจจยจตุกกะเป็น ๔ วาระ พอสรุปดังนี้

วาระที่ ๑ ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๒ ข้อไม่บริบูรณ์ ได้ชื่อว่า ทวาทสังคิกวาระ (วาระที่ประกอบด้วย
 องค์ ๑๒) เพราะตรัสนามไว้ในฐานะแห่งนามรูป และตรัสอายตนะที่ ๖ ไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ

วาระที่ ๒ ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๑ ข้อไม่บริบูรณ์ ได้ชื่อว่า เอกาทสังคิกวาระ (วาระที่ประกอบด้วย
 องค์ ๑๑) เพราะตรัสนามอย่างเดียวไว้ในฐานะแห่งนามรูป และไม่ตรัสองค์แห่งสฬายตนะใดๆ

วาระที่ ๓ ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๑ ข้อบริบูรณ์ ได้ชื่อว่า ทวาทสังคิกวาระ (วาระที่ประกอบด้วย
 องค์ ๑๒) เพราะตรัสสฬายตนะไว้ในฐานะแห่งสฬายตนะ

วาระที่ ๔ ได้ชื่อว่า ปฏิปุณณทวาทสังคิกวาระ (วาระที่ประกอบด้วยองค์ ๑๒ ครบบริบูรณ์)
 เพราะมีองค์ประกอบครบถ้วนบริบูรณ์

ความเหมือนกันของวาระทั้ง ๔ อรรถกถาอธิบายว่าวาระทั้ง ๔ แม้จะต่างกัน แต่มีลักษณะร่วม
 เหมือนกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสว่า **สังขารทั้งหลาย (สงขาร)** เหมือนในสูตรต้นตถาขณีย์
 แต่ตรัสว่า **สังขาร (สงขาร)** ทั้ง ๔ วาระ เพราะในขณะจิตดวงเดียว เจตนา (สังขาร) ที่ประกอบกับจิตจะมี
 มากกว่าหนึ่งไปไม่ได้ ส่วนสภาวะธรรมมีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ไม่สามารถเกิดในจิตดวงเดียว

จึงไม่ทรงถือเอา (ไม่ปรากฏในวาระทั้ง ๔) แต่ชาติ ชราและมรณะ ทรงถือเอาเพื่อครอบงำ เพราะผนวกเข้าในขณะจิตเดียวได้

ความต่างกันของวาระทั้ง ๔ อรรถกถาอธิบายไว้ดังนี้

วาระที่ ๑ ทรงละทิ้ง รูป แล้วตรัสเพียง “เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามจึงมี” เพราะทรงรวบรวมเฉพาะสภาวะธรรมที่นับเนื่องในขณะจิตดวงเดียว และเป็นสภาวะธรรมสาธารณะในทุกที่ นอกจากนี้ เพราะผัสสะอย่างเดียวเท่านั้นที่นับเนื่องในขณะจิตดวงเดียว ดังนั้น จึงทรงถือเอาเฉพาะมนายตนะ (อายตนะที่ ๖) เท่านั้นที่เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ จึงตรัสว่า “เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี”

วาระที่ ๒ ตรัสว่า “เพราะนามเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี” แต่ไม่ได้ตรัสอะไรเกี่ยวกับสหายตนะเลย เพื่อแสดงความต่างกันแห่งปัจจัย และเพื่อสงเคราะห์เข้ากับเทศนาในมหานิทานสูตร ที่จริง สหายตนะไม่ได้เป็นปัจจัยอย่างเดียวกับผัสสะ แต่นามขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้นก็เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้เช่นกัน ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสปฏิจฉมูปาทมมโงค ๑๑ โดยละทิ้งสหายตนะว่า “อานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่า ‘เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย ผัสสะจึงมีหรือ’ ควรตอบว่า ‘ใช่’ ถ้าเขาถามอย่างนี้ว่า ‘เพราะอะไรเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’ ควรตอบอย่างนี้ว่า ‘เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี’”^{๗๙}

วาระที่ ๓ ตรัสองค์ที่ ๔ ซึ่งมาในสุดตันตภาชนียว่า “เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” ในที่นี้ปรากฏชัดด้วย ที่จริง แม้ว่ารูปตั้งอยู่ยาวนานเกินกว่าขณะจิตเดียว ถึงอย่างนั้น วิญญูณก็เป็นปัจจัยแก่รูปอันมีจิตเป็นสมุฏฐานบ้าง แก่รูปอื่นบ้าง ซึ่งเกิดก่อน ดังพระดำรัสว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัยซึ่งเกิดก่อน โดยเป็นปัจฉาชาติปัจจัย”^{๘๐} อีกอย่าง วิญญูณยังเป็นปัจจัยแก่รูปที่เกิดพร้อมกันซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ดังพระดำรัสว่า “สภาวะธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตตสมุฏฐาน โดยเป็นนิสสยปัจจัย”^{๘๑}

ท่านอธิบายว่า เหตุที่ไม่ตรัส รูป ไว้ตั้งแต่วาระแรกๆ ก็เพราะพระพุทธองค์ทรงแสดงในกามภพ ซึ่งเป็นถิ่นที่รูปเป็นไป ของสัตว์ผู้เกิดในภพวรรค์ เทพในรูปาวจร และโอปปาติกะสัตว์ผู้มีอายตนะไม่บริบูรณ์ ดังนั้น ในวาระที่ ๓ นี้ จึงไม่ตรัสว่า “เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี” แต่ตรัสว่า “เพราะนามรูปเป็นปัจจัย (ฉันทายตนะ) อายตนะที่ ๖ จึงมี” และรูปในที่นี้หมายเอาหทัยรูป

วาระที่ ๔ ตรัสไว้ด้วยอำนาจกำเนิด อายตนะของพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะและโอปปาติกะภพของพวกสัตว์ผู้มีอายตนะบริบูรณ์ หรือพวกสัตว์ในกามาวจร จึงตรัสว่า “เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สหายตนะจึงมี” นามเป็นปัจจัยแก่สหายตนะ โดยเป็นสหชาติปัจจัยเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่จักขายตนะเป็นต้น โดยเป็นปัจฉาชาติปัจจัย ส่วนรูป หทัยรูป เป็นปัจจัยแก่สหายตนะ โดยเป็นนิสสยปัจจัยและ

^{๗๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๖/๕๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๖/๕๘.

^{๘๐} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๑/๗, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐.

^{๘๑} อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๘/๕, อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗.

บุรุษชาติปัจฉิม มหาภูตรูป๔ เป็นปัจฉิมแก่จักขายตนะเป็นต้น โดยเป็นสหชาติปัจฉิม นิสสยปัจฉิม อัตติปัจฉิม และอวิคตปัจฉิม

เนื่องจากเป็นปฏิจสมุปบาทในขณะจิตดวงเดียว ดังนั้น ในวาระที่ ๔ นี้ พระพุทธเจ้าจึงไม่ตรัสว่า “เพราะสหายตนะ (ปัจฉิม ๖) เป็นปัจฉิม” แต่ตรัสว่า “เพราะณัฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) เป็นปัจฉิม ผัสสะจึงมี”

อรรถกถากล่าวเพิ่มเติมว่า วาระที่ ๑ และ ๒ พระพุทธเจ้าตรัสเพื่อแสดงปฏิจสมุปบาทในรูปภพ เพราะองค์ปฏิจสมุปบาทไม่มีรูปมาเกี่ยวข้อง วาระที่ ๓ ตรัสเพื่อแสดงปฏิจสมุปบาทในรูปภพ เพราะเมื่อรูปมีอยู่ สหายตนะก็ย่อมไม่เป็นไปในรูปภพ วาระที่ ๔ ตรัสเพื่อแสดงปฏิจสมุปบาทในกามภพ เพราะสหายตนะทั้งหมดย่อมเป็นไปในกามภพ

จะเห็นได้ว่า อภิธรรมภาษณีย์เป็นการอธิบายปฏิจสมุปบาทที่เกิดในขณะจิตเดียว อรรถกถากล่าวอธิบายไปตามวาระในปัจฉิมจตุกกะ ที่มีวิชาเป็นมูลเท่านั้น พอเป็นตัวอย่างให้เห็นการที่อรรถกถาช่วยอธิบายความในพระบาลี แต่ควรศึกษาเนื้อความจตุกกะและนัยที่เหลือซึ่งมีความลึกซึ้งพิสดารต่อไป

กล่าวโดยสรุป ปฏิจสมุปบาท ว่าด้วยการเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกันและกัน เป็นหลักธรรมสำคัญหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในรูปกฎของธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมดา เป็นหลักธรรมที่มีความลึกซึ้งและเข้าใจได้ยากยิ่ง ในคัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎกแสดงเรื่องปฏิจสมุปบาทไว้โดยแยกเป็นส่วนสุตตันตภาษณีย์และอภิธรรมภาษณีย์ ส่วนสุตตันตภาษณีย์ทรงแสดงเนื้อความไว้พอสังเขป แต่ส่วนอภิธรรมภาษณีย์ ทรงแสดงไว้อย่างกว้างขวางและพิสดารกว่าสุตตันตภาษณีย์มาก

ส่วนคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังค์ อธิบายขยายเนื้อความปฏิจสมุปบาทคล้อยตามพระบาลีในคัมภีร์วิภังค์ ท่านอธิบายสุตตันตภาษณีย์อย่างกว้างขวางพิสดาร โดยแสดงองค์ประกอบทั้ง ๑๒ ข้อ เป็นภวจักรคือเป็นปัจฉิมแก่กันเกิดขึ้นในจิตดวงต่างๆ เป็นการอธิบายการเกิดและดับของชีวิตและความทุกข์ ในลักษณะการเวียนตายเวียนเกิดในวัฏสงสาร หรือแบบข้ามภพข้ามชาติ ส่วนอภิธรรมภาษณีย์ ท่านอธิบายว่าเป็นปฏิจสมุปบาทที่เกิดในขณะจิตเดียวคล้อยตามนัย ๙ เป็นต้น จะเห็นได้ว่า อรรถกถาช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจนัยต่างๆ ของหลักธรรมเช่นปฏิจสมุปบาทที่ยังไม่กระจ่างชัดเพียงพอ กล่าวได้ว่า อรรถกถาเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นคู่มืออธิบายขยายความหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก

๔.๒.๒ การกรานกฐินด้วยสงฆ์จตุรกร

เรื่องกรานกฐินและอานิสงส์ของการกรานกฐินนั้น ปรากฏครั้งแรกในวินัยปิฎก มหาวรรค เป็นเหตุการณ์ที่ภิกษุชาวเมืองปาฐะยะ ๓๐ รูป เมื่อล่วงไตรมาส ออกพรรษาและปวารณาแล้ว ได้เดินทางมาเฝ้าพระพุทธเจ้า แต่คราวนั้นฝนยังตกชุกอยู่ พื้นแผ่นดินเต็มไปด้วยน้ำ เป็นหล่มเลน ภิกษุเหล่านั้นจึงมีจีวรชุ่มชื้นด้วยน้ำ เหน็ดเหนื่อย เดินทางไกลกันมา พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกาเพราะเรื่องนี้ เป็นต้นเหตุ แล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาแล้วกรานกฐิน^{๘๒} ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้กรานกฐินแล้วจะได้อานิสงส์ ๕ อย่าง คือ

- ๑) เทียวไปไม่ต้องบอกลา (ตามปกติภิกษุจะไปนอกวัดต้องบอกลาภิกษุที่มีอยู่ในวัด)
 - ๒) ไม่ต้องเอาไตรจีวรไปครบสำหรับ (ตามปกติภิกษุจะจาริกไปที่อื่น ต้องนำไตรจีวร คือ ผ้าถุง ผ้าห่ม และผ้าห่มซ้อนนอกติดตัวไปด้วย)
 - ๓) ฉนคณโภชนะได้ (ตามปกติภิกษุ ๔ รูปขึ้นไปจะไปออกปากขออาหารจากทายกพร้อมกัน หรือรับนิมนต์ที่ทายกนิมนต์ระบุชื่ออาหารพร้อมกันแล้วไปรับพร้อมกัน ฉนพร้อมกันไม่ได้)
 - ๔) ทรงอธิเรกจีวรไว้ได้ตามต้องการ (ตามปกติภิกษุจะเก็บอธิเรกจีวร คือ ผ้าผืนที่ ๔ จากไตรจีวรไว้เกิน ๑๐ วันไม่ได้)
 - ๕) พวกเขาจะได้จีวรอันเกิดขึ้นในที่นั้น (ตามปกติดินนอกจากไตรจีวร ภิกษุจะเก็บอธิเรกจีวรไว้ได้ไม่เกิน ๑๐ วัน และถ้ามีผ้าเกิดขึ้น แต่ไม่พอจะตัดเย็บเป็นจีวร ภิกษุจะเก็บไว้เพื่อจะได้ผ้ามาเพิ่ม แล้วตัดเย็บเป็นจีวรได้ไม่เกิน ๑ เดือน)
- ภิกษุทั้งหลาย พวกเขาผู้กรานกฐินแล้วย่อมได้อานิสงส์ ๕ อย่างนี้แล”^{๘๓}

สมันตปาสาทิกากล่าวว่า เหตุที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตการกรานกฐิน ก็เพราะทรงดำริว่า “ถ้าเราจักบัญญัติการกรานกฐิน ภิกษุเหล่านี้ก็จะเก็บจีวรไว้ผืนหนึ่ง ครองอันตราสกับอุตตราสงค์มา ไม่ต้องลำบากอย่างนี้ ก็ธรรมดาการกรานกฐินนี้ พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงอนุญาตไว้แล้ว”^{๘๔}

เรื่องกรานกฐินและอานิสงส์กฐินข้างต้นนี้ พุทธศาสนิกชนไทยผู้มีความรู้เรื่องเกี่ยวกับกฐิน ย่อมทราบเป็นอย่างดี และอาจทราบจากหนังสือวิชาการทางพระพุทธศาสนาหรือได้ยินได้ฟังจากพระภิกษุว่า วัดที่จะรับกฐินได้นั้นต้องมีพระภิกษุอยู่จำพรรษาครบไตรมาสอย่างน้อย ๕ รูป ดังข้อความ

^{๘๒} กรานกฐิน แปลว่า ซึ่งไม่สะดึง ในที่นี้หมายถึง กรรมวิธีทำจีวรเพื่อครองกฐิน โดยภิกษุทั้งหลาย ผู้พร้อมใจกันมอบผ้าที่จะทำจีวรให้แก่ภิกษุรูปหนึ่งในนามของสงฆ์ ภิกษุรูปนั้น ซึ่งสะดึงแล้วนำผ้านั้นทาบลงบนไม้สะดึงตัดเย็บเป็นจีวรเสร็จแล้วอธิฐานเป็นจีวรครอง แล้วบอกให้ภิกษุเหล่านั้นทราบเพื่ออนุโมทนา ภิกษุผู้ทำเช่นนี้เรียกว่า ผู้กรานกฐิน ภิกษุผู้อนุโมทนาก็จะได้อานิสงส์กฐิน ๕ ประการเช่นเดียวกับผู้กรานกฐิน

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๐๖/๙๓-๙๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๖/๑๔๖.

^{๘๔} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๔-๑๙๕, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๐๖/๒๓๘.

ที่ปรากฏในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ว่า “สงฆ์ผู้ประกอบภลินกรรมต้องมีจำนวนภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป” ^{๘๕}

อย่างไรก็ตาม ได้มีความคิดเห็นแปลกแยกออกไปเกี่ยวกับเรื่องนี้ ปรากฏในหนังสือชื่อ “ภลินและแนวทางในการปฏิบัติ” ออกในนามของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ความเป็น

ข้อกำหนดเกี่ยวกับภลินมีดังต่อไปนี้ จำนวนพระสงฆ์ในวัดที่จะทอดภลินได้ ถ้ากล่าวตามหลักฐานในพระไตรปิฎก (เล่ม ๕ หน้า ๒๕๘) ซึ่งเป็นพระพุทธานุญาตกล่าวว่า สงฆ์ ๔ รูป ทำกรรมได้ทุกอย่าง เว้นการปวารณา คือการอนุญาตให้ว่ากล่าวตักเตือนได้ การอุปสมบท และการสวดถอนจากอาบัติบางประการ (อัมภาน) จึงหมายถึงว่าจำนวนพระสงฆ์ในวัดที่จะทอดภลินได้จะต้องมีตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป แต่หนังสืออธิบายชั้นหลังที่เรียกว่าอรรถกถากล่าวว่าต้อง ๕ รูปขึ้นไป เมื่อหนังสืออธิบายชั้นหลังขัดแย้งกับพระไตรปิฎก จึงต้องถือพระไตรปิฎกเป็นสำคัญ ^{๘๖}

หนังสือเล่มนี้ กล่าวพาดพิงว่าเนื้อความในอรรถกถาขัดแย้งกับพระไตรปิฎก ดังนั้นเพื่อความกระจ่างในเรื่องนี้ จึงควรทำการสืบสวนคัมภีร์ทั้งสอง เพราะหากหนังสือเล่มนี้มีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในเรื่องจำนวนภิกษุผู้จะทำสังฆกรรมภลินเสียเอง การเผยแพร่ข้อมูลผิดๆ ย่อมจะทำให้เกิดความเสียหายแก่พระพุทธศาสนาอย่างกว้างขวางได้

ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มีข้อความที่กล่าวถึงสงฆ์ ๕ ประเภทกรรมมีดังนี้

ปญจ สัมมา, จตุวคโค ภิกขุสโฆ, ปญจวคโค ภิกขุสโฆ, ทสวคโค ภิกขุสโฆ, วิสตีวคโค ภิกขุสโฆ, อตีเรกวิสตีวคโค ภิกขุสโฆ. ตตร ภิกขเว ยวายํ จตุวคโค ภิกขุสโฆ จเปตวา ตีณิ กมมานิ อุปสมปทํ ปวารณํ อพภานํ รมเมน สมคโค สพพกมเมสุ กมมปตโต. ^{๘๗}

แปลว่า สงฆ์มี ๕ พวก คือ สงฆ์จตุวรรค (ภิกษุ ๔ รูป) สงฆ์ปัญจวรรค (ภิกษุ ๕ รูป) สงฆ์ทสวรรค (ภิกษุ ๑๐ รูป) สงฆ์วิสตีวรรค (ภิกษุ ๒๐ รูป) สงฆ์อตีเรกวิสตีวรรค (ภิกษุเกิน ๒๐ รูป) ภิกษุทั้งหลาย ในสงฆ์เหล่านั้น สงฆ์จตุวรรคพร้อมเพรียงกันโดยธรรม ทำกรรมได้ทุกอย่าง ยกเว้นกรรม ๓ อย่าง คือ อุปสมบท ปวารณา อัมภาน.

ข้อความนี้กล่าวถึงภิกษุ ๔ รูป ประกอบภลินกรรมได้ ส่วนข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่า ภิกษุ ๕ รูปประกอบภลินกรรมได้ มาจากสมันตปาสาทิกา อรรถกถามหาวรรค มีข้อความดังนี้

กถินตถาริ เก ลภนติ, เก น ลภนตีติ. คณนวเสน ตาว ปจฉิมโกฏฐิยา ปญจ ชนา ลภนติ, อุทฺธํ สตสสสมปิ, ปญจนนํ เหมจฺจ น ลภนติ. ^{๘๘}

^{๘๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑.

^{๘๖} มนตรี เทียมสิงห์ และเฉลิมลักษณ์ เอกมณี, ภลินและแนวทางในการปฏิบัติ, (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

^{๘๗} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๘๘/๑๘๘-๑๙๐, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๘๘/๒๗๖.

แปลว่า ภิกษุจำนวนเท่าไร จึงกรานกฐินได้ จำนวนเท่าไรกรานกฐินไม่ได้ ว่าด้วยจำนวนอย่างต่ำสุด ภิกษุ ๕ รูป จึงกรานกฐินได้ จำนวนสูงสุดแม้ตั้งแสนรูปก็กรานกฐินได้ แต่ต่ำกว่า ๕ รูป กรานกฐินไม่ได้.

คำว่า กรรมทุกอย่าง (ที่สงฆ์จตุรกรคพึงทำได้) นั้น หมายถึง สังฆกรรม คือ งานของสงฆ์ กรรมที่สงฆ์พึงทำ หรือกิจที่พึงทำโดยที่ประชุมสงฆ์ ซึ่งมี ๔ กลุ่ม คือ

- ๑) อปโลกนกรรม กรรมที่ทำเพียงด้วยบอกกันในที่ประชุมสงฆ์
- ๒) ญัตติกรรม กรรมที่ทำเพียงตั้งญัตติ ๑ ครั้ง
- ๓) ญัตติหุติกรรม กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติ ๑ ครั้ง แล้วสวดอนุสาวนา ๑ ครั้ง
- ๔) ญัตติจตุตถกรรม กรรมที่ทำด้วยตั้งญัตติ ๑ ครั้ง แล้วสวดอนุสาวนา ๓ ครั้ง^{๘๘}

กรรมทุกอย่าง จะจัดอยู่ในสังฆกรรม ๔ กลุ่มนี้ทั้งสิ้น กรรมที่สงฆ์จตุรกรค คือ ภิกษุ ๔ รูป พึงทำนั้น อาจจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่

๑) กรรมที่สงฆ์ลงโทษแก่ภิกษุผู้ประพฤตินี้ชอบนี้ เช่น (๑) ตัชฌนียกรรม (๒) นิสสยกรรม (๓) ปัพพาชนียกรรม (๔) ปฏิสารณียกรรม (๕) อุกเขปนียกรรม (๖) การให้ปริวาส (๗) การให้มานัต เป็นต้น^{๘๙} ภิกษุผู้ถูกทำกรรมเหล่านี้ ไม่นับรวมอยู่ในภิกษุจำนวน ๔ รูป หมายความว่าในการกระทำความผิดเหล่านี้ ต้องมีภิกษุเกี่ยวข้องในกรรมอย่างน้อย ๕ รูป คือ ภิกษุ ๔ รูปเป็นผู้กระทำความผิด และภิกษุอีก ๑ รูปเป็นผู้ถูกกระทำความผิด ตามข้อความที่ปรากฏในตอนท้ายเรื่อง กรรมที่สงฆ์จตุรกรคพึงทำ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ ดังนี้

ยสฺส สฺสํ กมฺมํ กโรติ, ตํจตุตฺถํ กมฺมํ เกรยฺย, อกมฺมํ น จ กรณียํ.^{๙๐}

สงฆ์ทำกรรมแก่ภิกษุใด มีภิกษุนั้นเป็นที่ ๔ ทำกรรม ไม่จัดเป็นกรรมและไม่ควรทำ.

และตามข้อความในวินัยปิฎกปริวารดังนี้

จตุรคฺคกรณํ กมฺเม จตฺตารํ ภิกฺขุ ปกตตฺตา กมฺมปฺปตฺตา, อวเสสา ปกตตฺตา ฉนฺทาทา, ยสฺส สฺสํ กมฺมํ กโรติ, โส เวน กมฺมปฺปตฺโต นปิ ฉนฺทาทโ, อปิ จ กมฺมารโ.^{๙๑}

ในกรรมที่สงฆ์จตุรกรคพึงทำ ภิกษุ ๔ รูปพึงเป็นพระปกติเป็นผู้เข้าทำกรรม ที่เหลือและเป็นพระปกติ ควรให้ฉันทะ สงฆ์ทำกรรมแก่ภิกษุรูปใด ภิกษุรูปนั้นไม่จัดเป็นผู้เข้าทำกรรม ทั้งไม่ควรให้ฉันทะ แต่ควรถูกทำกรรม.

^{๘๘} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๒, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๐๖/๒๓๙.

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔๘๒/๕๔๗, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๔๘๒/๖๙๘.

^{๙๐} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒-๒๓๐/๗๕, อง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๒๐๒-๒๓๐/๙๕.

^{๙๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๘๙/๑๙๐, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๘๙/๒๗๖-๒๗๗.

^{๙๒} วิ.ป. (บาลี) ๘/๔๘๘/๔๕๐, วิ.ป. (ไทย) ๘/๔๘๘/๗๐๕.

จะเห็นได้ว่า กรรมเหล่านี้เป็น “กรรมที่สงฆ์จตุรคพิงทำ” แต่มีภิกษุเกี่ยวข้องอย่างน้อย ๕ รูป คือ เป็นภิกษุปกติอย่างน้อย ๔ รูป ไม่นับรวมภิกษุผู้ถูกทำกรรม ๑ รูปนั้น

๒) กรรมที่สงฆ์พึงทำแก่ภิกษุที่ควรได้รับยกย่อง ได้รับยกเว้นไม่ปรับโทษในเมื่อได้ทำผิดไป เช่น ไม่ให้ปรับโทษภิกษุที่เป็นบ้า และแก่ภิกษุผู้ควรได้รับลาภ ได้แก่ ๑) การแต่งตั้งภิกษุเทศกะ ๒) การแต่งตั้งเสนาสนปญญาปกะ ๓) การให้มูหวินัย ๔) การให้สติวินัย ๕) การกรานกฐิน เป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น เรื่องที่สงฆ์แต่งตั้งพระทัฬหฬลบุตรเป็นเจ้าหน้าที่จัดเสนาสนะและจัดภัตตาหาร ให้ภิกษุสงฆ์ ปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกจูฬวรรคดังนี้

ท่านพระทัฬหฬลบุตรได้สำเร็จจอร์หัตตผลตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ท่านไม่มีกิจอะไร ต้องทำอีก จึงเกิดความคิดต้องการช่วยกิจของสงฆ์ จึงขอรับภาระเป็นผู้จัดเสนาสนะ และแจกภัตตาหารแก่สงฆ์ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภเหตุนี้แล้ว รับสั่งให้สงฆ์แต่งตั้งท่านพระทัฬหฬลบุตรเป็นเสนาสนปญญาปกะ และภิกษุเทศกะจัดเสนาสนะและจัดภัตตาหารให้แก่ภิกษุสงฆ์ โดยให้สงฆ์เรียนให้พระทัฬหฬลบุตรทราบ แล้วให้ภิกษุผู้ฉลาดสามารถสวดประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติหุติยกรรมวาจา^{๔๓}

กรรมที่สงฆ์ทำนี้เป็นการแต่งตั้งพระทัฬหฬลบุตร ท่านจึงเป็นภิกษุรูปที่ ๔ ในกรรมนี้ไม่ได้ เพราะท่านถูกกระทำการกรรมและการแต่งตั้งนี้ต้องสงฆ์เห็นชอบ ถ้าพระทัฬหฬลบุตรเป็นที่ ๔ ในกรรมนี้ ก็จะกลายเป็นภิกษุ ๓ รูป คือ คณะเห็นชอบ ไม่ใช่สงฆ์เห็นชอบ และไม่สอดคล้องกับข้อความที่ว่า “สงฆ์ทำการกรรมแก่ภิกษุรูปใด ภิกษุรูปนั้นไม่จัดเป็นผู้เข้าทำการกรรม แต่ควรถูกทำการกรรม” ดังนั้น จึงต้องมีภิกษุเกี่ยวข้องกับกรรมนี้อย่างน้อย ๕ รูป แม้จะเป็นกรรมที่สงฆ์จตุรคพิงทำก็ตาม

การกรานกฐินก็เช่นกัน สงฆ์ต้องเห็นชอบยอมยกผ้ากฐินให้แก่ภิกษุรูปหนึ่ง ถ้ามีภิกษุเพียง ๔ รูป แบ่งเป็นผู้รับ ๑ รูป อีก ๓ รูป ยกผ้ากฐินให้ ก็จัดเป็นคณะยกให้ ไม่ใช่สงฆ์ยกให้ เป็นคณะเห็นชอบ ไม่ใช่สงฆ์เห็นชอบ ถ้าภิกษุรูปที่รับผ้ากฐินนับเป็นที่ ๔ ร่วมทำกฐินกรรมด้วย ภิกษุรูปนั้น ก็จะเป็นทั้งผู้ทำการกรรมคือรับผ้ากฐินและผู้ที่ถูกสงฆ์ทำการกรรมคือถูกสวดให้ผ้ากฐินด้วย ซึ่งไม่ถูกต้องตามที่ยกตัวอย่างในเรื่องที่ภิกษุถูกสงฆ์ลงโทษและเรื่องที่พระทัฬหฬลบุตรได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าหน้าที่จัดเสนาสนะและแจกภัตตาหาร

ในกฐินกรรมนี้พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้พวกภิกษุที่อยู่จำพรรษาแล้วกรานกฐิน (กางไม้สะดึงคือไม้แบบซึ่งผ้าตัดเย็บจีวร)... ภิกษุทั้งหลาย พึงกรานกฐินอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถ พึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติหุติยกรรมวาจาว่า

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้าผ้ากฐินนี้เกิดขึ้นแล้วแก่สงฆ์ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว สงฆ์ (ภิกษุ ๔ รูป) พึงให้ผ้ากฐินนี้แก่ภิกษุชื่อนี้ (บุคคล คือภิกษุรูปเดียว) เพื่อจะได้กรานกฐิน นี่เป็นข้อเสนอ

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน วิ.จู. (บาลี) ๖/๑๘๙-๑๙๐/๒๒๒-๒๒๓, วิ.จู. (ไทย) ๖/๑๘๙-๑๙๐/๓๐๐-๓๐๓.

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ผ้ากฐินนี้เกิดขึ้นแล้วแก่สงฆ์ สงฆ์ให้ผ้ากฐินนี้แก่ภิกษุชื่อนี้ เพื่อจะได้กรานกฐิน ท่านรูปใดเห็นด้วยกับการให้ผ้ากฐินนี้แก่ภิกษุชื่อนี้เพื่อจะได้กรานกฐิน ท่านรูปนั้นพึงนั่ง ท่านรูปใดไม่เห็นด้วย ท่านรูปนั้นพึงทักท้วง

สงฆ์ให้ผ้ากฐินนี้แก่ภิกษุชื่อนี้เพื่อจะได้กรานกฐินแล้ว สงฆ์เห็นด้วย เพราะฉะนั้น จึงนั่ง ข้าพเจ้าขอถือเอาความนั่งนั้นเป็นมติอย่างนี้”^{๙๔}

เมื่อพิจารณาข้อความที่เป็นคำสวดให้ผ้ากฐินนี้ คำว่า “สงฆ์” คือ “ภิกษุ ๔ รูป” (รูปที่รับผ้ากฐิน ไม่ได้รวมอยู่ใน ๔ รูปนี้ เพราะเป็นผู้รับผ้า) สงฆ์คือภิกษุ ๔ รูปเป็นผู้เห็นชอบอนุมัติให้ผ้ากฐินแก่ภิกษุชื่อนี้ คือ ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้ถูกทำกรรมคือสงฆ์ให้ผ้ากฐิน ดังนั้นจึงมีภิกษุเกี่ยวข้องในกฐินกรรม ๕ รูป

ในข้อที่ภิกษุ ๕ รูป จึงจะประกอบกฐินกรรมได้นี้ คัมภีร์วชิรพุทธิฎีกา แก้อรรถในคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา ยังกล่าวอธิบายไว้ว่า

“กถินตถาริ เก ลภนตติ เก สาเณตติ อตโธ. ปญจ ชนา สาเณติ. กถินทุสสสส หิ ทายกา ปจฉิมโกฏฐา จตตารโ โหนติ. เอโก ปฏิกคากโกติ “ตตร ภิกขเว ยววย จตุวคโค ภิกขุสโม ธเปตวา ตถิ กมมานิ อุปสมปทํ ปวารณํ อพภานน”ติ จมเปยยกขนธเกตุตตตตต “น ปญจวคคกรณียน”ติ คเหตุพพ.”^{๙๕}

แปลว่า คำว่า ภิกษุจำนวนเท่าไร จึงกรานกฐินได้ อธิบายว่า ภิกษุจำนวนเท่าไรจึงจะทำให้ กฐินกรานสำเร็จได้ ภิกษุ ๕ รูป ย่อมทำให้กฐินกรรมสำเร็จได้ คือ ภิกษุผู้ให้ผ้ากฐินอย่างต่ำ ๔ รูป เป็นผู้รับ ๑ รูป และพึงเข้าใจว่า มิใช่เป็นกรรมที่สงฆ์ปัญจวรรคพึงทำ เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในจัมเปยยกขันธกะว่า ในบรรดาภิกษุสงฆ์ ๕ พวกเหล่านั้น ภิกษุสงฆ์จตุวรรคนี้ เว้นกรรม ๓ อย่าง คือ (๑) การอุปสมบท (๒) การปวารณา (๓) อัพภานกรรม.”

จากข้อความนี้ หมายความว่า ภิกษุ ๕ รูปร่วมทำกฐินกรรม แต่ไม่เรียกว่า สงฆ์ปัญจวรรค ทำเพราะภิกษุ ๔ รูป เป็นผู้ให้ผ้ากฐินจัดเป็นผู้ทำกรรม ภิกษุอีกรูปหนึ่งรับผ้ากฐินจัดเป็นผู้ถูกทำกรรม

ด้วยเหตุผลหลายประการที่กล่าวมาตั้งแต่ต้น พระอรรถกถาจารย์ผู้แตกฉานใน พระไตรปิฎกจึงกล่าวว่า “อย่างต่ำสุด ภิกษุ ๕ รูป จึงจะประกอบกฐินกรรมได้”^{๙๖} เป็นคำกล่าว ที่คล้อยตามพระบาลีคือพระไตรปิฎก แต่ผู้ที่ไม่มีความรู้เรื่องการกรานกฐินดีพอ เพราะไม่ได้ศึกษา พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา (ตามหลักการของเถรวาท) ให้เข้าใจดีเสียก่อน อาจเข้าใจผิดพลาด คลาดเคลื่อน จนถึงขั้นกล่าวหาว่าอรรถกถาขัดแย้งกับพระไตรปิฎก และตีพิมพ์เผยแพร่ความเข้าใจผิดนี้ แก่พุทธศาสนิกชนเป็นวงกว้าง

^{๙๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๐๖-๓๐๗/๙๔, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๐๖-๓๐๗/๑๔๕-๑๔๗.

^{๙๕} วชิร.ฎีกา (บาลี) ๓๐๖/๖๒๖.

^{๙๖} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๐๖/๑๙๒, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๓๐๖/๒๓๙.

กล่าวโดยสรุป หากศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอย่างถ่องแท้รอบด้าน ไม่ตีความข้อปฏิบัติต่างๆ ในพระไตรปิฎกไปตามทัศนะของตนเองเพียงฝ่ายเดียวแล้ว จะพบว่า อรรถกถามีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง ในการช่วยอธิบายขยายความข้อปฏิบัติต่างๆ ที่เคลือบแคลงสงสัยเหล่านั้นได้เป็นอย่างดี

๔.๒.๓ ภาษากับการปฏิบัติต่อเงินและทอง

เรื่องทายกผู้มีศรัทธาถวายเงินทองแก่พระภิกษุดูเหมือนจะเป็นการปฏิบัติที่พบเห็นได้ทั่วไป ในสังคมไทย แต่ทายกและพระภิกษุส่วนหนึ่งอาจไม่ตระหนักรู้ว่าการรับเงินและทองเป็นของต้องห้าม สำหรับพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเถรวาท แม้พระพุทธรูปเจ้าก็ทรงดำหนิภิกษุผู้รับเงินและทองอย่างรุนแรง และทรงบัญญัติสิกขาบทไว้เพื่อห้ามการรับเงินและทอง มีเรื่องปรากฏในพระวินัยปิฎกมหาวีรภิกขุว่า

พระอุปนันทศากยบุตรเป็นพระประจำตระกูลหนึ่ง รับภัตตาหารอยู่เป็นประจำ ซึ่งตระกูลนั้น จะแบ่งอาหารไว้เพื่อถวายท่านส่วนหนึ่งเสมอ วันหนึ่งเขาได้เนื้อมา ก็แบ่งไว้ถวายแก่ท่าน ส่วนที่เหลือ จากการแบ่งนั้นก็ได้อาหารกินกัน เมื่อได้อรอุณแล้วก็เตรียมเนื้อถวายท่าน แต่มีเด็กในบ้านตื่นมาแต่เช้า ร้องอ้อนวอนขอเนื้อที่จะถวายท่าน จึงให้เด็กกินเสีย

วันรุ่งขึ้น พระอุปนันทศากยบุตรมาถึงตระกูลนั้น เขาก็นิมนต์และเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นให้ท่านฟัง พร้อมกับบอกต่อว่า ถึงไม่ได้ถวายเนื้อนั้น แต่ก็จะมีบริจาครัตน์ ๑ กหาปณะเพื่อจัดหาวัตถุอะไรๆ ที่ท่านประสงค์ เมื่อพระอุปนันทศากยบุตรรู้อย่างนั้น จึงบอกให้เขาถวายเงินแก่ท่านทันที หลังจาก ท่านกลับไปแล้ว เขาได้ติเตียนว่า พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรทำไมจึงรับเงินเหมือนพวกเรา

เมื่อพระพุทธรูปเจ้าทรงทราบเรื่อง ทรงดำหนิพระอุปนันทศากยบุตรอย่างรุนแรงว่า “โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ไม่สมควร ไม่คล้อยตาม ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ใช้ไม่ได้ ไม่ควรทำ โฉนเธอ จึงรับเงินเล่า โมฆบุรุษ การกระทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย ที่จริงกลับจะทำให้คนที่ไม่เลื่อมใส ก็ไม่เลื่อมใสไปเลย คนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว บางพวกก็จะกลายเป็นอื่นไป”

พระพุทธรูปเจ้าจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไว้ว่า “ก็ ภิกษุใดรับหรือใช้ให้ผู้อื่นรับทองและเงิน หรือยินดีทองและเงินที่เขาเก็บไว้ให้ ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตติย”^{๑๗} สิกขาบทนี้ทำให้ทราบว่า การรับเงินและทองด้วยตนเอง ใช้ให้ผู้อื่นรับแทน หรือแม้แต่เพียงยินดีในเงินและทองที่เขาเก็บไว้ให้ตน ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตติยทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตาม เงินและทองในปัจจุบันต่างกับเงินและทองในสมัยพุทธกาล เงินทอง ในปัจจุบันมีทั้งที่อยู่ในรูปวัตถุที่ใช้แทนเงินและทอง อย่างเหรียญเงิน ธนบัตร หรือแม้แต่เงินในระบบ ธนาคาร เป็นต้น ดังนั้นจึงควรเทียบเคียงกับวัตถุที่เป็นเงินและทองตามนัยที่คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎกอธิบายไว้ว่า

^{๑๗} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๓/๖๐, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๓/๑๐๘.

ที่ชื่อว่า กหาปณะ ได้แก่ กหาปณะที่เขาทำด้วยทองคำก็มี ทำด้วยเงินก็มี กหาปณะตามปกติก็มี ที่ชื่อว่า โลหมาสก ได้แก่ มาสกที่เขาทำด้วยทองแดงเป็นต้น
 ที่ชื่อว่า มาสกไม้ ได้แก่ มาสกที่เขาทำด้วยไม้แก่นก็มี ขึ้นไม้ไผ่ก็มี โดยที่สุด แม้ด้วยใบตาลสลักเป็นรูป
 ที่ชื่อว่า มาสกยาง ได้แก่ มาสกที่เขาทำด้วยครั่งก็มี ยางก็มี ดุนให้(นูน)เกิดเป็นรูป
 ส่วนด้วยบทว่า ที่ใช้เป็นอัตราสำหรับเปลี่ยนซื้อขายกัน (เย โวหาร คจณฺติ) นี้ ท่านสงเคราะห์
 มาสกทั้งหมด ที่แลกเปลี่ยนซื้อขายกันในชนบท ในคราวที่แลกเปลี่ยนซื้อขายกัน โดยที่สุด
 แม้ทำด้วยกระดูกก็มี ทำด้วยหนังก็มี ทำด้วยเมล็ดผลไม้มากมี ที่ดุนให้เป็นรูปก็มี ไม่ดุนให้เป็นรูปก็มี
 วัตถุทั้ง ๔ อย่าง ได้แก่ เงิน ทอง ทั้งหมดนี้ มาสกทอง มาสกเงิน มีประเภटकกล่าวแม้ทุกชนิด
 จัดเป็นนิสสัคคียวัตถุ.^{๙๘}

จากคำอธิบายในสมันตปาสาทิกา ทำให้ทราบว่า เงินและทองที่ใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายกันอยู่
 ในปัจจุบัน ไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบใดก็ตามจัดเป็น “นิสสัคคียวัตถุ” ทั้งสิ้น พระภิกษุรับเงินและทอง
 หรือยินดีในเงินและทองที่เขาเก็บไว้ให้ตนเหล่านี้ ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์

อย่างไรก็ดี ในกรณีที่ทายกผู้มีศรัทธาเลื่อมใสเอาเงินทองมาถวายนั้น พระพุทธเจ้า
 ทรงอนุญาตให้ภิกษุใช้กับปียวัตถุที่เกิดจากเงินและทองโดยผ่านกบปียการก (ไวยาวัจกร)^{๙๙} ดังพระดำรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย คนทั้งหลายที่ศรัทธาเลื่อมใส มอบเงินและทองไว้แก่กบปียการกกล่าวว่า
 “สิ่งใดควรแก่พระคุณเจ้า จงถวายสิ่งนั้น จากกบปียการกนี้” ดังนี้ก็มีอยู่ ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดควร
 จากกบปียการกนั้น เราอนุญาตให้ยินดีสิ่งนั้นได้ แต่เราไม่ได้กล่าวว่า “ภิกษุพึงยินดีและแสวงหา
 ทองและเงิน ไม่ว่ากรณีใดๆ”.^{๑๐๐}

เมื่อเงินและทองเป็นเรื่องต้องห้ามสำหรับภิกษุ อรรถกถาจึงอธิบายแนวทางปฏิบัติต่อเงิน
 และทองที่มีผู้นำมาถวายทั้งแก่ภิกษุ และแก่สงฆ์เป็นต้น เพิ่มเติมจากพระไตรปิฎก มีรายละเอียดควร
 นำมาพิจารณาดังนี้

^{๙๘} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๐๐, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๔๓-๒๔๔.

^{๙๙} ที่ชื่อว่าไวยาวัจกร ได้แก่ ผู้ทำกิจ อธิบายว่า กบปียการก; วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๑๘๐, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๒๒๐; กบปียการก ผู้ทำของที่สมควรแก่สมณะ, ผู้ทำหน้าที่จัดของที่สมควรแก่ภิกษุ บริโภค, ผู้ปฏิบัติภิกษุ, ลูกศิษย์พระ; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒.

^{๑๐๐} วิ.ม. (บาลี) ๕/๒๙๙/๘๓, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๙/๑๒๙.

๑) กรณีที่ทนายนำเงินและทองมาถวายแก่ภิกษุ

ตามที่ปรากฏในสมันตปาสาทิกา ท่านแยกเป็น ๒ กรณีโดยแบ่งตามประเภทของไวยาวัจกรดังนี้

(๑) กรณีภิกษุเป็นผู้ระบุชื่อไวยาวัจกร

เมื่อทนายนำเงินและทองมาถวาย แล้วถามพระภิกษุว่า “ที่วัดนี้มีไวยาวัจกรหรือไม่” หรือ “ใครเป็นไวยาวัจกร” ถ้าไวยาวัจกรอยู่ต่อหน้า ภิกษุควรตอบว่า “คนนี้เป็นไวยาวัจกร” ถ้าไวยาวัจกรไม่ได้อยู่ต่อหน้า ภิกษุควรตอบว่า “คนชื่อนี้อยู่ที่โน้นเป็นไวยาวัจกร” ถ้าทนายไม่ถามก่อน ภิกษุจะบอกอ้างไวยาวัจกรว่า “เอาไปไว้กับคนนั้น คนนั้นเป็นไวยาวัจกร” อย่างนี้ไม่ได้ ไม่พ้นอาบัติ ภิกษุควรพูดปฏิเสธว่า “พระภิกษุรับเงินและทองไม่ได้ ต้องอาบัติ”

เมื่อทนายเอาเงินและทองเหล่านั้นไปมอบไว้กับไวยาวัจกร และบอกเขาให้เข้าใจ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว เข้าไปหาพระภิกษุว่า “ได้ถวายสิ่งของที่สมควร (กัมปิยภัณฑ์) แก่ท่าน มีมูลค่าเท่านี้ ไว้กับไวยาวัจกร หากท่านต้องการสิ่งของที่สมควร ขอจงบอกกับไวยาวัจกร” ต่อมาพระภิกษุต้องการสิ่งของที่สมควรจากไวยาวัจกร เช่น ต้องการจีวร วิธีนี้ภิกษุควรปฏิบัติตามนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน**ราชสิกขาบท** คือ ภิกษุเป็นผู้ระบุชื่อไวยาวัจกร ควรเข้าไปหาไวยาวัจกรแล้วทวงหรือเตือน ๒-๓ ครั้ง ถ้าเขาไม่จัดหาให้ ให้ไปยืนแสดงตนนิ่งๆ ถึง ๔ ครั้ง ๕ ครั้ง หรือ ๖ ครั้ง เป็นอย่างมาก ถ้าเกินกว่านั้น จนทำให้เขาจัดหาให้สำเร็จ ต้องอาบัตินิสสัคคียปาจิตตีย์ ถ้าไม่สำเร็จ ควรไปหาเองหรือส่งทูตไปหาทนายเดิม เพื่อบอกให้ทวงทรัพย์สินของเขากลับคืนไป^{๑๐๑}

อรรถกถาอธิบายการเพิ่มและลดในการทวง ๓ ครั้ง และการยืน ๖ ครั้ง เพิ่มเติมไว้ว่าสนใจว่า “เพราะในบทพระบาลีได้กล่าวลดการยืน ๒ ครั้ง เท่ากับเพิ่มการทวง ๑ ครั้ง กล่าวได้ว่า

ถ้าภิกษุทวง ๓ ครั้ง ยืนได้ ๖ ครั้ง

ทวง ๒ ครั้ง ยืนได้ ๘ ครั้ง

ทวงครั้งเดียว ยืนได้ ๑๐ ครั้ง

ทวงอย่างเดียวแต่ไม่ยืน ทวงได้ ๖ ครั้ง

ยืนอย่างเดียวแต่ไม่ทวง ยืนได้ ๑๒ ครั้ง

ทวงบ้าง ยืนบ้าง ให้ลดการยืนลง ๒ ครั้งต่อการทวงครั้งหนึ่ง”^{๑๐๒}

(๒) กรณีทนายเป็นผู้ระบุชื่อไวยาวัจกร

เมื่อทนายนำเงินและทองมามอบไว้กับไวยาวัจกรพร้อมบอกว่า “ช่วยถวายสิ่งของที่สมควร แก่ภิกษุ มีมูลค่าเท่านี้” แล้วจึงแจ้งความประสงค์กับภิกษุว่า “ได้ถวายสิ่งของที่สมควรแก่ท่าน มีมูลค่าเท่านี้ ไว้กับไวยาวัจกร” วิธีนี้ภิกษุควรปฏิบัติตามนัยที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ใน**เมณฑกสิกขาบท** คือ ทนาย

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๓๘/๓๗-๓๘, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๓๘/๖๕-๖๖.

^{๑๐๒} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๑๘๒, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๒๒๑.

เป็นผู้ระบุชื่อไวยวัจกรเอง เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ไม่ยินดีมูลค่า (เงิน) ยินดีแต่กับปิยภัณฑ์โดยการทวงหรือการยื่นแม้จะมากถึง ๑,๐๐๐ ครั้งก็ได้^{๑๐๓}

สิกขาบทเกี่ยวกับการรับเงินและทองนี้ บางคราวภิกษุก็ต้องอาบัติด้วยสมุฏฐาน ๒ อย่างตามที่ท่านแสดงไว้ในกัณหาวิตรณีอรรถกถา คือ

๑) ต้องอาบัติเพราะกระทำ คือ เมื่อภิกษุรับเงินและทองเองเอง หรือใช้ให้ผู้อื่นรับ ก็ต้องอาบัติ เพราะกระทำการรับและใช้ให้ผู้อื่นรับ หรือยินดีในเงินและทองที่เขาเก็บไว้ให้

๒) ต้องอาบัติเพราะไม่กระทำ คือ ไม่ห้ามด้วยกายและวาจา ได้แก่ ภิกษุยินดีด้วยจิต ไม่ห้ามเงินและทองที่เขานำมาถวาย เช่น วางไว้ข้างหน้าแล้วบอกว่าสิ่งนี้จึงเป็นของท่าน^{๑๐๔}

เมื่อทนายผู้มีศรัทธาำเงินและทองมาวางไว้ แล้วพูดว่า “นี่จึงเป็นของท่าน” ถ้าภิกษุยินดีด้วยจิต ต้องการจะรับเอาด้วยกายหรือวาจา แต่ปฏิเสธว่า “นี่ไม่ควร” ไม่เป็นอาบัติ เมื่อไม่ทำการห้ามด้วยกายและวาจา เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ ไม่ยินดี ด้วยคิดว่า “นี่ไม่สมควรแก่เรา” ก็ไม่เป็นอาบัติเหมือนกัน

๒) กรณีที่ทนายนำเงินและทองมาถวายแก่สงฆ์ คณะ บุคคล หรือเจตีย์วิหาร

เมื่อทนายนำเงินและทองมาถวายแก่สงฆ์ คณะ บุคคล หรือเจตีย์วิหาร การที่ภิกษุจะรับนิสสัคคิยวัตถุไว้เองนั้นไม่สมควร หากภิกษุรับเพื่อประโยชน์แก่ตนเอง ก็ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์ หากภิกษุรับเพื่อประโยชน์แก่สงฆ์เป็นต้น ก็ต้องอาบัติทุกกฏ^{๑๐๕} ดังนั้น แม้จะอ้างว่ารับเงินและทองมาเพื่อวัดหรือเพื่อสงฆ์ ภิกษุผู้รับเองนั้นก็พ้นอาบัติไปได้

ถ้าทนายนำเงินและทองมาถวายโดยไม่ระบุสงฆ์ คณะหรือบุคคล กล่าวว่า “พวกเราถวายเงินและทองนี้ แก่เจตีย์ วิหารและการก่อสร้าง” ภิกษุไม่ควรปฏิเสธ ควรบอกแก่พวกไวยวัจกร แต่ถ้าพวกเขา กล่าวว่า “พวกท่านจงรับเก็บไว้เพื่อประโยชน์แก่เจตีย์เป็นต้น” ให้ปฏิเสธว่า “การที่พวกเราเก็บไว้นั้น ไม่ควร”

ถ้าพวกเขาระบุถึงสงฆ์ กล่าวว่า “ข้าพเจ้าขอถวายเงินและทองนี้แก่สงฆ์ พวกท่านโปรดบริโภคปัจจัย ๔” หากสงฆ์รับเงินและทองนั้น เพราะรับก็ตาม ใช้สอยก็ตาม ต้องอาบัติ ถ้าบรรดาภิกษุเหล่านั้นรูปหนึ่งปฏิเสธว่า “สิ่งนี้ไม่ควร” และอุบาสกคนหนึ่งกล่าวว่า “ถ้าไม่ควรก็จะตกเป็นของพระองค์” แล้วจากไปเสีย ภิกษุอื่นไม่ควรต่อว่าภิกษุรูปนั้นว่า “เธอทำอันตรายต่อลาภของสงฆ์” ภิกษุผู้กล่าวโทษเช่นนั้นแหละมีอาบัติ ภิกษุรูปที่กล่าวปฏิเสธนี้เองที่ทำให้ภิกษุเป็นจำนวนมากเป็นผู้ไม่มีอาบัติ ถ้าภิกษุต่างปฏิเสธว่า “ไม่ควร” แล้วอุบาสกกล่าวว่า “จะตกอยู่ในมือของพวกไวยวัจกร พวกคนของผม หรือของผมเอง พวกท่านโปรดบริโภคปัจจัยเพียงอย่างเดียว” การบริโภคปัจจัย ๔ นี้ก็สมควร

^{๑๐๓} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๑๘๔, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๒๒๔.

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน กงขา.อ. (บาลี) ๑/๒๐๘-๒๐๙, กงขา.อ. (ไทย) ๑/๒๖๑; อ้างใน คณะทำงานวัดเขาสนาบชัย, **วินัยพระนารัฐมโหโยม**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓๑.

^{๑๐๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๐๐, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๔๔.

อรรถกถาแนะนำไว้ว่า เมื่อเขาถวายเพื่อประโยชน์แก่ปัจจัย ๔ ก็ควรน้อมเข้าไปเพื่อปัจจัยที่ต้องการเท่านั้น เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่จิวร สงฆ์ควรน้อมเข้าไปในจิวรเท่านั้น ถ้าไม่มีความต้องการจิวร แต่สงฆ์ต้องการปัจจัยมีบิดนทาเป็นต้น ให้อปโลกน์เพื่อความเห็นชอบของสงฆ์ แล้วน้อมไปเพื่อปัจจัยมีบิดนทาเป็นต้นนั้น แม้คิลานปัจจัยก็มีนัยนี้ ส่วนที่เขาถวายเพื่อประโยชน์แก่เสนาสนะ ก็ควรน้อมไปในเสนาสนะเท่านั้น^{๑๐๖}

ถ้าพวกเขานำกหาปณะมาแล้วกล่าวว่า “พวกเรานำกหาปณะเหล่านี้มาถวายสงฆ์” และภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า “ท่านโปรดนำผ้าสาฎกมาด้วยกหาปณะประมาณเท่านี้ โปรดจัดข้าวยาคุเป็นต้นให้พร้อมด้วยกหาปณะประมาณเท่านี้” สิ่งที่พวกเขานำมาให้เป็นอกัปปิยะแก่ภิกษุทั้งหมด เพราะภิกษุเข้าไปจัดแจงกหาปณะ^{๑๐๗}

๓) การสละเงินและทอง

เมื่อภิกษุต้องอาบัติเพราะยินดีรับเงินและทองที่ทายกนำมาถวายตน หากต้องการออกจากอาบัติ ภิกษุนั้นต้องสละเงินและทองนั้นในท่ามกลางสงฆ์ ดังข้อความในพระวินัยปิฎกมหาวิภังค์แสดงไว้ว่า “ภิกษุรูปนั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ ห่มอุตตราสงค์เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง กราบเท้าภิกษุผู้แก่พรรษา นั่งกระโหย่งประนมมือ กล่าวอย่างนี้ว่า “ท่านผู้เจริญ กระผมรับรูปิยะไว้ รูปิยะนี้ของกระผมเป็นนิสสัคคีย กระผมสละรูปิยะนี้แก่สงฆ์”^{๑๐๘} เมื่อสละแล้วจึงแสดงอาบัติ

อรรถกถากล่าวว่า นิสสัคคียวัตถุทุกอย่าง สามารถสละในท่ามกลางสงฆ์ คณะ หรือบุคคล แต่เฉพาะเงินทองและวัตถุสิ่งของที่ซื้อได้ด้วยเงินทอง พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สละในท่ามกลางสงฆ์ ทั้งนี้ก็เพื่ออนุเคราะห์สงฆ์ให้ได้บริโภคปัจจัย ๔ ที่ได้มาจากเงินที่ทำวินัยกรรมแล้ว ดังที่ท่านให้แนวทางปฏิบัติไว้ว่า เมื่อภิกษุผู้รับเงินและทอง ได้สละเงินและทองในท่ามกลางสงฆ์ แล้วแสดงอาบัติ ถ้ามีคนวัดหรืออุบาสกผ่านมา ให้เขานำเงินและทองนั้นไปแลกเป็นของที่สมควรแก่บรรพชิตเท่านั้น เช่น เนย ใส น้ำมัน น้ำผึ้ง หรือน้ำอ้อย เป็นต้น ไม่ควรบอกให้นำไปแลกเป็นของที่สมควรอื่น^{๑๐๙}

ในการปฏิบัติเกี่ยวกับการรับเงินและทองในนิสสัคคียปาจิตตยสิกขาบท ถ้าพระภิกษุไม่รับเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นรับแทน และไม่ยินดีในเงินและทองที่ผู้อื่นเก็บไว้ให้ เพียงแต่ยินดีในปัจจัย ๔ คือ จิวร บิดนทา เสนาสนะ และยารักษาโรค ตลอดจนสมณบริขารที่สมควร เพียงเท่านี้ก็ไม่ต้องอาบัติ โดยให้ไวยวัจจกรไปจัดหาสิ่งของที่เป็นกัปปิยะมาให้ตามที่ต้องการ ก็ไม่มีโทษ ไม่มีอาบัติ

อย่างไรก็ดี เมื่อมีผู้นำเงินและทองมาถวายแก่ภิกษุก็ดี หรือถวายแก่สงฆ์ คณะ หรือเจตีย์ วิหารเป็นต้นก็ดี อรรถกถาได้ให้แนวทางปฏิบัติแก่ภิกษุ คณะ หรือสงฆ์ โดยอาศัยอุปการะของ

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๑๘๕-๑๘๖, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๒๒๖.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๑๘๙, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๓๘-๕๓๙/๒๒๙.

^{๑๐๘} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๕๘๔/๖๐, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๘๔/๑๐๙.

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๐๒, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๒/๕๘๓-๕๘๔/๒๔๖.

ไวยวัจกรในการช่วยจัดหาสิ่งที่สมควรแก่บรรพชิต ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันอาบัติที่ยังไม่เกิดและออกจากอาบัติที่เกิดขึ้นแล้ว กล่าวได้ว่า อรรถกถามีส่วนสำคัญในการอธิบายขยายความแนวทางปฏิบัติในสิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ในพระไตรปิฎก

๔.๓ การใช้รอกถาเป็นคู่มือจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทธเจ้า

๔.๓.๑ การจัดหมวดหมู่ “พระพุทธพจน์”

ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา สมัยเมื่อมีการสังคายนาครั้งที่ ๑ พระสังคีติกาจารย์ได้รวบรวมและจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ ปรากฏชื่อเรียกพระพุทธพจน์แตกต่างกันหลายชื่อ เช่น ตปิฎก (พระไตรปิฎก) นิกาย ธรรมวินัย เป็นต้น พระไตรปิฎกและนิกายเป็นชื่อของคัมภีร์ที่ชาวพุทธคุ้นเคย ส่วนธรรมและวินัยพบได้ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง เช่น ในทีฆนิกาย มหาวรรค มีข้อความว่า “โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตโต, โส โว มมจฺเจเน สตถา.”^{๑๑๐} แปลว่า ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย.

นอกจากนี้ เมื่อสืบค้นในพระไตรปิฎก พบว่า ในที่หลายแห่ง หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่าพระพุทธพจน์ยังมีชื่อเรียกอื่นอีก คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ပุตตรธรรม และเวทัลลสะ ดังเช่นที่พบในพระวินัยปิฎก ในคราวที่พระสารีบุตรเถระทูลถามพระพุทธเจ้าว่า อะไรเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้ากุกสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมณะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะดำรงอยู่นาน ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “สารีบุตร พระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสสุ ทรงผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ပุตตรธรรม เวทัลลสะ ของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ จึงมีน้อย มิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวก ไม่มีการแสดงปาติโมกข์”^{๑๑๑}

ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย ก็พบชื่อหลักธรรมคำสอนทั้ง ๙ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่าด้วยเรื่องการเล่าเรียนธรรมของกุลบุตร ว่า “ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรบางพวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ပุตตรธรรม และเวทัลลสะ พวกเขาล่าเรียนธรรมนั้นแล้ว ย่อมไตร่ตรองเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นจึงประจักษ์ชัดแก่พวกเขาผู้ไตร่ตรองเนื้อความด้วย ปัญญา กุลบุตรเหล่านั้นเล่าเรียนธรรมมิใช่มุ่งจะข่มขู่ผู้อื่น และมีมุ่งจะเปลื้องตนจากค่านินทาว่าร้าย ย่อมได้รับประโยชน์แห่งธรรมนั้น เหมือนที่เหล่ากุลบุตรเล่าเรียนธรรมได้รับ ธรรมเหล่านั้นที่พวกเขาเรียนดีแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขสันต์กาลนาน”^{๑๑๒}

^{๑๑๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๑๑๑} วิ.ม. (บาลี) ๑/๑๙/๙-๑๐, วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑.

^{๑๑๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๙/๒๐๑-๒๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๙/๑๗๕.

ส่วนในพระอภิธรรมปิฎก ก็พบชื่อหลักธรรมคำสอนทั้ง ๙ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสเนื้อความว่าด้วยปฐกสัมภิตา ๔ ว่า “บรรดาปฐกสัมภิตา ๔ เหล่านั้น อัมมปฐกสัมภิตา เป็นไฉน ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวຍยาकरणะ คากา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อัပ္พุตตรัม เวทัลละ นี้เรียกว่า อัมมปฐกสัมภิตา”^{๑๑๓}

อย่างไรก็ดี ในพระไตรปิฎก แม้ว่าจะปรากฏชื่อหลักธรรมคำสอนทั้ง ๙ ในที่หลายแห่ง ดังกล่าวแล้ว แต่ในที่เหล่านั้น ไม่มีคำอธิบายความหมายของธรรมทั้ง ๙ ที่พอจะให้ทราบได้ว่าเป็นหมวดธรรมประเภทใดบ้าง ทั้งนี้ก็เพราะท่านได้รวบรวมคำอธิบายทั้งหมดไว้ในคัมภีร์อรรถกถาแล้วนั่นเอง

ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมเนื้อความเกี่ยวกับการทำสังคายนาพระธรรมวินัยทั้ง ๓ ครั้ง ในชมพูทวีปมากว่าวันนิทานกถา เมื่อท่านอธิบายมาถึงตอนที่ท่านพระมหากัสสปเถระถามท่านพระอานนทเถระถึงนิกาย ๕ ในพระสูตรต้นตปิฎก พระอรรถกถาจารย์จึงรวบรวมและจัดหมวดหมู่ชื่อเรียกพระพุทธพจน์ที่พบในพระไตรปิฎก ด้วยข้อความว่า

พระพุทธพจน์ทั้งหมด^{๑๑๔}

มี ๑ อย่าง คือ รส

มี ๒ อย่าง คือ พระธรรมและพระวินัย

มี ๓ อย่าง คือ ปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ และปัจฉิมพุทธพจน์

มี ๓ อย่าง คือ ปิฎก ๓

มี ๕ อย่าง คือ นิกาย ๕

มี ๙ อย่าง คือ นวังกส์ตฤศาสน์

มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น

๑) พระพุทธพจน์มี ๑ อย่าง คือ รส ท่านอธิบายว่า ในระหว่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณจนกระทั่งเสด็จปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ พระพุทธองค์ทรงสั่งสอน เวไนยสัตว์ตลอด ๔๕ พรรษา ทรงตรัสพระพุทธพจน์ใดไว้ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นมีรสเดียว คือ **วิมุตติรส** (ความหลุดพ้น)^{๑๑๕}

๒) พระพุทธพจน์มี ๒ อย่าง คือ พระธรรม และพระวินัย ท่านอธิบายว่า พระพุทธพจน์ทั้งหมดนับได้ว่าเป็นพระธรรมและพระวินัย พระวินัยปิฎกจัดเป็นพระวินัย ส่วนพระพุทธพจน์ที่เหลือจัดเป็นพระธรรม ด้วยเหตุนี้ ท่านพระมหากัสสปะจึงกล่าวว่า “ท่านทั้งหลาย เอาเถิด พวกเรา

^{๑๑๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๒๔/๑๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๔/๔๖๑.

^{๑๑๔} วิมหา.อ. (บาลี) ๑/-/๑๖-๒๘, วิมหา.อ. (ไทย) ๑/-/๒๑-๔๑.

^{๑๑๕} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔, อง.อภฺรชก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๕๐, ชุ.อ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๖.

จะสังคายนาพระธรรมและวินัย”^{๑๑๖} และว่า “ข้าพเจ้าจะสอบถามพระวินัยกับพระอุบาลี”^{๑๑๗} ข้าพเจ้าจะสอบถามพระธรรมกับพระอานนท์”^{๑๑๘}

๓) พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง คือ ปฐมพุทธพจน์ มัชฌิมพุทธพจน์ และปัจฉิมพุทธพจน์
ท่านอธิบายว่า ปฐมพุทธพจน์ คือ พระพุทธพจน์ที่ตรัสครั้งแรก มัชฌิมพุทธพจน์ คือ พระพุทธพจน์ที่ตรัสในระหว่างครั้งแรกและครั้งสุดท้ายตลอดพระชนม์ชีพ ปัจฉิมพุทธพจน์ คือ พระพุทธพจน์ที่ตรัสครั้งสุดท้าย

ปฐมพุทธพจน์ คือ พระพุทธพจน์ที่ตรัสครั้งแรกว่า

อนเกราติสสารี	สนธาวิสส์ อนิพพิสั
คหการี เควสนโต	ทุกขา ซาติ ปุนปปฺนั
คหการก ทิฏฺฐโจสิ	ปุน เคหํ น กาหลิ
สพฺพา เต ฆาสุกา ภคฺคา	คหภูมึ วิสงฺขตํ
วิสงฺขารคตํ จิตตํ	ตณฺหานํ ขยมชฺฌมคฺา. ^{๑๑๙}

แปลว่า เราตามหานายช่างผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบ
จึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเกราติ
เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์
นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว
ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก
สี่โครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้ว
ยอดเรือนเราก็ตกแล้ว
จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว
เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นต้นเหตุแล้ว.

ปัจฉิมพุทธพจน์ คือ พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสในเวลาเสด็จปรินิพพานว่า “หนุตทานิ ภิกขเว อามนฺตยา มิ ว, วยธฺมา สงฺขาร, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ.”^{๑๒๐} แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลาย จงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด.”

^{๑๑๖} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๓๗/๒๗๕, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๖.

^{๑๑๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๓๙/๒๗๖, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๓๙/๓๗๘.

^{๑๑๘} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๔๐/๒๗๗, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๐/๓๘๐.

^{๑๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒/๓, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓-๑๕๔/๗๙-๘๐.

^{๑๒๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๑๓๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

๔) พระพุทธพจน์มี ๓ อย่าง คือ ปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก

พระวินัยปิฎก ได้แก่ ปาติโมกข์ ๒ วิภังค์ ๒ ชั้นธกะ ๒๒ และปริวาร ๑๖ ที่ประมวล พระพุทธพจน์ที่สังคายนาครั้งที่ ๑ และที่สังคายนาในภายหลังทั้งหมดเข้าด้วยกัน

พระสุตตันตปิฎก ได้แก่

ทีฆนิกายซึ่งเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๓๔ สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น
 มัชฌิมนิกายซึ่งเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น
 สังยุตตนิกายซึ่งเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๗,๗๖๒ สูตรมีโฆตรณสูตรเป็นต้น
 อังคุตตรนิกายซึ่งเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรมีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น
 ขุททกนิกาย ๑๕ ประเภท ได้แก่ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต
 วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสัมภีทามรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจรียาปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปิฎฐาน

ท่านอธิบายขยายความเพิ่มเติมว่า สำหรับพระวินัย ท่านเรียกว่าวินัย เพราะมีวินัย ๓ อย่าง คือ

- ๑) วินัยมีนัยต่างๆ เช่น ปาติโมกข์ขุทเทส ๕ กองอาบัติ ๗ มีปาราชิกเป็นต้น มาติกาและวิภังค์
- ๒) มีนัยพิเศษ ได้แก่ อนุบัญญัติ มีประโยชน์ในการทำให้นั่นคงและการผ่อนผัน
- ๓) ฝึกกายและวาจา เพราะห้ามอชฌาจารทางกายและวาจา

ส่วนพระสูตร ท่านเรียกว่าสูตร

- ๑) เพราะบ่งประโยชน์ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น
- ๒) เพราะมีเนื้อความที่ตรัสไว้ดี เพราะตรัสอนุโลมตามอรรถาัยของเวไนยสัตว์
- ๓) เพราะผลดีประโยชน์ ท่านอธิบายว่า “ผลดีผลเหมือนข้าวกล้าผลดีผล”
- ๔) เพราะหลังประโยชน์ ท่านอธิบายว่า “ให้ประโยชน์ไหลออกเหมือนแม่น้ำคั่นหลังน้ำนม”
- ๕) เพราะป้องกันไว้ด้วยดี ท่านอธิบายว่า “รักษาประโยชน์เหล่านั้นไว้ด้วยดี”
- ๖) เปรียบด้วยเส้นด้าย ท่านอุปมาว่า เส้นด้ายใช้เป็นประมาณของช่างถักทั้งหลายฉันใด แม้สูตรก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลายฉันนั้น หรือ ดอกไม้ทั้งหลายที่ร้อยไว้ด้วยเส้นด้ายย่อมไม่กระจัดกระจายไปฉันใด เนื้อความทั้งหลายที่ท่านรวบรวมไว้ด้วยสูตรนี้ก็ฉันนั้น ย่อมไม่กระจัดกระจายไป

ส่วนพระอภิธรรม ท่านเรียกว่าอภิธรรม

- ๑) เพราะเป็นธรรมที่มีความเจริญ เช่นในข้อความว่า “โยคาวจรบุคคล เจริญมรรค เพื่อเข้าถึงรูปภพ มีเมตตาจิตแผ่ไปตลอดทิศที่ ๑”^{๑๒๑}

^{๑๒๑} อภ.สจ. (ไทย) ๓๔/๑๖๑/๕๗.

๒) เพราะเป็นธรรมที่ควรกำหนด โดยอากรมณเป็นต้น เช่นในข้อความว่า “รูปารมณ หรือสัททารมณ”^{๑๒๒}

๓) เพราะเป็นที่ควรบูชา เช่นในข้อความว่า “ธรรมที่เป็นเสชะ ธรรมที่เป็นอเสชะ ธรรมที่เป็นโลกุตตระ”^{๑๒๓}

๔) เพราะเป็นที่กำหนดได้ โดยสภาวะ เช่นในข้อความว่า “ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี”^{๑๒๔}

๕) เพราะเป็นธรรมที่ยิ่ง เช่นในข้อความว่า “สภาวะธรรมที่เป็นปริตตะ (รูปาวจร) และ อรูปาวจร สภาวะธรรมที่เป็นโลกุตตระ สภาวะธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า”^{๑๒๕}

๕) พระพุทธพจน์มี ๕ อย่าง คือ นิกาย ได้แก่ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย

ทีฆนิกาย ได้แก่ นิกายที่มีสูตรขนาดยาว ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น จัดไว้ ๓ วรรค ที่เรียกนิกายนี้ว่าทีฆนิกาย เพราะเป็นที่รวมพระสูตรที่มีขนาดยาว (ที่รวมและที่อยู่เรียกว่า นิกาย)

มัชฌิมนิกาย ได้แก่ นิกายที่มีสูตรขนาดกลาง มี ๑๕ วรรค จำนวน ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น

สังยุตตนิกาย ได้แก่ นิกายที่จัดเป็นสังยุตมีเทวดาสังยุตเป็นต้น จำนวน ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น

อังคุตตรนิกาย ได้แก่ นิกายที่มีสูตรที่จัดตามหัวข้อธรรมที่เพิ่มขึ้นนับตาละ ๑ ข้อ จำนวน ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น

ขุททกนิกาย ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก และปาฐะ ๑๕ ประเภทมีขุททกปาฐะเป็นต้น ที่ได้ชี้แจงไว้แล้ว หรือกล่าวได้ว่า เว้นนิกายทั้ง ๔ พระพุทธพจน์ที่เหลือจัดเป็นขุททกนิกาย

๖) พระพุทธพจน์มี ๙ อย่าง คือ องค์ ๙ (นวัคคัสถุศาสน์) ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก อัปภูตธรรม และเวทลลสะ

สุตตะ ได้แก่ อุกโกตวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร มงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และ ตวัฏฏกสูตรในสุตตนิบาต และพระพุทธพจน์อื่นที่เรียกว่าพระสูตร

เคยยะ ได้แก่ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ว่าโดยพิเศษก็คือ สคาถวรรค (วรรคที่มีคาถา) ทั้งหมดในสังยุตตนิกาย

เวยยาकरणะ ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทธพจน์อื่นที่ไม่ได้สงเคราะห์เข้ากับองค์ ๘

คาถา ได้แก่ ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถาและคาถาล้วนๆ ที่ไม่เรียกชื่อว่าพระสูตรในสุตตนิบาต

^{๑๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๒/๑๙๔.

^{๑๒๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑/๒๑.

^{๑๒๔} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑/๒.

^{๑๒๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒,๙๙/๓,๑๖.

อุทาน ได้แก่ พระสูตร ๘๒ สูตรที่เกี่ยวข้องด้วยคาถาอันสำเร็จมาด้วยโสมนัสสญาณ
อติวุตตะกะ ได้แก่ พระสูตร ๑๑๐ สูตรที่เป็นไปโดยนัยว่า “แท้จริง พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว” เป็นต้น

ชาตก ได้แก่ ชาตก ๕๕๐ มีอปณณชาตก เป็นต้น

อัပ္ပุตตรัม ได้แก่ พระสูตรที่เกี่ยวข้องด้วยอัจฉริยะอัပ္ပุตตรัมทั้งหมด เช่นในข้อความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความเป็นอัจฉริยะไม่เคยปรากฏ ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท”

เวทลล ได้แก่ พระสูตรที่ถามแล้วกลับได้ความปลาบปลื้มใจ และความยินดีทุกสูตร มี จูฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนะนียะ และมหาปุณณมสูตร เป็นต้น

๓) พระพุทฺธพจน์มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังที่ท่านพระอานนทแสดงไว้ว่า

“เราได้เรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น

จากภิกษุ ๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น

จึงรวมธรรมที่เราจำของคลองปากได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น”^{๑๒๖}

ท่านนับพระธรรมชั้นในพระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ ดังนี้ พระสูตรที่มีอนุสนธิเดียว จัดเป็น ๑ พระธรรมชั้น พระสูตรที่มีหลายอนุสนธิ ก็นับพระธรรมชั้นด้วยอำนาจอนุสนธิ พระพุทฺธพจน์ที่ประพันธ์ไว้เป็นคาถา คำถามปัญหานับเป็น ๑ พระธรรมชั้น คำวิสัชนาก็นับเป็น ๑ พระธรรมชั้น การจำแนกเป็นติกะและทุกะแต่ละหมวดและการจำแนกเป็นจิตตวาระแต่ละหมวดในพระอภิธรรม นับเป็น ๑ พระธรรมชั้น ในพระวินัยมีวัตถุ มาติกา บทภาชนีย อันตราบัติ อาบัติ อนาบัติ และมีติกปริจเฉท ในวัตถุเป็นต้นนั้น แต่ละส่วนพึงทราบว่าเป็นพระธรรมชั้นหนึ่งๆ

เมื่อครั้งปฐมสังคายนา คณะสงฆ์มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน ยังกำหนดหมวดหมู่อย่างอื่นอีกหลายอย่าง ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเป็นต้นว่า หมวดอุทาน หมวดวรรค หมวดเปยยาฬ หมวดนิบาต มีเอกนิบาตและทุกนิบาตเป็นต้น หมวดสังยุต และหมวดปณณาสก

กล่าวโดยสรุป พระพุทฺธพจน์ที่พระสังคีติกาจารย์รวบรวมและจัดหมวดหมู่ไว้ในพระไตรปิฎกตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๑ มีชื่อเรียกแตกต่างกันหลายชื่อ เช่น ธรรมวินัย นิกายต่างๆ ปิฎกต่างๆ หรือสูตระ เคยยะ เวยยาภรณ์ เป็นต้น พระอรรถกถาจารย์ได้นำพระพุทธพจน์ในชื่อต่างๆ เหล่านั้นมารวบรวมเป็นหมวดหมู่ อธิบายความหมาย และยกสาธกตัวอย่างในพระไตรปิฎกมาประกอบการอธิบายให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่มีส่วนสำคัญต่อการศึกษาและสืบค้นเรื่องราวต่างๆ ที่มีในพระไตรปิฎกได้กว้างขวางยิ่งขึ้น เสมือนเป็นสารานุกรมทางพระพุทธศาสนา

^{๑๒๖} พ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๐๒๗/๓๙๙, พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๒๗/๕๐๘.

๔.๓.๒ อายุพระพุทธศาสนากับอันตราย ๕

เรื่องราวเกี่ยวกับอายุพระพุทธศาสนาปรากฏอยู่ในวินัยปิฎกมหาวิภังค์ ในตอนที่พระสารีบุตรเถระ ทูลถามพระพุทธเจ้าถึงเหตุที่ทำให้พรหมจรรย์^{๑๒๗}ดำรงอยู่นานและไม่นาน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เหตุปัจจัยที่ทำให้พรหมจรรย์ของพระวิปัสสีพุทธเจ้า พระสิขีพุทธเจ้า พระเวสสภูพุทธเจ้า ดำรงอยู่นาน เพราะทรงผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากระณะ คาถา อุทาน อิติวุตตะก ขาดก อัပ္ภุตธรรม เวทลละ^{๑๒๘} ของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์จึงมีน้อย มิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ แก่สาวก ไม่มีการแสดงปาติโมกข์ เมื่อหมดพระพุทเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติวรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นก็พาให้พรหมจรรย์สูญสิ้นไปเร็วพลัน เหมือนดอกไม้ไม่นานาพรรณกองอยู่บนแผ่นดินกระดาน ยังไม่ร้อยด้วยด้าย ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายไป

ส่วนพรหมจรรย์ของพระกุสันธะพุทธเจ้า พระโกนาคมนะพุทธเจ้า และพระกัสสปะพุทธเจ้า ดำรงอยู่นาน เพราะไม่ทรงผ่อนคลายที่จะทรงแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากระณะ คาถา อุทาน อิติวุตตะก ขาดก อัပ္ภุตธรรม เวทลละของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์จึงมีมาก ทรงบัญญัติ สิกขาบทไว้แก่สาวก มีการแสดงปาติโมกข์ เมื่อหมดพระพุทเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวก ชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติวรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์ ดำรงอยู่นาน เหมือนดอกไม้ไม่นานาพรรณกองอยู่บนแผ่นดินกระดานเอาด้ายร้อยไว้ ย่อมไม่ถูกลมพัด กระจัดกระจายไป^{๑๒๙}

ท่านพระสารีบุตรเถระจึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคขอให้ทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงยก ปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่พระสาวกอันจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้นาน แต่พระพุทธองค์ทรงตรัส ให้ออกไปก่อน เพราะพระองค์ทรงรู้เวลาที่บัญญัติสิกขาบทนั้น พระองค์จะยังไม่บัญญัติสิกขาบท แก่สาวก ไม่ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดอาสวัฏฐานิยธรรม^{๑๓๐}บางอย่างในสงฆ์ เมื่อเกิด อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างในสงฆ์ พระองค์จึงจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น การที่พระพุทธองค์ไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทในครั้งนั้น ก็เพราะภิกษุ ๕๐๐ รูป ในเวลานั้น ยังไม่มีสิ่งมัวหมอง ยังบริสุทธิ์ผุดผ่อง ดำรงอยู่ในสารคุณ เป็นผู้มีความประพฤติอย่างต่ำ ก็นั่นโสดาบัน ซึ่งไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๑๓๑}นั่นเอง

^{๑๒๗} พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงศาสนา; วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๘/๑๘๘, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๑๘/๒๖๔.

^{๑๒๘} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙/๙-๑๐, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/-/๒๖, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๓๘-๓๙.

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๘-๒๑/๙-๑๒, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๘-๒๑/๑๐-๑๔.

^{๑๓๐} อาสวัฏฐานิยธรรม หมายถึงธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอาสวะ ความชั่วต่างๆ เช่น การกล่าวให้ร้ายคนอื่น ความเดือดร้อน และการจองจำ; วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๑๙๗, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๑/๒๗๖.

^{๑๓๑} จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า หมายถึง จะบรรลุมรรค ๓ คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และ อรหัตมรรค แน่แน่นอน; วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๑/๒๐๒, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๒๑/๒๘๓.

อย่างไรก็ตาม เมื่อศึกษาเนื้อความในภิกขุณีชั้นธกะ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๗ จะพบเรื่อง “ครุธรรม ๘ ประการ”^{๑๓๒} ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติในขณะที่ยังไม่เกิดเหตุเสื่อมเสียขึ้น เป็นข้อเสนอสำหรับพระนางมหาปชาบดีโคตมีผู้ขอบวชเป็นภิกษุณี ถ้ายอมรับปฏิบัติครุธรรม ๘ ประการ ก็จะต้องอนุญาตให้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เรื่องนี้ทำให้เกิดข้อสงสัยว่าเหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติครุธรรม ๘ นี้ก่อนเกิดเรื่องขึ้น จึงควรสืบค้นหาคำตอบ ตั้งแต่ความเป็นมาของเรื่องนี้โดยสังเขป

ครั้งหนึ่ง พระนางมหาปชาบดีโคตมีเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ณ นิโครธาราม เขตกรุงกบิลพัสดุ์ ได้กราบทูลขอประทานวโรกาสให้มาตุคามได้ออกจากเรือนบวชในพระศาสนา แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาต ต่อมาพระนางทรงปลงพระเกศา ทรงนุ่งผ้ากาสาเยะ เสด็จพร้อมด้วยนางศากยานิจำนวนมาก เสด็จเข้าไปยังกุฎาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลี เวลานั้น พระอานนทเถระเห็นพระนางมีพระบาทระบม พระวรกายเปราะเปื้อนฝุ่นธุลี เป็นทุกข์ เสียพระทัย น้ำพระเนตรนอง พระพักตร์ ประทับย่นกันแสงอยู่ที่ภายนอกซุ้มประตู จึงถามพระนางเป็นเพราะเหตุใด พระนางตรัสตอบว่าเป็นเพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาตให้มาตุคามได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้

ท่านพระอานนท์เข้าไปทูลขอพระผู้มีพระภาคให้มาตุคามได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต แต่พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามไว้ ถึง ๓ ครั้ง ในเวลานั้น ท่านพระอานนท์จึงได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ จะสามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผลได้หรือไม่” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “ได้” ท่านพระอานนท์จึงกราบทูลว่า “พระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ทรงมีอุปการะมาก เคยประทับประคองดูแลถวายเกษียรธารเมื่อพระชนนีสวรรคต ขอประทานวโรกาสให้มาตุคามได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศไว้ด้วยเถิด”

พระผู้มีพระภาคตรัสจึงตรัสตอบว่าถ้ามหาปชาบดีโคตมีรับครุธรรม ๘ ประการได้ การรับครุธรรมนั้น จะเป็นการอุปสมบทของพระนาง ครุธรรม ๘ คือ

- ๑) ภิกษุณีถึงจะบวชได้ ๑๐๐ พรรษา ก็ต้องทำการเคารพกราบไหว้แก่ภิกษุแม้บวชวันเดียว
- ๒) ภิกษุณีไม่พึงอยู่จำพรรษาในอาวาสที่ไม่มีภิกษุ
- ๓) ภิกษุณีพึงหวังธรรม ๒ อย่าง คือ งามอุโบสถ และไปรับโอวาทจากภิกษุสงฆ์ทุกกึ่งเดือน
- ๔) ภิกษุณีจำพรรษาแล้วพึงปวารณาในสงฆ์ ๒ ฝ่าย โดยสถาน ๓ คือ ได้เห็น ได้ฟัง หรือได้นึกสงสัย
- ๕) ภิกษุณีต้องครุธรรมแล้วพึงประพฤติกุศลมานัตในสงฆ์ ๒ ฝ่าย

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๐๒-๔๐๔/๒๓๑-๒๓๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๒-๔๐๔/๓๑๑-๓๒๑.

๖) ภิกษุณีพึงแสวงหาการอุปสมบทในสงฆ์ ๒ ฝ่ายให้แก่นางสิกขมานา ที่ศึกษาธรรม ๖ ข้อ ตลอด ๒ ปีแล้ว

๗) ภิกษุณีไม่พึงด่า ไม่พึงบริภาษภิกษุ ไม่ว่ากรณีใดๆ

๘) ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ห้ามภิกษุณีสั่งสอนภิกษุ แต่ไม่ห้ามภิกษุสั่งสอนภิกษุณี^{๑๓๓}

ท่านพระอานนท์ได้นำเรื่องนี้ไปแจ้งแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางจึงทรงรับครุธรรม ๘ ประการ ไม่ล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต ในเวลาที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีรับครุธรรม ๘ ก็ชื่อว่าได้อุปสมบทแล้ว

ต่อมา ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงรับครุธรรม ๘ ประการแล้ว จะไม่ล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต พระผู้มีพระภาคตรัสแก่พระอานนท์ว่า

อานนท์ ถ้ามาตุคามจะไม่ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ พรหมจรรย์ก็จะดำรงอยู่ได้นาน สัทธิธรรมจะดำรงอยู่ได้ **๑,๐๐๐ ปี** แต่เพราะมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ บัดนี้ พรหมจรรย์จะดำรงอยู่ได้ไม่นาน ทั้งสัทธิธรรมจะดำรงอยู่ได้เพียง **๕๐๐ ปี**

ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะดำรงอยู่ได้ไม่นานเปรียบเหมือนตระกูลหนึ่งที่มีสตรีมาก มีบุรุษน้อย จะถูกโจรปล้นทรัพย์ทำร้ายได้ง่าย

ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะดำรงอยู่ได้ไม่นานเปรียบเหมือนหนอนขยอก^{๑๓๔}ที่ลงในนาข้าวสาลีซึ่งอุดมสมบูรณ์ ก็ทำให้นาข้าวนั้น คงอยู่ได้ไม่นาน

ธรรมวินัยที่มีมาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จะดำรงอยู่ได้ไม่นาน เปรียบเหมือนเปลี้ย^{๑๓๕}ที่ลงในไร่อ้อยซึ่งอุดมสมบูรณ์ ก็ทำให้ไร่อ้อยนั้นคงอยู่ได้ไม่นาน

อานนท์ เราบัญญัติครุธรรม ๘ ประการไว้ เพื่อไม่ให้ภิกษุณีล่วงละเมิดจน ตลอดชีวิต เปรียบเหมือนคนกันน้ำที่สระใหญ่ไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้น้ำไหลออก ฉะนั้น^{๑๓๖}

ในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก ช่วยคลี่คลายข้อสงสัยว่า เหตุใดพระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติครุธรรม ๘ ประการนั้นก่อนที่จะเกิดเรื่องขึ้น ท่านอธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงมีพระประสงค์จะกันมิให้พระภิกษุณีล่วงละเมิด ทรงเปรียบเทียบการบัญญัติครุธรรม ๘ ประการไว้ก่อนนั้นว่า

^{๑๓๓} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๖-๓๒๐, วิ.ม. (ไทย) ๒/๑๔๙/๓๒๑-๓๒๓.

^{๑๓๔} คำว่า โรคหนอนขยอก (เสตถุจิกขา นาม โรคชาติ) ความว่า ข้าวสาลีเมื่อออกรวงแล้วก็ไม่อาจมีน้ำนมหล่อเลี้ยงได้ เพราะถูกสัตว์เล็กชนิดหนึ่งใดกัดเจาะ สัตว์เล็กชนิดหนึ่งนั้น ย่อมเจาะไขเมล็ดข้าวที่ยังอยู่ในทามกลางปล้องได้; วิ.จ. (บาลี) ๓/๔๐๓/๔๐๖, วิ.จ. (ไทย) ๓/๔๐๓/๔๙๙.

^{๑๓๕} คำว่า โรคเปลี้ย (มณฺเษจฺจิกขา นาม โรคชาติ) ได้แก่ ความที่อ้อยเป็นโรคไส้แดง; วิ.จ. (บาลี) ๓/๔๐๓/๔๐๖, วิ.จ. (ไทย) ๓/๔๐๓/๔๙๙.

^{๑๓๖} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๐๓/๒๓๖-๒๓๗, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๖-๓๒๐.

เหมือนกับการกั้นขอบปากสระใหญ่มีให้น้ำไหลล้นออก เมื่อพระผู้มีพระภาคยังมิได้ทรงบัญญัติครุธรรมเหล่านั้นไว้ หากสตรีบวช พระสัทธรรมจะดำรงอยู่ได้ ๕๐๐ ปีเท่านั้น แต่เพราะทรงบัญญัติครุธรรมไว้ก่อน พระสัทธรรมจะดำรงอยู่ได้อีก ๕๐๐ ปีอย่างนั้นเหมือนกัน รวมความว่า พระสัทธรรมจะดำรงอยู่ได้ตลอด ๑,๐๐๐ ปีเช่นเดิม

คำกล่าวที่ว่า ๑,๐๐๐ ปี นี้ ท่านหมายถึงช่วงเวลา ๑,๐๐๐ ปี แรกที่ยังคงมีพระชีนาสพผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทานั้นเอง แต่จะดำรงอยู่เกินกว่า ๑,๐๐๐ ปีนั้นไปบ้าง

จะดำรงอยู่สิ้น ๑,๐๐๐ ปี ที่ ๒ มีพระอริยบุคคลสูงสุดคือพระชีนาสพสุกขวิปัสสกะ

จะดำรงอยู่สิ้น ๑,๐๐๐ ปี ที่ ๓ มีพระอริยบุคคลสูงสุดคือพระอนาคามี

จะดำรงอยู่สิ้น ๑,๐๐๐ ปี ที่ ๔ มีพระอริยบุคคลสูงสุดคือพระสกทาคามี

จะดำรงอยู่สิ้น ๑,๐๐๐ ปี ที่ ๕ มีพระอริยบุคคลสูงสุดคือพระโสดาบัน

การบรรลุมรรคผล (ปฏิเวธสัทธรรม) จะดำรงอยู่ตลอด ๕,๐๐๐ ปี และการเล่าเรียนพระธรรมวินัย (ปริยัตติสัทธรรม) ก็จะดำรงอยู่ตลอด ๕,๐๐๐ ปีเหมือนกัน เพราะเมื่อไม่มีปริยัติ ก็ไม่มีปฏิเวธ มีปริยัติ ไม่มีปฏิเวธก็ไม่ได้ แต่ถึงแม้ปริยัติอันตรธานไป เพศนักบวชจะยังดำเนินไปตลอดกาลนาน รวมความว่า อายุพระพุทธศาสนามี ๕,๐๐๐ ปี^{๑๓๗}

นอกจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกาแล้ว ยังมีคัมภีร์อื่นอีกหลายเล่มที่กล่าวว่า พระพุทธศาสนามีอายุ ๕,๐๐๐ ปีตรงกัน เช่น สารัตถทีปนีฎีกา ปปัญจสูทนี สารัตถ์ปกาลินี มโนรธปุรณี และอัฐรสาลินี เป็นต้น^{๑๓๘}

เมื่ออันตรธานสัมพันธ์กับอายุพระพุทธศาสนาดังกล่าว คัมภีร์อรรถกถาหลายเล่มจึงได้อธิบายเกี่ยวกับอันตรธานว่ามี ๓ อย่างหรือ ๕ อย่าง แต่รวมความได้ว่า **อันตรธานมี ๕ อย่าง**^{๑๓๙} ดังนี้

- ๑) อธิคมอันตรธาน การสูญหายไปแห่งการบรรลุธรรม
- ๒) ปฏิบัติอันตรธาน การสูญหายไปแห่งการปฏิบัติธรรม
- ๓) ปริยัตติอันตรธาน การสูญหายไปแห่งการเล่าเรียนพระพุทพจน์
- ๔) ลิงคอันตรธาน การสูญหายไปแห่งเพศนักบวช
- ๕) ธาตุอันตรธาน การสูญหายไปแห่งพระธาตุของพระพุทธเจ้า

^{๑๓๗} ดูรายละเอียดใน วิ.จู.อ. (บาลี) ๓/๔๐๓/๔๐๗, วิ.จู.อ. (ไทย) ๓/๔๐๓/๕๐๐.

^{๑๓๘} สารัตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/-/๔๓, ม.อุ.อ. (ไทย) ๓/๓๗๖/๓๐๓, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๑๔๙/๒๕๗, อง.อุฎก.อ. (ไทย) ๓/๕๑/๓๖๘, อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๕๔.

^{๑๓๙} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐/๗๘-๘๔, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๓๐/๑๐๑-๑๐๘, ม.อุ.อ. (ไทย) ๓/๑๒๙/๑๐๙-๑๑๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๐๙/๗๐๔-๗๐๗.

๑) อธิคมอันตรธาน (การสูญหายไปแห่งการบรรลุมรรค) อธิคม คือ มรรค ๔ ผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ ท่านอธิบายว่า หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๑,๐๐๐ ปีแล้ว ลำดับการเสื่อมแห่งการบรรลุมรรคจึงเริ่มจาก

- พระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา
- พระอรหันต์ผู้บรรล่อภิญญา ๖
- พระอรหันต์ผู้บรรล่วิชชา ๓
- พระอรหันต์สุกขวิปัสสกะ^{๑๔๐}
- พระอนาคามี
- พระสกทาคามี
- พระโสดาบัน

เมื่อท่านเหล่านั้น ยังมีชีวิตอยู่ อธิคมยังไม่อันตรธานไป ต่อเมื่อพระอริยบุคคลผู้เป็นพระโสดาบันองค์สุดท้ายสิ้นชีวิตไป จึงกล่าวได้ว่า**อธิคมอันตรธาน**เกิดขึ้นแล้ว

๒) ปฏิปัตติอันตรธาน (การสูญหายไปแห่งการปฏิบัติธรรม) เมื่อไม่มีภิกษุที่สามารถจะทำให้ ฌาน วิปัสสนา มรรค และผล เกิดขึ้นได้ รักษาได้เพียงปาริสุทธิศีล ๔ ก็กล่าวได้ว่า ปฏิปัตติอันตรธานเกิดขึ้นแล้ว เมื่อเวลาผ่านไป ภิกษุทั้งหลายยังรักษาศีลให้บริบูรณ์และมีความเพียร แต่เมื่อไม่สามารถจะบรรลุมรรคผลได้ ก็เกิดความท้อแท้และเกียจคร้าน ล่วงละเมิดสิกขาบทน้อยใหญ่ไปตามลำดับ ดังนี้

- ล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กๆ น้อยๆ
- ต้องอาบัติปาจิตตีย์ และอาบัติอุลลัจจัย
- ต้องครุกาบัติ เหลือเพียงปาราชิกสิกขาบทเท่านั้นที่ยังรักษาอยู่

เมื่อภิกษุผู้รักษापาราชิกสิกขาบท ๔ ยังมีชีวิตอยู่ การปฏิบัติยังไม่อันตรธาน ต่อเมื่อมีการทำลายศีลหรือเพราะภิกษุรูปสุดท้ายสิ้นชีวิตไป จึงกล่าวได้ว่า**ปฏิปัตติอันตรธาน**เกิดขึ้นแล้ว

๓) ปริยัตติอันตรธาน (การสูญหายไปแห่งการเล่าเรียนพระพุทธพจน์) คำว่า ปริยัติ ได้แก่ พระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถา ท่านกล่าวว่า ปริยัตติยังคงอยู่ตราบเท่าที่พระบาลียังคงอยู่ เมื่อเวลาผ่านไป เข้าสู่ถ้อยคำ พระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม ราชอำมาตย์จึงไม่ตั้งอยู่ในธรรม จากนั้นชาวเมืองและชาวชนบท จึงไม่ตั้งอยู่ในธรรม เพราะคนเหล่านั้นไม่ตั้งอยู่ในธรรม ฝนจึงไม่ตกต้องตามฤดูกาล เหตุนี้ข้าวก้าว จึงไม่สมบูรณ์ เมื่อข้าวก้าวไม่สมบูรณ์ ทายกผู้ถวายปัจจัย ก็ไม่สามารถถวายปัจจัยแก่หมู่ภิกษุ ภิกษุทั้งหลายจึงลำบากด้วยปัจจัยและไม่สามารถสงเคราะห์อันเตวาสิกได้ เมื่อเวลาผ่านไป ปริยัติธรรม จึงเสื่อมไปตามลำดับ ดังนี้

^{๑๔๐} **พระอรหันต์สุกขวิปัสสกะ** ในที่นี้หมายถึงเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวนจนบรรลุมรรคผล โดยไม่ได้เจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป (อง.เอกก.ฎีกา. (บาลี) ๑/๓๓๐/๑๔๗)

- ภิกษุทั้งหลายไม่สามารถทรงจำอรรถไว้ได้ ทรงจำไว้ได้แต่พระบาลีเท่านั้น
- เมื่อไม่สามารถทรงจำพระบาลีไว้ได้ทั้งหมด พระอธิธรรมปิฎกจะเสื่อมก่อน โดยเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ ปุฏฐานมหาปกรณ์เสื่อมก่อน ยมก กถาวัตถุ ปุคคัลลัญญัตติ ธาตุกถา วิภังค์ ธัมมสังคณีจึงเสื่อม
- เมื่อพระอธิธรรมปิฎกเสื่อมหมดสิ้น พระสูตรตันตปิฎกจึงเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ อังคุตตรนิกายเสื่อมก่อน โดยเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ เอกาทสกนิบาตเสื่อมก่อน จากนั้น ทสกนิบาต ฯลฯ เอกกนิบาตจึงเสื่อม
- เมื่ออังคุตตรนิกายเสื่อมหมดสิ้น สังยุตตนิกายจึงเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ มหาวรรคเสื่อมก่อน จากนั้น สฬายตนวรรค ชันธกวรรค นิทานวรรค สคาถวรรคจึงเสื่อม
- เมื่อสังยุตตนิกายเสื่อมหมดสิ้น มัชฌิมนิกายจึงเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ อุปริปินณาสกเสื่อมก่อน จากนั้น มัชฌิมปิณณาสก มูลปิณณาสกจึงเสื่อม
- เมื่อมัชฌิมนิกายเสื่อมหมดสิ้น ทีฆนิกายจึงเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ ปาฏิภวรรคเสื่อมก่อน จากนั้น มหาวรรค สิลขันธวรรคจึงเสื่อม^{๑๔๑}
- เมื่อทีฆนิกายเสื่อมหมดสิ้น เป็นอันว่าพระสูตรตันตปิฎกเสื่อมหมดสิ้น
- ภิกษุทั้งหลายจะทรงจำชาดกกับพระวินัยปิฎกไว้เท่านั้น ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นลัทธิ (ผู้มีความละเอียด) ทรงจำพระวินัยปิฎกไว้ แต่พวกภิกษุผู้หวังลาภทรงจำเฉพาะชาดกเท่านั้น เมื่อเวลาผ่านไป ก็ไม่สามารถจะทรงจำแม้แต่ชาดกไว้ได้ ชาดกจึงเสื่อม
- ชาดกเสื่อมตามลำดับ คือ เวสสันดรชาดกจะเสื่อมก่อน จากนั้น ปุณณกชาดก มหานารทชาดกเสื่อมโดยย้อนลำดับไป ในที่สุดอุปนิชาตชาดกก็เสื่อม เมื่อชาดกเสื่อมหมดสิ้น ภิกษุทั้งหลายจะทรงจำพระวินัยปิฎกไว้เท่านั้น
- เมื่อเวลาผ่านไป พระวินัยปิฎกจึงเสื่อมตั้งแต่ท้ายมา คือ คัมภีร์บริวารเสื่อมก่อน จากนั้น ชันธกะ ภิกษุณีวิภังค์ มหาวีรังกังจึงเสื่อม ภิกษุทั้งหลายทรงจำไว้เพียงอุโบสถขันธกะ (ปาติโมกข์) เท่านั้น
- ถึงกระนั้น ปริยัติก็ยังไม้อันตรธาน ตราปใดที่ยังมีผู้จดจำเพียงคาถา ๔ บทที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ได้ อรรถกถากล่าวว่า ในกาลใด พระราชาทรงศรัทธาเลื่อมใส แล้วให้ตักลงร้องประกาศไปในพระนครถึง ๓ ครั้งว่า ผู้ที่รู้คาถา ๔ บทที่พระพุทธเจ้าตรัสแล้ว จะได้ทรัพย์หนึ่งแสนที่บรรจุในผอบทองคำตั้งบนคอช้าง แต่ก็ไม่มีสักคนเดียวที่รู้คาถานั้น ในกาลนั้น จึงกล่าวได้ว่า**ปริยัตติอันตรธาน**เกิดขึ้นแล้ว

^{๑๔๑} เมื่อพระสูตรตันตปิฎกจะอันตรธาน อังคุตตรนิกายจะอันตรธาน ไปก่อน ตั้งแต่เอกาทสกนิบาตจนถึงเอกกนิบาต ลำดับต่อจากนั้น สังยุตตนิกายจะอันตรธานไป ตั้งแต่จักกเปยยาลสูตรจนถึงโอฆตรณสูตร ลำดับต่อจากนั้น มัชฌิมนิกายจะอันตรธานไป ตั้งแต่อนทริยภาวนาสูตจนถึงมูลปริยายสูตร ลำดับต่อจากนั้น ทีฆนิกายจะอันตรธานไป ตั้งแต่ทสุตตรสูตรจนถึงพรหมชาลสูตร; ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๑๒๙/๑๐๙-๑๑๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๐๙/๓๐๔-๓๐๗.

๔) ลิงคอันตราย (การสูญหายไปแห่งเพศนักบวช) เมื่อเวลาผ่านไป การรับจีวร รับบาตร คู่และเหยียด การเหลียวดูและแลดู ไม่ทำให้ดูน่าเลื่อมใส ภิกษุทั้งหลายถือบาตรโดยสอดบาตรเข้าไป ปลายแขนเหมือนพวกนิครนถ์ถือบาตรน้ำเต้า อย่างนี้ เพศ (นักบวช) ก็ยังไม่อันตรายไป เมื่อเวลาผ่านไป ภิกษุทั้งหลายเอาบาตรลงจากปลายแขน หิ้วไปด้วยมือหรือด้วยสาแหรก แม้แต่จีวรก็ไม่ยอมให้ถูกต้อง กลับทำให้มีสีแดง เมื่อเวลาผ่านไป ก็ไม่ยอม ไม่ตัดชายผ้า ไม่เจาะรังคัม ทำแค่เครื่องหมายแล้วใช้สอย จีวรนั้น เมื่อเวลาผ่านไป ก็เลิกรังคัม ไม่ทำเครื่องหมาย เมื่อเวลาผ่านไป ก็ไม่ทำทั้ง ๒ อย่าง แต่ตัดชายผ้า นุ่งห่มเหมือนพวกปริพาชก

ต่อมาก็คิดว่า พวกเราจะทำเช่นนี้ไปเพื่ออะไรอีก จึงผูกผ้ากาสาเย็บชิ้นเล็กๆ ไว้ที่มือหรือที่คอ หรือสอดไว้ที่ผม เลี้ยงดูภรรยา ไถหว่านเลี้ยงชีพ ในกาลนั้น เมื่อมีการให้ทักษิณาทาน ผู้คนก็จะให้แก่ คนเหล่านั้นเป็นการอุทิศสงฆ์ พระพุทธเจ้าตรัสหมายเอาเรื่องนี้ว่า “อานนท์ ก็แล กาลยืดยาว ในอนาคต จักมีโคตรภุคบุคคลทั้งหลาย ผู้มีผ้ากาสาห่มพันคอ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมลามก คนทั้งหลาย ให้ทานในท่านผู้ทุศีล มีธรรมลามกเหล่านั้น อุทิศสงฆ์ อานนท์ ก็ในกาลนั้น เราย่อมกล่าวทักษิณา ที่ไปในสงฆ์ว่ามีผลนับไม่ได้ ประมาณไม่ได้” เมื่อเวลาผ่านไป พวกเขาก็คิดกันว่า จะทำเช่นนี้ไปเพื่ออะไรอีก จึงโยนขึ้นผ้ากาสาห่มทั้งไว้ในป่า ในกาลนั้น จึงกล่าวได้ว่า**ลิงคอันตราย**เกิดขึ้นแล้ว

๕) ธาตุอันตราย (การสูญหายไปแห่งพระธาตุของพระพุทธเจ้า) อรรถกถากล่าวก่อนว่า ปรินิพพานมี ๓ อย่าง คือ

- ๑) กิเลสปรินิพพาน (ความดับกิเลส)
- ๒) ชันธปรินิพพาน (ความดับขันธ)
- ๓) ธาตุปรินิพพาน (ความดับธาตุ)

ในปรินิพพาน ๓ อย่างนั้น กิเลสปรินิพพานเกิดขึ้นแล้วที่โศภัลลังก์ ชันธปรินิพพานเกิดขึ้นที่กรุงกุสินารา ส่วนธาตุปรินิพพานยังไม่เกิดในขณะนี้ แต่จะเกิดขึ้นในอนาคต ดังนี้

พระธาตุทั้งหลายที่ไม่ได้รับสักการะนับถือในที่นั้นๆ ก็จะไปสู่ที่ที่ได้รับการสักการะนับถือ ด้วยกำลังอธิษฐานของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ต่อมา เมื่อไม่มีผู้สักการะนับถือเหลืออยู่ ในเวลาที่ พระศาสนาเสื่อมลง พระธาตุทั้งหลายในตามพินธุทวิป (ลังกาทวิป) จะประชุมกัน แล้วไปยังมหาเจดีย์ จากมหาเจดีย์ไปยังนาถทีปเจดีย์ ต่อจากนั้นจะไปยังโศภัลลังก์ พระธาตุทั้งหลายจากภพนาถ จากเทวโลก และจากพรหมโลก จะไปยังโศภัลลังก์เท่านั้น แม้แต่พระธาตุที่มีขนาดเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาดก็จะไม่สูญหายไป ในระหว่าง พระธาตุทั้งปวงจะประชุมกันที่มหาโพธิมณฑล แล้วรวมเข้าเป็นพระพุทธรูป แสดงพุทธสรีระ ซึ่งประทับนั่งขัดสมาธิที่โพธิมณฑล มีลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ อนุพยัญชนะ ๘๐ พระรัศมีประมาณวาหนึ่ง

ต่อจากนั้น จะทำปาฏิหาริย์แสดงเหมือนในวันแสดงยมกปาฏิหาริย์ มนุษย์ไม่มีไปในที่นั้น เทวดาในหมื่นจักรวาลประชุมกันทั้งหมด แล้วร่ำพันว่า วันนี้พระทศพลจะปรินิพพาน ตั้งแต่บัดนี้ไป จะมีแต่ความมืด จากนั้น เตโชธาตุก็ตั้งขึ้น เปลวไฟที่ตั่งลุกโผลงขึ้นจากพระสรีระธาตุขึ้นไปจนถึงพรหมโลก ถ้ายังมีพระธาตุแม้มีขนาดเท่าเมล็ดพันธุ์ฝักกาด เปลวเพลิงก็จะยังมีอยู่ ถ้าพระธาตุทั้งหลายเสื่อมสิ้นไป

เปลวเพลิงก็จะสิ้นไป พระธาตุก็อันตรธานไป ในกาลนั้น หมู่เทพกระทำสักการะด้วยของหอม ดอกไม้ และดนตรีทิพย์เป็นต้น เหมือนในวันที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายปรินิพพาน กระทำปทักษิณ ๓ ครั้ง ไหว้แล้วกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอข้าพระองค์ทั้งหลายได้เห็นพระพุทธเจ้าผู้จะเสด็จอุบัติขึ้น ในอนาคต แล้วพากันกลับไปยังที่อยู่ของตนๆ จึงกล่าวได้ว่า**ธาตุอันตรธาน**เกิดขึ้นแล้ว^{๑๒}

พระอรรถกถาจารย์ท่านกล่าวไว้ว่า ปริยัติอันตรธานเป็นเหตุแห่งอันตรธาน ๕ อย่างนี้ เพราะเมื่อปริยัติอันตรธาน ปฏิบัติก็ย่อมอันตรธาน เมื่อปริยัติยังคงอยู่ ปฏิบัติก็ยังคงอยู่ เมื่อปริยัติ ยังคงอยู่ ศาสนาซึ่งอวยังไม่อันตรธานไป^{๑๓}

กล่าวโดยสรุป เรื่องอายุพระพุทธศาสนาในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แก่ พระอานนทเถระ โดยทรงปรารภการบัญญัติสิกขาบทว่าเป็นเหตุให้อายุพระพุทธศาสนายืนยาว พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าเรื่องอายุพระพุทธศาสนาและเรื่องที่สืบเนื่องกันคือ อันตรธาน ๕ ไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหลายเล่ม อรรถกถาจึงเป็นคัมภีร์ที่มีความสำคัญเปรียบเหมือนพจนานุกรมหรือ สารานุกรมทางพระพุทธศาสนา เป็นประโยชน์ในการสืบค้นเรื่องราวต่างๆ ที่มีในพระไตรปิฎก ได้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๔.๓.๓ อุปสมบท ๘ ที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาต

อุปสมบท (อุปสัมปทา) หมายถึง การบวชเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ในหนังสือวินยมุข เล่ม ๑ ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนนักธรรมชั้นตรีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรณนาขึ้น มีเนื้อความเกี่ยวกับวิธีการอุปสมบทที่ใช้เป็นหลักอยู่ ๓ วิธี คือ

- ๑) เอหิภิกขุอุปสัมปทา แปลว่า อุปสมบทด้วยพระดำรัสให้เป็นภิกษุมาเกิด วิธีนี้ทรงทำเอง
- ๒) ติสรณคณูปสัมปทา แปลว่า อุปสมบทด้วยถึง ๓ สรณะ วิธีนี้ทรงอนุญาตให้สาวกทำ
- ๓) ญัตติจตุตถกัมมูปสัมปทา แปลว่า อุปสมบทด้วยกรรมวาจาที่ ๔ ทั้งญัตติ วิธีนี้ทรงให้สงฆ์ทำ^{๑๔}

อย่างไรก็ตาม เมื่อศึกษาจากพระไตรปิฎก พบว่า ยังมีวิธีการอุปสมบทอื่นอีกหลายวิธี ที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ แต่กล่าวไว้กระจัดกระจายอยู่ในหลายคัมภีร์ ไม่ได้มีการสรุปรวบยอด มาไว้ในที่เดียวกัน จึงมีความน่าสนใจว่า แท้ที่จริงพระพุทธองค์ทรงอนุญาตวิธีการอุปสมบทไว้กี่วิธี และแต่ละวิธีมีความเป็นมาอย่างไรบ้าง คำถามดังกล่าวมีคำตอบอยู่ในอรรถกถาหลายคัมภีร์

^{๑๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๐๙/๗๐๔-๗๐๗.

^{๑๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๘๐๙/๗๐๔.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **วินยมุข เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๔.

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก พระพุทธโฆสาจารย์ได้ประมวลการอุปสมบททุกวิธีมาจัดหมวดหมู่ไว้รวมกัน ในตอนที่ว่าด้วยการพรรณนาบทาขณีย์แห่งคำว่าภิกษุ ท่านกล่าวถึงอุปสมบท (อุปสัมปทา) ๘ อย่าง ซึ่งรวบรวมจากพระบาลี ได้แก่

๑) เอหิภิกขุอุปสัมปทา	๒) สรณคมณูปสัมปทา
๓) โอวาทปฏิกคหณูปสัมปทา	๔) ปัญหาพยากรณูปสัมปทา
๕) ครุฑมมปฏิกคหณูปสัมปทา	๖) ทูเตนูปสัมปทา
๗) อัญญาจักขุปสัมปทา	๘) ญัตติจตุตถกัมมูปสัมปทา ^{๑๔๕}

อรรถกถาอธิบายอุปสัมปทาทั้ง ๘ ไว้ พอจะแสดงเนื้อความโดยสังเขปได้ ดังนี้

๑) เอหิภิกขุอุปสัมปทา หมายถึง การอุปสมบทด้วยพระดำรัสว่า “เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด” เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง เมื่อพระองค์ทรงเห็นบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งความเป็นเอหิภิกขุ จะทรงยื่นพระหัตถ์ขวาออกจากภายในผ้าบังสุกุลที่ย้อมแล้ว ตรัสว่า “เอहि ภิกขุ, จร พรหมจรรย์ สมมา ทุกขสส อนตกริยา: เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบเถิด”^{๑๔๖} เมื่อนั้นเพศคุณุหัตถ์ของบุคคลนั้นก็อันตรธานไปพร้อมด้วยพระดำรัสนั้น แต่มีบรรพชาและอุปสมบทปรากฏขึ้นมาแทน จะมีศีระโกลัน นุ่งห่มผ้ากาสาขาวพัสดุ นุ่งผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง พาดบ่าผืนหนึ่ง มีบาตรดินสีดงดอกอุบลเชียวคล้องไว้ที่จะงอยบ่าข้างซ้าย มีบริขาร ๘ ได้แก่ ไตรจีวร บาตร มีด เข็ม ประคดเอว และผ้ากรองน้ำ สวมในสรีระ มีอริยาบถเรียบร้อยดุจพระเถระมีพรรษา ๖๐ มีพระพุทธเจ้าเป็นพระอาจารย์ เป็นพระอุปัชฌาย์

ในยุคนั้นพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้ประทานอุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาเท่านั้น ภิกษุผู้อุปสมบทด้วยวิธีนี้ ได้แก่ พระเถระปัญจวัคคีย์ ๕ รูป (รายแรก) พระยสกุลบุตร พระสหายบริวารของพระยสอีก ๕๕ รูป พระภัททวัคคีย์ ๓๐ รูป พระปุราณชฎิล ๑,๐๐๐ รูป พระปริพาชก ๒๕๐ รูป กับพระอัครสาวกอีก ๒ รูป และพระองค์ผู้มีมาลาเถระอีก ๑ รูป^{๑๔๗} สมดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในปรมัตถทีปนี เถรคาถาอรรถกถา^{๑๔๘}ว่า ภิกษุ ๑,๓๕๐ รูป ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นเอหิภิกษุ

^{๑๔๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๓๕๓-๓๕๔, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๕๓-๓๕๔, อง.ทุก.อ. (บาลี) ๒/๒๐๒-๒๓๐/๓๕, อง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๒๐๒-๒๓๐/๙๕-๙๖.

^{๑๔๖} เช่นในคราวที่ทรงโปรดให้ท่านโกณฑัญญะอุปสมบทเป็นภิกษุ; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๑๔๗} พระปัญจวัคคีย์ ๕ รูป ดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘-๑๙/๒๕-๒๖, พระยสกุลบุตร พระสหายบริวารของพระยส ๕๕ รูป ดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๘/๓๕, ๔/๓๑/๔๐, พระภัททวัคคีย์ ๓๐ รูป ดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๖/๔๖, พระปุราณชฎิล ๑,๐๐๐ รูป ดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๑/๖๑, พระปริพาชก ๒๕๐ รูป พระอัครสาวก ๒ รูป ดู วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๒/๗๗, พระองค์ผู้มีมาลาเถระ ดู ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๙/๔๒๔.

^{๑๔๘} ชุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๑๒๘๘/๕๙๖, ชุ.เถร.อ. (ไทย) ๒/๑๒๘๘/๗๘๙.

ไม่เพียงเท่านี้ ยังมีบุคคลอื่นอีกเป็นจำนวนมากปรากฏทั้งในพระสูตรและอรรถกถา ได้แก่ เสลพราหมณ์ผู้มีบริวาร ๓๐๐ คน พระมหากัปปิยะผู้มีบริวาร ๑,๐๐๐ คน กุลบุตรชาวกรุงกบิลพัสดุ์ ๑๐,๐๐๐ คน พวกปารายณิกพราหมณ์ ๑๖,๐๐๐ คน^{๑๔๙} เป็นต้น ภิกษุเหล่านั้นพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้กล่าวไว้ เพราะไม่ได้แสดงไว้ในพระบาลีวินัยปิฎก จึงสรุปว่า ภิกษุอีก ๒๗,๓๐๐ รูป ทั้งหมดนี้ ก็ล้วนเป็นเอหิภิกขุ^{๑๕๐}

๒) สรณคมนุปสัมปทา หมายถึง การอุปสมบทด้วยถึงไตรสรณะ^{๑๕๑} เป็นวิธีอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้พระสาวกทำในยุคต้นพุทธกาล ในสมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายพาเหล่ากุลบุตรผู้มุ่งบรรพชาและมุ่งอุปสมบทมาจากทิศต่างๆ จากชนบทต่างๆ ด้วยความตั้งใจว่าพระผู้มีพระภาคจะทรงให้พวกเขาบรรพชาอุปสมบท แต่พระพุทธองค์ทรงทราบว่าพวกเขาเหล่านั้นย่อมลำบากมาจากที่ไกล พระองค์จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นให้บรรพชาและอุปสมบทแก่กุลบุตรเหล่านั้นในชนบทห่างไกลนั้นๆ ได้

ในเบื้องต้น ให้กุลบุตรผู้มุ่งบรรพชาและมุ่งอุปสมบท ปลงผมและผนวต ให้ครองผ้ากาสายะ ให้หมอดูตราสงค์เฉวียงป่าข้างหนึ่ง ให้กราบเท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระโหียง ให้ประนมมือแล้วสั่งว่า เธอจงกล่าวอย่างนี้ แล้วให้ว่าสรณคมนิโดยเปล่งวาจา ๓ ครั้ง ว่า

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ฆมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ.

ทุติยัมปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ทุติยัมปิ ฆมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ทุติยัมปิ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ.

ตติยัมปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ตติยัมปิ ฆมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, ตติยัมปิ สํฆํ สรณํ คจฺฉามิ.

ข้าพเจ้า ขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ

แม้ครั้งที่สอง ข้าพเจ้า ก็ขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ

แม้ครั้งที่สาม ข้าพเจ้า ก็ขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ^{๑๕๒}

ต่อมาภายหลัง เมื่อพระพุทธองค์ทรงอนุญาตอุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกัมมุปสัมปทาแล้ว วิธีสรณคมนุปสัมปทานี้ก็เปลี่ยนใช้สำหรับบรรพชาสามเณรแทนสืบมาจนทุกวันนี้

^{๑๔๙} เสลพราหมณ์ ดู ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๔๙, พระมหากัปปิยะ ดู อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๓๑/๒๘๒, กุลบุตรชาวกรุงกบิลพัสดุ์ ดู ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓๑/๒๘๙, ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๓๗/๖๙, ชุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๓๖๒/๑๗๗, ชุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๕๓๖/๓๐๘, ปารายณิกพราหมณ์ ดู ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๙๘๓-๑๑๕๖/๗๓๕-๗๘๐.

^{๑๕๐} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๒๕๔-๒๕๕, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๕๒-๓๕๓.

^{๑๕๑} สรณะ หมายถึง สิ่งที่ทำลาย ขจัดปัดเป่า บรรเทาทุกข์ภัยและกิเลส การถือพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะก็เพื่อเป็นเครื่องช่วยทำลายขจัดปัดเป่าทุกข์ภัยและกิเลสต่างๆ ในจิตใจให้หมดสิ้น; ชุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/-/๖-๗, ชุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/-/๖.

^{๑๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๔/๒๙-๓๐, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๔/๔๒-๔๓.

๓) **โอวาทปฎิภาณุปสัมปทา**^{๑๕๓} หมายถึง การอุปสมบทที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตแก่พระมหากัสสปเถระด้วยการรับพระโอวาทว่า

เพราะเหตุนี้แหละ กัสสปะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า “เราจักเข้าไปตั้งหิริและโอตตปปะอย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ ผู้เป็นนวกะ ผู้เป็นมัชฌิมะ” เธอพึงศึกษาอย่างนี้

เพราะเหตุนี้แหละ กัสสปะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า “เราจักพึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งประกอบด้วยกุศล จักกระทำธรรมนั้นทั้งหมดให้เป็นประโยชน์ มนสิการถึงธรรมนั้นทั้งหมด จักประมวลจิตมาทั้งหมด เจียโสตสดับธรรม” เธอพึงศึกษาอย่างนี้

เพราะเหตุนี้แหละ กัสสปะ เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า “เราจักไม่ละกายคตาสติที่ประกอบด้วยความยินดี” เธอพึงศึกษาอย่างนี้.^{๑๕๔}

๔) **ปัญหาพยากรณ์ุปสัมปทา**^{๑๕๕} หมายถึง การอุปสมบทด้วยการพยากรณ์ (ตอบ) ปัญหาพระพุทธเจ้า เป็นวิธีที่ทรงอนุญาตแก่โสปากสามเณร เรื่องนี้ปรากฏในอรรถกถาว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับบ่อสุกะ ๑๐ อย่าง^{๑๕๖} กับโสปากสามเณร ผู้ตามเสด็จ ณ บุพพารามว่า “โสปากะ ธรรมเหล่านี้ คือ อุทฺธมาตกสัณญา กิตี รูปสัณญากิตี มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น” โสปากสามเณรได้กราบทูลถวายพยากรณ์ปัญหาเหล่านั้น

พระผู้มีพระภาคได้ประทานสาธุการแก่โสปากสามเณร แล้วตรัสถามว่า “โสปากะ เธอมีอายุเท่าไร” โสปากสามเณรกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้ามีอายุ ๗ ปี” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เธอพยากรณ์ปัญหาเทียบเคียงสัพพัญญุตญาณของเรา” ทรงมีพระหฤทัยโปรดปราน จึงทรงอนุญาตการอุปสมบทแก่โสปากสามเณรเพราะปัญหาพยากรณ์ในครั้งนั้น

พระโสปากะได้เล่าประวัติของท่านไว้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ชุททกนิกายเถรคาถาว่า ตัวท่านมีอายุ ๗ ขวบ เห็นพระพุทธเจ้า เสด็จเดินจงกรมที่บริเวณร่มเงาพระคันธกุฏี จึงเข้าเฝ้าถวายบังคม ห่มผ้าเฉวียงบ่าประนมมือเดินจงกรมตาม พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามปัญหา ท่านเชี่ยวชาญในปัญหาอยู่แล้ว จึงไม่สะทกสะท้านตอบปัญหาถวายพระศาสดา

เมื่อท่านตอบปัญหาถวายพระพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ทรงเลี้ยวดูภิกษุสงฆ์แล้วตรัสว่า เป็นลาภของชาวอังคะและชาวมครที่มีสามเณรรูปนี้บริโภคใช้สอยปัจจัย และได้ทำการต้อนรับกราบไหว้สามเณรรูปนี้ โสปากะ ตั้งแต่นั้นไป เธอเข้าพบเราได้ การตอบปัญหาของเธอนี้จึงเป็นการอุปสมบทของเธอ^{๑๕๗}

^{๑๕๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๒๕๖, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๕๔.

^{๑๕๔} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕๔/๒๑๐-๒๑๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๘-๒๕๙.

^{๑๕๕} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๕/๒๕๖, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๕/๓๕๔.

^{๑๕๖} วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๑๐๒/๑๙๔-๑๙๕, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑๐๒/๒๕๗-๒๕๘.

^{๑๕๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๔๘๐-๔๘๖/๓๔๑-๓๔๒, ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๔๘๐-๔๘๖/๔๒๑.

๕) ครุฑัมมปฏิกคหณุปสัมปทา^{๑๕๘} หมายถึง การอุปสมบทที่พระพุทธรเจ้าทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดี ด้วยการรับครุฑธรรม ๘ ประการ เรื่องมีอยู่ว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีปรารถนาจะบวชออกจากเรือน แต่พระพุทธรองค์ไม่ทรงอนุญาต ต่อมาพระนางทรงปลงพระเกศาทรงนุ่งผ้ากาสาเยะ เสด็จพร้อมด้วยนางศากยานิจำนวนมาก เสด็จเข้าไปยังกุฎาคารศาลา ปามหาวันเขตกรุงเวสาลี เวลานั้น พระอานนทเถระเห็นพระนางมีพระบาทระบม พระวรกายเปราะเปื้อนฝุ่นธุลีเป็นทุกข์ เสียพระทัย น้ำพระเนตรนอง พระพักตร์ ประทับยืนกันแสงอยู่ที่ภายนอกซุ้มประตู จึงถามพระนางถึงความเป็นมา พระอานนท์จึงเข้าไปทูลขอพระผู้มีพระภาคให้มาตุคามได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต แต่พระผู้มีพระภาคตรัสห้ามไว้ ถึง ๓ ครั้ง พระอานนท์จึงกราบทูลว่าพระนางมหาปชาบดีโคตมีเป็นพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาค ทรงมีอุปการะมาก ขอโปรดประทานวโรกาสให้พระนางบวชในพระธรรมวินัยของพระองค์เถิด

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่าถ้ามหาปชาบดีโคตมีรับครุฑธรรม ๘ ประการได้ การรับครุฑธรรมนั้น จะเป็นการอุปสมบทของพระนาง ท่านพระอานนท์ได้นำเรื่องนี้ไปแจ้งแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี พระนางจึงทรงรับครุฑธรรม ๘ ประการ ไม่ล่วงละเมิดจนตลอดชีวิต ในเวลาที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีรับครุฑธรรม ๘ ก็ถือว่าได้อุปสมบทเป็นภิกษุณีรูปแรกในพระศาสนา

๖) ทูเตนุปสัมปทา^{๑๕๙} หมายถึง การอุปสมบทด้วยทูต เป็นวิธีอุปสมบทที่พระพุทธรเจ้าทรงอนุญาตแก่นางคณิกาสื่อ อัทธกาสี เรื่องมีอยู่ว่า นางคณิกาสื่ออัทธกาสีบวชในสำนักภิกษุณี นางต้องการไปกรุงสวตถิเพื่อจะอุปสมบทในสำนักพระผู้มีพระภาค พวกนักเลงพอรู้ว่าจึงคอยดักแอบซุ่มอยู่ระหว่างทาง นางจึงส่งข่าวไปถึงพระผู้มีพระภาคเพื่อทูลถามว่านางต้องการจะอุปสมบท จะพึงปฏิบัติอย่างไร

เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ พระพุทธรเจ้าจึงทรงรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่าทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยทูต ต่อมา ภิกษุทั้งหลายจึงให้ภิกษุณีอุปสมบทโดยมีภิกษุเป็นทูต ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูล พระองค์จึงรับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้ภิกษุณีอุปสมบทโดยมีภิกษุเป็นทูต รูปใดให้อุปสมบท ต้องอาบัติทุกกฏ”

ต่อมา ภิกษุทั้งหลายให้ภิกษุณีอุปสมบทโดยมีสิกขมานาเป็นทูต มีสามเณรเป็นทูต มีสามเณรีเป็นทูต มีภิกษุณีโง่เขลาไม่ฉลาดเป็นทูต พระพุทธรเจ้ารับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้ภิกษุณีอุปสมบท โดยมีภิกษุณีโง่เขลาไม่ฉลาดเป็นทูต รูปใดให้อุปสมบท ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้ภิกษุณีอุปสมบทโดยมีภิกษุณีผู้ฉลาดสามารถเป็นทูต” ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา เป็นอันว่า ภิกษุณีได้อุปสมบทในสงฆ์สองฝ่าย

^{๑๕๘} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๐๓/๓๑๖-๓๒๐, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๑๔๙/๓๒๑-๓๒๓.

^{๑๕๙} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๓๐/๒๖๓-๒๖๕, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๓๐/๓๕๘-๓๖๐.

๗) **อัญญาจิกุปสัมปทา**^{๑๖๐} หมายถึง การอุปสมบทของภิกษุณีด้วยกรรมในสงฆ์ ๒ ฝ่าย คือ ญัตติจตุตถกรรมจากภิกษุณีสงฆ์และญัตติจตุตถกรรมจากภิกษุสงฆ์ ดังที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สตรีอุปสัมปทาเปกขา (ผู้มุ่งจะอุปสมบท) ผู้อุปสมบทแล้วในสงฆ์ฝ่ายเดียว บริสุทธิในภิกษุณีสงฆ์แล้ว ไปอุปสมบทในฝ่ายภิกษุสงฆ์ได้”

๘) **ญัตติจตุตถกัมมุปสัมปทา**^{๑๖๑} หมายถึง การอุปสมบทของภิกษุด้วยญัตติจตุตถกรรม เป็นวิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์ทำ โดยทรงห้ามการอุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ แต่ทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมซึ่งกระทำโดยสงฆ์ วิธีนี้เป็นอุปสมบทที่ใช้สืบมาจนถึงทุกวันนี้

มูลเหตุของเรื่องนี้มาจากพราหมณ์คนหนึ่ง เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอการบรรพชา แต่ภิกษุเหล่านั้นไม่ประสงค์จะให้เขาบรรพชา เมื่อไม่ได้บรรพชาในหมู่ภิกษุ จึงซุบผอม หมองคล้ำ ชีตเหลือง เส้นเอ็นขึ้นสะพรั่ง พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นพราหมณ์นั้น จึงตรัสถามหมู่ภิกษุว่าทำไมพราหมณ์จึงมีลักษณะเช่นนั้น ภิกษุทั้งหลายกราบทูลเรื่องราวทั้งหมด

พระผู้มีพระภาคตรัสถามหมู่ภิกษุว่าใครระลึกถึงความดีของพราหมณ์นั้นได้บ้าง ท่านพระสารีบุตรเถระได้กราบทูลว่าท่านระลึกถึงความดีของพราหมณ์นั้นได้ เมื่อคราวเที่ยววิณชบาต ในกรุงราชคฤห์นี้ พราหมณ์นั้นได้เคยถวายภิกษาทัพพีหนึ่ง

พระพุทธองค์จึงรับสั่งให้พระสารีบุตรเถระให้บรรพชาอุปสมบทแก่พราหมณ์นั้น แต่พระสารีบุตรเถระไม่ทราบว่าจะให้พราหมณ์นั้นบรรพชาอุปสมบทอย่างไร เมื่อทูลถาม พระพุทธองค์จึงทรงอาศัยเรื่องนี้เป็นเหตุ รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย นับแต่วันนี้เป็นต้นไป เราห้ามการอุปสมบท ด้วยไตรสรณคมน์ที่เราได้อนุญาตไว้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรม”^{๑๖๒}

กล่าวโดยสรุป วิธีอุปสมบททั้ง ๘ วิธีที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตไว้ ท่านแสดงไว้กระจัดกระจาย อยู่ในพระไตรปิฎกหลายแห่ง พระอรธรรกถาจารย์รวบรวมและจัดหมวดหมู่วิธีอุปสมบทเหล่านั้นมารวมไว้ในที่เดียว พร้อมด้วยคำอธิบายขยายความว่าด้วยวิธีอุปสมบทเหล่านั้น เพื่อให้อรธรรกถาเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญเพื่อการศึกษาและสืบค้นเรื่องราวต่างๆ ในพระไตรปิฎก

^{๑๖๐} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๒๔-๔๒๕/๒๕๖-๒๖๐, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๒๔-๔๒๕/๓๔๗-๓๕๒.

^{๑๖๑} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๒๕-๑๒๗/๑๓๕-๑๓๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๕-๑๒๗/๑๙๒-๑๙๖.

^{๑๖๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๖๙-๗๐/๗๑-๗๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๙-๗๐/๙๗-๙๙.

๔.๓.๔ โปธิปักขิยธรรม ๓๗

คำว่า โปธิปักขิยธรรม มาจากคำบาลีว่า “โปธิปักขิยา ธมฺมา” หรือ “โปธิปักขิกา ธมฺมา” อรรถกถาให้คำจำกัดความว่า หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ หรือ ธรรมที่เป็นอุปการะแก่ อรหัตตมรรคญาณ^{๑๖๓} โปธิปักขิยธรรมนี้ ในที่ทั่วไปในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสไว้เพียงเป็นคำรวมๆ โดยไม่ได้ระบุชื่อองค์ธรรม นอกจากในสังยุตตนิกายแห่งพระสุตตันตปิฎกที่มีพระพุทธพจน์ตรัสระบุไว้ว่า ได้แก่ **อินทรีย์ ๕** ดังข้อความว่า

กตเม จ ภิกขเว โปธิปักขิยา ธมฺมา? สทฺธิอินทรีย์ ภิกขเว โปธิปักขิโย ธมฺโม ตํ โปธาย สํวตฺตติ
วิริยอินทรีย์ โปธิปักขิโย ธมฺโม ตํ โปธาย สํวตฺตติ สตินฺอินทรีย์ โปธิปักขิโย ธมฺโม ตํ โปธาย สํวตฺตติ
สมาธิอินทรีย์ โปธิปักขิโย ธมฺโม ตํ โปธาย สํวตฺตติ ปญฺณินฺอินทรีย์ โปธิปักขิโย ธมฺโม ตํ โปธาย
สํวตฺตติ.^{๑๖๔}

แปลว่า โปธิปักขิยธรรม อะไรบ้าง คือ

สทฺธิอินทรีย์เป็นโปธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้
วิริยอินทรีย์เป็นโปธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้
สติอินทรีย์เป็นโปธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้
สมาธิอินทรีย์เป็นโปธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้
ปัญญินทรีย์เป็นโปธิปักขิยธรรม ย่อมเป็นไปเพื่อความตรัสรู้.

และพบพระพุทธพจน์ที่ตรัสระบุชื่อองค์ธรรมอื่นอีกในคัมภีร์วิภังค์แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งระบุว่า โปธิปักขิยธรรม ได้แก่ **โพชฌงค์ ๗** ดังข้อความว่า

“โปธิปักขิกานํ ธมฺมานํ ภาวนानุโยคมนุยุตฺโต”ติ. ตตฺถ กตเม โปธิปักขิกา ธมฺมา? สตฺต
โพชฌงฺคา สติสมฺโพชฌงฺโก ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺโก วิริยสมฺโพชฌงฺโก ปีติสมฺโพชฌงฺโก
ปัสสทฺธิสมฺโพชฌงฺโก สมาธิสมฺโพชฌงฺโก อูเพกฺขาสมฺโพชฌงฺโก อิมะ วุจฺจนฺติ “โปธิปักขิกา ธมฺมา”.
อิตฺติ เต โปธิปักขิกะ ธมฺเม อาเสวติ ภาวะติ พหุสลิกโรติ. เตเน วุจฺจติ “โปธิปักขิกานํ ธมฺมานํ
ภาวนानุโยคมนุยุตฺโต”ติ.^{๑๖๕}

แปลว่า ในคำว่า เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโปธิปักขิยธรรม นั้น โปธิปักขิยธรรม
เป็นไฉน **โพชฌงค์ ๗** คือ

๑) สติสัมโพชฌงค์	๒) ธมฺมวิจยสัมโพชฌงค์	๓) วิริยสัมโพชฌงค์
๔) ปีติสัมโพชฌงค์	๕) ปัสสทฺธิสัมโพชฌงค์	๖) สมาธิสัมโพชฌงค์

^{๑๖๓} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๔๓/๒๔๑, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/๔๓/๓๓๗, ชุ.อิตฺติ.อ. (บาลี) ๑/๘๒/๒๘๘, ชุ.อิตฺติ.อ. (ไทย) ๑/๘๒/๓๗๓.

^{๑๖๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๕๒๑, ๕๒๕, ๕๓๑-๕๔๐/๒๐๐, ๒๐๓, ๒๐๗-๒๑๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๑, ๕๒๕, ๕๓๑-๕๔๐/๓๓๕, ๓๔๐, ๓๔๕-๓๕๑.

^{๑๖๕} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๒๒/, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๒๒/๓๙๒.

๗) อุปเพกขาสัมโพชฌงค์

เหล่านี้เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม

ภิกษุเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า เป็นผู้หมั่นประกอบความเพียรในการเจริญโพธิปักขิยธรรม.

จะเห็นได้ว่า ในที่ทั้งสองแห่ง โพธิปักขิยธรรมระบุงค์ธรรมไว้เพียง ๒ องค์ธรรม คือ อินทรีย์ ๕ และโพชฌงค์ ๗ เท่านั้น เมื่อสืบค้นในพระไตรปิฎก ไม่พบการระบุชื่อองค์ธรรมอื่นอีก อย่างไรก็ตาม เหตุผลที่ทรงแสดงโพธิปักขิยธรรมในพระไตรปิฎกไว้ไม่ครบ ๗ หมวด หรือ ๓๗ ประการ ในหลายที่ ก็เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเหล่าเวไนยสัตว์โดยยกเยื้องไปตามพระประสงค์ แต่ก็ยังคงตรัสเรียกชื่อธรรมชุดนี้ว่าโพธิปักขิยธรรม ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงข้อความระบุไว้ว่า “ในบางพระสูตร ทรงแสดงด้วยอำนาจแห่งโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ว่า ‘ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว ย่อมเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ ฯลฯ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ทางนี้คือสติปัญญา ๔ ประการ’ แม้ในโพธิปักขิยธรรมมีสัมมปปธานเป็นต้นก็มีนัยนี้เหมือนกัน” ^{๑๖๖}

อนึ่ง โพธิปักขิยธรรมชุดนี้ เมื่อมีการระบุชื่อทั้งหมด พบว่าท่านแสดงชื่อธรรมชุดนี้ไว้ในที่หลายแห่งในพระไตรปิฎก แต่ละแห่งก็แสดงไว้ในชื่อที่แตกต่างกัน ดังข้อความในพระวินัยปิฎก ในบทภาษณีย์ แห่งอุตตริมนุสสธรรม ปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ ท่านแสดงธรรมชุดนี้ไว้เป็นคำจำกัดความของคำว่า **มรรคภาวนา** ว่า

มคคภาวนาติ: จตตารโ สติปัญฺญา จตตารโ สมนปฺปณฺนา จตตารโ อธิปาทา ปญฺจินฺทริยานิ ปญฺจ พฺลานิ สตฺต โพชฌนฺคา อริโย อฏฺฐจฺจิกโก มคฺโค. ^{๑๖๗}

แปลว่า คำว่า **มรรคภาวนา** ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิปาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘.

ส่วนในพระสูตร เมื่อตรัสชื่อโพธิปักขิยธรรมทั้งหมด ทรงเรียกว่าเป็น **อภิญญาเทสิตธรรม** ดังข้อความในทีฆนิกาย มหาวรรค ดังข้อความว่า

อถ โข ภควา เยนูปฺปญฺจณสาลา เตนูปสงกฺมิ; อุปสงกมิตฺวา ปญฺญุตเต อาสเน นิสิตฺติ. นิสชฺช โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “ตสฺมาตฺถิ ภิกฺขเว เย เต มยา ธมฺมา **อภิญญา เทสิตา** เต โว สาธุกํ อุกฺคเหตฺวา อาเสวิตพฺพา ภาเวตพฺพา พหุสํกตพฺพา ยถยิทํ พุรฺหมจฺริยํ อทฺธณียํ อสฺส จิรฺภูจิตฺกํ ตทสฺส พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ. กตเม จ เต ภิกฺขเว ธมฺมา มยา อภิญญา เทสิตา เย โว สาธุกํ อุกฺคเหตฺวา อาเสวิตพฺพา ภาเวตพฺพา พหุสํกตพฺพา ยถยิทํ พุรฺหมจฺริยํ อทฺธณียํ อสฺส จิรฺภูจิตฺกํ ตทสฺส พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानํ. เสยฺยถิทํ— จตตารโ สติปัญฺญา จตตารโ

^{๑๖๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๓/๕.

^{๑๖๗} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙๙/๑๒๙, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕.

สมมปปธานา จตตารโ อธิธิปาทา ปณฺจินทริยานิ ปณฺจ พลานิ สตต โพชฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. อีเม โข เต ภิกฺขเว ธมฺมา มยา อภิญฺญา เทสิตา เย โว สาธุํ อุกฺคเหตฺวา อาเสวิตพฺพา ภาเวตพฺพา พหุลีกาตพฺพา ยถฺยิทํ พุทฺทมจฺริยํ อทฺธนิยํ อสฺส จิรญฺญิติกํ ตทสฺส พหุชนหิตาย พหุชนสฺสหาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สฺสหาย เทวมนุสฺसान”นติ.^{๑๖๘}

แปลว่า จากนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จไป ณ หอฉัน ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ ที่ปูลาดไว้แล้ว รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย (เพราะฉะนั้น) ธรรมที่เราแสดงแล้ว เพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มาก ด้วยดีโดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้นพึงเป็นไป เพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ธรรมที่เราแสดงแล้วเพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลายพึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มากด้วยดีโดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้น พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คืออะไร คือ

- ๑) สติปัฏฐาน ๔ ๒) สัมมปปธาน ๔ ๓) อธิธิปาทา ๔ ๔) อินทริย ๕
๕) พละ ๕ ๖) โพชฌงค์ ๗ ๗) อริยมรรคมีองค์ ๘

ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้แล คือ ธรรมที่เราแสดงแล้วเพื่อความรู้ยิ่ง เธอทั้งหลาย พึงเรียน เสพ เจริญ ทำให้มากด้วยดีโดยวิธีที่พรหมจรรย์นี้จะพึงตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”

นอกจากนี้ยังพบในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ดังข้อความว่า

ตสมฺมาติห จุนฺท เย โว มยา ธมฺมา อภิญฺญา เทสิตา ตตฺถ สพฺเพเหว สงฺคมฺม สมากมฺม อตฺเถน อตฺถํ พุยฺยชเนน พุยฺยชนํ สงฺคายิตพฺพํ น วิวทิตพฺพํ ยถฺยิทํ พุทฺทมจฺริยํ อทฺธนิยํ อสฺส จิรญฺญิติกํ ตทสฺส พหุชนหิตาย พหุชนสฺสหาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สฺสหาย เทวมนุสฺसानํ. กตเม จ เต จุนฺท ธมฺมา มยา **อภิญฺญา เทสิตา** ยตฺถ สพฺเพเหว สงฺคมฺม สมากมฺม อตฺเถน อตฺถํ พุยฺยชเนน พุยฺยชนํ สงฺคายิตพฺพํ น วิวทิตพฺพํ ยถฺยิทํ พุทฺทมจฺริยํ อทฺธนิยํ อสฺส จิรญฺญิติกํ ตทสฺส พหุชนหิตาย พหุชนสฺสหาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สฺสหาย เทวมนุสฺसानํ? เสยฺยถิทํ— จตฺตารโ สติปัฏฺฐานา จตฺตารโ สมมปปธานา จตฺตารโ อธิธิปาทา ปณฺจินทริยานิ ปณฺจ พลานิ สตต โพชฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. อีเม โข เต จุนฺท ธมฺมา มยา อภิญฺญา เทสิตา. ยตฺถ สพฺเพเหว สงฺคมฺม สมากมฺม อตฺเถน อตฺถํ พุยฺยชเนน พุยฺยชนํ สงฺคายิตพฺพํ น วิวทิตพฺพํ ยถฺยิทํ พุทฺทมจฺริยํ

^{๑๖๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๔/๑๐๖-๑๐๗, ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑.

อทธนีย อสส จิรภูติทิ กตทสส พุชชนิตาย พุชชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย ทิตาย สุขาย เทวมนุสสานิ.^{๑๖๙}

แปลว่า จุนทะ เพราะเหตุนี้ ธรรมทั้งหลายที่เราแสดงไว้แล้วเพื่อความรู้ยิ่ง บริษัททั้งหมด นั้นแหละ พึงพร้อมเพรียงกันประชุม สอบทานอรรถกัฏฐกถา พยัญชนะ กับพยัญชนะในธรรมนั้น แล้วพึงสังคายนากัน ไม่พึงวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้น พึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย

ธรรมทั้งหลายที่เราแสดงไว้เพื่อความรู้ยิ่ง บริษัททั้งหมดนั้นแหละ พึงพร้อมเพรียงกันประชุม สอบทานอรรถกัฏฐกถา พยัญชนะกับพยัญชนะแล้ว พึงสังคายนากัน ไม่พึงวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คืออะไร คือ

- ๑) สติปัฏฐาน ๔ ๒) สัมมปปธาน ๔ ๓) อิทธิบาท ๔ ๔) อินทริย ๕
๕) พละ ๕ ๖) โพชฌงค์ ๗ ๗) อริยมรรคมีองค์ ๘

จุนทะ ธรรมทั้งหลายนี้แล เราแสดงไว้แล้วเพื่อความรู้ยิ่ง บริษัททั้งหมด นั้นแหละ พึงพร้อมเพรียงกันประชุม สอบทานอรรถกัฏฐกถา พยัญชนะกับพยัญชนะ พึงสังคายนากัน ไม่พึงวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ข้อนั้นพึงเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย.

และยังพบในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก ด้วย ดังข้อความว่า

ตสมาทิห ภิกขเว เย โว มยา ธมมา **อภิญญา เทสิตา** เสยยถิทิ จตตาริ สติปัฏฐานา จตตาริ สัมมปปธานา จตตาริ อิทธิบาทา ปญจินทริยานิ ปญจ พลานิ สตต โพชฌงคา อริโย อฏฐงคิโก มคโค ตตถ สพเพหเว สมคเคหิ สมโมทมานะหิ อวิทมานะหิ สิกขิตัพพ.^{๑๗๐}

แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลายในที่นี้ด้วย ความรู้ยิ่ง คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เธอทั้งหมดพึงเป็นผู้สามัคคีกัน ร่วมใจกัน ไม่วิวาทกัน ตั้งใจศึกษาในธรรมเหล่านั้น.

^{๑๖๙} ที.ม. (บาลี) ๑๑/๑๗๗/๑๑๐, ที.ม.(ไทย) ๑๑/๑๗๗/๑๓๘.

^{๑๗๐} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๓๕/๒๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔.

นอกจากทรงเรียกอภิญาเทสิตรธรรมแล้ว โปธิปักขิยธรรมยังมีชื่อเรียกอื่นในพระสูตรว่าเป็น **สันติบท** คือ ธรรมที่เป็นไปเพื่อบรรลุลัทธิ รวมทั้งเป็น **อมตบท** และ **นิพพานบท** เป็นต้น ดังข้อความในขุททกนิกาย ว่า

สนตฺติ เอเกน อากาเรน สนตฺปิ สนตฺปทฺมปิ ตํเวย อมตํ นิพพานํ โย โส สพฺพสงฺขารสมฺภโธ สพฺพูปฺปฏฺนิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ. วุตฺตณฺเหตฺ ภาควตา “สนตฺเมตฺ ปทํ ปณฺธิตฺเมตฺ ปทํ ยทฺทํ สพฺพสงฺขารสมฺภโธ สพฺพูปฺปฏฺนิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพาน”นฺติ. อถ อปฺเรน อากาเรน ย ญฺมา สนฺตาทิคมาย สนฺติฬฺสณาย สนฺติสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตณฺติ เสยฺยถิทํ จตฺตารโ สติปฺภุจฺจนา จตฺตารโ สมฺมปฺปชานา จตฺตารโ อธิธิปาทา ปญฺจินฺทริยานิ ปญจ พลานิ สตฺต โพชฌนฺคา อริโย อญฺญสิคฺโก มคฺโค อิมะ วุจฺจนฺติ **สนตฺติบท** ตามนปทํ เลณปทํ สรณปทํ อภยปทํ อจฺจุตปทํ **อมตบท** **นิพฺพานบท**.^{๑๗๑}

แปลว่า คำว่า สันติ อธิบายว่า ทั้งสันติ และสันติบท มีความหมายอย่างเดียวกัน สันติบทนั้นนั่นเองคือ อมตนิพพาน ได้แก่ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท นี่เป็นบทสงบ เป็นบทประณีต

อีกนัยหนึ่ง โดยความหมายต่างกัน ธรรมเหล่าใด เป็นไปเพื่อบรรลุลความสงบ ถูกต้องความสงบ ทำให้แจ้งความสงบ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปชาน ๔ อธิธิปา ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ธรรมเหล่านี้ ตรัสเรียกว่า **สันติบท** (ทางสงบ) ตามนบท (ทางปกป้อง) เลณบท (ทางหลีกเร้น) สรณบท (ทางเป็นที่พึ่ง) อภยบท (ทางไม่มีภัย) อจฺจุตบท (ทางที่ไม่จืด) **อมตบท** (ทางอมตธรรม) **นิพพานบท** (ทางนิพพาน).

ส่วนในพระอภิธรรม พบว่า ก็มีการระบุชื่อโปธิปักขิยธรรมทั้งชุดโดยไม่ได้ระบุองค์ธรรมเช่นเดียวกับในพระสูตร โดยท่านแสดงไว้ว่า ธรรม ๓๗ ประการนี้เป็น **สัทธรรม** ดังข้อความ ว่า

ตตถ กตโม สทฺธมโม? จตฺตารโ สติปฺภุจฺจนา จตฺตารโ สมฺมปชานา จตฺตารโ อธิธิปาทา ปญฺจินฺทริยานิ ปญจ พลานิ สตฺต โพชฌนฺคา อริโย อญฺญสิคฺโก มคฺโค อโย วุจฺจติ “**สทฺธมโม**”.^{๑๗๒}

แปลว่า บรรดาบทเหล่านั้น สัทธรรม เป็นฉน

สติปัฏฐาน ๔ สัมมปชาน ๔ อธิธิปา ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เรียกว่า **สัทธรรม**.

^{๑๗๑} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๐/๒๘๔-๒๘๕, ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๐/๔๑๐.

^{๑๗๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๓๔/๔๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๔/๕๘๕.

โดยภาพรวม จากข้อมูลทั้งหมดที่รวบรวมมาตั้งแต่ต้น กล่าวได้ว่า โปธิปักขิยธรรม ในที่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ตรัสไว้เพียงเป็นคำรวมๆ โดยไม่ได้ระบุองค์ธรรมหรือระบุไว้แต่ไม่ครบทั้ง ๗ หมวด หรือ ๓๗ ประการ ส่วนธรรมชุดนี้ เมื่อกล่าวระบุชื่อซึ่งชุดทั้งในพระวินัย พระสุตตร และ พระอภิธรรม ท่านเรียกชื่อแตกต่างกันไป แต่หมายเอาองค์ธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ

เมื่อเป็นเช่นนี้ ต่อมา คัมภีร์ชั้นอรรถกถาหลายคัมภีร์ จึงระบุและแจกแจงไว้อย่างชัดเจนว่า โปธิปักขิยธรรม ได้แก่ ธรรม ๗ หมวด หรือธรรม ๓๗ ประการ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี อติวุตตกอรรถกถาว่า

สตตณนนิ โกฏฐาสโต **สตตณนํ ปเภทโต** ปน เต สตตตีส โหนติ. กถ? **จตตารो สติปฏฐานะนา**
จตตารो สมมปปฐานะนา จตตารो อิทธิปาทา ปญจสินทริยานิ ปญจ พลანი สตต โพชฌงค์ อริโย
อฏฐังคิกโก มคโคติ.^{๑๗๓}

แปลว่า คำว่า สตตณนํ ความว่า โดยหมวด มี ๗ หมวด แต่โดยประเภท (ข้อ) **โปธิปักขิยธรรม** เหล่านั้นมี ๓๗ ข้อ คืออะไรบ้าง คือ **สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘.**

หรือในคัมภีร์มโนรธปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา ก็มีข้อความระบุเหมือนกันว่า

ตถา จตตารो สติปฏฐานะนา จตตารो สมมปปฐานะนา จตตารो อิทธิปาทา ปญจสินทริยานิ ปญจ พลანი สตต โพชฌงค์ อริโย อฏฐังคิกโก มคโคติ สตตตีส โปธิปักขิยธมมา ธมโม นาม.^{๑๗๔}

แปลว่า อนึ่ง โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่าธรรม.

หรือในคัมภีร์สัทธัมมปปกาสินี ปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา ก็มีข้อความระบุเหมือนกันว่า

โปธิปักขิยา ธมมาติ “จตตารो สติปฏฐานะนา จตตารो สมมปปฐานะนา จตตารो อิทธิปาทา ปญจสินทริยานิ ปญจ พลანი สตต โพชฌงค์ อริโย อฏฐังคิกโก มคโค”ติ.^{๑๗๕}

แปลว่า บทว่า **โปธิปักขิยา ธมมา** โปธิปักขิยธรรม คือ โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ที่ท่านกล่าวไว้ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘.

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า โปธิปักขิยธรรม ในที่ทั่วไปในพระไตรปิฎก ตรัสไว้เพียงเป็นคำรวมๆ โดยไม่ได้ระบุองค์ธรรมหรือระบุไว้แต่ไม่ครบทั้ง ๗ หมวด หรือ ๓๗ ประการ ส่วนธรรมชุดนี้ เมื่อกล่าวระบุชื่อซึ่งชุดทั้งในพระวินัย พระสุตตร และพระอภิธรรม ท่านเรียกชื่อแตกต่างกันไป แต่หมายเอาองค์ธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ คัมภีร์ชั้นอรรถกถาหลายคัมภีร์ได้ให้ความกระจ่างโดยระบุและแจกแจงไว้

^{๑๗๓} พุ.อิตติ.อ. (บาลี) ๑/๘๒/๒๘๗, พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑/๘๒/๓๗๓.

^{๑๗๔} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐/๗๗, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๓๐/๔๔.

^{๑๗๕} พุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๓๐/๑๙๖, พุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๓๐/๒๖๒-๒๖๓

อย่างชัดเจนว่า โปธิปักขิยธรรม ได้แก่ ธรรม ๗ หมวด หรือธรรม ๓๗ ประการ คัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นคลังข้อมูลที่พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมและจัดหมวดหมู่หลักธรรมสำคัญอย่างโปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการมาไว้ เพื่อประโยชน์ต่อการศึกษาและทำความเข้าใจพระไตรปิฎก

๔.๔ การใช้รรถถาเป็นคู่มือสืบค้นประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

๔.๔.๑ พระเจ้าอชาตศัตรู: กษัตริย์วงศ์ปิณฑาต

เรื่องประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรูผู้ปลงพระชนม์พระบิดาคือพระเจ้าพิมพิสารนั้น พระไตรปิฎกไม่ได้แสดงรายละเอียดอย่างชัดเจน เพราะไม่ได้แสดงเรื่องนี้โดยตรง เรื่องราวจะปรากฏในที่หลายแห่ง แม้จะนำมาปะติดปะต่อกันแล้วก็ไม่ชัดเจน เท่าที่สำรวจเรื่องการที่พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระบิดานี้ ในวินัยปิฎกจูฬวรรค ปรากฏเนื้อความพอสรุปได้ว่า

พระเทวทัตปรารถนาจะให้มีคนเลื่อมใสศรัทธา มีลาภสักการะมาก จึงได้ไปล่อลวงให้เจ้าชายอชาตศัตรูราชกุมารเลื่อมใสศรัทธา ถึงกับนำภัตตาหารมาถวายพระเทวทัตกับพรรคพวกวันละ ๕๐๐ สำหรับ^{๑๗๖} พระเทวทัตยังไม่พอใจกับลาภสักการะที่ตนได้แล้วก็กลับคิดจะปกครองสงฆ์แทนพระพุทธเจ้า พระเทวทัตจึงกล่าวยุยงให้เจ้าชายอชาตศัตรูราชกุมารปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารแล้วขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเอง เจ้าชายอชาตศัตรูราชกุมารเชื่อคำยุยง ได้פקกฤษไไว้ที่ชาวอนัเข้าวังพระเจ้าพิมพิสารแต่เช้า พวกเจ้าหน้าที่รักษาวังเห็นเจ้าชายอชาตศัตรูแสดงอาการมีพิรุณจึงช่วยกันจับตัวค้นพบกฤษ จึงสอบถามว่า จะทำอะไร เจ้าชายอชาตศัตรูตอบว่า จะฆ่าพระบิดา พวกเจ้าหน้าที่รักษาวังจึงนำไปเข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารกราบทูลเรื่องราวให้ทรงทราบ พระเจ้าพิมพิสารตรัสถามพระโอรสว่า “ลูกต้องการฆ่าพ่อเพื่ออะไร” เจ้าชายอชาตศัตรูทูลว่า “หม่อมฉันต้องการราชสมบัติ” พระเจ้าพิมพิสารตรัสว่า “ถ้าลูกต้องการราชสมบัติ ราชสมบัติก็เป็นของลูก” แล้วทรงมอบราชสมบัติให้เจ้าชายอชาตศัตรู^{๑๗๗}

เรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูจะปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารที่แสดงไว้ในพระวินัยปิฎกจบลงเพียงเท่านี้ ส่วนในสามัญญผลสูตรที่ว่าด้วยเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ปรากฏข้อความว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว แสดงว่าเป็นเหตุการณ์ภายหลังจากพระวินัยปิฎก พระองค์ไม่สบายพระทัย หลังจากที่จับพระราชบิดาขังคุกทรมานจนสวรรคตแล้วจึงเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็ปรากฏแต่เรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์เท่านั้น ดังนั้นเมื่อต้องการทราบประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรูและเรื่องราวตอนที่ปลงพระชนม์พระบิดาก็ต้องศึกษาในสมังควลลิตานี อรรถกถาที่มณิกายสี่ลักขณวรรค ซึ่งพอสรุปความได้ดังนี้

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๓๓/๑๑๗-๑๑๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๓-๑๗๔.

^{๑๗๗} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๓๔/๑๒๗-๑๒๘, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๓๔/๑๘๕-๑๘๗.

เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูยังอยู่ในพระครรภ์ของพระนางเวเทหิกามเหสีของพระเจ้าพิมพิสารนั้น พระมารดาเกิดอาการแพ้พระครรภ์อยากดื่มโลหิตจากพระพาหาเบื้องขวาของพระสวามี พระนางมีพระดำริว่า อาการแพ้ท้องของเราเป็นเรื่องไม่ดีไม่อาจบอกให้ใครทราบ เมื่อไม่สามารถบอกใครได้ จึงซุบผอมผิวพรรณหม่นหมอง พระเจ้าพิมพิสารทรงเห็นเป็นเช่นนั้นจึงตรัสถามถึงสาเหตุ พระนางก็กราบทูลขอไม่ให้ทรงสอบถาม เมื่อถูกรบเร้า พระนางจึงกราบทูลอาการที่แพ้ท้อง พอพระเจ้าพิมพิสารทรงทราบจึงรับสั่งให้เรียกแพทย์หลวงมา ให้เอามีดทองกรีดพระพาหาแล้วรองพระโลหิตด้วยจอกทองคำ เจือด้วยน้ำแล้วให้พระนางดื่ม

พวกโหราจารย์ได้ทราบเรื่องนั้นจึงพากันพยากรณ์ว่า พระโอรสพระองค์นี้จะเป็นศัตรูของพระราชา พระราชาจะถูกพระโอรสพระองค์นี้ปลงพระชนม์ พอพระองค์ได้สดับข่าวนั้นจึงทรงมีพระประสงค์จะทำลายครรภ์ให้ตกไป จึงเสด็จไปพระราชอุทยานแล้วให้บีบเค้นพระครรภ์หลายครั้ง ฝ่ายพระเจ้าพิมพิสารทรงทราบเหตุนี้แล้วจึงตรัสห้ามว่าอย่าทำเช่นนั้นอีก พระนางตั้งพระทัยว่าเมื่อพระกุมารประสูติแล้วก็จะฆ่าเสีย แต่ในเวลาประสูติ พวกเจ้าหน้าที่ผู้ทำการอารักขาก็ได้นำพระโอรสออกไปเสีย ต่อมา พระกุมารเจริญวัยแล้วจึงนำมาแสดงแก่พระเทวี พระนางพอทอดพระเนตรเห็นพระกุมารเท่านั้น ก็เกิดความรักในพระโอรสอย่างจับจิต จึงไม่สามารถหักพระทัยฆ่าพระกุมารได้ พอพระกุมารเจริญพระชันษาขึ้น พระเจ้าพิมพิสารก็ได้พระราชทานตำแหน่งอุปราชแก่พระโอรส

ทางด้านพระเทวทัตคิดว่า พระสารีบุตรก็มีบิรवारมาก พระโมคคัลลานะก็มีบิรवारมาก พระมหากัสสปะก็มีบิรवारมาก ท่านเหล่านี้รับภาระหน้าที่ท่านละแผนก เราก็จะรับภาระหน้าที่สักอย่าง ทำคิดว่า ถ้าไม่มีลาภก็ไม่สามารถหาบิรवारได้ เราจะทำลาภให้เกิดขึ้น จึงใช้อธิปาฏิหาริย์ล่อวงให้เจ้าชายอชาตศัตรูราชกุมารเลื่อมใส ตามนัยที่กล่าวแล้วในชั้นธกะ (คัมภีร์วินยปิฎก) พอรู้ว่า เจ้าชายอชาตศัตรูกุมารเลื่อมใสถึงขนาดเสด็จมาหาตนตลอดเวลาเช้า เวลาเย็น พร้อมด้วยบิรवारเต็มรถ ๕๐๐ คัน จึงเข้าไปหาในวันหนึ่งแล้วทูลยุยงให้ปลงพระชนม์พระบิดาแล้วเป็นพระราชาเสียเอง อาตมาก็จะปลงพระชนม์พระพุทธรเจ้าแล้วจะเป็นพระพุทธรเจ้าเสียเอง

เจ้าชายอชาตศัตรูกุมารหลงเชื่อว่า พระเทวทัตมีอำนาจมาก สิ่งที่พระเทวทัตนี้ไม่รู้แจ้งไม่มี จึงเหน็บถุขไว้ที่พระอุระ มุ่งปลงพระชนม์ในเวลากลางวัน แต่ทรงมีความสะดุ้งหวาดกลัว ตื่นเต้น เข้าไปภายในพระราชฐานทำอาการแปลกๆ พวกอำมาตย์จึงจับเจ้าชายอชาตศัตรูกุมาร แล้วกราบทูลพระเจ้าพิมพิสารว่า พวกข้าพระองค์จะลงโทษเจ้าชายอชาตศัตรูกุมารตามอาญาแผ่นดิน

พระเจ้าพิมพิสารทรงลดตำแหน่งอำมาตย์ที่ประสงค์จะลงโทษประหาร ทรงปูนบำเหน็จอำมาตย์ที่ไม่ประสงค์จะลงโทษประหารไว้ในตำแหน่งสูงๆ แล้วตรัสถามพระกุมารว่า “ลูกต้องการจะฆ่าพ่อเพื่ออะไร” พระกุมารกราบทูลว่า “หม่อมฉันต้องการราชสมบัติ พระเจ้าข้า” พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงพระราชทานราชสมบัติแก่พระกุมารนั้น

เจ้าชายอชาตศัตรูราชกุมารได้บอกพระเทวทัตว่า “ความปรารถนาของเราสำเร็จแล้ว” พระเทวทัตจึงกล่าวว่า “พระองค์เป็นเหมือนบุรุษขังสุนัขจิ้งจอกไว้ในกรงเหล็กแล้วสำคัญตนว่า ทำกิจเสร็จเรียบร้อยแล้วแล้ว ถ้าอีก ๒-๓ วันพระราชบิดาของพระองค์ทรงดำริว่า พระองค์ทำการดูหมิ่นแล้วก็จะกลับมาชิงราชสมบัติคืนไป” “ถ้าอย่างนั้น ข้าพเจ้าควรทำอย่างไรดี” “เจ้าชายควรฆ่าแบบ ถอนรากเลย” “พระราชบิดาของข้าพเจ้าไม่ควรถูกฆ่าด้วยศัสตรา” “เจ้าชายจงฆ่าด้วยวิธีให้อดพระกระยาหาร” เจ้าชายอชาตศัตรูจึงรับสั่งให้นำพระบิดาเข้าไปในเรือนอบ ซึ่งเป็นเรือนที่สุ่มไฟให้มีควันสำหรับลงโทษ แล้วมีรับสั่งว่า “นอกจากพระมารดาของเราแล้ว ห้ามมิให้คนอื่นเข้าไปเยี่ยม”

พระนางเวเทหิกาทรงใส่พระกระยาหารในชั้นทองคำ ห่อเข้าที่ชายพกแล้วเข้าเฝ้าพระเจ้าพิมพิสาร พระองค์ทรงเสวยพระกระยาหารนั้นประทั่งพระชนมชีพอยู่ได้ เจ้าชายอชาตศัตรุทรงทราบความนั้นจึงมีรับสั่งว่า ห้ามมิให้พระมารดานำสิ่งของใส่ชายพกเข้าเยี่ยมอีก ตั้งแต่นั้นมา พระนางก็ใส่ภัตตาหารไว้ในพระเมสสิเข้าเยี่ยม เจ้าชายอชาตศัตรุทรงทราบเข้า จึงรับสั่งมิให้พระมารดาเข้ามาสู่พระเมสสิเข้าเยี่ยม พระนางจึงทรงใส่ภัตตาหารไว้ในถาดรองพระบาททองปิดอย่างดีแล้ว ทรงถาดรองพระบาทเข้าเยี่ยม พระเจ้าพิมพิสารทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ได้ด้วยพระกระยาหารนั้น เจ้าชายอชาตศัตรุทรงทราบความนั้น ก็มีรับสั่งห้ามมิให้พระมารดาทรงถาดรองพระบาทเข้าเยี่ยม แต่มานั้นมา พระนางก็ทรงส่นานพระวรกายด้วยน้ำหอม ทาพระวรกายด้วยอาหารมีรสอร่อย ๔ อย่างแล้วทรงห่มพระภูษาเข้าเยี่ยม พระเจ้าพิมพิสารทรงเสวยพระวรกายของพระนางก็ประทั่งพระชนมชีพอยู่ได้ เจ้าชายอชาตศัตรุทรงทราบความนั้น จึงรับสั่งห้ามมิให้พระมารดาเข้าเยี่ยมอีก ตั้งแต่นั้น พระนางได้แต่ประทับยืนที่ประตูทรงกันแสงคร่ำครวญว่า ข้าแต่พระสวามีพิมพิสาร เวลาที่เขานี้เป็นเด็ก พระองค์ก็ไม่ให้ข้าพเจ้าทรงเลี้ยงศัตรูของพระองค์ไว้ด้วยพระองค์เองแท้ๆ บัดนี้ การเห็นพระองค์ครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้าย แต่ไปหม่อมฉันจะไม่ได้เห็นพระองค์อีก ถ้าโทษของหม่อมฉันมีอยู่ ขอได้โปรดพระราชทานอภัยโทษด้วยเถิด พระเจ้าข้า แล้วเสด็จกลับไป

ตั้งแต่นั้นมา พระเจ้าพิมพิสารก็ไม่ได้เสวยพระกระยาหารอีกเลย พระองค์ทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ด้วยความสุขอันประกอบด้วยมรรคและผลโดยการจงกรม พระวรกายของพระองค์ก็ทรงเปล่งปลั่งยิ่งขึ้น เจ้าชายอชาตศัตรุทรงทราบความนั้น จึงทรงดำริว่า เราจะไม่ให้พระบิดาเดินจงกรม ทรงรับสั่งให้ช่างกลบกทั้งหลายนำมิดโกนไปกรีดฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้างของพระบิดา แล้วเอาน้ำมันผสมเกลือทา แล้วย่างด้วยถ่านไม้ตะเคียนที่ไหม้ระอุไม่มีเปลวไฟ พระเจ้าพิมพิสารทอดพระเนตรเห็นช่างกลบกเหล่านั้น ทรงดำริว่า “ลูกของเราคงจักมีใครตัดเตือนให้สำนึกตัวได้แล้ว พวกช่างกลบกจึงมาแต่งหนวดให้เรา” ช่างกลบกเหล่านั้นเข้าไปถวายบังคมแล้วยืนอยู่ พอถูกตรัสถามว่า “พวกเจ้ามาทำไม” จึงกราบทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าพิมพิสารจึงตรัสว่า “พวกเจ้าจงทำตามพระประสงค์ของพระราชบิดาเถิด” พวกช่างกลบกจึงกราบทูลว่า “ขอทรงประทับนั่งเถิด พระเจ้าข้า” ถวายบังคมแล้วทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พวกข้าพระองค์จำเป็นต้องทำตามพระราชโองการ ขอพระองค์อย่าทรงพิโรธพวกข้าพระองค์เลย การกระทำเช่นนี้ไม่สมควรแก่พระราชผู้ทรงธรรมเช่นพระองค์” แล้วจับข้อพระบาทด้วยมือซ้าย

ใช้มือขวาจับมิดโคน กรีดฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง เอนน้ำมันผสมเกลือทา แล้วย่างด้วยถ่านไม้ตะเคียน ซึ่งติดไฟคุโดยปราศจากเปลว

เล่ากันมาว่า ในกาลก่อน พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงฉลองพระบาทเดินเข้าไปลานพระเจดีย์ และเอาพระบาทที่มีได้ชำระล้างให้สะอาดเหยียบเสือกกที่เขาปูไว้สำหรับนั่ง นี่เป็นผลของบาปนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงเกิดทุกข์เวทนายอย่างแรงกล้า ทรงรำลึกอยู่ว่า อโห พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าหน้าอัศจรรย์จริง) อโห ธมฺโม (พระธรรมหน้าอัศจรรย์จริง) อโห สัมมโณ (พระสงฆ์หน้าอัศจรรย์จริง) เท่านั้น ทรงเหี่ยวแห้งไปเหมือนพวงดอกไม้ที่เขาวางไว้ที่ลานพระเจดีย์ ได้ไปบังเกิดเป็นยักษ์ชื่อ **ขนวสกะ** ผู้รับใช้ของท้าวเวสสุวรรณในเทวโลกชั้นจาตุมหาราช

และในวันนั้นเอง พระโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูก็ประสูติ มีสาสน์ทูลเกล้าฯ ๒ ฉบับมาถึงในขณะเดียวกัน เพื่อแจ้งข่าวพระโอรสประสูติฉบับหนึ่ง และข่าวพระบิดาสวรรคตฉบับหนึ่ง พวกอำมาตย์ปรึกษากันว่า พวกเราจะทูลข่าวพระโอรสประสูติก่อน จึงนำหนังสือข่าวประสูตินั้นขึ้นทูลเกล้าถวายในพระหัตถ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู ความรักลูกเกิดขึ้นแก่พระองค์ในขณะนั้นทันทีชานไปทั่ว พระวรกายแผ่ไปจรดเยื่อในกระดูก ในขณะนั้น พระองค์ทรงได้ซาบซึ้งถึงคุณของพระบิดาว่า เมื่อเราเกิดพระบิดาของเราก็คงเกิดความรักอย่างนี้เหมือนกัน จึงมีรับสั่งให้พวกเจ้าหน้าที่ไปปล่อยพระราชาบิดาออกจากที่คุมขัง

พวกอำมาตย์กราบทูลว่า พระองค์ทรงรับสั่งให้ปล่อยอะไร แล้วทูลเกล้าถวายหนังสือแจ้งข่าวอีกฉบับหนึ่งที่พระหัตถ์ พอพระเจ้าอชาตศัตรูทรงทราบข่าวพระบิดาสวรรคตแล้ว ก็ทรงกันแสง เสด็จไปเข้าเฝ้าพระมารดาทูลถามว่า “เสด็จแม่ เมื่อหม่อมฉันเกิด พระบิดาของหม่อมฉันเกิดความรักหม่อมฉันหรือไม่หนอ” พระนางเวเทหิกาตรัสว่า “เจ้าลูกโง่ เจ้ามาถามอะไร ตอนที่เจ้ายังเล็กอยู่ เกิดเป็นผีที่นิ้วมือพวกแม่ผมไม่สามารถทำให้เจ้าหยุดร้องให้ได้ จึงพาเจ้าเข้าเฝ้าเสด็จพ่อของเจ้าซึ่งประทับนั่งอยู่ในศาลตัดสินคดีความ เสด็จพ่อของเจ้าได้อมนิ้วมือของเจ้าจนผีแตกในพระโอษฐ์ เสด็จพ่อของเจ้าก็ได้เสด็จลูกจากที่ประทับ ทรงกลืนพระปฐพีอันเจือด้วยพระโลหิตนั้นเพราะความรักเจ้า เสด็จพ่อของเจ้ามีความรักเจ้าถึงปานนี้” พระเจ้าอชาตศัตรุนั้นทรงกันแสงปริเทวนา ได้ถวายพระเพลิงพระศพพระบิดา^{๑๗๘}

คัมภีร์สุมังคลวิลาสินียังกล่าวเพิ่มเติมอีกว่า หลังจากที่พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์ พระเจ้าพิมพิสารพระราชาบิดาแล้วขึ้นครองราชสมบัติแทน ในวงศ์กษัตริย์วงศ์นี้ ก็มีการปลงพระชนม์พระราชาบิดาแล้วขึ้นครองราชสมบัติอยู่ต่อเนื่องถึง ๕ รัชสมัย คือ

- ๑) พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสาร
- ๒) พระเจ้าอุทัยผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระเจ้าอชาตศัตรู
- ๓) พระเจ้ามหายมุตติกะผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอุทัยปลงพระชนม์พระเจ้าอุทัย
- ๔) พระเจ้าอนุรุธะผู้เป็นโอรสของพระเจ้ามหายมุตติกะปลงพระชนม์พระเจ้ามหายมุตติกะ

^{๑๗๘} ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐/๑๒๑-๑๒๗, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๕๐/๑๘๙-๑๙๕.

๕) พระเจ้านาคทาสผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอนรุทธะปลงพระชนม์พระเจ้าอนรุทธะ

ต่อมา ฝ่ายชาวเมืองโครธเคื่องว่า กษัตริย์วงศ์นี้เป็นกษัตริย์ฆ่าล้างราชวงศ์ ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะให้กษัตริย์วงศ์นี้ครองเมืองต่อไป จึงจับพระเจ้านาคทาสปลงพระชนม์เสีย^{๑๗๙} จึงสิ้นวงศ์ปิตุฆาตแต่เพียงเท่านี้

กล่าวโดยสรุป เรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้าอชาตศัตรูผู้เป็นกษัตริย์วงศ์ปิตุฆาต มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกไม่มากนัก ในการสืบค้นประวัติของพระเจ้าอชาตศัตรูจำเป็นต้องศึกษาจากคัมภีร์อรรถกถาเพิ่มเติม ทั้งนี้เพราะคัมภีร์อรรถกถาหลายเล่มเป็นที่รวบรวมชีวประวัติของบุคคลสำคัญต่างๆ ที่มีชื่อปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

๔.๔.๒ สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุข

สำหรับพุทธศาสนิกชาวไทยโดยทั่วไป หากได้ศึกษาพุทธประวัติมาบ้าง อาจพอจะทราบว่า ภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ทรงประทับเสวยวิมุตติสุข^{๑๘๐}อยู่เป็นเวลา ๗ สัปดาห์ในสถานที่ ๗ แห่ง ดังที่ปรากฏในหนังสือ “พุทธประวัติ เล่ม ๑” ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส^{๑๘๑} ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนในหลักสูตรนักเรียนและธรรมศึกษาชั้นตรีของไทยมาแต่โบราณ

อย่างไรก็ดี เมื่อศึกษาเนื้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกทั้งหมด จะพบว่าคัมภีร์วินยปิฎก มหาวรรค (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔) และคัมภีร์ขุททกนิกาย อุทาน (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕) กล่าวถึงชื่อสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับเสวยวิมุตติสุขเพียง ๔ แห่งๆ ละ ๗ วัน (๑ สัปดาห์) เท่านั้น^{๑๘๒} มีรายละเอียดเรียงตามลำดับเหตุการณ์ดังนี้

๑) ประทับนั่งบัลลังก์เดียว^{๑๘๓} ณ โคนต้นโพธิ์ เป็นเวลา ๗ วัน

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาปฏิจจนุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม (ตามลำดับและทวนลำดับ) ตลอดปฐมยามแห่งราตรี แล้วทรงเปล่งอุทานคาถาที่ ๑ ว่า “เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์^{๑๘๔} ผู้มีความเพียร พงอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ”

^{๑๗๙} ดูรายละเอียดใน ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖๑/๑๓๙-๑๔๐, ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑๖๑/๒๑๓-๒๑๔.

^{๑๘๐} คำว่า เสวยวิมุตติสุข (วิมุตติสุขปฏิสัเวติ) หมายความว่า เสวยสุขที่เกิดจากความหลุดพ้น คือ สุขอันเกิดจากผลสมาบัติ; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๑/๓, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๓.

^{๑๘๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พุทธประวัติ เล่ม ๑**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๕ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๕๒-๕๓.

^{๑๘๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑-๖/๑-๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๖/๑-๑๐, ขุ.อ. (บาลี) ๒๕/๑-๓,๑๑/๙๓-๙๖,๑๐๕, ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๑-๓,๑๑/๑๗๑-๑๗๖,๑๘๙-๑๙๐

^{๑๘๓} นั่งบัลลังก์เดียว หมายถึง นั่งขัดสมาธิโดยไม่ลุกขึ้นตลอด ๗ วัน; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๑/๓, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๓.

ในมัชฌิมาภังคปิฎก พิจารณาปฏิจาสุมุปาบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม แล้วทรงเปล่งอุทานคาถาที่ ๒ ว่า "เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร พงอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รับความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย"

ในปัจฉิมยามแห่งราตรี พิจารณาปฏิจาสุมุปาบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม แล้วทรงเปล่งอุทานคาถาที่ ๓ ว่า "เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร พงอยู่ เมื่อนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดการและเสนา^{๑๘๕} เสียได้ ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นสาดส่องท้องฟ้าให้สว่างไสวฉะนั้น"

๒) ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นอชปาลนิโครธ^{๑๘๖} เป็นเวลา ๗ วัน

พราหมณ์ผู้หนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับและกราบทูลถามว่า “พระโคตมผู้เจริญ บุคคลชื่อว่าเป็นพราหมณ์ด้วยเหตุเพียงไรหนอ ก็และธรรมเหล่าไหนที่ทำให้บุคคลให้เป็นพราหมณ์” พระองค์จึงทรงเปล่งอุทานนี้ว่า “พราหมณ์ใด ลอยบาปกรรมเสีย ไม่ตวาดผู้อื่นว่า หี หี ไม่มีกิเลสจนน้ำผาดสำรวมตน^{๑๘๗} เรียบจบพระเวท^{๑๘๘} อยู่จบพรหมจรรย์^{๑๘๙} พราหมณ์นั้น ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันในอารมณ์ไหนๆ ในโลก ควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพราหมณ์โดยธรรม”

๓) ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นมุจลินท์^{๑๙๐} เป็นเวลา ๗ วัน

ครั้งนั้น ได้บังเกิดเมฆใหญ่่นอกฤดูกาล เป็นฝนเจือลมหนาวตกตลอด ๗ วัน พญานาคมุจลินท์ได้ออกจากที่อยู่ของตนไปโอบรอบพระกายของพระพุทธเจ้าด้วยขนด ๗ รอบ แผ่พังพานใหญ่ปกคลุมเหนือพระเศียรด้วยหวังว่าความหนาวอย่าได้เบียดเบียนพระผู้มีพระภาค ความร้อนอย่าได้เบียดเบียนพระผู้มีพระภาค สัมผัสจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลานอย่าได้เบียดเบียนพระผู้มีพระภาค เมื่อ ๗ วันผ่านไป พญานาคมุจลินท์รู้ว่า ฝนหายปลอดเมฆแล้ว จึงคลายขนดออกจากพระกายของ

^{๑๘๔} พราหมณ์ ในที่นี้หมายถึงพระชินาสพผู้ลอยบาปกรรมเสียได้; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๑/๕, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๖.

^{๑๘๕} มารและเสนา ในที่นี้หมายถึงกามทั้งหลาย; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓/๖, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๓/๗.

^{๑๘๖} ต้นอชปาลนิโครธ คือ ต้นไทร พวกคนเลี้ยงแพะชอบมานั่งที่ร่มเงาของต้นนิโครธนี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อชปาลนิโครธ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า Banyan หรือ Indian Fig-tree; วิ.อ. (บาลี) ๓/๔/๘, วิ.อ. (ไทย) ๓/๔/๘; T.W. Rhys Davids and William Stede, **Pali-English Dictionary**, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1977), p.355.

^{๑๘๗} สำรวมตน หมายถึงมีจิตมุ่งมั่นอยู่ในภาวานาหรือสำรวมด้วยศีลสังวร; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔/๙, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๑๑.

^{๑๘๘} เรียบจบพระเวท หมายถึงบรรลุมรรคญาณ ๔ (โสดาปัตติมรรค, สกทาคามิมรรค, อนาคามิมรรค, อรหัตต-มรรค) หรือเรียบจบเวท ๓; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔/๙, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๔/๑๑.

^{๑๘๙} อยู่จบพรหมจรรย์ หมายถึงจบมรรคพรหมจรรย์; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔/๙, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๔/๑๑.

^{๑๙๐} มุจลินท์ คือ ต้นจิกนา ต้นมุจลินท์นี้เป็นไม้ใหญ่ที่สุดในป่า ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “The Tree Barringtonia Acutangula”; ขุ.อ.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๑๐๔, ขุ.อ.อ. (ไทย) ๑/๑๑/๗๓; T.W. Rhys Davids and William Stede, **Pali-English Dictionary**, p.535.

พระผู้มีพระภาค จำแลงร่างของตนเป็นมาณพ ยืนประนมมือ ถวายอภิวาทอยู่เบื้องพระพักตร์ พระพุทธองค์จึงทรงเปล่งอุทานว่า

ความสด^{๑๙๑}เป็นสุขของบุคคลผู้สันโดษ ผู้มีธรรมปรากฏแล้ว ผู้เห็นอยู่
ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เป็นสุขในโลก
ความปราศจากราคะคือความล่วงกามทั้งหลายได้ เป็นสุขในโลก
ความกำจัดอสมิมานะ(ความถือตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่)^{๑๙๒}เสียได้ เป็นสุขอย่างยิ่ง

๔) ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นราชายตนะ^{๑๙๓} เป็นเวลา ๗ วัน

ครั้งนั้น พ่อค้า ๒ คนซื้อตปุสสะและภัลลิกะ เดินทางไกลจากอุกกถชนบทมาถึงที่นั่น ได้ถวายข้าวตุงและข้าวตูก่อนปรุ่งด้วยน้ำผึ้งแด่พระผู้มีพระภาค ขณะนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงดำริว่า พระตถาคตทั้งหลายไม่ทรงรับภัตตาหารด้วยพระหัตถ์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทราบความดำริในพระทัยของพระผู้มีพระภาค จึงนำบาตรศิลา ๔ ใบมาจาก ๔ ทิศ เข้าไปถวายแล้วทูลขอให้พระองค์โปรดทรงรับข้าวตุงและข้าวตูก่อนปรุ่งน้ำผึ้งด้วยบาตรนี้ ตปุสสะและภัลลิกะได้กราบทูลว่า “พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งสองนี้ ขอถึงพระผู้มีพระภาคพร้อมทั้งพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระองค์โปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้งสองว่า เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต” ตปุสสะและภัลลิกะจึงเป็นเทววาจิกอุบาสก (ผู้กล่าววาจาถึงรัตน ๒ ว่า เป็นสรณะ) เป็นพวกแรกในโลก^{๑๙๔}

โดยสรุป เนื้อความที่ปรากฏในวินัยปิฎกมหาวรรค กล่าวถึงชื่อสถานที่เสวยวิมุตติสุขเพียง ๔ แห่งๆ ละ ๗ วันเท่านั้น จึงน่าสงสัยว่าสถานที่อีก ๓ แห่งที่เหลือ ท่านกล่าวไว้ในที่ใด ในคัมภีร์ใดหรือไม่ เมื่อสืบค้นในพระไตรปิฎกก็ไม่พบข้อความที่สนับสนุนเนื้อความของสูตร (สูตรานุโลม) ดังนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องสืบค้นในอรรถกถาซึ่งเป็นหลักฐานชั้นอาจริยาบทต่อไป

พบว่าในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาวินัยปิฎก และมรุตตวิลาสินี อรรถกถาพุทธวงศ์ มีคำอธิบายเหตุการณ์ที่ทรงเสวยวิมุตติสุขในสถานที่ทั้ง ๔ ที่กล่าวถึงในพระวินัยปิฎกข้างต้น แต่ท่านแทรกเนื้อความในระหว่างเสด็จอยู่ที่โคนต้นโพธิ์และต้นอชปาลนิโครธไว้ โดยกล่าวอธิบายขยายข้อความที่ว่า “ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาธินั้นแล้วเสด็จจากควงโพธิพฤกษ์ไปยังควงอชปาลนิโครธ (อถ โข ภควา สตตาสส อจฺเจน ตมฺหา สมฺมาธิมา วุณฺณฺหิตฺวา โพธิรุกขมูลาเยน อชปาลนิโครธ เตนฺอุปสงฺกมิ)”^{๑๙๕} ว่ามิได้หมายถึงพระพุทธองค์ทรงออกจากสมาธิ ณ โคนต้นโพธิ์

^{๑๙๑} ความสด ในที่นี้หมายถึงนิพพานที่สังัดจากอุปธิกิเลส; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๕/๑๒.

^{๑๙๒} ความกำจัดอสมิมานะได้ หมายถึงอรหัตผล; วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๕/๑๐, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๕/๑๓.

^{๑๙๓} ต้นราชายตนะ คือ ต้นเกด ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “*Buchanania Latifolia*”; T.W. Rhys Davids and William Stede, *Pali-English Dictionary*, p.569.

^{๑๙๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๖/๕-๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๙-๑๐.

^{๑๙๕} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๔/๗, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๔/๗.

แล้วเสด็จจากโคนต้นโพธิ์เข้าไปจนถึงต้นอชปาลนิโครธในทันที สาเหตุที่ไม่เสด็จหลีกไปทันที เพราะพระองค์ทรงใช้เวลาอีก ๓ สัปดาห์ในบริเวณใกล้เคียงต้นโพธิ์ ตามลำดับดังนี้

เมื่อครั้งที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าแล้วประทับนั่งบัลลังก์เดียวตลอดเวลา ๗ วัน ณ โคนต้นโพธิ์ เทวดาบางพวกเกิดความแคลงใจว่า “พระผู้มีพระภาคยังไม่เสด็จลุกขึ้น ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธรเจ้าอย่างอื่นคงมีอยู่กระมัง” ครั้นในวันที่ ๘ พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาบัติ ทรงทราบความแคลงใจของพวกเทวดา เพื่อจะทรงกำจัดความแคลงใจจึงทรงเหาะขึ้นไปแสดงยมกปาฏิหาริย์ในอากาศ จากนั้น พระองค์ไม่ทรงกระพริบพระเนตรประทับดูบัลลังก์และต้นโพธิ์อันเป็นสถานที่ได้บรรลุผลแห่งพระบารมีที่ได้ทรงสั่งสมอบรมมาตลอดเวลา ๔ อสงไขยแสนกัป ทรงใช้เวลา ๑ สัปดาห์ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเล็กน้อยจากบัลลังก์ สถานที่นั้นชื่อว่า อนิมิสเจดีย์

ต่อมา พระองค์เสด็จจรงกรรมที่รัตนจรงกรรมระหว่างบัลลังก์และสถานที่ประทับยืน ทรงใช้เวลา ๑ สัปดาห์ สถานที่นั้นชื่อว่ารัตนจรงกรรมเจดีย์ จากนั้น พวกเทวดาเนรมิตเรือนแก้วถวายทางทิศปัจฉิม พระองค์ประทับนั่งขัดสมาธิที่เรือนแก้วนั้น ทรงพิจารณาพระอภิธรรมปิฎกและสมันตปฎิฐาน^{๑๙๖} อันไม่มีที่สิ้นสุดในพระอภิธรรมปิฎกโดยพิสดาร ทรงใช้เวลา ๑ สัปดาห์ สถานที่นั้นชื่อว่ารัตนขมร

จะเห็นได้ว่า ตามนัยแห่งอรรถกถา พระผู้มีพระภาคทรงใช้เวลา ๔ สัปดาห์ผ่านพ้นไปในบริเวณใกล้เคียงกับต้นโพธิ์ พอถึงสัปดาห์ที่ ๕ จึงเสด็จออกจากบริเวณต้นโพธิ์ไปยังต้นอชปาลนิโครธ สรุปลักษณะที่สำคัญ ๗ แห่งที่พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับเสวยวิมุตติสุขหลังจากตรัสรู้แล้วดังนี้

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นโพธิ์

สัปดาห์ที่ ๒ ประทับยืน ห่างออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ เรียกว่า อนิมิสเจดีย์

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจรงกรรมไปมาระหว่างต้นโพธิ์กับอนิมิสเจดีย์ เรียกบริเวณนั้นว่า รตนจรงกรรมเจดีย์

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของต้นโพธิ์ เรียกบริเวณนั้นว่า รตนขมรเจดีย์

สัปดาห์ที่ ๕ ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นอชปาลนิโครธ ห่างออกไปทางทิศตะวันออกของต้นโพธิ์

สัปดาห์ที่ ๖ ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นมุจลินท์ ห่างออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของต้นโพธิ์

สัปดาห์ที่ ๗ ประทับนั่งบัลลังก์เดียว ณ โคนต้นราชายตนะ ห่างออกไปทางทิศใต้ของต้นโพธิ์

กล่าวโดยสรุป เรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่ที่พระพุทธรเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุขภายหลังจากตรัสรู้ใหม่ๆ ปรากฏมีชื่ออยู่ในพระไตรปิฎกเพียง ๔ แห่งเท่านั้น แต่ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาว่าว่ามีชื่ออยู่ ๗ สถานที่ ดังนั้น ในการสืบค้นหลักฐานเรื่องนี้ จำเป็นอย่างยิ่งต้องศึกษาจากคัมภีร์อรรถกถาประกอบด้วย เพราะพระอรรถกถาจารย์รวบรวมเรื่องราวประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาไว้มากมายลงในคัมภีร์อรรถกถาหลายเล่ม

^{๑๙๖} อภ.สง.อ. (บาลี) ๑/-/๑๔, อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/-/๒๔.

^{๑๙๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๑/๗-๘, วิ.ม.อ. (ไทย) ๓/๑/๘-๑๐, ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๑/-/๑๓, ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) ๑/-/๑๕-๑๖.

๔.๔.๓ พระเชตะวันมหาวิหาร: ที่ประทับของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ทั้งพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก มีการกล่าวถึงพระเชตะวันมหาวิหาร อยู่มากมายหลายแห่ง โดยใช้คำว่า “เชตวัน ในพระเชตะวันมหาวิหาร” และใช้คำว่า “อนาถปิณฑิกสสุ อาราม ในอารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี” ซึ่งหมายถึงพระเชตะวันมหาวิหารเช่นกัน

พระวินัยปิฎกใช้ประโยคบาลีว่า “เตน สมเณน พุทฺโธ ภควา สาวตถิยํ วิหริติ เชตวัน อนาถปิณฑิกสสุ อาราม.” แปลว่า สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี

พระสุตตันตปิฎกใช้ประโยคบาลีว่า “เอวเม สุตํ เอกํ สมยํ ภควา สาวตถิยํ วิหริติ เชตวัน อนาถปิณฑิกสสุ อาราม.” แปลว่า ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี

สาเหตุที่ปรากฏคำว่า “...สาวตถิยํ วิหริติ เชตวัน อนาถปิณฑิกสสุ อาราม.” มากมายเช่นนี้ ก็เพราะพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถียาวนานที่สุดถึง ๒๕ ปี โดยประทับอยู่ ณ พระเชตะวัน มหาวิหารที่อนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย ๑๙ ปี และวัดบุพพารามที่นางวิสาขา มหาอุบาสิกา สร้างถวาย ๖ ปี^{๑๙๘} ชื่อพระวิหารแห่งนี้จึงปรากฏอยู่มากมายในพระสูตรต่างๆ อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎก แม้จะปรากฏคำว่าพระเชตะวันมหาวิหารมากมายหลายแห่ง แต่ประวัติของพระอาราม แห่งนี้กลับมีไม่มากนัก หากต้องการทราบความเป็นมาของพระวิหารแห่งนี้มากขึ้น จำเป็นต้องอาศัย ข้อความจากอรรถกถาเป็นส่วนใหญ่

ในคัมภีร์วินัยปิฎกจูฬวรรค (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๗) และคัมภีร์สังยุตตนิกายสคาถวรรค (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๕)^{๑๙๙} ได้กล่าวถึงประวัติของท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐี ช่วงที่เดินทางไปกรุงราชคฤห์ ได้พบพระพุทธเจ้า ณ ป่าสัตวันและมีโอกาสฟังอนุพุทฺธิกาของพระพุทธองค์จนได้ดวงตาเห็นธรรม บรรลุเป็นพระโสดาบัน ท่านกราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ให้เสด็จไปจำพรรษา ในกรุงสาวัตถี ต่อมาจึงเดินทางกลับไปสร้างวัดพระเชตวันเพื่อถวายเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ระหว่างทางได้ชักชวนคนทั้งหลายให้ช่วยกันสร้างอาราม สร้างวิหาร เตรียมทาน เพื่อรับเสด็จพระผู้มีพระภาคและพระสงฆ์สาวก

ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีเที่ยวตรวจดูรอบกรุงสาวัตถี เพื่อหาสถานที่ที่พระผู้มีพระภาค ควรประทับ ซึ่งไม่ไกลจากหมู่บ้านเกินไป ไม่ใกล้หมู่บ้านเกินไป การคมนาคมสะดวก ผู้ยากจะเข้าเฝ้า ไปมาได้ง่าย กลางวันคนไม่พลุกพล่าน กลางคืนมีเสียงรบกวนน้อย ไม่มีเสียงอึกทึก ไร้ผู้คน เป็นสถานที่ พวกมนุษย์จะทำกิจที่ลับได้ เป็นสถานที่เหมาะแก่การหลีกเร้น ท่านได้เห็นพระอุทยานของเจ้าเชตราชกุมาร

^{๑๙๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/-/๔, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/-/๔.

^{๑๙๙} ดูรายละเอียดใน วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๐๔-๓๐๗/๗๒-๗๘, วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๐๔-๓๐๗/๑๑๑-๑๑๙, ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๔๒/๒๕๔-๒๕๖, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๒/๓๔๖-๓๔๙.

ว่าเป็นสถานที่เหมาะสม จึงเข้าเฝ้าถึงที่ประทับและขอซื้ออุทยาน เจ้าเชตราชกุมารได้เรียกร้องให้ใช้ กหาปณะมาเรียงให้ริมจดกันจนเต็มบริเวณ จึงจะขายให้

จากนั้นท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีจึงสั่งให้คนงานนำเกวียนบรรทุกเงินออกมาเรียงให้ริมจดกัน ในเชตวัน เงินที่ขนออกมามีเพียงพอกว่าพื้นที่อีกหน่อยหนึ่งใกล้ซุ้มประตู ท่านจึงสั่ง พวกคนงานให้ไปขนเงินมาเพื่อจะเรียงให้เต็มพื้นที่ ขณะนั้น เจ้าเชตราชกุมารได้ทรงมีพระดำรินี้ว่า “การกระทำนี้ไม่ใช่ของต่ำต้อย เศรษฐีนี้บริจาคเงินมากมายถึงเพียงนี้” จึงรับสั่งกับท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ให้เว้นที่ว่างตรงนั้นเพื่อให้ท่านได้ร่วมถวายด้วย และรับสั่งให้สร้างซุ้มประตูที่ตรงนั้น

ต่อมา ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีได้สร้างวิหารหลายหลังไว้ในพระเชตวัน สร้างบริเวณ สร้างซุ้ม ประตู สร้างศาลาหอนัน สร้างโรงไฟ สร้างกบปียุกฎี สร้างวัจจุฎี สร้างสถานที่จงกรม สร้างศาลาจงกรม ขุดบ่อน้ำ สร้างศาลาบ่อน้ำ สร้างเรือนไฟ สร้างศาลาเรือนไฟ ขุดสระโบกขรณี สร้างมณฑป

เนื้อความข้างต้นมีที่มาจากพระไตรปิฎก ซึ่งทำให้เราทราบความเป็นมาของพระเชตวัน มหาวิหารเพียงเท่านี้ ต่อจากนี้จะเป็นส่วนที่อรรถกถาเล่าเกี่ยวกับพระเชตวันมหาวิหารไว้

ในสมัยกรุงลพบุรี ที่มณฑลอยุธยาอธิบายว่า พระเชตวันมหาวิหารตั้งอยู่ที่ชานเมือง ด้านทิศใต้ของกรุงสวตตี^{๒๐๐} ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นโกศล มีพระเจ้าปเสนทิโกศลเป็นกษัตริย์ ปกครอง ร่วมสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า เดิมทีพระเชตวันมหาวิหารเป็นอุทยานของเจ้าเชตราชกุมาร เมื่อท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีกราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ให้เสด็จไปจำพรรษา ในกรุงสวตตี จึงเดินทางกลับจากกรุงราชคฤห์ไปกรุงสวตตีเพื่อเตรียมสร้างวัดพระเชตวันเป็นที่ประทับ ของพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ได้ชักชวนคนทั้งหลายให้ช่วยกันสร้างอาราม สร้างวิหาร เตรียมทาน เพื่อรับเสด็จพระผู้มีพระภาคและพระสงฆ์สาวก ในอรรถกถาพุทธกนิยาย ชาดกกล่าวว่า

ในระหว่างทาง ๔๕ โยชน์ ทุกๆ หนึ่งโยชน์ จากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงสวตตี ท่านอนาถบิณฑิก เศรษฐีได้บริจาคทรัพย์สร้างวิหารหลังละ ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะ ได้ซื้อสวนของเจ้าเชตด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ ก่อสร้างพระคันธกุฎีที่ประทับของพระพุทธเจ้าตรงกลางสวน ให้สร้างวิหารต่างๆ ด้วยการบริจาค ทรัพย์ ๑๘ โกฏิ คือ ที่พักของพระอสีติมหาสาวกอุปละหลัง ร่ายล้อมพระคันธกุฎี สร้างเสนาสนะที่เป็นกุฎี ชั้นเดียว กุฎี ๒ ชั้น กุฎีทรงหงส์ เวียนศาลาราย และปะรำเป็นต้น และสระโบกขรณี สถานที่จงกรม ที่พักกลางคืนและที่พักกลางวัน^{๒๐๑}

ในวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่พระเชตวันมหาวิหาร อรรถกถาพุทธกนิยาย ชาดกกล่าว เพิ่มเติมว่าท่านได้จัดพิธีรับเสด็จพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์อย่างอลังการดังนี้

^{๒๐๐} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๑๑/๔๕, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๑๑๑/๖๘.

^{๒๐๑} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๑๓๖, ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/-/๑๕๑.

ให้ประดับบุตรด้วยเครื่องอสังการทุกอย่าง แล้วส่งไปพร้อมด้วยกุมาร ๕๐๐ ที่ประดับตกแต่งแล้ว บุตรเศรษฐีพร้อมด้วยบริวาร ถือธง ๕๐๐ คัน อันเรียงรองด้วยผ้า ๕ สี ยืนอยู่ตรงเบื้องพระพักตร์ของพระทศพล ข้างหลังของกุมารเหล่านั้น จิตาเศรษฐี ๒ นางคือ นางมหาสุภัททาและนางจุฬสุภัททา เดินถือหมอน้ำออกไปพร้อมกุมาร ๕๐๐ นาง ข้างหลังของนางกุมารเหล่านั้น ภรรยาของท่านเศรษฐีประดับด้วยเครื่องอสังการทุกอย่าง ถือถาดอาหารออกไปพร้อมมาตุคาม ๕๐๐ เบื้องหลังชนเหล่านั้นทั้งหมด ท่านมหาเศรษฐีเองนุ่งผ้าไหมไปต้อนรับพระผู้มีพระภาค พร้อมกับเศรษฐี ๕๐๐ คนที่ต่างก็นุ่งผ้าไหมเช่นเดียวกัน^{๒๐๒}

คราวนั้นท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีทูลถามพระพุทธเจ้าว่าจะปฏิบัติอย่างไรกับวิหารนี้ พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำให้ท่านถวายวิหารนี้แก่ภิกษุสงฆ์ในทิศทั้ง ๔ ต่อมาในวันรุ่งขึ้นท่านได้จัดให้มีการฉลองวิหารแห่งนี้อย่างใหญ่โตมโหฬาร ต่อเนื่องกันยาวนานถึง ๙ เดือน ใช้ทรัพย์ไป ๑๘ โกฏิ สรุปลแล้วท่านบริจาคทรัพย์ทั้งสิ้น ๕๔ โกฏิ (ซื้อที่ดิน ๑๘ โกฏิ สร้างเสนาสนะ ๑๘ โกฏิ และฉลองวิหาร ๑๘ โกฏิ)

ในสมัยกัลลวาลินี ที่มณิกายอรรธกถาขยายความเพิ่มเติมว่า ภายในพระเชตวันมหาวิหาร มีเรือนใหญ่อยู่ ๔ หลัง คือ กรรณิกูฏ โกลัมพกูฏ คันธกูฏ และสพลฆระ (เรือนไม้สน) หลังหนึ่งๆ สำเร็จด้วยการบริจาคทรัพย์หลังละ ๑๐๐,๐๐๐ กหาปณะ ใน ๔ หลังนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงสร้างสพลฆระ ที่เหลืออนาถปิณฑิกเศรษฐีเป็นผู้สร้าง^{๒๐๓} ในอรรธกถาทหกนิยาย ชาตก ภาค ๔ กล่าวว่าที่ชุมนุมประตูประเศตวันมหาวิหารมีต้นอานันทโพธิ์ที่พระอานนทเถระปลูกไว้^{๒๐๔}

ในปัญจสุทนี มัชฌิมนิกายอรรธกถา ได้กล่าวถึงสาเหตุที่พระไตรปิฎกระบุชื่อของเจ้าเซตราชกุมารและท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีไว้ในชื่อพระวิหารคู่กันด้วยคำบาลีว่า “เซตวัน อนาถปิณฑิกสุสอาราม” (ณ พระเชตวัน อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี) ว่า ที่ระบุชื่อว่า เซตวัน เพราะสถานที่ที่สร้างพระวิหารแห่งนี้เป็นส่วนของเจ้าเซตราชกุมารมาก่อน ทรงได้เงิน ๑๘ โกฏิจากการขายที่ดินในการให้สร้างชุมประตูประเศตวัน และทรงบริจาคต้นไม้ที่มีค่าหลายโกฏิที่ทรงปลูกและดูแลรักษาไว้ จึงนับเป็นเจ้าของคนแรก ส่วนที่ระบุชื่อว่า อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี เพราะท่านก็ได้บริจาคทรัพย์ถึง ๕๔ โกฏิในการสร้างพระวิหารนี้ จึงนับเป็นเจ้าของคนหลัง การระบุถึงท่านทั้งสองนั้นในฐานะเป็นเจ้าของคนแรกและคนหลังอย่างนี้ ก็เพื่อจะชักชวนให้ผู้ปรารถนาบุญทั้งหลายพากันถือเป็นแบบอย่าง^{๒๐๕}

^{๒๐๒} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๑๓๖-๑๓๗, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/-/๑๕๑-๑๕๒.

^{๒๐๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑/๑, ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑/๑.

^{๒๐๔} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๔/๓๑/๕๓, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๓๑/๕๗.

^{๒๐๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๔/๖๖-๖๗, ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๔/๙๙-๑๐๐.

สถานที่ตั้งพระเชตะวันมหาวิหารแห่งนี้ จัดเป็นหนึ่งในสถานที่ทั้ง ๔ ที่เรียกว่า **อวิหิตสถาน**^{๒๐๖} (สถานที่ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ไม่ทรงละเลย) กล่าวคือ เป็นสถานที่สำหรับสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ แต่มีขนาดพื้นที่แตกต่างกันในแต่ละพระองค์ ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี เศรษฐีชื่อว่า ปุณฺณพสุมิตร ชื้อที่โดยการปลาดอิฐทองคำ ให้สร้างสังฆารามประมาณหนึ่งโยชน์ ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่า สีสี เศรษฐีชื่อว่าสิริวัฑฒะ ก็ซื้อที่โดยการปลาดแผ่นทองคำ แล้วให้สร้างสังฆารามประมาณ ๓ คาวุต ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าเวสสภู เศรษฐีชื่อโสถติยะ ชื้อที่โดยการปลาดรอยเท้าช้างทองคำ ให้สร้างสังฆารามประมาณครึ่งโยชน์ ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากกุสันธะ เศรษฐีชื่ออัจจุตะ ชื้อที่โดยการปลาดอิฐทองคำ แล้วให้สร้างสังฆารามประมาณหนึ่งคาวุต ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าโกนาคนนะ เศรษฐีชื่ออุคคะ ชื้อที่โดยการปลาดเต่าทองคำ แล้วให้สร้าง สังฆารามประมาณครึ่งคาวุต ในสมัยของพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ เศรษฐีชื่อสุมังคละ ชื้อที่โดยการปลาดเต่าทองคำ แล้วให้สร้างสังฆารามประมาณ ๑๖ กรีส ส่วนในสมัยของพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย เศรษฐีชื่อนาถบิณฑิกะ ก็ซื้อที่โดยการปลาดกหาณะ ๑ โกฎิ แล้วให้สร้างสังฆารามประมาณ ๑๘ กรีส ในที่นั้นเหมือนกัน^{๒๐๗}

กล่าวโดยสรุป พระเชตะวันมหาวิหาร อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี ในกรุงสาวัตถี เป็นสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งในพระพุทธศาสนา เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษานานที่สุดในพระไตรปิฎกจึงปรากฏชื่อพระเชตะวันมหาวิหารอยู่มากมายในที่หลายแห่ง อย่างไรก็ตาม พระไตรปิฎกไม่ได้แสดงประวัติความเป็นมาของพระเชตะวันมหาวิหารแห่งนี้โดยละเอียด แต่ค้นพบได้ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นส่วนใหญ่ อรรถกถาจึงมีความสำคัญในฐานะเป็นคัมภีร์คู่มือสืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของโบราณสถานที่มิชื้ออยู่ในพระไตรปิฎก

^{๒๐๖} สถานที่อื่นอีก ๔ แห่ง ซึ่งเป็นสถานที่ที่จะเว้นเสียมิได้ คือ โพธิ์บัลลังก์ของพระพุทธเจ้าทั้งหมด เว้นไม่ได้ ย่อมมีในที่แห่งเดียวเท่านั้น การแสดงธรรมจักรในป่าอิสิปตนมฤคทายวันก็เว้นไม่ได้เลย การเหยียบพระบาทครั้งแรก ที่ประตูลังกาสวรรค์ ตอนเสด็จลงจากเทวโลก ก็เว้นไม่ได้เลย ที่ตั้งท่าเตีย ๔ ที่ในพระคันธกุฎีในพระเชตะวันมหาวิหาร ก็เว้นไม่ได้เลยเหมือนกัน ก็แต่ว่าพระวิหารมีเล็กบ้างใหญ่บ้าง แม้พระวิหารก็เว้นไม่ได้ แต่นครเว้นได้ กาลใดนครอยู่ทิศตะวันออก กาลนั้นวิหารอยู่ทิศตะวันตก กาลใดนครอยู่ทิศใต้ กาลนั้นวิหารอยู่ทิศเหนือ กาลใดนครอยู่ทิศตะวันตก กาลนั้นวิหารจะอยู่ทิศตะวันออก กาลใดนครอยู่ทิศเหนือ กาลนั้นวิหารจะอยู่ทิศใต้ ก็ในบัดนี้ นครอยู่ทิศเหนือ วิหารจึงอยู่ทิศใต้; ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒/๑๘-๑๙, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๒/๒๕-๒๗.

^{๒๐๗} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๑๓๘-๑๓๙, พุ.ชา.อ. (ไทย) ๑/-/๑๕๓.

๔.๔.๔ แคว้นวัชชี กรุงเวสาลี ของเจ้าลิจฉวี

แคว้นวัชชี มีกรุงเวสาลีเป็นเมืองหลวง เป็นสถานที่อยู่ของชาวเมืองลิจฉวี เป็นแคว้นหนึ่งในมหาชนบททั้ง ๑๖ อาณาเขตของแคว้นวัชชี ทางใต้ได้แก่แถบแม่น้ำคงคา ทางทิศเหนือได้แก่เขตเทือกเขาในประเทศเนปาล ทางทิศตะวันตกได้แก่แม่น้ำคันคักที่เป็นเขตระหว่างแคว้นมัลลากับแคว้นโกศล ทางทิศตะวันออกเป็นราวป่าบริเวณแม่น้ำโกสีและแม่น้ำมหานันทา

เรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับสถานที่ คือ แคว้นวัชชี กรุงเวสาลี และบุคคล ในพระไตรปิฎกจะกล่าวไว้เพียงแต่ชื่อสถานที่ และชื่อบุคคล จะไม่แสดงรายละเอียด เช่น ทำไมจึงเรียกว่า ลิจฉวี ทำไมจึงเรียกว่า วัชชี ทำไมจึงเรียกว่า เวสาลี ที่ท่านไม่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกอาจเป็นเพราะเรื่องในสูตรนั้นๆ กำลังดำเนินไป ถ้ามีเรื่องอื่นแทรกมาก ก็จะทำให้ขาดตอนไม่ติดต่อกัน แต่ท่านจะแสดงไว้ในอรรถกถาว่า

ลิจฉวี เหตุที่เรียกชาวเมืองเวสาลีว่า “ลิจฉวี” ก็เพราะบรรพบุรุษของพวกเขาคนแรกไม่มีผิวคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐอรรถกถาตอนอิติปิวัตตสูตร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงที่กรุงเวสาลีได้อธิบายไว้ว่า

พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระครรภ์ ประสูติออกมาเป็นขึ้นเนื้อเหมือนดอกกะเบา มีพื้นกลีบสีแดงดังครั่ง พระนางทรงกลัวประชาชนจะครหาตีเตียน จึงทรงสั่งให้ใส่ขึ้นเนื้อนั้นลงในภาชนะใบหนึ่ง เอาภาชนะอีกใบหนึ่งครอบปิดไว้ ประทับตราพระราชลัญจกรแล้ว ให้ลอบไปตามกระแสแม่น้ำคงคา พอพวกมหาตเล็กทิ้งลงไป เทวดาทั้งหลายก็จัดการอารักขา ทั้งเอายางมหาหิงคุ์จารึกแผ่นทองผูกติดไว้ที่ภาชนะนั้นว่า พระราชโอรสธิดาของพระอัครมเหสีแห่งพระเจ้ากรุงพาราณสี ภาชนะนั้นมีได้ถูกภัยคือคลื่นรบกวน ก็ลอบไปตามกระแสแม่น้ำคงคา

มีดาบสรูปหนึ่งอาศัยครอบครวของคนเลี้ยงโค อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา เข้าตรู ดาบสรูปนั้นก็ลงสู่แม่น้ำคงคา เห็นภาชนะนั้นลอยมา มีแผ่นจารึกอักษรและตราพระราชลัญจกร ก็แก้ออกเห็นขึ้นเนื้อนั้น ดาบสรูปนั้นก็คิดว่า เห็นทีจะเป็นสัตว์เกิดในครรภ์ จึงไม่เนาหมิ่น ก็นำขึ้นเนื้อนั้นไปยังอาศรมวางไว้ในที่สะอาด ผ่านไปครึ่งเดือน ขึ้นเนื้อก็แยกเป็น ๒ ชิ้น พอผ่านไปอีกครั้งเดือน ขึ้นเนื้อแต่ละชิ้นก็เกิดปมขึ้นละ ๕ สาขา เป็นมือ เท้า และศีรษะ อีกครึ่งเดือนต่อมา ขึ้นเนื้อขึ้นหนึ่งก็เป็นทารก เหมือนรูปทอง อีกขึ้นหนึ่งก็เป็นทาริกา ดาบสเกิดความรักดังบุตรในทารกทั้ง ๒ นำนมก็บังเกิดจากหัวนมแม่มือของดาบส ตั้งแต่นั้นมา ดาบสได้น้ำนมและอาหารมาก็บริโภคาอาหาร หยอदन้ามนมในปากของทารกทั้ง ๒ ไม่ว่าอาหารใดๆ ที่เข้าไปในท้องของทารกนั้น ปรากฏเหมือนเข้าไปในภาชนะทำด้วยแก้วมณี ทารกทั้ง ๒ ไม่มีผิวอย่างนี้ คือผิวใสมองทะลุถึงกัน จึงปรากฏชื่อว่า **ลิจฉวี** เพราะไม่มีผิว หรือมีผิวใส

วัชชี ที่เรียกพวกลิจฉวีว่า วัชชี ก็เพราะพวกคนเลี้ยงโครู้ว่าดาบสมีภาระเลี้ยงทารกทั้งสอง จึงขอรับไปเลี้ยง ดาบสก็ยอมได้สั่งว่า ทารกทั้งสองมีบุญมาก พวกท่านจงช่วยกันเลี้ยงให้เจริญวัยด้วยความไม่ประมาท ครั้นให้เจริญวัยแล้วจัดให้แต่งงานกัน ให้เขานำปัจจัยโครสไปบำรุงพระราชาจนพอพระทัย เลือกลาภภูมิประเทศช่วยกันสร้างพระนครขึ้น อภิเชกษพระกุมารเป็นพระราชานในเมืองนั้น

ทารกทั้ง ๒ เจริญเติบโตก็เล่นกับลูกๆ ของพวกคนเลี้ยงโค เกิดทะเลาะกัน เด็กลูกคนเลี้ยงโค เหล่านั้น ก็ร้องให้ถูกมารดาบิดาถามว่าร้องให้ทำไม ก็บอกว่า เจ้าเด็กไม่มีพ่อแม่ที่ดาบสเลี้ยงข่มเหงเรา พวกคนเลี้ยงโคก็ปรึกษากันว่า ทารกสองคนนี้ชอบข่มเหงลูกๆ ของพวกเราให้เดือดร้อน พวกเรา จะไม่สงเคราะห์เด็กทั้งสองเด็กสองคนนี้ควรละเว้น คำว่า ละเว้นภาษาบาลีใช้คำว่า วชิตัพพา คำว่า วชชิ นั้นได้มาเป็นชื่อของพวกลิจฉวี สถานที่ที่พวกคนเลี้ยงโคละเวนนั่น เรียกว่า **วชชิ** มีขนาดพื้นที่ ๓๐๐ โยชน์

พวกคนเลี้ยงโคทำตามที่ได้รับปากดาบสไว้ ได้ทำให้พระราชาทรงโปรดแล้ว ขอเลือกเอา ภูมิประเทศนั้นสร้างเมืองแล้วอภิเษกพระกุมารซึ่งพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา ตั้งเป็นพระราชาจัดการ วิวาหมงคลกับพระกนิษฐาของพระองค์ ได้วางกติกากฎเกณฑ์ไว้ว่า จะไม่นำหญิงนอกวงศ์มาอภิเษก และไม่ให้หญิงจากวงศ์นี้ไปอภิเษกกับชายนอกวงศ์

เวสาลี ที่เรียกว่า เวสาลี ก็เพราะพระกุมารทั้งสองอภิเษกสมรสกันแล้ว ก็เกิดทารกคนหนึ่ง เป็นธิดา ๑ โอรส ๑ เกิดเป็นคู่ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง พอพระโอรสพระธิดาทรงเจริญวัยอภิเษกสมรสกันเอง ทำให้เมืองนั้นไม่พอที่จะสร้างอาราม อุทยาน สถานที่อยู่ บริวารและสมบัติ จึงต้องขยายเมืองหลายต่อ หลายครั้ง ล้อมกำแพงเมืองถึง ๓ ชั้น กำแพงแต่ละชั้นห่างกัน ๑ คาวุต จึงเรียกขานกันว่า เมืองเวสาลี^{๒๐๘}

พระสังคีติกจารย์ผู้รวบรวมพระธรรมวินัยได้พรรณานาความยิ่งใหญ่อลังการของกรุงเวสาลี ไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรคว่า “กรุงเวสาลีเป็นถิ่นอุดมสมบูรณ์ มีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมาก มีคนคับคั่ง หาข้าวปลาอาหารง่าย มีปราสาท ๗,๗๐๗ เรือนยอด ๗,๗๐๗ สวนดอกไม้ ๗,๗๐๗ สระโบกขรณี ๗,๗๐๗”^{๒๐๙}

ในรัตนสูตร ขุททกปาฐะ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๕ กล่าวเฉพาะเนื้อความของพระสูตร แต่ไม่มีเรื่องเล่าถึงความเป็นมาของพระสูตรดังกล่าว ต้องสืบค้นจากอรรถกถาจึงจะทราบเรื่องดังนี้

กาลครั้งหนึ่ง กรุงเวสาลีเกิดทุกข์ภัย ฝนแล้งข้าวกล้าตาย เมื่อคนยากคนจนตายก่อน เขาทิ้งศพไว้นอกเมือง พวกอมนุษย์ได้กลิ่นคนตายก็พากันเข้าเมือง นับแต่นั้น ผู้คนก็ตายเพิ่มมากขึ้น เพราะความปฏิกูลนั้น อหิวาตกโรคก็เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ชาวกรุงเวสาลีถูกภัย ๓ อย่าง คือ ๑) ทุพภิกขภัย ๒) อดนุสสภัย ๓) โรคภัย เบียดเบียน ก็เข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า แต่ก่อนนี้ นับได้ ๗ ชั่วราชสกุล ไม่เคยเกิดภัยเช่นนี้เลย คงเป็นเพราะพระองค์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม พระราชา จึงทรงประชุมเจ้าลิจฉวีทุกพระองค์ ขอให้พิจารณาทบทวนถึงประเพณีทุกอย่าง ก็ไม่ทรงเห็น ข้อบกพร่องใดๆต่างพากัน คิดว่า ภัยนี้จะระงับไปได้อย่างไร ในที่ประชุมนั้น เจ้าลิจฉวีบางพวกตรัสว่า ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วในโลก พอพระองค์อย่างพระบาทลงเท่านั้น ภัยทุกอย่างก็จะระงับไป เมื่อทราบว่พระพุทธเจ้าประทับอยู่กรุงราชคฤห์ เจ้าลิจฉวีจึงส่งทูตไปถวายเครื่องบรรณาการ

^{๒๐๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๓/๑๓๘-๑๔๐, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑๓/๒๓๒-๒๓๔.

^{๒๐๙} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๒๖/๑๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙.

แต่พระเจ้าพิมพิสาร แล้วทูลขอพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดส่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมายังกรุงเวสาลี แต่พระเจ้าพิมพิสารขอให้เจ้าลิจฉวีไปกราบทูลนิมนต์พระพุทธเจ้า

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณา ว่าเมื่อตรัสรัตนสูตรในกรุงเวสาลีการอารักขา จะแผ่ไปแสนโกฏิจักรวาล จบพระสูตร สัตว์ ๘๔,๐๐๐ จะตรัสรู้ธรรม แล้วจึงทรงรับนิมนต์ ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงสดับข่าว จึงทรงจัดแจงหนทางพื้นที่ ๕ โยชน์ระหว่างกรุงราชคฤห์และแม่น้ำคงคา ให้ราบเรียบ แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมหมู่ภิกษุ ๕๐๐ รูป แวดล้อมเสด็จไป ทรงส่งเสด็จ อย่างยิ่งใหญ่อลังการ ด้วยการบูชาใหญ่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปทางแม่น้ำคงคา เป็นระยะทางไกลประมาณโยชน์หนึ่ง ก็เข้าเขตแดนของพวกเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลี ต่อจากนั้น พวกเจ้าลิจฉวี ก็ทำการบูชาเป็น ๒ เท่าที่พระเจ้าพิมพิสารทรงทำการบูชา ทำพื้นที่ ๓ โยชน์ระหว่างกรุงเวสาลีและ แม่น้ำคงคาให้เรียบร้อย ออกไปรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงในน้ำประมาณแค่พระศอ ขณะนั้นเอง มหาเมฆพร้อมด้วยความมีดีมีแสงฟ้าแลบเคลื่อนตัวไปส่งเสียงคำรามครืนครืนก็ดั่งขึ้นทั้งสี่ทิศ ลำดับนั้น พอพระผู้มีพระภาคเจ้ายกพระบาทแรกวางลงริมฝั่งแม่น้ำคงคา ฝนโบกขรพรรษก็โปรยลงมา ผู้ที่ต้องการ จะเปียกเท่านั้นจึงเปียก ผู้ไม่ต้องการเปียก ก็ไม่เปียก ในที่ทุกแห่งน้ำไหลไปเพียงแค่ว่า แค่ว่า แค่ว่า แค่ว่า แค่ว่า ชากศพทั้งปวงถูกน้ำพัดส่งลงสู่แม่น้ำคงคา พื้นดินก็สะอาดสะอาด

พวกเจ้าลิจฉวีให้พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ทุกๆ หนึ่งโยชน์ ในระหว่างทาง ถวายมหาทาน ทรงทำการบูชาเป็นทวีคูณ ๓ วัน จึงนำเสด็จสู่กรุงเวสาลี เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงเวสาลี ท้าวสักกะจอมเทพมีหมู่เทพห้อมล้อมก็เสด็จมาถึง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับ ยืนใกล้ประตูพระนคร ทรงเรียกท่านพระอานนท์มาสั่งว่า ดูก่อนอานนท์ เธอจงเรียนรัตนสูตรนี้ ถือเครื่องประกอบพลีกรรม เทียวเดินไประหว่างปราการ ๓ ชั้นแห่งกรุงเวสาลีกับพวกเจ้าลิจฉวีราชกุมาร ทำพระปริตร แล้วได้ตรัสรัตนสูตร

ท่านพระอานนท์ได้เรียนรัตนสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสใกล้ประตูกรุงเวสาลี เพื่อกำจัด อุปัทวະเหล่านั้น เมื่อจะกล่าวเพื่อเป็นปริตร ท่านพระอานนท์จึงเอาบาตรของพระผู้มีพระภาคเจ้า ตักน้ำมา เดินประพรมไปทั่วพระนคร พอพระเถระกล่าวว่า **ยงกิญจิ** เท่านั้น พวกอมนุษย์ที่อาศัยกองขยะ และที่ฝาเรือนเป็นต้นซึ่งยังไม่หนีไปในตอนแรก ก็พากันหนีไปทางประตูทั้ง ๔ ประตูทั้งหลายก็ไม่มีที่ว่าง อมนุษย์บางพวกเมื่อไม่ได้ที่ว่างที่ประตูทั้งหลาย ก็ทำลายกำแพงเมืองหนีไป พอพวกอมนุษย์พากันไปแล้ว ที่เนื้อตัวของพวกมนุษย์ โรคก็สงบไป พวกมนุษย์ทั้งหลายก็พากันออกมาบูชาพระเถระ ด้วยดอกไม้ ของหอมเป็นต้นทุกอย่าง มหาชนเฝ้าของหอมทุกอย่างฉาบทา สันฐานคารที่ประชุม ท่ามกลางพระนคร ทำพาดานประดับด้วยรัตนะ ประดับด้วยเครื่องประดับทั้งปวง ปุพฺพธอสน์ลง ณ ที่นั้นแล้วนำเสด็จ พระผู้มีพระภาคเจ้ามา นี่คือน้ำของรัตนสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสไว้^{๒๑๐}

^{๒๑๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔๔-๑๔๖, ขุ.ขุ.อ. (ไทย) ๑/๑/๒๓๙-๒๔๑.

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มหาราชกล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งที่แคว้นวัชชีล่มสลายว่า เมื่อพระเจ้าปเสนทิโกศล พระราชาแห่งแคว้นโกศล ถูกพระเจ้าวิทูพะพระราชาโอรสแย่งชิงราชสมบัติแล้ว ทรงหนีมายังกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อขอกำลังพระเจ้าอชาตศัตรูไปช่วย แต่ก็มาสิ้นพระชนม์ที่นอกกรุงราชคฤห์ ฝ่ายพระเจ้าวิทูพะ ภายหลังยกทัพไปย่ำยีกรุงกบิลพัสดุ์จนล่มสลาย ผู้คนล้มตายกันเกลื่อนกลาด พระองค์ก็บงกชทัพกลับถูกน้ำในแม่น้ำอจิรวดีหลากมาท่วมจมหายสิ้นพระชนม์ไปกับบงกชทัพ^{๒๑๑}

เมื่อแคว้นโกศลสิ้นพระราชา ราชบัลลังก์แห่งโกศลก็ต้องตกไปเป็นของพระเจ้าอชาตศัตรู ผู้เป็นพระญาติแต่ผู้เดียว รวมทั้งแคว้นสักกะและแคว้นกาสิซึ่งเป็นของแคว้นโกศลด้วย เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูได้แคว้นต่างๆ เข้ามาอยู่ในปกครองแล้ว ก็ดำริจะขยายอาณาจักรไปให้ถึงแคว้นวัชชี จึงทรงกรีธาทัพไปตีหลายครั้งแต่ก็ไม่สามารถเอาชนะได้ พระเจ้าอชาตศัตรูจึงทรงโปรดให้อำมาตย์ของแคว้นมคธ ๒ คน คือ สุนิธะและวัสสการะ ไปสร้างเมืองปาฏลีบุตร ที่ตำบลปาฏลีคาม ให้เป็นเมืองหน้าด่าน เพื่อใช้ในการทำสงครามกับแคว้นวัชชี

วัสสการพราหมณ์ได้รับทราบมาว่า พวกเจ้าลิจฉวีแห่งแคว้นวัชชียึดมั่นในอบริหานิยธรรม ๗ ประการ^{๒๑๒} จึงมีแต่ความเจริญฝ่ายเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย วัสสการพราหมณ์คิดว่า พระเจ้าอชาตศัตรูไม่อาจเอาชนะแคว้นวัชชีโดยการใช้อำนาจเลย เมื่อพวกเจ้าลิจฉวีตั้งอยู่ในสามัคคีธรรม จึงได้ออกอุบายแล้วแจ้งให้พระเจ้าอชาตศัตรูทรงทราบ สรุปแผนการเป็นขั้นตอน คือ แสร้งทูลทัดทานในที่ประชุมสภามิให้พระเจ้าอชาตศตรุยกทัพไปปราบวัชชี อันเป็นการขัดพระประสงค์ พระเจ้าอชาตศัตรูสร้างทำเป็นทรงกริ้วอย่างหนัก รับสั่งให้เขียนนโยบายจนหลังลาย โกงหัวประจาน แล้วให้ขับออกจากเมืองไป ต่อมา วัสสการพราหมณ์จึงทำเป็นหลบภัยไปอยู่เมืองเวสาลี ใช้นาฬาศิลป์พูดจนพวกวัชชีเห็นจริง ยอมยกขึ้นเป็นอาจารย์ประจำราชสำนักของวัชชี จากนั้นเริ่มยุยงพวกโอรสของเจ้าวัชชีให้ระแวงและแตกกัน เมื่อฝ่ายพวกโอรสแตกกัน ฝ่ายพวกเจ้าลิจฉวีผู้เป็นบิดาก็เข้าข้างฝ่ายพวกโอรสของตน ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ใหญ่ก็ทะเลาะกัน ในที่สุดล่วงเข้าปีที่ ๓ กษัตริย์วัชชีก็แตกแยกกันโดยเด็ดขาด ไม่มีการสามัคคีประชุมกันเหมือนในอดีตอีก จากนั้นวัสสการพราหมณ์จึงส่งข่าวให้พระเจ้าอชาตศตรุยกทัพเข้าปราบเวสาลีย่อยยับได้ โดยไม่มีการต่อต้านแม้แต่น้อย^{๒๑๓} แคว้นวัชชีจึงล่มสลายและตกเป็นเมืองขึ้นของแคว้นมคธตั้งแต่นั้นมา

กล่าวโดยสรุป เรื่องของแคว้นวัชชี กรุงเวสาลี และเจ้าลิจฉวี ปรากฏเพียงแต่ชื่อในพระไตรปิฎกหลายแห่ง แต่ประวัติความเป็นมาของแคว้นวัชชี กรุงเวสาลี และเจ้าลิจฉวีนั้น ไม่ได้แสดงไว้ในพระไตรปิฎก หากแต่พระอรรถกถาจารย์ได้รวบรวมไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เพื่อให้อรรถกถาเป็นคัมภีร์คู่มือสืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของโบราณสถานและบุคคลที่ปรากฏชื่ออยู่ในพระไตรปิฎก

^{๒๑๑} ดูรายละเอียดใน พ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๔๗/๒๖๕-๒๖๗, พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๔๗/๓๓๓-๓๓๗.

^{๒๑๒} อง.สตตก. (บาลี) ๒๓/๒๑-๒๒/๑๔-๑๘, อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๒๑-๒๒/๓๑-๓๖.

^{๒๑๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓๕/๑๒๑-๑๒๓, ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๑๓๕/๑๗๕-๑๗๘.

๔.๔.๕ การแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนา

ในปัจจุบันเป็นที่ทราบกันดีว่า นอกจากพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทแล้ว ยังมีนิกายอื่นอีก เช่น มหายานเป็นต้น การแตกเป็นนิกายนี้เกิดขึ้นเมื่อไร เกิดเป็นนิกายอะไรบ้าง และมีความเป็นมาอย่างไรนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานในพระไตรปิฎก แต่คำตอบอันเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์สำคัญนี้ ได้รับการทรงจำสืบทอดและจดบันทึกไว้เฉพาะในอรรถกถาเท่านั้น เพื่อให้เห็นภาพรวมของการแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนา ขอประมวลเหตุการณ์มาแสดงไว้ตามหลักฐานที่ปรากฏใน คัมภีร์ชั้นอรรถกถาโดยสังเขป ดังนี้

เมื่อพระสาวกทั้งหลายได้ทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒ เสร็จสิ้นแล้ว ช่วงระยะเวลา ก่อนจะถึงการสังคายนาครั้งที่ ๓ คือระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๐๐ พระพุทธศาสนาในชมพูทวีป เริ่มแตกแยกเป็นฝ่าย ฝ่ายหนึ่งกลายเป็นมหายาน คือ การแตกแยกครั้งใหญ่ สาเหตุมาจากพวกวัชชีบุตร ชาวกรุงเวสาลีพากันประพฤติดิสมาทานวัตถุ ๑๐ ประการ^{๒๑๔} จนถูกพระยสกกัณฑกบุตรกับพวกขับออกจากคณะสงฆ์ แล้วพระมหาเถระทั้งหลายได้มีมติให้ทำการสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๒^{๒๑๕} โดยคัดเลือกพระเถระจำนวน ๗๐๐ รูป ในจำนวนภิกษุ ๑,๒๐๐,๐๐๐ รูป เข้าร่วมในครั้งนั้น

พวกภิกษุชาววัชชีบุตรเมื่อถูกขับออกจากคณะสงฆ์เดิม ก็ได้ไปรวมตัวกันที่กรุงโกสัมพี รวบรวมพรรคพวกได้ประมาณ ๑๐,๐๐๐ รูป ได้กระทำการสังคายนาแข่งกับฝ่ายพระมหาเถระทั้งหลาย การสังคายนาของภิกษุฝ่ายวัชชีบุตรนั้น มีพระภิกษุเข้าร่วมมากที่สุดเป็นประวัติการณ์ จึงเรียกว่า มหาสังฆิกะ นับแต่นั้นมา พระพุทธศาสนาก็เริ่มแตกแยกเป็น ๒ ฝ่าย คือ

๑) นิกายเถรวาท นิกายเดิมในพระพุทธศาสนา ยึดหลักธรรมคำสอนเดิมโดยไม่มี การเปลี่ยนแปลง เพิ่มเติม หรือตัดทอนพระพุทธพจน์แต่ประการใด หมายถึงกลุ่มพระเถระ ที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๒ มีพระยสกกัณฑกบุตรเถระเป็นต้น

๒) นิกายมหาสังฆิกะ นิกายที่แยกออกจากนิกายเดิม คือพวกภิกษุวัชชีบุตร นิกายนี้มีการ เปลี่ยนแปลง เพิ่มเติมและตัดทอนพระพุทธพจน์ตามความเห็นชอบของพวกตน

นี่เป็นจุดเริ่มต้นของการแตกแยกเป็นนิกายในพระพุทธศาสนา ซึ่งเกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. ๑๐๐ อันเป็นปีที่มีการสังคายนาครั้งที่ ๒ หลังจากนั้น นิกายมหาสังฆิกะของพวกภิกษุวัชชีบุตร ก็แตกแยก ออกไปอีก ๒ นิกาย คือ

- ๑) นิกายโคกุกิลิกะ ๒) นิกายเอกัปปโยหาริกะ

ต่อมานิกายโคกุกิลิกะแตกแยกออกไปอีก ๒ นิกาย คือ

- ๑) นิกายปัญญุตติวาหะ

^{๒๑๔} วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๔๖/๑๖๗, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๙๓.

^{๒๑๕} ตูรยละเอียดใน วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/-/๓๐, วิ.มหา.อ. (ไทย) ๑/-/๔๔-๔๕.

๒) นิกายพหุลียะ

ต่อมานิกายพหุลียะแตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายเจตติยวาทะ

ดังนั้น ในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ ถึง พ.ศ. ๒๐๐ คือในระยะเวลา ๑๐๐ ปีนั้น มีการแตกแยกออกไป ๕ นิกาย เมื่อรวมกับนิกายสังฆิกะเดิม จึงเป็น ๖ นิกาย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๐๐ นิกายเถรวาทเกิดการแตกแยกอีกครั้งเป็นครั้งที่ ๒ ทำให้เกิดนิกายใหม่อีก ๒ นิกาย คือ

๑) นิกายมโหสิสาสะกะ

๒) นิกายวัชชีปุตตะกะ

ต่อมานิกายมโหสิสาสะกะแตกแยกออกไปอีก ๒ นิกาย คือ

๑) นิกายธัมมคุดติกะ

๒) นิกายสัพพัตติกวาทะ

ต่อมานิกายสัพพัตติกวาทะแตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายกัสสปิกะ

ต่อมานิกายกัสสปิกะแตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายสังกันติกะ

ต่อมานิกายสังกันติกะแตกแยกออกไปอีก ๑ นิกาย คือ นิกายสุตตวาทะ

ฝ่ายนิกายวัชชีปุตตะกะแตกแยกออกไปอีก ๔ นิกาย คือ

๑) นิกายธัมมุตตริยะ

๒) นิกายภักทธยานิกะ

๓) นิกายฉันนาคาริกะ

๔) นิกายสมิตติยะ

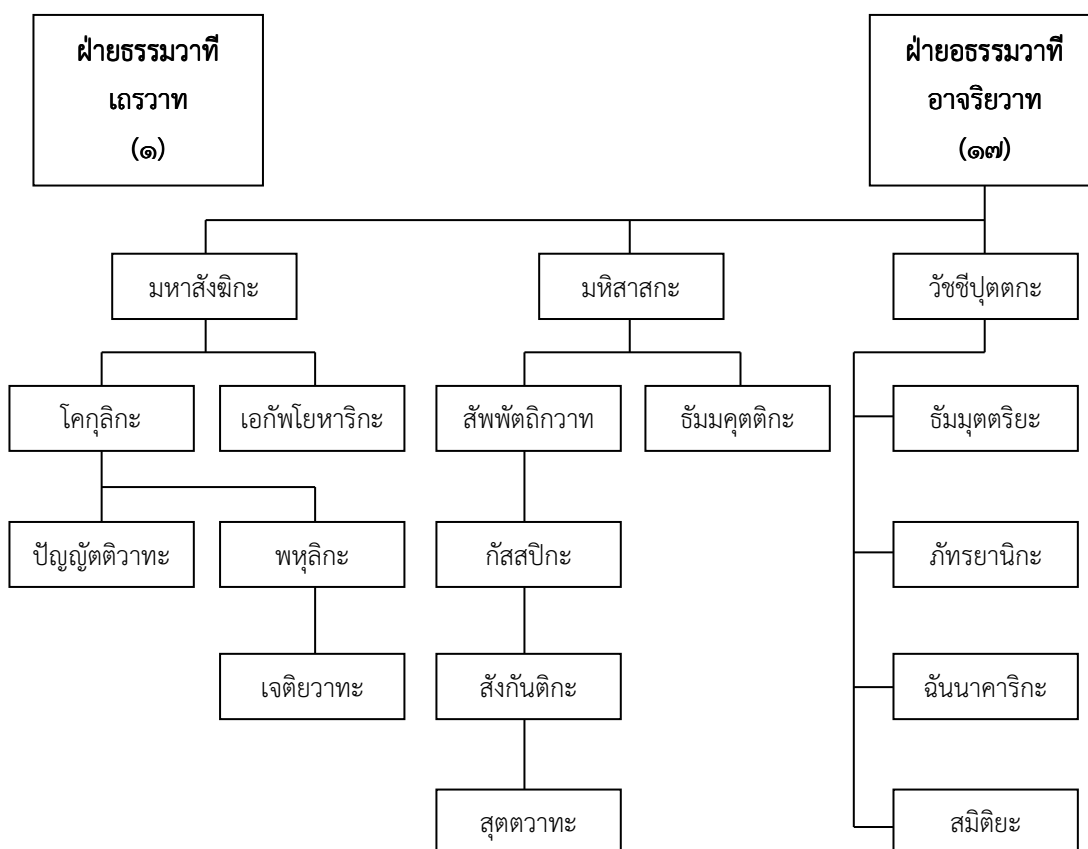
ดังนั้น ภายหลังจาก พ.ศ. ๒๐๐ ไปแล้วนั้น มีการแตกแยกออกไป ๑๑ นิกายจากเถรวาทเดิม

จะเห็นได้ว่า เมื่อรวมนิกายเถรวาทและนิกายทั้งหมดที่แตกแยกออกไปตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๐ เป็นต้นมา จึงมีนิกายทั้งสิ้น ๑๘ นิกาย^{๒๑๖} ถ้าหากจัดแบ่งตามหลักธรรมโดยถือฝ่ายที่ยึดหลักการเดิมของพระมหาเถระผู้ทำปฐมสังคายนา คือ “ไม่พึงบัญญัติสิ่งที่ไม่ได้ทรงบัญญัติ ไม่พึงถอนพระบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้ พึงสมาทานประพฤติตามสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้ว”^{๒๑๗} เป็น **ฝ่ายธรรมวาทิ** และฝ่ายที่ถือตรงกันข้ามเป็น **ฝ่ายอธรรมวาทิ** ก็จะจัดได้ดังนี้ คือ ฝ่ายธรรมวาทิ (เถรวาท) ๑ นิกาย และฝ่ายอธรรมวาทิ (อจาริยวาท) ๑๗ นิกาย ตามแผนภูมิต่อไปนี้

^{๒๑๖} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/-/๑๒๒-๑๒๓, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๑/-/๑๖๑-๑๖๒.

^{๒๑๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๔๒/๑๖๓, วิ.จู. (ไทย) ๗/๔๔๒/๓๘๓.

แผนภูมิที่ ๔.๔ แสดงการแตกแยกเป็น ๑๘ นิกายในพระพุทธศาสนา
ระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐ – พ.ศ. ๒๐๐

นอกจากนี้ ในปัญจปรณอรรถกถายังกล่าวอีกว่า หลังจากเกิด ๑๗ นิกายนั้น ได้เกิดนิกายใหม่ อีก ๖ นิกาย คือ ๑) เหมวติกะ ๒) ราชคิริกะ ๓) สิทธัตถิกะ ๔) ปุพพเสลียะ ๕) อปรเสลียะ ๖) วาชีรียา ซึ่งนิกายเหล่านี้ ท่านไม่ประสงค์จะกล่าวรวมไว้ในอธิการนี้

พระสังคีติกจารย์ได้รวบรวมวาทกถาของนิกายอากิริยวาท ๑๗ นิกาย และลัทธิภายนอก พระพุทธศาสนาในรูปแบบการถามตอบไว้ในคัมภีร์กถาวัตรุ พระอภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๓๗ แต่ท่านไม่ได้ระบุไว้ชัดว่า วาทกถาไหนเป็นของนิกายใด ท่านใช้ชื่อรวมว่า “**ปรวาทิ**” เท่านั้น แต่ในคัมภีร์ปัญจปรณอรรถกถาช่วยให้ทราบว่า วาทกถาไหนเป็นของนิกายใด เช่น ปุคคลกถา อรรถกถาแห่งกถาวัตรุ ท่านอธิบายว่าเป็นทศนะของนิกายวัชชีปุตตกะ นิกายสมิตติยะ และอัญญเดียรลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา เป็นอันมาก เป็นต้น^{๒๑๘}

^{๒๑๘} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๒๙, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๓๑.

อย่างไรก็ตาม เมื่อสืบค้นเกี่ยวกับชื่อนิกาย พบว่า นอกเหนือจากนิกายที่กล่าวแล้ว ยังมีนิกายที่เกิดขึ้นใหม่อีกหลายนิกาย แต่แสดงไว้ต่างที่กัน คือแสดงไว้ในสติปัญฐานกถาวัณณา อรรถกถาแห่งกถาวัตถุ ซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า วาทกถาบางอย่างตรงกับทัศนะของนิกายใหม่ๆ เหล่านี้ด้วย เช่น สติปัญฐานกถาที่มีทัศนะว่า “สติปัญฐานมิใช่มีเพียง ๔ ประการเท่านั้น แต่หมายถึงสภาวะธรรมทั้งหมดที่ใช้เป็นอารมณ์ของสติปัญฐานได้” และกล่าวว่า “วาทกถานี้ตรงกับทัศนะของนิกายอันธกะ และนิกายที่แยกย่อยออกไปจากนิกายนี้คือนิกายปุพพเสลียะ นิกายอปรเสลียะ นิกายราชคิริยะ และนิกายสิทธัตถิกะ”^{๒๑๙}

กล่าวโดยสรุป เรื่องราวเกี่ยวกับการแตกแยกนิกายในพระพุทธศาสนาเป็นเรื่องใหญ่เรื่องหนึ่งในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พระสังคีตติกาจารย์ไม่ได้บรรจุเรื่องนี้เข้าไปในพระไตรปิฎก แต่พระอรรถกถาจารย์รวบรวมไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เพื่อให้อรรถกถาเป็นคัมภีร์คู่มือสืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของเหตุการณ์ต่างๆ เสมือนเป็นสารานุกรมทางพระพุทธศาสนาที่ใช้ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎกนั่นเอง

๔.๕ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาในฐานะเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก โดยนำเสนอแนวทางการใช้คัมภีร์อรรถกถาเป็นคู่มือศึกษาหลักธรรมคำสอนหรือข้อปฏิบัติในพระไตรปิฎกในประเด็นต่างๆ ได้แก่ การแปลหรืออธิบายความพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก การอธิบายข้อปฏิบัติและหลักธรรมสำคัญ การจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทธเจ้า และการสืบค้นประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา พบว่า คัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพระไตรปิฎก เพราะอรรถกถาช่วยแปลหรืออธิบายความหมายของศัพท์หรือข้อความในพระไตรปิฎกโดยตรง ขยายความข้อปฏิบัติและหลักธรรม และเล่าเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวนั้นๆ ตลอดจนแสดงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ หรือเหตุการณ์เป็นต้น พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ ที่จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกกว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

ในการศึกษาพระไตรปิฎก หากไม่อาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา ก็ไม่อาจรู้หลักธรรมคำสอนที่ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ อาจทำให้เกิดการตีความหลักธรรมคำสอนไปตามทัศนะของตน อาจส่งผลให้การปฏิบัติผิดพลาดคลาดเคลื่อน ออกนอกระบบนอกวินัย ท้ายที่สุดก็ไม่อาจบรรลุปฏิเวธธรรมได้ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์อรรถกถาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพระไตรปิฎก

^{๒๑๙} ดูรายละเอียดใน อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๓๐๑/๑๗๙, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) ๑/๓๐๑/๒๔๑.

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ดุชนิพนธ์เรื่อง “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการอธิบายพระพุทธรูปของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก ผลการวิจัยพบว่า

อรรถกถา (อรรถกถา) หมายถึง คำอธิบายขยายความพระพุทธรูป คัมภีร์อรรถกถา จึงหมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายขยายความพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกโดยตรง พระโบราณจารย์ จัดลำดับความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาไว้ต่อจากลำดับของพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาทำความเข้าใจพระบาลีอย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

จากการศึกษาวิเคราะห์กำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาท พบว่า อรรถกถาถือกำเนิดขึ้นตั้งแต่ยุคพุทธกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นพระอรรถกถาจารย์พระองค์แรก เพราะทรงเป็นพระศาสดาผู้ประกาศพระศาสนาของพระองค์ อรรถกถาที่ทรงแสดงด้วยพระองค์เองนี้เรียกว่า ปกิณกเทศนา เป็นคำอธิบายขยายความหลักธรรมและเรื่องราวต่างๆ ประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก ซึ่งในคราวปฐมสังคายนา พระสังคีตจารย์ผู้ร้อยกรองพระธรรมวินัยไม่ได้สังเคราะห์ ปกิณกเทศนานี้เข้าในพระไตรปิฎก เพราะถือว่าเป็นคำอธิบายปลีกย่อย แต่ท่านได้สังคายนา ปกิณกเทศนา นี้อย่างต่างหากโดยเรียกว่า มหาอรรถกถา จึงนับเป็นการเริ่มต้นยุคมหาอรรถกถาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

นอกจากคัมภีร์มหาอรรถกถารวบรวม ปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว คัมภีร์นี้ยังประกอบด้วยคำอธิบายของพระสาวกมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นอีกด้วย ในยุคพุทธกาล ท่านเหล่านั้นได้ชี้แจงขยายความหลักธรรมที่สำคัญไว้ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง ไม่วินิจฉัยไปตามทัศนคติของตน พระเถระในครั้งปฐมสังคายนาจึงได้สังคายนา ได้บรรจุคำอธิบายของพระสาวกเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาร่วมกับ ปกิณกเทศนา เพื่อให้คัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกอย่างบริบูรณ์ เพียบพร้อมด้วยพระพุทธานุภาพและสาวกานุภาพ

ภายหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จสิ้น มีการส่งพระศาสนทูต ๙ สาย ไปประกาศพระศาสนา พระมหินทเถระได้เดินทางไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปโดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระชาวสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตร

ชาวสิงหลศึกษาได้สะดวกและหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น จึงนิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ อีกชื่อหนึ่งว่า สิงหลอรรถกถา ในภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามระหว่างชาวสิงหลและชาวทมิฬที่เกิดขึ้นหลายครั้ง

ต่อมาในราว พ.ศ. ๔๕๐ พระเถระฝ่ายมหาวิหารในลังกาซึ่งสืบทอดคำสอนฝ่ายเถรวาท มาตั้งแต่สมัยของพระมหินทเถระ ได้ประชุมกันและมีมติให้จารึกพระไตรปิฎกเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลานเป็นครั้งแรก คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลที่รักษาสืบกันมาคงจะได้รับการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรพร้อมกันกับการจารึกพระไตรปิฎกตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

ต่อมาในปลายยุคมหาอรรถกถา พระภิกษุชาวสิงหลได้รับจาคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เพื่อให้เป็นคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกแก่กุลบุตรชาวสิงหล และหลีกเลี่ยงการปะปนกับลัทธินิกายอื่น ได้แก่ คัมภีร์มหาปัจจุจรีอรรถกถา กุรุนทีอรรถกถา สังเขปนอรรถกถา และอันธกอรรถกถา เป็นต้น อรรถกถาภาษาสิงหลเหล่านี้รวมทั้งมหาอรรถกถาภาษาสิงหลรู้จักกันในชื่อ โบราณอรรถกถา หรือนิยมเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า สิงหลอรรถกถา ได้รับการเก็บรักษาไว้โดยคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหารซึ่งสืบทอดแนวทางของฝ่ายเถรวาทไว้อย่างมั่นคงมาตั้งแต่ครั้งที่พระมหินทเถระเดินทางไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ลังกาทวีป

ต่อมาในยุคอกนิวอรรถกถาซึ่งเริ่มต้นราว พ.ศ. ๙๕๖ พระพุทธโฆสะจารย์ได้เดินทางไปยังลังกาเพื่อปริวรรตและเรียบเรียงอรรถกถาภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธแล้วนำกลับสู่ชมพูทวีป อรรถกถาภาษามคธที่ได้รับการปริวรรตและเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยใช้โบราณอรรถกถาภาษาสิงหลเป็นต้นฉบับนี้ เรียกกันว่า อกนิวอรรถกถา (อรรถกถาใหม่) นอกจากพระพุทธโฆสะจารย์แล้วยังมีพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นอีก ได้แก่ พระพุทธทัตตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสนะ เป็นต้น หลังจากปริวรรตอรรถกถาเสร็จสิ้น โบราณอรรถกถาฉบับสิงหลก็ได้สาบสูญไป

ในบรรดาพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย พระพุทธโฆสะจารย์ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่และมีชื่อเสียงมากที่สุด เนื่องจากท่านเป็นผู้ปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อกนิวอรรถกถาเป็นรูปแรกและมีผลงานจำนวนมากที่สุด ยุคอกนิวอรรถกถานี้ยังได้รับการกล่าวขานว่าเป็นยุคทองของคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทอย่างแท้จริง คัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคนี้ล้วนได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์ที่แต่งอธิบายพระพุทธพจน์ได้อย่างยอดเยี่ยมที่สุดเท่าที่เคยมีมา คัมภีร์อกนิวอรรถกถาของพระอรรถกถาจารย์ในยุคนี้นับเป็นแม่แบบในการรจนาคัมภีร์ฎีกาและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ ในยุคต่อมา มา คัมภีร์อรรถกถาที่เป็นรูปเล่มอย่างที่ใช้ศึกษากันอยู่ในปัจจุบันก็คือคัมภีร์อกนิวอรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ปริวรรตและเรียบเรียงขึ้นในยุคอรรถกถานั่นนั่นเอง

ยุคหลังอกนิวอรรถกถาตั้งแต่ราว พ.ศ. ๑๕๘๗ นับเป็นยุคเริ่มต้นการรจนาคัมภีร์ฎีกา ไปสิ้นสุดราว พ.ศ. ๒๔๙๗ เมื่อมีการสังคายนาใหญ่ในพม่า (พม่าเรียก ฌฎฐสังคายนา) รวมเวลากว่า ๙๐๐ ปี ในยุคนี้ นอกจากการรจนาคัมภีร์อธิบายอรรถกถาที่เรียกว่า ฎีกา แล้ว ยังมีการรจนาคัมภีร์สัททวิเสสและคัมภีร์บาลีท่องถิ่นมากมายในหลายประเทศ

จากกำเนิดและพัฒนาการของคัมภีร์อรรถกถา ทำให้สามารถจำแนกอรรถกถาได้เป็น ๔ ประเภท คือ ๑) พุทธสังวัณณิตอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงไว้แก่พุทธบริษัทด้วยพระองค์เอง ๒) อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้นได้อธิบายไว้ ๓) โบราณอรรถกถา คือ อรรถกถาเก่า หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถาและอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ซึ่งพระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนาถึง ๓ ครั้ง ในชมพูทวีป จนกระทั่งพระมหินทเถระได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแพร่ที่เกาะสิงหลสั่งสอนคู่กับพระบาลี และต่อมาพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล ๔) อภินวอรรถกถา คือ อรรถกถาใหม่ หมายถึง อรรถกถาทั้งหมดที่พระอรรถกถาจารย์มีพระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นปริวรรตและเรียบเรียงจากโบราณอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ คัมภีร์อรรถกถาที่เป็นรูปเล่มมีใช้กันอยู่ในปัจจุบันล้วนแล้วแต่เป็นอภินวอรรถกถาทั้งสิ้น

พระอรรถกถาจารย์สำคัญผู้มีบทบาทสำคัญยิ่งต่อการสืบทอดคัมภีร์โบราณอรรถกถามาเป็นคัมภีร์อภินวอรรถกถาซึ่งยังคงมีใช้กันอยู่ตราบจนปัจจุบัน ได้แก่ พระพุทธโฆสาจารย์ พระพุทธทศตะ พระธรรมปาละ พระมหานามะ และพระอุปเสน ที่กล่าวเฉพาะพระอรรถกถาจารย์เพียง ๕ รูปนี้เท่านั้น ก็เพราะพระอรรถกถาจารย์เหล่านี้รจนาคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ไปตามลำดับในพระบาลี ซึ่งอยู่ในขอบเขตของงานวิจัยที่ผู้วิจัยกำหนดไว้

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักการและวิธีการที่พระอรรถกถาจารย์ใช้ในการอธิบายขยายความพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก พบว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้ใช้หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ที่ท่านแสดงไว้ในคันถารัมภกถา (คำเริ่มต้นคัมภีร์) ของคัมภีร์อรรถกถาทั้ง ๓ ปิฎก อย่างชัดเจนเป็นเอกภาพ โดยท่านใช้คัมภีร์โบราณอรรถกถามีมหาอรรถกถาเป็นต้นของสำนักมหายาวาทแห่งลังกาทวีปเป็นหลักในการปริวรรตและเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ โดยไม่ให้ปะปนกับลัทธินิกายอื่น ย่อคำที่พิสดารให้สั้นลง ตัดทอนข้อความที่ซ้ำๆ กันออก วินิจฉัยไปตามลำดับพระบาลี และแสดงเนื้อความแห่งพระพุทธพจน์ที่มาในบาลีพระสูตรต้นตอปิฎกให้กลมกลืนกับบาลีพระวินัยปิฎก หลักการของพระอรรถกถาจารย์ดังกล่าวนี้ยังสอดคล้องกันกับหลักการรจนาคัมภีร์ที่พระพุทธโฆสาจารย์เขียนไว้ในวิสุทธิมรรคปรกณด้วย

โครงสร้างของคัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ได้วางกรอบไว้ ถือได้ว่าเป็นโครงสร้างแม่แบบที่พระคันถรจนาจารย์ในรุ่นต่อๆ มายึดถือปฏิบัติในการรจนาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โครงสร้างของคัมภีร์อภินวอรรถกถาแบ่งออกได้เป็น ๔ ส่วน คือ ๑) คันถารัมภกถา คำเริ่มต้นคัมภีร์ ๒) นิทานกถา คำนำก่อนเริ่มเรื่อง ๓) วรรณนา คำพรรณนาเนื้อหาของคัมภีร์ ๔) นิคมกถา คำท้ายคัมภีร์

โครงสร้างประโยคอรรถกถา พบว่ามีองค์ประกอบหลัก ๒ ส่วน คือ บทตั้ง (อุทเทส) และบทขยาย (นิเทศ) พระอรรถกถาจารย์ใช้รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์โดยอาศัยโครงสร้างประโยคเช่นเดียวกับโครงสร้างประโยคในพระไตรปิฎก แต่แตกต่างกันเล็กน้อย คือ คัมภีร์อรรถกถา

มุ่งเน้นการอธิบายเฉพาะคำหรือข้อความสั้นๆ ในพระบาลี โดยยกขึ้นเป็นบทตั้ง (อุทเทส) เรียงไปตามลำดับบทพระบาลี เว้นคำศัพท์ที่ท่านเห็นว่าง่ายหรือเข้าใจกันดีอยู่แล้ว จากนั้นจึงอธิบายขยายความ (นิทเทส) บทเหล่านั้น โดยไม่มีการสรุปจบลงด้วยบทตั้ง (ปฏินิทเทส) เหมือนอย่างในพระไตรปิฎก

ประเด็นวิธีการอธิบายพระพุทฺธพจน์ของอรรถกถา พบว่า พระอรรถกถาจารย์อธิบายขยายความพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกไว้ ๓ ด้าน คือ การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านพยัญชนะ (ปทวรรณนา) การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านอรรถะ (อรรถวรรณนา) และการอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านปณิกะ (ปณิกวรรณนา)

การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านพยัญชนะ (ปทวรรณนา) เป็นการอธิบายว่าด้วยเรื่องของรูปศัพท์ การศึกษาด้านพยัญชนะเกี่ยวข้องกับการศึกษาไวยากรณ์ซึ่งมีความจำเป็นอันดับแรกสำหรับการศึกษาพระพุทฺธพจน์ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ผู้ศึกษาจะมีความรู้ด้านไวยากรณ์บาลีเป็นอย่างดี ก็ควรที่จะอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาเป็นแนวทางในการวินิจฉัยตรวจสอบความรู้ความเข้าใจของตนอีกชั้นหนึ่ง อรรถกถาอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านพยัญชนะไว้ โดยการจำแนกบทในประโยค การอธิบายบททั้ง ๔ การเชื่อมบทและตัดบทสนธิ การอธิบายรูปวิเคราะหฺ และการอธิบายสัมพันธบท

การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านอรรถะ (อรรถวรรณนา) เป็นการอธิบายความหมายของพระพุทฺธพจน์ตั้งแต่ในระดับความหมายของศัพท์หรือบทพยัญชนะตลอดจนถึงความหมายของหลักพุทฺธธรรม คำสอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก บางส่วนมีคำอธิบายที่ชัดเจนเพียงพอแล้ว (นิตัตตะ) แต่บางส่วนยังต้องการคำอธิบายขยายความเพิ่มเติม (เนยยัตตะ) อาศัยภูมิความรู้เกี่ยวกับบทพยัญชนะหรือไวยากรณ์บาลีเพียงด้านเดียวย่อมไม่เพียงพอที่จะเข้าใจความหมายของศัพท์หรือหลักธรรมได้ถูกต้องตรงตามพุทฺธประสงค์ ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงมีบทบาทสำคัญในการแปลความหรืออธิบายคำสอนในพระไตรปิฎก เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการตีความไปตามทัศนะของตนซึ่งมีโอกาสดคลาดเคลื่อนผิดพลาดได้ อรรถกถาอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านอรรถะไว้ โดยการให้คำจำกัดความศัพท์ การขยายประเด็นข้อปลีกย่อยของศัพท์ การวินิจฉัยศัพท์ที่มีความหมายหลายนัย การอ้างอิงพระบาลีอุปมาอุปไมย ปุณณาสีสนา การแสดงวินิจฉัยของพระโบราณาจารย์ และการคัดค้านมติของฝ่ายอื่น

การอธิบายพระพุทฺธพจน์ด้านปณิกะ (ปณิกวรรณนา) เป็นการแสดงเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็นความเป็นมาหรือเหตุปัจจัยแวดล้อมของการเกิดขึ้นของหลักธรรมคำสอนของพระพุทฺธองค์ พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ เพื่อช่วยให้เข้าใจพระพุทฺธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกกว้างขวางชัดเจนยิ่งขึ้น

จากการศึกษาวิเคราะห์ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาต่อการศึกษพระไตรปิฎกในประเด็นต่างๆ ได้แก่ การแปลหรืออธิบายความพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎก การอธิบายข้อปฏิบัติและหลักธรรม การจัดหมวดหมู่คำสอนของพระพุทฺธเจ้า และการสืบค้นประวัติศาสตร์พระพุทฺธศาสนานันเกี่ยวกับบุคคล สถานที่ และเหตุการณ์ต่างๆ พบว่า คัมภีร์อรรถกถามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษพระไตรปิฎก เพราะอรรถกถาช่วยอธิบายความหมายของศัพท์หรือข้อความในพระไตรปิฎกโดยตรง

ขยายความข้อปฏิบัติและหลักธรรม และเล่าเรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎก เพื่อแสดงให้เห็น ความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวอื่นๆ ตลอดจนแสดงเรื่องราว ที่เกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ หรือเหตุการณ์เป็นต้น พร้อมทั้งเชื่อมโยงประมวลความเป็นมาต่างๆ ที่จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจพระพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกกว้างขวางชัดเจนขึ้นกว่าเดิม

ในการศึกษาพระไตรปิฎก หากไม่อาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา ก็ไม่อาจรู้หลักธรรม คำสอนที่ถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ อาจทำให้เกิดการตีความหลักธรรมคำสอนไปตามทัศนะของตน อาจส่งผลให้การปฏิบัติผิดพลาดคลาดเคลื่อน ออกนอกธรรมนอกวินัย ท้ายที่สุดก็ไม่อาจบรรลุปฏิเวธ ธรรมได้ คัมภีร์อรรถกถาจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพระไตรปิฎกด้วยเหตุนี้

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑) แม้ว่าคัมภีร์อรรถกถาถือกำเนิดขึ้นและได้รับการสืบทอดควบคู่กับพระไตรปิฎก มาแต่ครั้งพุทธกาลและมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกก็ตาม แต่พุทธศาสนิกชนไทยในปัจจุบันยังรู้จักคัมภีร์อรรถกถาดีพอ ที่รู้จักกันทั่วไปก็มีเพียงพระไตรปิฎก ดังนั้น หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งภาครัฐ มหาวิทยาลัย วัดต่างๆ และภาคเอกชน ควรร่วมกันส่งเสริมให้มีการเรียนการสอนคัมภีร์อรรถกถาอย่างครบถ้วนควบคู่ไปกับการเรียนการสอน พระไตรปิฎกที่แพร่หลายอยู่แล้วในปัจจุบัน

๒) ควรส่งเสริมให้นำหลักพุทธธรรมที่ได้จากพระไตรปิฎกและอรรถกถาไปใช้บูรณาการ ในการตอบปัญหาหรือไขข้อสงสัยในประเด็นปัญหาของสังคมไทยในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหา เกี่ยวกับแนวคิดหรือข้อปฏิบัติของคนรุ่นใหม่ที่ไม่ได้รับการศึกษาทางด้านพระพุทธศาสนา เท่าที่ควร เพื่อให้พระพุทธศาสนาเถรراطเป็นที่ยึดเหนี่ยวสังคมไทยได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ดุชนิพนธ์นี้ได้แสดงให้เห็นประจักษ์ในเรื่องความสำคัญของการนำคัมภีร์อรรถกถา เถรراطไปใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกในประเด็นต่างๆ อย่างไรก็ตาม พบว่า ในบางกรณี การอาศัยคัมภีร์ระดับรองจากคัมภีร์อรรถกถา เช่น คัมภีร์ฎีกา และอนุฎีกาเป็นต้นก็มีความจำเป็นไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่คำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา ยังไม่ชัดเจนเพียงพอที่จะให้เกิดความกระจ่างในพระบาลี การใช้คัมภีร์เหล่านี้สอดคล้องกับ หลักการของฝ่ายเถรراطที่พระคันธกัจจายน์ได้วางไว้ โดยท่านให้ความสำคัญของคัมภีร์ลดหลั่นกันไป ตั้งแต่พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา คัมภีร์ ปกรณ์วิเสส หรือคัมภีร์สหวิเสสต่างๆ ฉะนั้นสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยขอเสนอแนะให้มีการศึกษาดังต่อไปนี้

๑) ศึกษาแนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์ของคัมภีร์ฎีกาและอนุฎีกา

๒) ศึกษาความสำคัญของคัมภีร์ฎีกาและอนุฎีกาที่มีต่อการศึกษาพระพุทธพจน์

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย-บาลี:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยกรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา ๒๕๓๒-๒๕๓๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๒-๒๕๔๒.

_____. **อรรถกถาภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๔-๒๕๖๐.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาฎีกา ๒๕๓๙-๒๕๔๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙-๒๕๔๓.

_____. **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส ๒๕๓๙-๒๕๔๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙-๒๕๔๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กลุ่มศึกษานิรุกติศาสตร์. **คัมภีร์ปทฺฐสัทธิแปลและอธิบาย เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อุษาการพิมพ์, ๒๕๓๖.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. **พระพุทธโฆษา หรือ พระพุทธโฆสะ และตำนานพระปริตร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๙.

คณะทำงานวัดเขาสนามชัย. **วินัยพระนารัฐคู่มือโยม**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๐.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

จิรภัทร แก้วภู, รศ. **คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: หจก. โรงพิมพ์คลังนันทวิทยา, ๒๕๕๘.

_____. **คัมภีร์ศัพท์ศาสตร์บาลี-สันสกฤต**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘.

_____ . **วรรณคดีบาฬี: คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี**. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๐.

จำรูญ ธรรมดา. **กระบวนการตีความพระพุทธพจน์ตามแนวของคัมภีร์เนตติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระคันธสาราภิวังศ์. “ประวัติคัมภีร์อรรถกถา”. **อาสติกปูชา อนุสรณ์ ๘๐ ปี พระภัทตันตธัมมานันทมหาเถระ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

_____ . **ปทรูปสิทธิบัญญัติ**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

_____ . **สังวรรณนามัญชรีและสังวรรณนานิยาม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

_____ . **สุโพธาลังการมัญชรี**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระติปิฎกจุฬารักษ์. **มิลินทปัญหา เล่ม ๑**. แปลโดย ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต). **การตีความพุทธศาสนสุภาษิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๒.

_____ . **การเรียนรู้พระพุทธพจน์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๕.

_____ . **คำวัด**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๔๘.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.). **การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท ยมกวรรค-ชราวรรค ๑๕๖ พระคาถา เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **พระไตรปิฎก: สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, ๒๕๕๐.

_____ . **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: เอดิชั่น เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓.

พระนันทปัญญาวจารย์. **จุฬคันถวงศ์ ประวัติย่อคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา**. แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖.

พระปัญญาสามี. **ศาสนวงศ์ หรือ ประวัติศาสนา**. แปลโดย แสง มนวิฑูร, ศ. เปริยญ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **กาลานุกรม: พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.

_____ . **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.

พระพุทธโฆสาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖.

- _____ . **วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑**. แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.
- _____ . **อัฐุสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**. แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- พระมหากัจจายนเถระ. **เนตติปกรณ์**. แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.
- พระมหานามะและคณะ. **คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑-๒**. แปลโดย สุเทพ พรหมเลิศ, ผศ. ป.ธ.๙. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.
- พระมหานิมิตร ธรรมสาโร (ป.ธ.๙). **ปทวิจารทีปนี คัมภีร์มหาไวยากรณ์บาลี**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระมหาสังคละ. **พุทธโฆสนิทาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔.
- พระมหาสามีสังฆรักขิต. **พระคัมภีร์สุโพธลังการ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. แปลโดย น.อ. แย้ม ประพัฒน์ทอง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- พระมหาอดิศร ถิรสีโล. **ประวัติคัมภีร์บาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.
- พระสารีบุตรเถระ. **สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๑**. แปลโดย สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙. กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๒.
- พระศรีสุทธีวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม) ป.ธ.๙. **ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย ๑**. กรุงเทพมหานคร: เทคนิค, ๒๕๒๙.
- พระโสภิตมหาเถระ. **วากยสังสยวิโสธนี คัมภีร์ว่าด้วยหลักการใช้ประโยคภาษาบาลี**. แปลโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- พระอมราภีรักขิต (อมโร เกิด). **บุพพสิกขาพรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: มหามจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๐.
- พระอัครวงษ์เถระ. **สัททนีติธาดุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาโร ป.ธ.๙ และจำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- _____ . **สัททนีติธาดุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาโร ป.ธ.๙ และจำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.
- พระอินทริยาภิวังศ์. **กัจจายนัตถทีปนี**. แปลโดย สมควร ถ้วนอก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พัฒน์ เพ็งผลา, รศ. **ประวัติวรรณคดีบาลี**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.

มนตรี เทียมสิงห์ และเฉลิมลักษณ์ เอกมณี. **กฐินและแนวทางในการปฏิบัติ**. สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๗.

มหานามาทิ. **มหาวีโร ปฐโม ภาโค**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๐.

มหานามาทิ. **มหาวีโร ทุตโย ภาโค**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

มินจิมหาสิริเชยยะตุ. **ประวัติคัมภีร์พระไตรปิฎก**. แปลโดย พระมหาธีระยุทธ เขมธมโม (ปราชญ์
นิวัฒน์). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๘.

รังษี สุทนต์, ผศ. **ความจำเป็นของการเรียนภาษาบาลีในการศึกษาพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____. **วิเคราะห์การตีความหลักคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

_____. **“เรียนรู้เรื่องอรรถกถา”**. เอกสารประกอบวิชาการศึกษาเฉพาะเรื่องในคัมภีร์อรรถกถา.
บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **วินัยมุข เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราช
วิทยาลัย, ๒๕๒๘.

สมเด็จพระวันรัตนวัตพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑. **สังคีตยวงค์**. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา
(แพ ตาลลักษณ) เปரியญ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๑.

สิริ เพ็ชรไชย, ป.ธ.๙. **แนะนำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๑.

สิริวัฒน์ คำวันสา, รศ. **พุทธศาสนาในอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร,
๒๕๔๕.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. นครปฐม: โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เสนาะ ผดุงฉัตร. **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับวรรณคดีบาลี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

อภิญวัฒน์ โพธิ์सान, ดร. **ชีวิตและผลงานของนักปราชญ์พุทธ**. ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์ พระธรรมจันทร์,
๒๕๔๙.

(๒) บทความ:

กฤษณา รักษาโฉม, ดร. “ปัญหาการปรับอาบัติพระอานนท์”, **วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**. ปีที่ ๗ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๕๔) : ๒๕.

(๓) วิทยานิพนธ์:

ปรุทม์ บุญศรีตัน. “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงษ์แพ่งจิตร). “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

สุเทพ พรหมเลิศ. “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์มหาวงศ์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

๒. ภาษาอังกฤษ:

Geiger, Wilhelm. **Pali Literature and Language**. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1996.

Gray, James (ed. & Tr.). **Buddhaghosuppatti**. 2nd Edition. Oxford: The Pali Text Society, 2001.

Law, Bimala Churn. **A History of Pali Literature**. Vol II. New Delhi: Rekha Printers Pvt. Ltd., 2000.

Malalasekera, G.P. **Dictionary of Pali Proper Names**. London: The Pali Text Society, 1974.

Norman, K.R. **Pali Literature**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.

T.W. Rhys Davids and William Stede. **Pali-English Dictionary**. Delhi: Motilal Banarsidass, 1977.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล

นายกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล

วัน เดือน ปีเกิด

๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓

ที่อยู่ปัจจุบัน

๑๔ ถนนเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ ซอย ๒๘ แขวง ๑๔-๒
แขวงดอกไม้ เขตประเวศ กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๕๐

บรรพชา-อุปสมบท

พ.ศ. ๒๕๔๐

บรรพชาและอุปสมบท ณ วัดท่าเสด็จ ตำบลจระเข้เผือก อำเภอ
ด่านมะขามเตี้ย จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๕๔๑-๒๕๔๓

สำเร็จการศึกษาคัมภีร์บาลีใหญ่ คือ ปทรูปสิทธิ อภิธานปิฎก
วุฒโตทัย และสุพุทธลังการ ณ สำนักเรียน วัดหาดใหญ่สีตาราม
อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๓๐

โรงเรียนวัดสุทธิวาราม

พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๔

วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาวิศวกรรมปิโตรเลียม

คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๔๐

วิศวกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิศวกรรมเคมี

คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๐

นักเรียนทุนแลกเปลี่ยน (AEJ Student Exchange Promotion Program
Scholarship) ในโครงการวิจัยและพัฒนาทางด้านวิศวกรรมเคมี
ภาควิชาวิศวกรรมเคมี คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกียวโต
ประเทศญี่ปุ่น

ประวัติการทำงาน

พ.ศ. ๒๕๕๐-ปัจจุบัน

Klima Group (Thailand) Co., Ltd.